

В.Ф. ДОРОЗ

УКРАЇНСЬКА МОВА В ДІАЛОЗІ КУЛЬТУР

ФАКУЛЬТАТИВНИЙ КУРС

Навчальний посібник

**Київ
«Ленвіт»
2010**

Рекомендовано комісіями з української мови та літератури для загальноосвітніх навчальних закладів та комісією з української мови для шкіл з навчанням мовами національних меншин Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України до видання з грифом

*«Схвалено для використання в загальноосвітніх навчальних закладах»
(протокол №7 від 12.10.2009, протокол № 5 від 16.10.2009)*

Рецензенти:

- Л.І. Мацько,** дійсний член АПН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.
- І.П. Гудзик,** доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії російської мови та мов інших національних меншин Інституту педагогіки АПН України.
- О.М. Горошкіна,** доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
- Н.В. Скиртач,** вчитель-методист української мови та літератури, завідувач методичним кабінетом відділу освіти виконавчого комітету Бердянської міської ради Запорізької області.
- Н.П. Горошко,** вчитель-методист української мови та літератури загальноосвітньої школи I-III ступенів № 11 м. Бердянська.

ТОВ «Видавництво «Ленвіт»»

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК № 743 від 24.12.2001 р.

Дороз В.Ф.

Українська мова в діалозі культур: навч. посіб. — К.: Ленвіт, 2010. — 320 с.

Посібник укладено за авторською програмою факультативного курсу «Українська мова в діалозі культур». У ньому реалізовано крос-культурний підхід до навчання державної мови, тобто навчання української мови та культури у взаємодії і взаємовпливі з іншими мовами та культурами, вироблення не тільки мовної, але й крос-культурної комунікативної компетентності білінгвальної особистості.

Навчальний посібник призначено для проведення факультативних занять з учнями, які завершують вивчення систематичного курсу української мови в основній школі, а також для старшокласників, які узагальнюють і поглиблюють свої знання з мови у профільних філологічних і гуманітарних класах.

Для вчителів-словесників, старшокласників, студентів педагогічних навчальних закладів.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
ПРОГРАМА ФАКУЛЬТАТИВНОГО КУРСУ «УКРАЇНСЬКА МОВА В ДІАЛОЗІ КУЛЬТУР»	8
Пояснювальна записка	8
Зміст програмового матеріалу та вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів	14
Орієнтоване календарно-тематичне планування занять курсу	21
Рекомендована література	23
ВСТУП	27
§§ 1-2. Мова – генетичний код народу	27
РОЗДІЛ 1. КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ. ЕТНОКУЛЬТУРНА КОМПЕТЕНЦІЯ ТА ЇЇ СКЛАДНИКИ	38
§ 3. Культурна ідентичність як усвідомлення людиною своєї належності до певної культури	38
§ 4. Культурні й етнічні стереотипи – одиниці організації етнокультурної компетенції	51
§ 5. Опозиція «свій – чужий» та культурна ідентичність	62
§ 6. Стереотипи національних характерів етнічних мовних картинах світу	73
§ 7. Прецедентні феномени – базове ядро стереотипних знань	79
§ 8. Мовна прецедентність як джерело експресії мовлення	86
§ 9. Вербальні символи як чинник національно-культурної самоідентифікації	90
§ 10. Етносимволіка форми слова і висловлювання	100
§ 11. Етнічні міфи й архетипи – складники етнокультурної компетенції	103
§ 12. Лінгвокультурологічне поле, лінгвокультурема	117
§ 13. Код культури – базове поняття етнокультурної компетенції	131
РОЗДІЛ 2. МОВА ЯК ІНФОРМАЦІЙНА МОДЕЛЬ РЕАЛЬНОСТІ	145
§ 14. Мовна картина світу та ціннісні пріоритети етнічної спільноти	145
§ 15. Концептуалізація світу в значеннях мовних одиниць	153
§ 16. Національна специфіка репрезентації концептів	172
§ 17. Дух, душа в національно-мовній картині світу	185
§ 18. Метафоричні портрети емоцій: Скажи мені, серце, що маєш на мислі?	190
§ 19. Діалог із совістю	194
§ 20. Краса: від реалії і символу до стереотипу	200
§ 21. Чи знаєте ви українські досвітки?	205
РОЗДІЛ 3. ВИРАЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-СПЕЦИФІЧНОГО НА ТЛІ УНІВЕРСАЛЬНОГО МОВНОЇ СИСТЕМИ	207
§ 22. Емоційно-оцінна й образно-експресивна концептуалізація дійсності та словотвір	207

§ 23. морфема як засіб емоційно-забарвленої концептуалізації дійсності	218
§ 24. лексика та фразеологія – пріоритетні мовні розділи в передачі національно-культурних феноменів	221
§ 25. слово до слова – зложиться мова	235
§ 26. Синтаксис як індикатор світоглядних основ етносу	237
§ 27. Синтаксичні одиниці як виразники національних властивостей характеру людини та способи осмислення світу	251

РОЗДІЛ 4. НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕТИКЕТ І НАЦІОНАЛЬНА КОМУНІКАТИВНА ПОВЕДІНКА	254
§ 28. Національно-культурна специфіка мовленнєвого етикету	254
§ 29. Невербальні засоби комунікації	263
§ 30. Здоровенькі були (вітаємося, домовляємося, прощаємося)	273
§ 31. Особливості українських форм звертання	292
§ 32. Українська гостинність і традиції мовленнєвого етикету	301
§ 33. Комунікативні табу. Згубність лихослів'я	310
§§ 34-35. Підсумкова учнівська конференція	313
ЛІТЕРАТУРА	315
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	318
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	319

ПЕРЕДМОВА

Традиційна система навчання української мови в школі тривалий час характеризувалася однобічним підходом до об'єкта навчання — мови, розглядом її переважно в системно-структурному аспекті, у відстороненні від людини — носія мови, члена суспільства, в якому мова функціонує, культури, яку вона виражає і розвитку якої сприяє. При такому підході культуросна, духовна, «людиноформуюча» сутність мови залишалася поза увагою. Пошуки ефективних шляхів навчання привели до розробки лінгвокультурологічного підходу до мовної освіти, в центрі якого лежить ідея взаємопов'язаного навчання мови та культури. Проте важливою лінією навчання української мови як державної у школах з полікультурним контингентом учнів, на нашу думку, має бути крос-культурне навчання, тобто навчання державної мови та культури у взаємодії і взаємовпливі з іншими мовами та культурами, вироблення не тільки мовної, але й крос-культурної комунікативної компетентності білінгвальної особистості.

Про актуальність цієї проблеми говориться у чинній програмі з української мови, де передбачається, що учні національних спільнот мають досягти визначеного програмою рівня україномовної комунікативної компетентності, яка дозволить їм стати учасниками міжкультурного спілкування в багатоетнічній державі: «...мовна освіта національних меншин ставить за мету навчити розумінню нової культури (*міжкультурного взаєморозуміння*) та допомогти оволодіти *міжкультурною комунікацією*, тобто вмінням спілкуватися з носіями іншої культури»¹. Автори сучасних підручників з української мови намагаються ввести лінгвокультурологічний матеріал, наприклад, теми «Українська мова і відображена в ній національна культура» у 8 класі, «Матеріальне й духовне. Загальнолюдські духовні цінності» у 10 класі, «Культура загальнолюдських і сімейних взаємин» в 11 класі. Проте об'єм підручника не дозволяє подати такий матеріал ґрунтовніше та ще й у зіставленні з рідною мовою учнів. Тому пропонуємо до уваги вчителів-словесників факультативний курс «Українська мова в діалозі культур» для старшокласників шкіл з полікультурним контингентом учнів.

Труднощі у вивченні учнями національних спільнот української мови пояснюються як лінгвістичними, так і екстралінгвістичними (позамовними) причинами. До лінгвістичних причин необхідно віднести такі, як природа мовного знаку, його функціонування у мовленні. Екстралінгвістичні причини полягають у тому, що найбільші труднощі під час засвоєння мовного матеріалу відчувають ті учні, які рідко користуються українською мовою у повсякденному спілкуванні.

Оскільки сучасна наука, постулюючи зв'язок мови з мисленням, доводить, що вивчення нерідної мови безпосередньо пов'язане з навчанням нового стилю мислення, то під час створення сучасних, найбільш ефективних методик навчання нерідної

¹ Українська мова : програма для 5-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою навчання / [Н.В. Бондаренко, О.М. Біляєв, Л.М. Паламар, В.Л. Кононенко]. — Чернівці : Видавничий дім «Букрек», 2005. — С. 4.

мови, на думку багатьох вчених, необхідно використовувати досягнення когнітивно-дискурсивних і комунікативно-прагматичних досліджень сучасної лінгвістики.

Загальноприйнятим є положення про те, що інформація про навколишню дійсність зберігається у свідомості людини у формі великої кількості концептів, які сучасною лінгвістикою розглядаються у трьох аспектах: 1) когнітивному та психолінгвістичному; 2) синкретичному, який об'єднує постулати когнітивного та лінгвокультурологічного підходів; 3) власне лінгвокультурологічному. Для шкільного знайомства з концептами ефективним буде розгляд ознак: в когнітивній інтерпретації – це суб'єктивність, неструктурованість, оперативність; у лінгвокультурологічній інтерпретації – об'єктивність, структурованість, глобальність, історичність.

Формування вторинної мовної особистості, на нашу думку, має передбачати не тільки оволодіння вербальним кодом нерідної (української) мови, умінням користуватися нею під час спілкування, але й формування у свідомості учнів картини світу носія цієї мови як представника певного соціуму, тому навчання має бути не тільки спрямованим на залучення школярів до *концептуальної системи* іншого лінгвосоціуму, а й до *крос-культурного осмислення* вимірів двох дещо різних соціокультурних спільнот (рідної та української). До речі, на думку О.Потебні, національний (етнічний) компонент впливає не лише на формування світосприйняття, а й на сам процес розгортання думки: «Людина, яка говорить двома мовами, переходячи від однієї до іншої, змінює разом з цим характер та напрям розгортання своєї думки, причому так, що зусилля її волі лише змінює колію думки, а на подальше її спрямування впливає лише опосередковано»¹.

Розглядаючи формування білінгвальної особистості «як складної відкритої системи, що розвивається» (С. Максименко), не можна недооцінювати внутрішнього її розвитку під впливом зовнішніх чинників, передусім тих, що продукуються національно-культурним середовищем, особливо, якщо йдеться про формування підлітка². Визначення мовної особистості зазвичай пов'язується з її інтелектуальними характеристиками, які найбільш інтенсивно виявляються у мові, тобто йдеться про встановлення у свідомості ієрархії смислів, цінностей у межах мовної картини світу.

Таким чином, постає проблема формування не лише умінь і навичок взаєморозуміння комунікантів, а й спільності уявлень про світ в їхньому соціально-психологічному та національно-культурному вимірі. Оскільки, саме на «...лінгво-когнітивному рівні узагальнюються стійкі комунікативні потреби в типізованій специфіці мовленнєвої поведінки, що засвідчує внутрішні мотивації та ціннісні установки особистості»¹, то вчитель-словесник має допомогти учням побачити в узагальнених категоріях національно окреслене, історично й традиційно зумовлене, осмислене у вимірах часу, ввійти в коло споконвічно народних прагнень із орієнтацією на сучасні процеси, тобто спрямувати пізнання концептуальних засад духовності в урочище мови. Тому, під час вивчення української мови у старших

¹ Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А.А.Потебня. – М. : Искусство, 1976. – С.260.

² Кононенко В. І. Мова у контексті культури : [монографія] / Віталій Кононенко. – К. : Плай, 2008. – С. 60.

класах актуальним постає застосування лінгвістичного аналізу концептосфери українського народу в її конкретних мовно-комунікативних і прагматичних аспектах, на ґрунті національної культури, з орієнтацією на етнопсихологічні й загальнофілософські засади.

На нашу думку, більш ефективнішим такий аналіз буде, якщо застосовувати *крос-культурне осмислення* лінгвоспецифічних концептів української та рідної мов. Термін «крос-культурність» дослівно означає в перекладі з англійської мови — «перетин культур». Сучасна філософія вважає крос-культурність методологічною передумовою розвитку гуманітарних наук у полікультурному світі, розглядаючи її як гарант толерантності та розвитку людської цивілізації, як основу антропоцентричної системи пізнання. У нашому випадку крос-культурність сприяє більш точному розумінню проблеми культурної ідентичності певної людської спільноти, що розглядається в історичному процесі міжкультурної взаємодії та взаємозбагачення, можливого внаслідок динаміки постійних крос-культурних зв'язків, тобто подолання пріоритету власних традицій, що проявляється на всіх рівнях взаємодії людей у сучасному суспільстві. Ми розглядаємо крос-культурність як новий спосіб світосприйняття, процес підтримки культурної ідентифікації учнів національних спільнот в українському суспільстві. *Крос-культуралізм як методологічна основа процесу педагогічної підтримки учнів передбачає: визнання загальнолюдських цінностей; формування планетарної свідомості, шанобливе ставлення до людей інших національностей; розвиток наднаціонального крос-культурного світогляду, способів толерантної поведінки, зокрема мовленнєвої; забезпечення взаємозв'язку соціальної, культурної і мовної орієнтації в полікультурному середовищі; створення умов для усвідомлення індивідуальності, специфічності рідної й української мов, культур та інтелектуальних й емоційних контактів з цими мовами та культурами.*

Посібник має практичну спрямованість, бажано, щоб під час факультативних занять у кожного учня був власний примірник, — це забезпечить активізацію пізнавальної діяльності учнів-білінгвів. Він стане для школярів джерелом цікавих відомостей як з української, так і рідної мов, засобом формування й удосконалення навичок міжкультурної комунікації, надійним довідником і порадиником, надасть вчителю допомогу в реалізації інноваційних підходів до організації пізнавального процесу.

Навчальний посібник призначено для проведення факультативних занять з учнями, які завершують вивчення систематичного курсу української мови в основній школі, а також для старшокласників, які узагальнюють і поглиблюють свої знання з мови у профільних філологічних і гуманітарних класах.

¹ Кононенко В.І. Мова у контексті культури : [монографія] / Віталій Кононенко. — К. : Плай, 2008. — С. 60.

ПРОГРАМА ФАКУЛЬТАТИВНОГО КУРСУ «УКРАЇНСЬКА МОВА В ДІАЛОЗІ КУЛЬТУР»

Тип закладу: колегіуми, ліцеї, гімназії, спеціалізовані школи, загально-освітні школи.

Освітньо-кваліфікаційний рівень: поглиблене вивчення окремих дисциплін (українська мова).

Вікова група: учні старших класів (10-11 кл.).

Профільний рівень: філологічний.

Загальна кількість годин: 35 год. (1 година на тиждень).

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Факультативний курс «Українська мова в діалозі культур» пропонується для вивчення у профільних класах (філологічних, гуманітарних) старшої школи загальноосвітніх навчальних закладів. Цей курс має на меті звернути увагу учнів-білінгвів на взаємозв'язок української мови й української культури, взаємозв'язок і взаємовплив з іншими мовами та культурами прийнятний для шкіл з українською мовою навчання, де українська мова вивчається як рідна. У школах з багатоетнічним контингентом учнів українська мова та українська культура розглядаються у зіставленні з рідною мовою і культурою учнів національних спільнот, в аспекті функціонування української мови в полікультурному середовищі. У першому і в другому випадку вирішуються проблеми міжкультурної комунікації та взаєморозуміння народів України.

Факультативний курс бере за основу понятійну систему і дослідницький матеріал когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, теорії міжкультурної комунікації та розглядає наступні аспекти проблеми:

1. Осмислення функціонування мови як різновиду когнітивної, тобто пізнавальної діяльності; розгляд когнітивних механізмів (сприйняття, розуміння і пізнання людиною навколишнього світу на різних етапах її розвитку) та структури людської свідомості через мовні явища; збереження мовної здатності учня-білінгва як частини його когнітивної здібності.
2. Усвідомлення мови як феномену культури, культурно-історичного середовища, що утілює в собі історію, культуру, звичаї народу. Мова як скарбниці культури, що сприяє пізнанню світу, зберіганню і передачі поколінням. Культура фіксується в національно-культурному компоненті значення мовних одиниць, переважно в лексиці, фразеології, афористиці, текстах. Уявлення про мову як зберігача культури, уміння усвідомлювати та виокремлювати національно-культурний компонент значення мовних одиниць – важливий аспект факультативного курсу.

3. Оволодіння культурою спілкування, або мовленнєвою культурою; формування крос-культурної комунікативної компетентності учнів, тобто оволодіння системою мови, правилами її функціонування (нормами мовленнєвого спілкування) і правилами комунікації, зокрема міжкультурної комунікації.
4. Сприйняття мови в її естетичній функції як засобу створення художньої літератури – мистецтво слова, концептний аналіз текстів.

Оволодіння крос-культурною комунікативною компетентністю на уроках української мови можливе за умов взаємодії наповнених загальнокультурним і культурно-специфічним змістом базових структур білінгвальної особистості в єдності мотиваційної, когнітивно-операційної, емоційно-чуттєвої та поведінкової сфер.

Беручи до уваги зазначене, **мета курсу:**

- *формувати мотиви*, спрямовані на розвиток крос-культурної комунікативної компетентності за допомогою занурення в ситуації, що відображають відмінності субкультурних цінностей і виховання поваги до цих відмінностей, упередженого та нестереотипного ставлення до них, спрямованості на встановлення контактів і стосунків;
- *формувати когнітивну основу*, що містить здатність усвідомлювати спільне та специфічне в культурно-мовних картинах світу за допомогою зіставлення, усвідомлення і прийняття культурно-специфічних відмінностей, виражених у нормах, цінностях, поведінкових зразках, що дозволить подолати етноцентризм, культурний шок, активізує адаптивні механізми інтегрування у полікультурне середовище;
- *формувати зразки мовленнєвої поведінки*, надаючи їм толерантного характеру на основі властивостей розуміти інших, гнучкості вербальних і невербальних засобів, некатегоричних суджень; реалізувати процес формування крос-культурної комунікативної компетентності учнів-білінгвів на основі технології крос-культурного аналізу та коментування текстів і висловлювань на соціокультурні теми, контекстного спостереження, тренінгових технологій рефлексивності, мовленнєвої поведінки, емоційно-мовленнєвої сенситивності, методів аналізу конфліктних ситуацій, розв'язання ситуацій-кейсів, аналізу культурно-маркованих мовних засобів.

Діалог культур у факультативному курсі розуміємо як міжетнічну культурну комунікацію, яка здійснюється, насамперед, за допомогою мови. Мовна комунікація є необхідною умовою існування і розвитку людської культури, вона забезпечує єдність культурних процесів у межах певної спільноти, зберігання і передачу культурних цінностей. Таким чином, комунікативна діяльність є ланкою, в якій перетинаються і взаємодіють мова як система знакових одиниць різних рівнів і культура, в якій вона функціонує і є необхідним компонентом.

Зіставний опис мовленнєвої поведінки, реалій культури, мовних одиниць з національно-культурним компонентом в українській і рідній мовах, культурах учнів національних спільнот дозволяє «потрапити» в мовну картину світу іншої лінгвокультурної спільноти та засвоїти національно-культурну специфіку мовних засобів, що обслуговують спілкування і культурні потреби людини, допомагає створити когнітивну базу – необхідний для спілкування фонд знань про культуру, що сприятиме удосконаленню навчання як рідної, так і української мов, попереджаючи не тільки мовну, а й міжкультурну інтерференцію.

Сучасні програми з української мови майже не пропонують учням знань на рівні передбачень, гіпотез. У цьому факультативному курсі такі знання подаються через організацію творчої, дослідницької роботи учнів. Найважливіші теми програми опрацьовуються на семінарських і практичних заняттях, де учні можуть ознайомитися з найновішими дослідженнями з тієї чи іншої проблеми, висловити власну думку.

Таким чином, основними формами й методами роботи зі старшокласниками є:

- лекція вчителя (вступна, проблемна, діалогового типу, проблемна лекція з наступною роботою учнів за планом) що стає процесом, під час якого формуються знання, забезпечуються мотиваційний компонент і загальноорієнтований етап оволодіння знаннями, розкриваються найважливіші проблеми і тим самим стимулюється учнівська дослідна робота;
- семінар;
- практичне заняття;
- творча дискусія з обговоренням проблеми;
- виступи учнів з повідомленнями;
- учнівські проекти (презентації, інформаційні бюлетені та буклети, веб-сайти);
- учнівська конференція.

Факультативний курс «Українська мова в діалозі культур» спрямований на активну дослідницьку роботу старшокласників і передбачає виконання таких проектів (індивідуальних, парних, групових): презентації, інформаційні бюлетені та буклети, веб-сайти. Варто зазначити, що на відміну від завдань традиційного шкільного курсу, проекти – це більш практично зорієнтовані завдання, тобто, по-перше, суттєво відрізняється їх описова частина (у вигляді розповіді, схем тощо). По-друге, розробки проектів мають безпосередню практичну значущість (пошук шляхів зростання ефективності роботи, прогнозування). Головне у виконанні проекту – отримання реального результату, тобто під час розгляду теоретичної проблеми – конкретне її вирішення, у процесі розв’язування практичної – конкретний результат. По-третє, результати, які хочуть отримати або вже є відомими, мають бути реальними, запозиченими з

життєвих ситуацій, тобто потребують інтегрованого знання (знання різних навчальних предметів, областей науки, культури) та глибинного розуміння шляхів удосконалення сучасної науки.

Розробка проектів потребує від учнів розвинених умінь і навичок:

- 1) цілеспрямовано розглядати й аналізувати мовні та мовленнєві явища, мовні одиниці;
- 2) добирати мовний, дидактичний матеріал, що є необхідним для виконання певних вправ;
- 3) обирати методи дослідження, які не є заданими;
- 4) готувати систему вправ за допомогою попереднього виводу аналітичних залежностей;
- 5) доводити виконання завдань до результатів, які можуть бути практично застосовані;
- 6) використовувати довідники, таблиці, схеми, діаграми, алгоритми тощо;
- 7) виконувати лінгвістичний аналіз мовних одиниць, критичний аналіз інформаційних текстів;
- 8) критично оцінювати свою роботу та роботу однокласників;
- 9) застосовувати методи контролю правильності виконання завдання.

Наша переконаність у доцільності подібних розробок базується на тих особливостях навчального процесу, що мають допомогти здійснити, насамперед, поворот від навчання у стандартних класах до навчання в малих групах. Розробляючи проекти, учні працюють індивідуально та в групах, вони виконують різного типу вправи, завдання, пов'язані з використанням знань з різних областей науки, організують «мозкові атаки», засідання експертних груп тощо. Учні, об'єднані загальною ідеєю, працюють над одним завданням або проектом: у групах розробляється план спільної діяльності та засоби досягнення мети, обробляються джерела інформації, розподіляються ролі, висувуються та обговорюються ідеї. Здобуття знань відбувається самостійно під чітким керівництвом вчителя, який вже не виступає в ролі інформатора, а є координатором, помічником на складних етапах розробки проекту. Працюючи у групах над проектом, учні виконують більшу частину роботи самостійно, що дозволяє вчителю перерозподілити час на користь роботи з окремими учнями або певними групами, наприклад, з невстигаючими.

Для підвищення ефективності формування в учнів крос-культурних знань, умінь, навичок і розвитку критичного мислення на факультативних заняттях досить актуальною є методика використання комп'ютерних програм, яка реалізується за допомогою найсучасніших моделей комп'ютерів у системі Multimedia та відкриває широкі можливості для удосконалення процесу навчання учнів-білінгвів української мови. Так, наприклад, під час створення, а потім і в процесі використання в навчальному процесі мультимедійних презентацій, публікацій і веб-сайтів в учнів формуються і розвиваються такі навчальні уміння та навички:

Вид проекту**Навчальні уміння та навички****Презентація**

Стисло формулювати свою думку; критично аналізувати й трансформувати отриману інформацію; ілюструвати, класифікувати, порівнювати, систематизувати, демонструвати мовний і мовленнєвий матеріали; оцінювати свою роботу, з'ясовувати її цінність, писати звіти про виконану дослідну роботу тощо.

**Публікація
(інформаційний
бюлетень чи
буклет)**

Спілкуватися на відстані з учнями різних національних спільнот з інших регіонів України; обговорювати проблеми, наприклад, українського мовлення в багатомовному середовищі; зацікавлювати інших у вивченні української мови та культури, а також в обміні інформацією про рідну мову та культуру; періодично критично висвітлювати хід і результати самостійного дослідження або творчих робіт групи учнів; ділитися своїми здобутками; комбінувати текст і зображення; стисло викладати інформацію.

Веб-сайт

Публікувати поточну інформацію, перелік завдань для пошуку або результати дослідження; спілкуватися з широкою аудиторією (у межах країни або всього світу); збирати інформацію з різних регіонів України (бібліотек, інформаційних центрів, банків наукової і навчальної інформації тощо), вільно орієнтуватися у всезростаючому інформаційному потоці.

Поглибити знання учнів національних спільнот з української мови можна, надавши їм можливість використовувати Інтернет для проведення досліджень, участі у веб-проектах та публікації самостійно розроблених матеріалів. В основі учнівської презентації стоїть метод проектування, який є ефективним на факультативних заняттях завдяки раціональному поєднанню теоретичних знань і можливостей їх практичного застосування для розв'язування конкретних завдань. *«Усе, що я пізнаю, я знаю, навіщо це мені потрібно, де і як я можу ці знання застосувати»* — ось основна теза, сучасного розуміння методу проектів, яка приваблює багато освітніх систем, що прагнуть знайти розумний баланс між академічними і прагматичними вміннями. Завдяки підготовки таких презентацій, в учнів-білінгвів розвиваються пізнавальні уміння, навички самостійно конструювати свої знання та орієнтуватися в інформаційному просторі, розвивається критичне мислення, формуються навички логічного та прагматичного мислення.

Працюючи над буклетом, що створюється у програмі Microsoft Publisher, слід ретельно продумати, яким чином можна досягти поставлених навчальних цілей. Ми пропонуємо перелік таких робіт і рекомендації щодо їх організації:

1. Створення інформаційного бюлетеня творчої учнівської групи, яка працює над темою «Мови: різні погляди на світ».
2. Розроблення візиток, запрошень на урок-конференцію на тему: «Вивчаємо українську мову в контексті діалогу культур».
3. Створення веб-сайту, на якому подається інформація про хід роботи над проектом: «Слова-зберігачі етнокультурознавчої інформації». Створення гіперпосилань на інші освітні веб-сайти, де можна отримати додаткові відомості, що стосуються зазначеної теми.
4. Підготовка шкільної газети у вигляді веб-сайта та розміщення її в Інтернеті.

5. Створення меню національних страв.
6. Розроблення путівника по місту або селищу з описом певних національних традицій, звичаїв, історичних місць.

Щоб досягти поставленої навчальної мети, до учнівського інформаційного буклету можуть бути введені такі складові: план, ідея, реклама, пояснення, аналіз, оцінка, порівняння, програма дій, скановані учнівські малюнки, фотографії або комп'ютерна графіка, діаграми, графіки, списки інформаційних джерел тощо.

Не менш цікавим та ефективним є робота учнів з веб-сайтами, які можна з успіхом використовувати:

- як інформаційні ресурси для інших учнів;
- для встановлення зв'язку з іншими учнями України та за її межами;
- як засіб пошуку партнерів для здійснення завдань проекту;
- для демонстрації процесу навчання, який передбачає вивчення лінгвокультурознавчого матеріалу з мультимедійної енциклопедії, довідкової бібліотеки, Інтернету та інших джерел;
- для опублікування результатів оглядів й анкетних опитувань;
- для презентації учнівських творів наприклад, віршів, есе, оповідань, наукових робіт;
- для висвітлення результатів проекту;
- для відображення різних подій, що відбуваються у школі чи класі, наприклад, для розміщення матеріалів лінгвокраєзнавчих експедицій, фотографій з останньої екскурсії тощо.

Як бачимо, метод навчального проектування дає можливість учням вчитися не просто запам'ятовувати, засвоювати національно-специфічний матеріал української та рідної мов і культур, а критично, творчо підходити до пошуку знань і засобів для здійснення конкретного проекту. Цей метод передбачає зміщення акцентів у навчальній діяльності, її спрямування на інтелектуальний розвиток учнів-білінгвів за рахунок зменшення репродуктивної діяльності, використання завдань для перевірки різних видів навчальної діяльності, збільшення кількості завдань для пояснення навколишнього світу.

У програмі факультативного курсу подано орієнтований розподіл годин на теми. У разі потреби вчитель може вносити зміни до цього розділу. Часовий формат програми факультативного курсу «Українська мова в діалозі культур» – одна година на тиждень. Загалом курс розрахований на 35 навчальних годин протягом року.

Орієнтовний розподіл годин

Півріччя	Лекції	Практичні заняття	Семинарські заняття	Індивідуальна робота
I	11 год.	4 год.	2 год.	–
II	5 год.	8 год.	3 год.	2 год.
Разом: 35 год.	16 год.	12 год.	5 год.	2 год.

ЗМІСТ ПРОГРАМОВОГО МАТЕРІАЛУ ТА ВИМОГИ ДО РІВНЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ

35 годин на рік (1 година на тиждень)

Зміст навчального матеріалу	Вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
Вступ (2 год.)	
<p>Мова – генетичний код народу. Природа і сутність мови. Тракткування мови як явища суспільного. Мова як знакова система в низці інших знакових систем. Універсальність мови як засобу спілкування. Доцільність використання немовних знаків як допоміжних засобів спілкування. Відмінність мови від немовних способів передачі інформації (зорових, слухових), її переваги. Мова і мислення. Проблема співвідношення між мовними і розумовими процесами. Дві помилкові тенденції щодо взаємовідношення між мовою і мисленням: отождивлення й розмежування цих понять. Мова і мовлення. Мова як суспільне явище, що виникає в колективі людей для задоволення потреб порозуміння, яке існує й змінюється разом із життям і розвитком суспільства. Залежність розвитку і функціонування мови від стану розвитку та функціонування суспільства. Функції мови в суспільстві. Ознаки літературної мови: писемність, унормованість, загальноприйнятність, наявність писемно-книжного та усно-розмовного різновидів. Ключові поняття: мова, мислення, мовлення, рідна мова, державна мова, мова як генетичний код, літературна мова.</p>	<p>Учень: знає природу й сутність мови; характеризує мову як суспільне явище; аргументовано доводить універсальність мови як засобу спілкування; мотивує необхідність використання немовних знаків як допоміжних засобів спілкування; визначає переваги мови над немовними засобами спілкування; розкриває проблему взаємовідношення між мовою і мисленням; розрізняє поняття «мова» і «мовлення»; сприймає мову як явище суспільне; аргументовано доводить залежність розвитку і функціонування мови від стану розвитку і функціонування суспільства; оцінює урядові заходи щодо ефективності чи неефективності їхнього впливу на повноцінне функціонування мови в суспільстві; розуміє суть мовної політики; називає й аналізує функції, які виконує мова в суспільстві; розуміє значення мови в житті суспільства; пояснює, у чому полягає значення мови як найважливішого засобу пізнання, спілкування і впливу; розуміє роль, яку відіграє мова у збереженні духовних надбань народу; пояснює твердження «Мова – генетичний код народу»; називає ознаки літературної мови; розрізняє поняття «загальнонародна мова» і «літературна мова»; знає й аналізує вислови про мову відомих наукових, громадських та літературних діячів.</p>
Культурна ідентичність. Етнокультурна компетенція та її складники (11 год.)	
<p>Культурна ідентичність як усвідомлення людиною своєї належності до певної культури. Культурна ідентичність людини. Аспекти ідентичності: особистісний, соціальний. Етнокультурна компетенція і</p>	<p>Учень: має уявлення про етнічну ідентифікацію; розуміє значення терміну «ідентифікація», добирає синоніми до слова «ідентифікація»; аргументовано доводить, що ідентифікація є основою процесу наслідування, не</p>

<p>компетентність. Складники етнокультурної компетенції: культурні установки, культурні цінності, культурні норми (традиції, звичаї, ритуали й обряди, закони, моральні норми). Комунікативна компетентність.</p> <p>Культурні й етнічні стереотипи – одиниці організації етнокультурної компетенції.</p> <p>Стереотип. Соціальні функції стереотипу: пізнавальна, емоційна, суспільна, захисна. Підґрунтя формування стереотипів. Стереотипізація. Етнічний стереотип. Національний стереотип. Етнічне упередження.</p> <p>Фіксація стереотипів у мовних одиницях, мовних знаках, текстах.</p> <p>Етнічний образ.</p> <p>Культурні й етнічні стереотипи – одиниці організації етнокультурної компетенції.</p> <p>Стереотип. Соціальні функції стереотипу: пізнавальна, емоційна, суспільна, захисна. Підґрунтя формування стереотипів. Стереотипізація. Етнічний стереотип. Національний стереотип. Етнічне упередження.</p> <p>Фіксація стереотипів у мовних одиницях, мовних знаках, текстах.</p> <p>Етнічний образ.</p> <p>Прецедентні феномени як базове ядро стереотипних знань.</p> <p>Прецедентний феномен.</p> <p>Типи прецедентних феноменів: ім'я, ситуація, висловлення, текст.</p> <p>Словесні символи як чинник національно-культурної самоідентифікації.</p> <p>Поняття про символ. Функція символу в культурі. Характеристика словесних символів. Символізація. Словесний символ у тексті. Етносимволіка форми слова й висловлювання.</p> <p>Етнічні міфи та архетипи – складники етнокультурної компетенції.</p> <p>Поняття етнічного міфу, архетипу.</p> <p>Архетипи – основа духовного життя етносу, узагальнення досвіду наших предків.</p> <p>Архетип «Я», архетип Матері, архетип Батька.</p>	<p>насилницького, а вільного вибору особистістю тих рис, знань і цінностей, якими б хотіла володіти;</p> <p>мотивує необхідність етнічної ідентифікації;</p> <p>визначає зміст етнічної ідентифікації, зокрема певні етнічні групові уявлення, знання;</p> <p>називає та аналізує першооснови етнічного самовизначення – мати, батько, мова, культурно-побутові, сімейні традиції, етнічне оточення, етнічна самосвідомість;</p> <p>усвідомлює, що кількість ідентифікаторів не стабільна, а змінюється зі зростанням освіченості та кваліфікації людини;</p> <p>усвідомлює свою тотожність з етнічною групою;</p> <p>розуміє, що на особистісному рівні етнічна самосвідомість може змінюватися, інколи досить радикально; аналізує причини того, що етнічна самосвідомість може змінюватися (вікові особливості, життєвий досвід, рівень освіченості, життєві ситуації); розкриває суть такого феномену, як подвійна етнічна самосвідомість; знає критерії, за якими може ототожнювати себе з певним етносом; розрізняє поняття «національне», «націоналістичне»; визначає своє місце у поліетнічному суспільстві; аналізує взаємозв'язки та взаємовплив етнічних груп; усвідомлює роль мови у процесі самоідентифікації; розрізняє поняття «етнічний стереотип», «національний стереотип» «етнічне упередження»; називає і аналізує соціальні функції стереотипів; визначає роль і особливості процесу стереотипізації; пояснює фіксацію стереотипів у мовних одиницях, мовних знаках, текстах; розуміє, що належність до певного етносу передбачає формування власного етнічного образу; аргументовано доводить, що зі стереотипами пов'язані прецедентні феномени, які належать до стереотипних знань; розпізнає прецедентне ім'я, прецедентну ситуацію, прецедентне висловлювання, прецедентний текст; визначає роль символів у культурі та доречність їх використання у тексті; знаходить і характеризує словесні символи у текстах; аргументовано доводить, що міфи і символи можуть мати архетипне підґрунтя; розуміє, що архетип – це вияв родової пам'яті, історичного минулого етносу, людства, що забезпечує цілісність і єдність людського сприйняття; характеризує архетипи</p>
---	---

<p>Лінгвокультурологічне поле, лінгвокультурема. Поняття лінгвокультурологічного поля. Лінгвокультурема як одиниця лінгвокультурологічного поля. Культурна інформація. Способи представлення культурної інформації: культурні семи, культурний фон, культурні концепти, культурна конотація. Типи лінгвокультурних одиниць.</p> <p>Код культури – базове поняття етнокультурної компетенції. Поняття коду культури. Різновиди культурних кодів: тілесний, просторовий, часовий, предметний, біоморфний, духовний. Взаємне проникнення кодів культури.</p> <p>Ключові поняття: етнос, нація, ідентифікація, етнокультурна ідентичність людини, етнічна самосвідомість, подвійна етнічна самосвідомість, етнокультурна компетенція, етнокультурна компетентність, комунікативна компетенція, стереотип, стереотипізація, етнічний образ, прецедентний феномен, прецедентне ім'я, прецедентна ситуація, прецедентне висловлення, прецедентний текст, символ, словесний символ, символізація, етнічний міф, архетип, лінгвокультурологічне поле, лінгвокультурема, код культури.</p>	<p>як складники етнокультурної компетенції особистості у вигляді творчо оформлених архетипних образів, які формують архетипні символи й міфи; знає поняття «лінгвокультурологічне поле», «лінгвокультурема»; усвідомлює, що лінгвокультурема не є мовною одиницею, а служить на позначення одиниці вербалізації культурного змісту; аналізує культурну інформацію, яку несе певна лінгвокультурема; розуміє, що код культури – це базове поняття мовно-культурної компетенції особистості; характеризує основні культурні коди та їх взаємне проникнення; застосовує зіставлення з кодами інших культур; усвідомлює спільне й відмінне між українською і рідною культурами, розпізнає характерні риси української культури, опановує засоби користування нею; усвідомлює найважливіші відмінності між звичаями, звичками і правилами поведінки, основними цінностями, притаманними українцям і представникам рідної культури, враховує їх у своїй поведінці; ефективно користується отриманими знаннями з метою встановлення і підтримки тривалих формальних і неформальних стосунків з носіями української мови в усіх сферах приватного і суспільного життя; ефективно користується українською мовою для реалізації соціальних цілей.</p>
<p>Мова як інформаційна модель реальності (8 год.)</p>	
<p>Мовна картина світу та ціннісні пріоритети етнічної спільноти. Поняття когнітивної моделі як способу представлення інформації в мові. Картина світу. Мовна картина світу. Репрезентативна та креативна роль мовної картини світу у формуванні свідомості. Цілісне відбиття конкретною мовою всього того, що існує в людині і навколо неї. Зображення людини, її внутрішнього світу, дійсності, природи тощо за допомогою засобів мовної номінації (слова, словосполучення, речення). Національно-мовна картина світу як відображення ментальності народу. Уявлення певної національної лінгвокультурної спільноти, людства в цілому про елементи, організацію об'єктивної дійсності. Неповторність і вплив мовних кар-</p>	<p>Учень: знає, що кожна мова відображає певний спосіб сприйняття та організації (концептуалізація) світу, а основні знання (концепти), які відображають зміст людської діяльності створюють єдину систему поглядів, тобто картину світу; аргументовано доводить, що менталітет будь-якої лінгвокультурної спільноти обумовлений певною картиною світу, в якій репрезентовано світобачення, світорозуміння її членів; мотивує значення мови, традицій, природи й ландшафту, виховання, освіти на формування національно-мовної картини світу; розкриває проблему універсальності та специфічності національно-мовної картини світу; називає й аналізує структуру мовної особистості; розуміє значення для полімовної особистості знань національно-мовних картин світу;</p>

<p>тин світу на мислення носіїв певної мови і культури.</p> <p>Концептуалізація світу в значеннях мовних одиниць. Поняття концепту та категорії, способи їх формування, особливості функціонування. Структура і типологія концептів. Проблема співвідношення концепту і поняття, концепту і значення. Концептуальна картина світу, концептосфера. Аналіз концептів.</p> <p>Національна специфіка репрезентації концептів. Концепти простору, часу і числа. Уявлення про людину. Соціальні поняття і відношення – <i>свобода, воля, дружба, війна</i>. Моральні концепти – <i>правда, істина, совість</i>. Світ концептів-артефактів: <i>дім, дзвін</i>.</p> <p>Ключові поняття: картина світу, мовна картина світу, національно-мовна картина світу, концептуальна картина світу, концептосфера, концептуалізація дійсності, категоризація дійсності, концепт, категорія.</p>	<p>мотивує необхідність для особистості знань смислового навантаження концептів; аргументовано доводить, що мовна одиниця може функціонувати не просто як слово-номінація (назва) з одним чи кількома значеннями, а як слово-концепт – вмістилище узагальненого культурного смислу (сенсу), що дає підстави вважати мовну одиницю концептом; називає й аналізує основні підходи до розуміння концепту, що базуються на спільному положенні: концепт – те, що називає зміст поняття, синонім смислу; характеризує ознаки концепту; встановлює смислове навантаження концепту; здійснює семантичний і концептуальний аналіз мовних одиниць; розуміє, що одним з найважливіших процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні отримуваної нею інформації, яка надходить із різних каналів і приводить до творення концептів, концептуальних структур і всієї концептуальної системи в мозку (психіці) людини – є процес концептуалізації; реалізує основні мовленнєві функції, зокрема, обмін інформацією; адекватно реагує на чужі висловлювання; висловлює свої погляди і ставлення за допомогою виучуваних мовних засобів; зважає на найважливіші відмінності між звичаями, звичками, правилами поведінки, характеристиками для українців і представників рідного етносу, та враховує їх у своїй поведінці; дотримується найважливіших соціальних правил поведінки; посилено виконує роль посередника між українською та рідною культурами; попереджує і долає міжкультурні непорозуміння; дотримується загально-прийнятих норм соціальної поведінки.</p>
<p>Вираження національно-специфічного на тлі універсального мовної системи (6 год.)</p>	
<p>Емоційно-оцінна й образно-експресивна концептуалізація дійсності та словотвір. Денотація і конотація – два аспекти мовного значення. Категорія емотивної оцінки. Оцінні морфеми, що виступають виразниками національного характеру, «способу відчуття».</p> <p>Лексика та фразеологія – пріоритетні мовні розділи в передачі національно-культурних феноменів. Національно-специфічна лексика. Групи</p>	<p>Учень: знає оцінки, які породжуються емотивним і ціннісним компонентами етнічної мовної свідомості людини, що утворюють опозицію: позитивне ставлення / негативне ставлення; визначає й аналізує компоненти ситуації оцінки: об'єкт оцінки, оцінний засіб, оцінювальний суб'єкт; добирає і характеризує оцінні морфеми, що виступають виразниками національного характеру; мотивує необхідність розгляду денотації та конотації як двох єдиних аспектів мовного значення, що забезпечуються єдиними ментальними механізм-</p>

<p>національно-специфічної лексики: 1) безеквівалентні слова, еквівалентні слова з різним лексичним фоном;</p> <p>2) культурно зумовлені слова-концепти на позначення абстрактних специфічних понять, слова, що містять оцінно-ціннісний компонент, слова, що належать до міфічних категорій, породжених етносом.</p> <p>Внутрішня форма слова. Етимологія слів. Фразеологія – національно-специфічний розділ мови.</p> <p>Синтаксис як індикатор світоглядних основ етносу.</p> <p>Національний колорит синтаксичних структур – паремійних висловлювань. Висловлювання, які характеризують життєву позицію особистості (укр.: <i>Якби ж знаття. Яюсь-то воно буде! Я так і знав.</i> / рос.: <i>Авось. На всякий случай. В случае чего. Небось.</i>). Синтаксичні синоніми як обов'язковий фактор толерантної мовленнєвої поведінки особистості. Безособові речення – особливі національно-специфічні когнітивні моделі синтаксису. Роль звертання у вираженні етнокультурознавчої специфіки діалогічного спілкування. Період як засіб експресивного синтаксису.</p> <p>Ключові поняття: денотація і конотація, національно-специфічна лексика, внутрішня форма слова, національно-специфічні когнітивні моделі синтаксису.</p>	<p>мами; аргументовано доводить, що оцінні мовні феномени є виразниками національного характеру, зокрема, національного «способу відчуття», «способу переживання»; утворює і з'ясовує значення слів найрізноманітніших експресивних відтінків; розрізняє власне українські, власне російські, власне болгарські тощо слова; ілюструє свою думку прикладами; добирає до слів іншомовного походження власне українські синоніми; з'ясовує значення власне українських і запозичених слів за словником; тлумачить значення запозичених слів за допомогою власне українських відповідників; пояснює етимологію окремих слів; користується словотвірним, етимологічним, тлумачним, перекладним словниками; оцінює мовні засоби з погляду доречності їх використання в тому чи іншому стилі мовлення; визначає стилістичну забарвленість засобів мови і можливості їх використання в тексті; вживає у мовленні функціональні та експресивні засоби мови з урахуванням типу, стилю і жанру висловлювання; здійснює зіставний аналіз функціональних мовних одиниць (морфема, слово, фразема, словосполучення, речення) в українській і рідній мовах з метою прогнозування можливих труднощів їх засвоєння; корегує власний і чужий текст з погляду правильності і доречності мовлення; вчиться ефективно спілкуватися в межах визначеної соціокультурної проблематики, використовуючи виучувані мовні засоби, різні мнемонічні прийоми та виконуючи необхідні супровідні дії.</p>
<p>Національний етикет і національна комунікативна поведінка (6 год.)</p>	
<p>Вплив національно-культурних чинників на процес спілкування.</p> <p>Культури-комуніканти, культурна і міжкультурна комунікація. Структурні ознаки культури: національний характер, сприйняття навколишнього світу, мислення, мова, категорія часу і простору, ціннісні орієнтації, установки, зразки поведінки (звичаї, ролі, соціальні групи і відношення). Вплив національно-культурних чинників на семантику слів, структуру комунікативного акту та його вербальні і невербальні складові. Проблеми сприйняття інших</p>	<p>Учень:</p> <p>знає структурні ознаки культури, типи, види, компоненти міжкультурної комунікації, етнічні особливості та національну своєрідність етикету спілкування; розуміє, що підвищення рівня ефективної комунікації між представниками різних національностей може бути досягнуто при розумінні і реальному врахуванні соціокультурних факторів; аргументовано доводить необхідність глибокого та реального вивчення світу носіїв мови, їх культури, способу життя, національного характеру, менталітету;</p>

<p>культур: етноцентризм, культурний релятивізм.</p> <p>Національно-культурна специфіка мовленнєвого етикету. Культурема – одиниця мовленнєвої поведінки. Універсальне й етнічне у мовному спілкуванні. Сутність мовленнєвого етикету. Етнічні особливості, національна своєрідність етикету спілкування. Вплив мовленнєвого етикету на поведінку людини. Національно-культурно обумовлені стратегії ведення етикетної комунікації. Комунікативні табу.</p> <p>Невербальні засоби комунікації. Зовнішні етнозоорієнтовані особливості комунікації: темп мовлення, ритуали привітань і прощань, відстань між мовцями, немовні засоби (жести, міміка, постави тіла, вирази обличчя). Комунікативна невдача, культурний шок, культурний бар'єр. Соціокультурний коментар як спосіб подолання конфліктів культури.</p> <p>Ключові поняття: міжкультурна комунікація, універсальне й етнічне у мовному спілкуванні, мовленнєвий етикет, комунікативні табу, немовні засоби міжетнічної культурної комунікації, комунікативна невдача, культурний шок.</p>	<p>розуміє специфіку міжкультурної взаємодії; має уявлення про основні стилі вербальної поведінки представників української та рідної культур; вміє аналізувати мовленнєву та немовленнєву поведінку представників української та рідної культур; усвідомлює роль зіставлення української та рідної мов і культур для найбільш повного розкриття їх сутності; вміє вирішувати проблеми крос-культурного сприйняття та інтерпретації поведінки представників української та рідної культур; встановлює соціальні контакти, використовуючи повсякденні ввічливі форми привітання і звертання, відповідає на запрошення, пропозицію, вибачення тощо; зважає на найважливіші відмінності між ментальністю, традиціями, цінностями, звичаями, звичками, правилами поведінки, характерними для українців і представників рідної культур, і враховує їх у своїй вербальній і невербальній поведінці; розпізнає широкий спектр ідіоматичних виразів; дотримується найважливіших соціальних правил поведінки; узгоджує з представниками українського етносу свою мовленнєву та соціальну поведінку; визначає і використовує різні стратегії для контакту з представниками іншої культури; долає міжкультурні непорозуміння та конфліктні ситуації; через розуміння етнокультурної, географічної, соціально-економічної та ін. різноманітності обстоює рівність, справедливість, толерантність та інші громадянські цінності суспільства.</p>
<p>Підсумки (2 год.)</p>	
<p>Підсумкова учнівська конференція (виступи учнів з підготовленими повідомленнями, рефератами, етюдами тощо, оформленими у вигляді презентацій, публікацій, на учнівському веб-сайті)</p> <p style="text-align: center;">Група 1. Учні-аналітики</p> <p>1. Розробляють анкети, опитувальники, за якими можна встановити рівень володіння українською мовою та крос-культурної компетентності учнів школи. 2. Опитують учнів, які належать до різних національних спільнот і встановлюють їхній рівень володіння українською мовою та крос-культурної компетентності.</p>	<p>Учень: готує повідомлення на основі опрацювання додаткової літератури чи самостійного дослідження; виступає на конференції.</p> <p>Учень: стисло формулює свою думку; критично аналізує й трансформує отриману інформацію; ілюструє, класифікує, порівнює, систематизує, демонструє мовний і мовленнєвий матеріали; оцінює свою роботу, з'ясовує її цінність, пише звіти про виконану дослідну роботу тощо.</p>

<p>3. Готують інформацію про мовні й мовленнєві помилки, які найчастіше трапляються в українському мовленні учнів різних національностей.</p> <p>Результат роботи: презентація, в якій поетапно демонструються результати роботи.</p> <p>Група 2. Учні-філологи</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ведуть пошук інформації про специфічні мовні одиниці в українській і рідній мовах (робота в бібліотеках, мережі Інтернет). 2. Добирають і порівнюють лінгвокультури української та рідної мов. З'ясовують спільне, відмінне та взаємовплив під час їхнього функціонування у мовленні. 3. Вивчають етнічні особливості, національну своєрідність українського та рідного етикету спілкування. 3. Добирають ілюстративний матеріал для підготовки публікації за допомогою Microsoft Publisher. <p>Результат роботи: публікація в електронному збірнику учнівських праць.</p> <p>Група 3. Майстри слова</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Добирають уривки з художніх творів українських, російських та ін. письменників, що містять національно-специфічні морфеми, лексеми, фраземи, синтаксичні одиниці, паремії, одиниці мовленнєвого етикету. 2. З'ясовують місце і значення такого національно-специфічного масиву як в усному, так і писемному мовленні сучасної людини. 3. Пропонують власні твори мистецтва: вірші, прозу, пісні, малюнки тощо, які насичені національно-специфічними морфемами, лексемами, фраземами, синтаксичними одиницями, пареміями, одиницями мовленнєвого етикету). <p>Результат роботи: авторські роботи на шкільному веб-сайті.</p>	<p>Учень: спілкується на відстані з учнями різних національних спільнот з інших регіонів України; обговорює проблеми, наприклад, українського мовлення в багатомовному середовищі; зацікавлює інших у вивченні української мови та культури, а також в обміні інформацією про рідну мову та культуру; критично висвітлює хід і результати самостійного дослідження або творчих робіт групи учнів; ділиться своїми здобутками; комбінує текст і зображення; стисло викладає інформацію.</p> <p>Учень: публікує поточну інформацію, перелік завдань для пошуку або результати дослідження; спілкується з широкою аудиторією (в межах країни або всього світу); збирає інформацію з різних регіонів України (бібліотек, інформаційних центрів, банків наукової і навчальної інформації тощо), вільно орієнтується у всезростаючому інформаційному потоці.</p>
---	---

Орієнтоване календарно-тематичне планування занять курсу

35 годин на рік (1 година на тиждень)

№з/п	Дата	Зміст заняття	Примітка
1.-2		Вступ (2 год.) Мова – генетичний код народу.	
3.		Культурна ідентичність. Етнокультурна компетенція та її складники (11 год.)	
4.		Культурна ідентичність як усвідомлення людиною своєї належності до певної культури.	
5.		Культурні етнічні стереотипи – одиниці організації етнокультурної компетенції.	
6.		Семінарське заняття № 1. Опозиція «свій – чужий» та культурна ідентичність.	
7.		Практичне заняття № 1. Стереотипи національних характерів в етнічних мовних картинах світу.	
8.		Прецедентні феномени як базове ядро стереотипних знань.	
9.		Практичне заняття № 2. Мовна прецедентність як джерело експресії мовлення.	
10.		Вербальні символи як чинник національно-культурної самоідентифікації.	
11.		Практичне заняття № 3. Етносимволіка форми слова і висловлювання.	
12.		Етнічні міфи й архетипи – складники етнокультурної компетенції.	
13.		Семінарське заняття № 2. Лінгвокультурологічне поле, лінгвокультурема. Код культури – базове поняття етнокультурної компетенції.	
14.		Мова як інформаційна модель реальності (8 год.)	
15.		Мовна картина світу та ціннісні пріоритети етнічної спільноти.	
16.		Концептуалізація світу в значеннях мовних одиниць.	
17.		Національна специфіка репрезентації концептів.	
18.		Практичне заняття № 4. <i>Дух, душа</i> в національно-мовній картині світу.	
19.		Практичне заняття № 5. Метафоричні портрети емоцій: <i>Скажи мені, серце, що маєш на мислі?</i>	
20.		Практичне заняття № 6. Діалог із <i>Совістю</i> .	
21.		Практичне заняття № 7. <i>Краса</i> : від реалії і символу до стереотипу.	
22.		Практичне заняття № 8. Чи знаєте ви українські <i>досвітки</i> ?	

№з/п	Дата	Зміст заняття	Примітка
		Вираження національно-специфічного на тлі універсального мовної системи (6 год.)	
22.		Емоційно-оцінна й образно-експресивна концептуалізація дійсності та словотвір.	
23.		Практичне заняття № 9. Морфема як засіб емоційно-забарвленої концептуалізації дійсності.	
24.		Лексика та фразеологія – пріоритетні мовні розділи в передачі національно-культурних феноменів.	
25.		Практичне заняття № 10. Слово до слова – зложиться мова.	
26.		Синтаксис як індикатор світоглядних основ етносу.	
27.		Практичне заняття № 11. Синтаксичні одиниці як виразники національних властивостей характеру людини та способи осмислення світу.	
		Національний етикет і національна комунікативна поведінка (6 год.)	
28.		Національно-культурна специфіка мовленнєвого етикету.	
29.		Невербальні засоби комунікації.	
30.		Семінарське заняття № 3. Здоровенькі були (вітаємося, домовляємося, прощаємося).	
31.		Семінарське заняття № 4. Особливості українських форм звертання.	
32.		Семінарське заняття № 5. Українська гостинність і традиції мовленнєвого етикету.	
33.		Практичне заняття № 12. Комунікативні табу. Згубність лихослів'я.	
		Підсумкова учнівська конференція (2 год.)	

Умовні скорочення і позначення:

- пор. – порівняйте
- рос. – російська (мова)
- укр. – українська (мова)
- болг. – болгарська (мова)
- ¹ – виноска.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк Б.М. Мовна єдність нації : діаспора й Україна. – К. : Рідна мова, 1999. – 448 с.
2. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови : Лінгвофілософські нариси : монографія / Флорій Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2009 – 192 с. (Серія «Монограф»).
3. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф.С. Бацевич – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с. (Альма-матер).
4. Білецький А.О. Про мову і мовознавство [Текст] : навч. посібник / А.О. Білецький – Київ : АртЕк, 1997. – 224с.
5. Богдан С.К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність / С.К. Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с. – Біблогр. : с. 467-474.
6. Дороз В.Ф. Вивчення лексикології в умовах діалогу культур : навч. посібн. / Вікторія Дороз. – Ніжин : ТОВ «Видавництво» Аспект-Поліграф», 2006. – 264 с.
7. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення. – Львів. – 1994. – 62с.
8. Єрмоленко С.Я. Мова й етнос // Українознавство в системі освіти. Міжнар. наук.-практ. конф. 28-30 березня 1996. – К. : Освіта, 1996. – С. 54-65.
9. Жайворонок В.В. Слово в етнологічному контексті //Мовознавство, 1996. – №1. – С.7-14.
10. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень / Мовознавство. – 2001. – №5. – С.48-63.
11. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич : Вид. центр «Відродження», 1994. – 218 с.
12. Илиади А.И. Основы славянской этимологии / А.И. Илиади. – К. : Довіра, 2005. – 270 с.
13. Караванський С. Секрети української мови : науково-популярна розвідка з додатком словничків репресованої та занедбаної української лексики. – К. : УКСП «Кобза», 1994. –152 с.
14. Карасик В.И. Язык социального статуса. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.
15. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). – Львів : Літопис, 2002. – 304 с.
16. Кононенко В. Концепти українського дискурсу : монографія / Віталій Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
17. Кононенко В.І. Мова у контексті культури : монографія / Віталій Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ : Плай, 2008. – 390 с.
18. Кононенко В.І. Рідне слово : підручн. для шкіл з поглибл. вивч. україн. мови, ліцеїв, колегіумів. – К. : «Богдана», 2001.– 303 с.
19. Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка : міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри / Тетяна Космеда. – Львів : «Видавництво «ПАІС», 2006. – 328 с.

20. Кочерган М.П. Основи зіставного мовознавства : підручник / М.П. Кочерган – К. : «Академія», 2006. – 424 с. (Серія «Альма-матер»).
21. Крисаченко В. Українознавство : Хрестоматія-посібник : У 2-х томах. – К.: Либідь, 1996, 1997.
22. Кульчицький О. Світовідчуття українця // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 48-65.
23. Малахов В. Етика спілкуванн : навч. посібн. / Віктор Малахов. – К. : Либідь, 2006. – 400 с.
24. Масенко Л. Мова і політика. – К. – 2004. – С. 102-118.
25. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика : навч. посіб. /Л.І. Мацько, О.М. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – 311 с.
26. Мацько Л.І. Українська мова і формування національної свідомості // Педагогіка і психологія. –1996. – №1. – С.67-70.
27. Мацько Л.І. Українська мова в освітньому просторі : навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» / Мацько Любов. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 607 с.
28. Мова і культура / Ред. І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, П.Ю. Гриценко та ін. – К. : Наукова думка, 1986. – 184 с.
29. Нечуй-Левицький І.С. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К. : Обереги, 1992. – 96 с.
30. Неживий О.І., Ужченко В.Д. Дидактичний матеріал з народознавства на уроках української мови : посібник для вчителя. – К. : Освіта, 1993. – 286 с.
31. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К., 1992.
32. Оліференко В. Енциклопедія українознавства для школярів і студентів. – Д. : Сталкер, 2001. – 496 с.
33. Онкович Г. Українознавство і лінгводидактика : навч. посібник. – К. : Логос, 1997. – 108 с.
34. Печерна Г. Мова – генетичний код // Українська мова і література в школі. – 1993. – № 2. – С. 28-33.
35. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова / АН України. Ін-т мовознавства. – К. : Наук. думка, 1993. – 200 с.
36. Плющ Н.П. Формули ввічливості у системі українського мовного етикету // Укр. мова і сучасність. – К., 1991, С. 90-98.
37. Пономарів О. Культура слова : мовностилістичні поради : навч. посібник, 2-е вид., стереотип. – К. : Либідь, 2001. – 240 с.
38. Потапенко О.І., Кожуховська Л.П., Довбня Л.Е., Чубань Т.В., Левченко Т.М. Етимологія української мови / За заг. ред. О.І. Потапенка. – К. : Міленіум, 2002. – 204с.
39. Потапенко О.І. Цікаве мовознавство. – Біла церква, 1996. – 204 с.
40. Русанівський В.М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності //Мовознавство. – 1993. – №6. – С.3-13.
41. Семеног О. Етнолінгводидактична культура вчителя-словесника : навч.-метод. посіб. / Олена Семеног. – К.-Глухів : РВВ ГДПУ, 2003. – 108 с.

42. Сербенська О. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем : 140 запитань і відповідей [Текст] / Сербенська Олександра. – К. : Просвіта, 2001. – 204с.
43. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. – К. : Рад. шк., 1988. – 134 с.
44. Українська мова: Енциклопедія. – К. – 2004. – С. 135, 349, 357.
45. Українські традиції / Упорядник О. Ковалевський. – Харків : Фоліо, 2004. – 572 с.
46. Чукіна В. Мовна картина світу українців / В. Чукіна // Українська мова та література. – 2004. – Число 8 (360). – С. 3-8.
47. Шигарева М.О. Роль мовної картини світу в соціальному пізнанні (історико-філософський аспект). – Львів, 1996. – 182 с.

Словники

1. Бацевич Ф.С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф.С. Бацевич – К. : Довіра, 2007. – 205 с. – (Словники України).
2. Бибик С.П. та ін. Словник епітетів української мови / За ред. Л.О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. – 431с.
3. Білецький-Носенко П.П. Словник української мови. – К. : Наук. думка, 1966. – 422 с.
4. Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С.А.Кузнецов . – СПб. : «Норинт». – 1998. – 528 с.
5. Буров С., Пехливанова П. Малък тълковен речник на българская език. Слово. Велико-Търново, 1999. – 351 с.
6. Головащук С.І. Українське літературне слововживання : словник-довідник. – К. : Вища школа, 1995. – 319 с.
7. Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – К. – Кіровоград : РВГІЦ КДПУ, 1999. – 224 с.
8. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
9. Етимологічний словник української мови : У 7-т. /АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Ред.кол. О.С. Мельничук (гол. ред.), І.К. Білодід, В.Т. Коломієць, О.Б. Такаченко.– Т.1-3.– К. : Наук. думка, 1982-1989.
10. Исаев М.И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов. – 2-е изд. –М. : Флинта : Наука. – 200 с.
11. Калашник В.С., Колоїд Ж.В. Словник фразеологічних антонімів української мови. –К. : Довіра, 2001. – 284 с.
12. Кочерган М. Словник російсько-українських міжмовних омонімів. – К. : Вид. центр «Академія». – 1997. – 399 с.
13. Культура української мови : Довідник / С.Я. Єрмоленко, Н.Я. Дзюбишина-Мельник, К.В. Ленець та ін.; За ред. В.М. Русанівського. – К. : Либідь, 1990. – 304 с.
14. Культура мови на щодень / Н.Я.Дзюбишина-Мельник, Н.С.Дужик, С.Я.Єрмоленко та ін. – К. : Довіра, 2000. – 169 с.

15. Мартінек С.В. Український асоціативний словник : у 2 т. – Т.1 : Від стимулу до реакції. – 2-ге вид., стер. – Львів : ПАІС, 2008. – 344 с.
16. Новий тлумачний словник української мови. У 3 томах / В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. – К. : Аконіт. – 2005.
17. Огієнко І.І. (Митрополит Іларіон) Етимологічно-семантичний словник української мови. – Т.1-2. – Вінніпег-Канада, 1982.
18. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. – К., 1993. – 214 с.
19. Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. – К. : Укр. письменник, 1995. – 291 с.
20. Славянские древности: этнолингвистический словарь. В 5-ти томах / Под ред. Н.И.Толстого. т.1. А-Г. М. : Международные отношения, 1995. – 578 с.
21. Словарь української мови / За ред. Б.Грінченка. – Т.1-4. – К. : Довіра-Рідна мова, 1997.
22. Словник символів / За заг.ред. О.І.Потапенка, М.К.Дмитренка. – К. : Ред. часопису «Народознавство», 1997. – 156 с.
23. Словник символів культури України / За заг. ред. В.П.Коцура, О.І.Потапенка, М.К.Дмитренка. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.
24. Словник синонімів української мови : В 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. – К. : Наук. думка, 2001.
25. Словник української мови. В 11 томах. – К.: Наукова думка, 1971. – Т. 1. – 799 с.
26. Словник української мови. В 11 томах. – К.: Наукова думка, 1974. – Т. 5. – 840 с.
27. Словник-довідник з культури української мови / Д.Гринчишин, А.Капелюшний, О.Сербенська, З.Терлак, – Львів : Вид-во «Фенікс», 1996.–368 с.
28. Стойнев А. Българска митология : Енциклопедичен речник / А. Стойнев (съст.). – София : 7 М + Логис, 1994. – 398 с.
29. Ужченко В Д. Матеріали до фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 1993. – 112 с.
30. Україна в словах : мовоукраїнознав. слов.-довід. : навч. посіб. для учнів загальноосвіт. шкіл, ліцеїв, гімназій, студентів, усіх, хто вивчає укр. мову / Упоряд. і кер. авт. кол. Н. Данилюк. – К. : ВЦ «Просвіта», 2004. – 704 с. – Бібліогр. : с. 413-423.
31. Українська минувшина : ілюстр. етнограф. довідник / Укл. А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. – К. : Либідь, 1993. – 256 с.; іл.
32. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М. : Прогресс. – 1967. – т.1, 2, 3.
33. Фразеологічний словник української мови. У 2 книгах. – К. : Наукова думка. – 1999. – Кн. 1, 2.
34. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 1992. – Т.1-4.
35. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – К. : Радянська школа, 1989. – 511 с.
36. Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. – Харків : Основа, 1993. – 176 с.

ВСТУП

§§ 1-2. МОВА – ГЕНЕТИЧНИЙ КОД НАРОДУ

Мова – це наша національна ознака, в мові наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, ... форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі і найміцніший скарб... І поки живе мова – житиме й народ, яко національність.

І.Огієнко

Мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторона нашого психічного «Я».

І.Огієнко

1. Мова – специфічне та складне суспільне явище

Мова є не лише засобом спілкування. Це також могутній засіб вираження багатогранної діяльності людей, спосіб сприймання світу та відтворення його в свідомості кожної людини. За допомогою мови людина виражає свою людську сутність, виявляє свою волю, розум, почуття й емоції.

Мова тісно пов'язана з мисленням людини, вона є формою існування і засобом вираження людських думок. Мислення – узагальнене й абстрактне відображення мозком людини явищ дійсності в поняттях, судженнях й умовиводах, якому властиві такі процеси, як абстракція, узагальнення, аналіз, синтез, постановка певних завдань і знаходження шляхів їх розв'язання тощо. Хоч і нема слова, словосполучення, речення, які б не виражали думок, однак мова – це не мислення, а лише одне з найголовніших знарядь, інструментів мислення. Нарешті, ще один вагомий доказ того, що мова і мислення нетотожні явища наводить відомий український вчений-мовознавець М. Кочерган: «Історично мислення виникло раніше, воно передує мові. Саме тому й функції мови щодо мислення змінювалися. Спершу мова лише включалася в процеси мислення, доповнювала практично-дійове і наочно-образне мислення. З часом вплив мови на мислення зростав і мова стала основним знаряддям мислення». За допомогою мови закріплюються і передаються від покоління до покоління досягнення людського мислення.

Мова – явище суспільне. Вона виникла в суспільстві, обслуговує суспільство, є однією з найважливіших ознак суспільства і поза суспільством існувати не може. Визначаючи суспільний характер мови, вчені зазначають, що в мові є чимало такого, що пов'язує її з біологічними і психічними явищами. На відміну від інших приматів, тільки людина має мовний ген, тобто схильність і здатність до оволодіння мовою. У мовленні окремих людей відображено їх психічні особливості, а в загальнонаціональній мові – психічний склад нації, її менталітет. О. Потєбня, Д. Овсянико-Куликовський вважали, що мова – це стрижень народної психіки і що національна своєрідність полягає в особливостях мислення.

Про те, що мова є явищем суспільним, засвідчують її основні функції – комунікативна та мислеоформлювальна (мислетворча), які мають виразний соціальний характер.

ДОВІДКА

ФУНКЦІЇ МОВИ (від лат. *functio* – виконання, здійснення) – призначення, роль, завдання, що їх виконує мова в суспільному вжитку. Основна, визначальна функція мови – комунікативна. Мова виникла з потреб комунікації, і вся її організація підпорядкована цим потребам. **Комунікативна функція** є важливим чинником розвитку мови. Наприклад, фонетичні процеси уподібнення і розподібнення відбуваються не безвідносно до будь-яких умов, а тому, що полегшують вимову слова (асиміляція) або його сприйняття (дисиміляція), тобто діють на користь мовця або його слухача – учасників комунікації. Спілкування – це не тільки діалог реальних осіб – певний текст може бути адресований і уявному співбесідникові, й самому собі (мовлення внутрішнє), і більшому чи меншому загалу, всьому народові (наприклад, послання «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм...» Т. Шевченка).

Щоб спілкуватись, треба мати думку: мовленнєвий акт невідривно пов'язаний з актом мисленнєвим. І мова бере найактивнішу участь у процесі формування (початкового, ще нечіткого окреслення) та формулювання (чіткого вираження) думки. Мова, таким чином, виконує функцію оформлення думки – **мислеоформлювальну функцію** (мислетворча). Ця функція якнайтісніше пов'язана з комунікативною, обидві вони становлять єдність. Деякі дослідники взагалі не виділяють мислеоформлювальної функції, розуміючи її як компонент комунікативної. Проте такий погляд суперечить тому фактові, що акти формування і формулювання думки можуть або збігатись, або не збігатись у часі.

Надзвичайно важливою для розвитку людства є **пізнавальна функція мови**. Мова служить дуже важливим інструментом пізнання. Не назване – не пізнане. Шукаючи назву для речі, людина її пізнає. Пізнавальна функція мови активно діє як у філогенезі – розвитку народу – всіх носіїв певної мови, так і в онтогенезі – розвитку окремої людини, що пізнає світ значною мірою шляхом засвоєння мови. Пізнавальну функцію мови ще називають пізнавально-відображальною, гносеологічною, а також акумулятивною. Останній термін означає нагромадження в мові досвіду поколінь. Усе, що будь-коли пізнане людиною, закріплюється і зберігається у слові. За назвою, внутрішньою формою слова, походженням (власне утворення чи запозичення) можна встановити, як було пізнане явище, як з'явилося певне поняття. Наприклад, в індоєвропейську добу корінь *-ghel-* означав і «зелений», і «жовтий» і був орієнтований на рослинність, де присутні обидва ці кольори. У праслов'янській мові від згаданого кореня утворилася назва *зело* 'рослина', а вже від неї – прикметник на означення зеленого кольору. Інше фонетичне та словотвірне продовження того ж кореня, уже без рослинних асоціацій, засвідчує українське «жовтий». Люди закріплювали

пізнане в слові, розщеплюючи семантику єдиного кореня (*зелений — жовтий*), ідучи від конкретного до абстрактного (*зело —зелений*).

Функції мови виявляють себе в специфіці, особливостях окремих компонентів акту спілкування. Таких компонентів три: мовець (адресант), слухач (адресат) та інформаційний потік (канал зв'язку), що йде від першого до другого. Відповідно виділяють і три функції мови, що, таким чином, підпорядковуються комунікативній функції, але не ототожнюються з нею. Це *експресивна, імпресивна та інформаційна функції мови*.

У літературознавстві та стилістиці існує термін «образ автора». Мається на увазі відображення особистості у тексті, що створений цією особистістю. Адже психічний процес формування думки відбувається в мозку суб'єкта, і відбиток суб'єкта, прикмети суб'єктивності притаманні вже сформульованій, висловленій думці. І це — властивість не тільки художнього твору, а будь-якого тексту, висловлювання, писемного чи усного. Йдеться, власне, не про мету, а про умову використання мови — умову, що проявляється навіть незалежно від волі мовця. Це і є *експресивна* (від франц. *expressif* — виразний) функція мови. Наявна вона завжди: говорячи про будь-що, людина мимохіть говорить і про себе. *Імпресивна ж функція* (від франц. *impressif* — такий, що справляє враження) полягає у дії мовлення на адресата незалежно від того, як адресат її сприймає. Яскравий вияв такої функції — військові команди. Для виконання цієї функції мова має спеціальні засоби: звертання, наказовий спосіб дієслова тощо, які вживаються переважно для того, щоб домогтися від слухача бажаного для мовця результату. Імпресивну функцію мови називають ще апелювальною (К. Бюлер), конативною (Р. Якобсон), прагматичною. *Інформаційна функція мови* (репрезентативна, референтна, денотативна, номінативна, когнітивна) полягає у передаванні в процесі спілкування певної інформації про позамовну дійсність, у відображенні об'єктивної реальності. У цьому основний сенс спілкування. Однак спілкування (комунікативна функція мови) не зводиться лише до передавання інформації. Це добре видно у зіставленні інформаційної функції з емоційною (інакше — емотивною чи виразовою). Якщо для точної передачі інформації потрібна регулярність, однотипність мовних засобів, то для емоційного мовлення, навпаки, нерегулярність, різнотипність, розмаїтість їх. В інформаційній функції мови йдеться про те, що передається від мовця до слухача, а в емоційній — як воно передається. І те, й друге входять у комунікацію, в акт спілкування. *Емоційну функцію мови* не слід плутати з експресивною. Вираження мовця («образу автора») і вираження почуттів та оцінок, тенденція до урізноманітненого мовлення — це різні речі, хоч і пов'язані між собою. До них відноситься й той аспект використання мови, який називається *естетичною* (інакше — поетичною) *функцією мови*. Йдеться про красу мови, про задоволення естетичних смаків суспільства. Рядок «*Рученьки тернуть, злипаються віченьки*» (з вірша «Швачка» П. Грабовського) насажений емоцією (вираженою пестливими суфіксами іменників), і саме вона передусім створює естетичну довершеність наведеного рядка. У цій же емоційності прозирає й образ автора та, відповідно, експресивна

функція мови. Але ґрунтом для усіх трьох функцій зовсім не обов'язково має бути емоція. Наприклад, у віршованому рядку «Дзвенять у відрах крижані кружальця» Л. Костенко ним є естетика, краса, що спирається передусім на звукопис (*др-кр, криж-круж*, симетрія наголошених голосних *a-i-i-a*), який створює і відповідну емоційну атмосферу, і навіть, якоюсь мірою, образ автора. **Експресивна функція мови**, таким чином, цілком виразно відмежовується від емоційної та естетичної. Усі описані функції мови – облігаторні, тобто обов'язкові (звичайно, з різним ступенем своєї експлікації) у будь-якому акті мовлення.

Наявні також функції мови факультативні, необов'язкові, які можуть виявлятися в актах спілкування, але не є умовами реалізації названих актів. Це, зокрема: **контактовстановна (фатична) функція**, коли розмова ведеться заради самої розмови («пуста розмова»), не відбиваючи ніяких ознак, що передбачаються іншими функціями мови (сюди ж відносять слова чи запитання для перевірки справності каналів зв'язку тощо); **метамовна (металінгвістична) функція мови**, коли одні слова чи вирази використовуються для пояснення інших або їх коментування. Наприклад: «Калокір... знав, що нормани називали Русь «Гардариком», себто країною городів» (Б. Лепкий), «Там батько, плачучи з дітьми (А ми малі були і голі), Не витерпів лихої долі, Умер на паницині» (Т. Шевченко). Для типових випадків коментування є усталені метамовні звороти: так би мовити, як кажуть, м'яко кажучи тощо; **магічна функція** (заклинання, замовляння), наприклад: «*Дур тобі, пек!*». **Контактовстановна функція мови** є різновидом, однією з форм комунікативної функції мови, метамовна – варіант інформаційної, а магічна – специфічна форма імпресивної. Виділяють і деякі інші факультативні функції мови – **функцію міжнаціонального спілкування, функцію міжнародного спілкування**, що є виявами загальної комунікативної функції мови. Деякі мовознавці розглядають окремо функції мови і функції мовлення. Проте таке трактування позбавлене підстав. Адже функції мови – це вияв сутності мови, її призначення, тобто її характеристики, без яких мова не може бути мовою, а реалізуються вони в мовленні. Отже, функції мови та функції мовлення – ті самі (Ю.О. Карпенко «Загальне мовознавство»).

Мова як суспільне явище, що розвивається нерозривно від того чи іншого суспільства, здатна виконувати крім своєї основної комунікативної функції, тобто бути засобом спілкування, ще й **кумулятивну функцію** (термін В.Г. Костомарова та Є.М. Верещагіна), сутність якої полягає в тому, що вона здатна виступати сховищем накопиченого колективного досвіду. Завдяки саме цій функції в мові, в її одиницях знаходять своє відображення матеріальні умови життєдіяльності етнічного колективу, його морально-етичні та естетичні принципи, звичаї та традиції, вірування тощо. Усе це часто йменується таким терміном як «етнокультурна» або «національна культура», і які, як відомо, в кожного народу мають свої специфічні особливості. Це і приводить, завдяки кумулятивній функції, до наявності в різних мовах значної кількості національно-культурно маркованих мовних одиниць, тобто одиниць, семантика яких пов'язана з інформацією культурологічного характеру.

2. Мова – найважливіша етнічна ознака. Мова, нація і держава

Для кожного народу мова – це його неоціненний скарб. Мова є одним із найважливіших засобів об'єднання людей у народності, нації, вона є засобом національного самоусвідомлення, збереження традицій, звичаїв, засвоєння історії, виховання патріотичних почуттів. Мова – засіб створення і вираження культури народу, вияву його духовного багатства, психіки, таланту.

У деяких народів значення слів «мова» і «народ» виражаються в одному слові. Так, ці два значення пояснює російська мова (рядки О. Пушкіна «Слух обо мне пройдет по всей Руси великой, И назовет меня всяк сущий в ней язык: И гордый внук славян, и финн, и ныне дикий Тунгус, и друг степей калмык»), де слово «язык» означає «народ» і «мова». Це свідчить про те, що в свідомості людей поняття «мова» і «народ» тісно пов'язані: один народ – це ті, хто розмовляє однією мовою. Саме мова об'єднує народ і відрізняє його від інших народів. Таким чином, етнічний і мовний розподіл людей взаємопов'язані і, як правило, збігаються. Спільність мови, культури і самосвідомості є суттєвими ознаками нації.

Зв'язок мови з характером етносу чи не найкраще відчувають письменники, слово для яких є головним інструментом творення народних характерів, типажів, зображення самотутніх рис психології етносу. М. Гоголь зауважив: «*І всякий народ, що носить у собі запоруку сил, повний творчих здібностей душі, своєї яскравої особистості й інших дарів Божих, своєрідно відзначився своїм власним словом, що ним, висловлюючи яку тільки є річ, передає цим висловом частину власного свого характеру*» (М. Гоголь «Мертві душі»).

Болгарська поетеса Блага Димитрова вбачає залежність мовної форми навіть від географічного ландшафту, на якому проживає етнос, вважаючи, що географічні умови суттєво позначаються на характері та мові етносу: «*Коли я чую іспанську, чую в ній глибоке відлуння: цілий континент – Південна Америка – відгукується Іспанія. За широкою, дактилічною плавною російською інтонацією відчувається безмежність російських степів, неосяжна сніжна рівнина, що переливається через край горизонту. Моя рідна мова стиснута вузькими гірськими ущелинами. Слова усічені. Гортанно, захлинаючись самі в собі, клекочуть її голосні, як бурхлива гірська річка, яка не встигає пропустити через своє вузьке русло напористу численну воду. її приголосні ніби скали, що чинять опір хвилям і розбивають їх на дрібні бризки*» (Б. Димитрова «Страшний суд»). Польський письменник Ян Парандовський, немовби розвиваючи тезу В. фон Гумбольдта про мову як дух народу, пише: «*У словах, у граматичних формах, у синтаксисі закарбовує свій образ душа цього народу; як сліди на закам'янілих пісках від води давно зниклих морів, закріплені в ній прагнення, уподобання, неприязнь, вірування, забобони, первісні знання про світ і людину*» (Я. Парандовський «Алхімія слова»).

Проблема співвідношення мови й етносу охоплює безліч складних питань, серед яких передусім – мова і самосвідомість, доцільність функціонування багатьох мов тощо.

У питанні співвідношення мови й етносу в науці немає одностайної думки. Деякі вчені без спільної мови не мислять собі етносу, інші заперечують обо-

в'язковість спільної (єдиної) мови як необхідну основу виникнення етнічної спільності. Аргументом для них є мовні ситуації Швейцарії, де одна швейцарська нація користується чотирма мовами (німецькою, французькою, італійською і ретороманською); Канади, в якій канадська нація використовує дві мови (англійську та французьку); Бельгії (бельгійці розмовляють французькою та фламандською мовами), а також те, що однією мовою можуть користуватися декілька націй (англійською користуються англійці, американці й канадці, німецькою – німці, австрійці та швейцарці, іспанською – іспанці, кубинці, аргентинці, венесуельці, колумбійці, костариканці, панамці, парагвайці, чилійці та інші латиноамериканці, сербсько-хорватською – серби, чорногорці, хорвати, кабардино-черкеською – кабардинці і черкеси).

Українська мова – державна мова України. Вона також є рідною мовою українців, які проживають в Україні та за її межами: в Росії, Білорусі, Казахстані, Польщі, Словаччині, Румунії, Канаді, США, Австралії та інших країнах. Українською мовою розмовляє близько 45 мільйонів людей і вона входить до другого десятка найпоширеніших мов світу.

Генеалогічно українська мова належить до індоєвропейської мовної сім'ї. Спільно з російською і білоруською мовами належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської групи мов.

Історію української мови починають від праслов'янської (спільнослов'янської) мовної єдності, яка виділилася з індоєвропейської прамови приблизно в III тис. до н. е. Праслов'янська доба тривала близько 2000 років.

Впродовж кількох століть український народ привчали до думки про нібито «вторинність» української мови, ретельно приховуючи від українців величезний масив української писемності, історії та культури, яка сягає глибокої давнини і нараховує багато тисячоліть. За науковими розвідками лінгвістів, мова української народності почала формуватися ще у VI-IX столітті. Процес унормування загальнонародної української мови вчені відносять до XIII-XIV століття. У різні періоди літературна мова української народності поєднувала в собі елементи давньоруської писемної мови (X-XIII ст.), українсько-білоруської (XIV-XV ст.), слов'яноукраїнської, староукраїнської («простої мови»), церковнослов'янської (XIV-XVII ст.). Інтенсивне формування нової української мови дослідники відносять до другої половини XVIII-XIX століть. Разом з розвитком писемного слова український народ став великою нацією, здатною вирішувати питання будь-якої складності й ваги.

Ще Вольтер писав, що всі основні європейські мови можна вивчити за шість років, а свою рідну мову треба вивчати все життя. Тому в 1989 році Верховна Рада УРСР надала українській мові статусу державної.

З XIV по XVIII ст. на теренах України побутувала староукраїнська мова, яка активно використовувалася як писемна. Поява новоукраїнської мови, яка згодом стала сучасною літературною, датується XIX ст. Її зачинателем вважається письменник І.Котляревський, а основоположником – Т.Шевченко. В основі сучасної літературної мови лежить система полтавсько-наддніпрянських говірок.

Нетлінним скарбом століть називають національну мову та літературу – скарбом, що передається від покоління до покоління, що об'єднує минуле й прийдешнє. Мова – живий організм, вона розвивається за своїми законами, а тому треба у чистоті берегти цей нетлінний скарб, прислухаючись до порад відомого українського поета Максима Рильського:

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову.
Пильно й ненастанно
Політь бур'ян.
Чистіша від сльози
Вона хай буде.
Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям.

«Мова – це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання століть, мова – це ще й музика, мелодика, барви буття, сучасна художня, інтелектуальна і мислитель на діяльність народу» (О.Гончар).

Мова – це запорука самобутності та самозбереження, це найбільше і найдорожче добро в кожного народу, це жива схованка людського духу. Тож плекаймо наш діамант, нашу долю, наш генетичний код нації! Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її! Борімося за красу, за правильність, за багатство мови!

ДОВІДКА

Визначивши духовну сутність мови, О.Потебня у низці праць порушив проблеми співвідношення етносів (народностей, націй) і їх рідних мов. У незакінченій статті «Про націоналізм» учений ставив важливе питання: «Чому саме певну сукупність населення ми вважаємо одним народом». На нього він відповідав так: «Така очевидна народна єдність полягає не в географічній єдності території, не в державній чи релігійній єдності, не в схожості зовнішнього способу життя, харчування, одягу, особливостей житла, вдачі, звичаїв, не в мірі економічного, юридичного, наукового і художнього розвитку», а в тому, що «єдина прикмета, за якою ми впізнаємо народ, і водночас єдина, не замінна нічим... умова існування народу – це єдність мови». При цьому «те, що робить певний народ, полягає не в тому, що виражається мовою, а в тому, як виражається». Найвищим завданням мовознавства О.Потебня в дусі В.фон Гумбольдта вважав «вивчення напрямів народної думки, схоплених мовою».

У статті «Мова і народність», розглядаючи панівні на той час думки про невідворотність внаслідок глобальних цивілізаційних процесів злиття етносів і їх мов у єдиний загальнолюдський колектив, який послуговуватиметься спільною мовою, О.Потебня протиставляв їм свою концепцію, яка ґрунтується на ідеї незнищеної неповторності етносів і їх мов.

Неможливість повного нівелювання відмінностей перш за все духовної специфіки народів учений вбачав у тому, що повне наслідування членів різних етносів неможливе за аналогією до того, що «будь-яке, навіть найповніше, розуміння є в той самий час і нерозумінням». Наслідування відбувається лише на найнижчих щаблях відмінностей; на вищих, духовних щаблях повна тожність не мислима. Наприклад, християнство є, на перший погляд, тотожним у низки народів. Насправді ж має місце не лише східне і західне християнство, а й християнство російське, польське, навіть «християнства німецькі»...

Система і структура людських мов, за О.Потебнею, спільні лише за двома ознаками – членороздільність звуків і символічна природа, «решта їх властивостей суть племінна, а не загальнолюдська. Немає жодної граматичної і лексичної категорії, обов'язкової для всіх мов». Мови – це «глибоко відмінні системи прийомів мислення», а тому, на думку вченого, можлива заміна в майбутньому існуючих мов однією мовою – це зниження рівня мислення індивідів (*Ф.Бацевич «Духовна синергетика рідної мови»*).

ДОВІДКА

Українська мова в Україні призначена виконувати різноманітні функції, зокрема забезпечити консолідацію, єдність і вільний культурний розвиток українського народу, стояти на сторожі збереження його ідентичності та здорового духовного й ментального розвитку. Українська мова – невід'ємний державницький атрибут, що зберігає свою історичну спадкоємність від давньокиївської доби. Як мова найчисленнішого, найстаршого, автохтонного і титульного етносу українська мова відповідно до загальноприйнятої світової практики виконує функцію єдиної державної мови в Україні.

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99 про офіційне тлумачення статті 10 Конституції України, державний статус української мови означає її обов'язкове застосування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших визначених законом публічних сферах публічного життя, зокрема у роботі державних і комунальних навчальних закладів, сфері обслуговування, культурі, засобах масової інформації.

Державність української мови є ключовим чинником консолідації українського суспільства на всій території України, формування сучасної української політичної нації, символічним уособленням української державності, гарантією збереження національної ідентичності українського етносу і державної єдності України. З огляду на це українська нація і держава мають забезпечувати відродження і захист української мови, якісну розбудову українського мовного простору (*Концепція державної мовної політики в Україні*).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Мова – найважливіший засіб людського спілкування; система

мовних знаків, які служать засобом комунікації членів певної національної лінгвокультурної спільноти.

Мислення – вища форма відображення дійсності в психіці, ідеальна діяльність, результатом якої є об'єктивна істина.

Мовлення – втілення, реалізація мови, яка виявляє себе у процесах говоріння і тим самим виконує своє комунікативне призначення.

Рідна мова – 1) мова нації, мова предків, що пов'язує людину з її етносом, попередніми поколіннями, їхнім духовним світом; 2) перша мова, яку засвоїла людина з дитинства в процесах соціалізації та акультурації («материнська мова»); 3) мова, якою людина володіє з максимальною глибиною і повнотою, на якій їй легше, простіше, швидше мислиться («функціонально перша мова»).

Державна мова – це мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування в публічних сферах суспільного життя (державному управлінні та діловодстві, громадських органах і організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти і науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики тощо).

Код – система умовних знаків, назв, сигналів для передання, збереження та обробки інформації. **Генетичний (код)** – спадкова інформація, яка передається за допомогою генів від покоління до покоління.

Літературна мова – унормована, стандартна, правильна (з погляду усталених норм) форма національної мови, що обслуговує культурно-освітні потреби національної лінгвокультурної спільноти, виконую консолідуючу функцію шляхом використання у сферах державного управління, засобів масової інформації, науки, культури та літератури.

ПРОКОМЕНТУЙТЕ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

1. *«І всякий народ, що носить у собі запоруку сил, повний творчих здібностей душі, своєї яскравої особистості й інших дарів Божих, своєрідно відзначився своїм власним словом, що ним, висловлюючи яку тільки є річ, передає цим висловом частину власного свого характеру»* (М. Гоголь «Мертві душі»).

2. *«Для мене мови народів – як зорі на небі. Я не хотів би, щоб усі зорі злилися в одну величезну, на півнеба, зірку. Для цього є сонце. Але хай сяють і зорі. Хай у кожної людини буде своя зірка»* (Р. Гамзатов).

3. *«Коли я чую іспанську, чую в ній глибоке відлуння: цілий континент – Південна Америка – відгукується Іспанія. За широкою, дактилічною плавною російською інтонацією відчувається безмежність російських степів, неосяжна сніжна рівнина, що переливається через край горизонту. Моя рідна мова стиснута вузькими гірськими ущелинами. Слова усічені. Гортанно, захлинаючись самі в собі, клеочуть її голосні, як бурхлива гірська річка, яка не встигає пропустити через своє вузьке русло напористу численну воду. Її приголосні ніби скали, що чинять опір хвилям і розбивають їх на дрібні бризки»* (Б. Димитрова «Страшний суд»).

4. *«Треба врятувати духовну спадщину, бо геній народу зів'яне»* (А. де Сент Екзюпері).

ПОМІРКУЙТЕ

1. Доведіть, що мова є суспільним, а не біологічним чи психічним явищем.
2. Назвіть основні функції мови та охарактеризуйте їх.
3. Які факти говорять про зв'язок мови і мислення?
3. Чому мову називають генетичним кодом народу?
4. Для чого необхідна державна мова в багатонаціональній країні?

ВПРАВИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Завдання 1. Прочитайте роздуми П. Мовчана. А як Ви розумієте значення рідного слова, рідної мови?

Треба повернути в свідомість Слово давнє і сучасне. Слово давнє поєднує часи. І людина стає причетною до вічності. Давнє наше Слово є засобом розпізнавання духовності наших предків (з нашої свідомості були викорчовані не тільки слова, а й самі проблеми – такі, як душа, милосердя, спожаління, сумління, духовність, чесність, натхнення, підсвідомість і т.п.). Слово – свідок історії, свідок Часу. В Слові починається і завершується життя твого народу, твого безконечного родоводу, в ньому ж починається і завершується духовне життя Людини. Ось чому нас заворожує давня пісня, давній текст. У них перехрещується пам'ять всіх сущих до тебе. Слова випромінюють енергію, як світло. Мова – це весь об'єм нашої народної пам'яті. Людина протистоїть Часові саме в Слові. Власне Слово і є Пам'ять. Хто зрікається рідної мови, той зрікається усїєї духовної спадщини свого народу (П. Мовчан).

Завдання 2. Прочитайте висловлювання, розподіліть інформацію за графами у таблиці (записуйте у таблицях лише номери речень). Дайте відповідь на запитання: які з функцій мови тісно пов'язані між собою? Відповідь побудуйте у формі роздуму: **теза → докази → висновки.**

Функції мови		
Комунікативна	За допомогою мови люди обмінюються думками й почуттями.	
Пізнавальна	Через мову людина пізнає світ, здобуває знання про нього.	
Впливу	Засобами мови люди впливають одне на одного: переконують, спонукають, застерігають тощо.	
Мислеоформлювальна	Думки формуються й виражаються лише за допомогою мови.	
Називна	За допомогою мови всі предмети, особи, явища одержують свою назву.	
Виразальна	Через мову людина розкриває свій інтелект і реалізує здібності.	
Емоційна	За допомогою мови людина виражає свої почуття й переживання.	
Естетична	Через мову людина увиразнює свої смаки, уподобання, мова – основа мистецтва.	
Об'єднувальна	Мова об'єднує людей, робить їх причетними до однієї спільноти.	

1. Ти приходиш до мене з перших днів мого життя у ніжній маминій колисковій, шелесті листя, сонячному промінні, у дзвінкому щебетанні птахів. Ти даєш мені можливість пізнавати цей світ, щодня відкриваючи нову сторінку величезної книги життя.

2. Моя рідна мова! Сотні років несла на собі кайдани, які сковували її рухи, закривали рота і не давали вільно дихати. Сотні разів її забороняли, ганьбили і нищили. Але мова залишалась живою.

3. Мова – це не просто слова, засіб спілкування, а набагато більше. Це те, що об'єднує нас, усіх таких різних, у єдину українську націю.

4. Мова – це безцінний скарб, який зберігає у собі тисячолітні надбання нашого народу, його багатотраждальну історію, звичаї і традиції. 5. Вона є тією ниточкою, яка пов'язує нас із пращурами та нащадками, з'єднує минуле, сьогодення і майбутнє. Втрачаючи мову, ми втрачаємо національну самобутність, яка вирізняє нас з-поміж інших народів, призводить до децентралізації. 6. Українська мова – це генетичний код нації. Нації розумної, працьовитої, сміливої, мужньої та творчої. Усі ці риси закладені у кожному із нас, їх потрібно лише розвивати ... (Л. Шевчук).

5. І розум слово висвітлить, і душу, умій лиш ним незрадно дорожити (М. Палієнко).

6. А без'язикий лиш зітхає у дорозі, він знатися з людьми не в змозі (К. Прохоренко).

7. Словом можна врятувати, а можна й убити (Нар. тв.).

8. В словах полину гіркота і батьківська доброта (Н. Нерчинська).

9. Слово в пісню чарівну кладеться, радістю щиро бринить. Хай по душі воно вам доторкнеться, щоб залишитись там жити (Н.Красоткіна).

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Білецький А.О. Про мову і мовознавство [Текст] : Навч. посібник / Білецький А.О. – Київ : АртЕк, 1997. – 224с.
2. Єрмоленко С.Я. Мова й етнос // Українознавство в системі освіти. Міжнар. наук.-практ. конф. 28-30 березня 1996. – К. : Освіта, 1996. – С. 54-65.
3. Масенко Л. Мова і політика. – К. – 2004. – С. 102-118.
4. Мацько Л.І. Українська мова в освітньому просторі : навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» / Мацько Любов. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 607 с.
5. Печерна Г. Мова – генетичний код // Українська мова і література в школі. – 1993. – № 2. – С. 28-33.
6. Сербенська О. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей [Текст] / Сербенська, Олександра. – К. : Просвіта, 2001. – 204с.
7. Українська мова: Енциклопедія. – К. – 2004. – С. 135, 349, 357.

РОЗДІЛ 1.

КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ. ЕТНОКУЛЬТУРНА КОМПЕТЕНЦІЯ ТА ЇЇ СКЛАДНИКИ

Світ Божий великий, і складається з окремих народів чи націй, і кожен народ – окреме закінчене ціле. І в тому й краса всесвіту, що народи зберігають окремішність. Як на пишній луці кожна окрема квітка має свій окремий колір і запах.

Іван Огієнко

Моделювання проблем ідентичності – шлях до її формування.

В.Слюсаревський

§ 3. КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК УСВІДОМЛЕННЯ ЛЮДИНОЮ СВОЄЇ НАЛЕЖНОСТІ ДО ПЕВНОЇ КУЛЬТУРИ

1. Поняття етносу. Рід, плем'я, народність, нація

Різноманітне і глибоке розкриття культурної ідентичності як усвідомлення людиною своєї належності до певної культури неможливе поза розумінням такого явища, яке окреслюється поняттям «етнос». Поняття етносу достатньо глибоко і ґрунтовно розроблялося багатьма видатними діячами вітчизняної та зарубіжної культури. Вони розглядають етноси як особливі соціальні спільноти, які органічно поєднують біосферу та соціосферу, містять у собі значною мірою характеристики природної спільноти. Етноси – це біофізичні реальності, здатні бути оповитими соціальною оболонкою, втіленими в ту чи іншу суспільну форму. Етноси формуються під впливом природної належності людського угруповання до певного географічного середовища, кліматичних умов, ландшафту, рослинного і тваринного світу.

Етнічне буття людини прив'язане до певної місцевості з її географічними особливостями, що позначається на особливостях побуту і культурі, на характері людей, традиціях, звичаях, спільній історичній долі та інших об'єднувачих факторах, що далеко виходять за межі географічного середовища. Етнос характеризується і певною спільністю психічних рис індивідів, що входять до його складу, які формуються під впливом природно-кліматичних умов. Проте етнос, будучи за своїм походженням пов'язаним із природою та тривалою генетичною еволюцією, свої головні характеристики отримує в соціально-культурному оформленні, і вони передаються від покоління до

покоління через історичну пам'ять, через засвоєння культурних надбань, традицій тощо. Етнос як такий є не суто природним утворенням, а його історичною асиміляцією в культурі, що здійснюється багатьма поколіннями людей.

Отже, **етнос** — це група людей, яка історично склалася на певній території і характеризується спільністю мови, культури, побуту, звичаїв, традицій, способу життя та особливостями психічного складу.

Етнос як суспільно-природне утворення слід відрізнити від історичних спільнот людей, таких як рід, плем'я, народність, нація, які хоч і формуються на основі певних етнічних спільнот, проте є продуктом історії, соціокультурними утвореннями.

Групи кровних родичів, що ведуть своє походження за однією лінією (материнською чи батьківською), усвідомлюють себе нащадками спільного предка (реального чи міфічного), мають спільне родове ім'я, утворюють таке об'єднання, як рід. Він виникає з первісного людського стада найвірогідніше на межі нижнього та верхнього палеоліту як осередок суспільного співжиття та регулювання шлюбних стосунків. Рід обирає старійшину чи вождя й може змістити його з цієї посади; регулює шлюбні стосунки; стежить за рівним поділом майна померлих членів роду; здійснює взаємодопомогу, захист і кровну помсту; має своє ім'я, спільне місце поховання й демократичні збори, де вирішуються основні питання життєдіяльності. Етнографічні, історичні, археологічні факти свідчать, що визначальними рисами родових відносин є: рівність усіх членів роду; відсутність майнових відносин між родичами; суворе дотримання загальноприйнятих норм і правил.

Отже, цілком аргументованим є таке твердження: **рід** — це заснована на кровних зв'язках історична форма спільності людей.

Родова спільнота є однією з необхідних умов виникнення племені. Характерними рисами раннього племені є: наявність племінної території, відокремленої від території сусідніх племен умовними рубежами; певна економічна спільність і взаємодопомога одноплемінників, що виражається, наприклад, у колективних полюваннях; єдині племінна мова, культура, самосвідомість, традиції, самоназва.

Плем'я утворюється на основі родів, які мають спільне походження і базуються, на кровноспоріднених зв'язках між його членами. Саме кровноспоріднений зв'язок, який об'єднав два чи кілька родів, перетворює їх на плем'я. Розвинуті племена мали племінне самоврядування, яке складалося з племінної ради, військових і цивільних вождів.

Розклад родоплемінних відносин відбувається у зв'язку зі становленням обміну і приватної власності. Рід, як відомо, не мав майнових відносин. Плем'я вже не могло без них обійтися. Радикальні зміни у стосунках між людьми були внесені суспільним поділом праці, зміною характеру діяльності. Поділ праці дав значний поштовх розвитку виробництва, сприяв підвищенню продуктивності праці, зумовив формування надлишкового продукту та обміну. Обмін діяльністю, а згодом і надлишковим продуктом зумовив нерівномірність його

концентрації у різних членів племені, виділення багатих і бідних родів, появу племінної знаті, племінної верхівки, посилення ролі військових вождів, військового керівництва, яке нерідко захоплювало і цивільну владу в племенах.

Таке тлумачення родоплемінних відносин приводить до висновку: *плем'я* — це історична форма спільності людей, що ґрунтується на родових відносинах та суспільному поділі праці, які визначають розрізненість племен за територією, мовою, культурою, організацією життєдіяльності.

На зміну племенам прийшла нова історична форма спільності людей — народність.

Народність виникає з потреби збереження тієї внутрішньої спільності людей, що сформувалася під впливом їхнього проживання на одній території, в єдиному соціокультурному середовищі, спілкування однією мовою, співжиття в межах спільних традицій, звичаїв, рис характеру.

Початок формування народностей належить до періоду консолідації племінних союзів і виявляється у поступовому змішуванні племен, зміні попередніх (кровноспоріднених) зв'язків територіальними. Першими склалися народності рабовласницької епохи: давньоєгипетська, давньоеллінська та ін. У Європі процес утворення народностей завершився переважно в період феодалізму: давньоруська, польська, французька та інші народності. В інших частинах світу цей процес тривав і в наступні епохи. Народності звичайно складалися з кількох племен, близьких за своїм походженням та мовою (наприклад, польська — з слов'янських племен: полян, вісян, мазовшан та ін.), або з різномовних племен, що змішувалися у результаті завоювання одних племен іншими (наприклад, французька — із галльських племен, римських колоністів та германських племен: франків, вестготів, бургундів та ін.). У процесі формування народностей, у міру посилення зв'язків між окремими їхніми частинами, мова одного з етнічних компонентів (більш численного чи більш розвинутого) стає спільною мовою народності, а інші племінні мови зводяться до діалектів, а іноді й зовсім зникають. Утворюється територіальна, культурна і господарська спільність зі спільною самоназвою. Становлення держави сприяло зміцненню народностей, але в процесі історичного розвитку народності могли не збігатися з державами ні територією, ні мовою.

Отже, *народність* — це форма спільноти людей, яка історично виникає за родоплемінною спільністю і формується на певній території при натурально-господарчій діяльності у процесі злиття, консолідації різних племен завдяки створенню єдиної мови, культури, традицій, обрядів.

Подальший розвиток суспільного життя привів до виникнення нової, етносоціальної спільноти людей — нації.

У світовій суспільній думці немає одностайності у визначенні поняття «нація». Одні вчені визначальною ознакою нації вважають «національний дух», «національну самосвідомість», «національний характер», що сформувалися на ґрунті спільної долі, інші — трактують націю як «несвідому психічну спільність», ще інші — зводять поняття «нація» до спільноти людей, котрі

однаково мислять. Існують географічні, біологічні, психологічні тлумачення нації.

Тому безсумнівним буде твердження про те, що, визначаючи поняття «нація», слід органічно поєднувати та враховувати і соціально-економічні, й етнічні, і соціокультурні, і духовні фактори.

Націю можна трактувати як спільність людей, що формується завдяки єдності таких засад:

- *територіальних: кожна нація має свою територію, «життєвий простір»;*
- *етнічних: нація формується, як правило, з людей одного етнічного складу та має такі етнічні ознаки: самосвідомість, мова, усвідомлення спільності походження, єдиної історії, традицій;*
- *економічних: спільність господарських зв'язків універсального рівня консолідує людей, пов'язує єдиною справою, сподіванням на позитивні результати;*
- *загальнокультурних: мови, традицій, звичаїв, обрядів, що передаються від покоління до покоління. Немає мови – немає і нації. Нація також згасає, якщо втрачається її культура, порушуються традиції, нехтуються звичаї, забувається історія;*
- *психологічних: нація має спільні риси психічного складу, які формуються у процесі спільного життя, діяльності, спілкування.*

Нація – це особливий стан і у той же час певний етап розвитку етносу, пов'язаний з творенням національно-державних символів та атрибутів, національно-державної самосвідомості, загальнонаціональних інтересів, національної ідеї і національної культури.

Усі згадані засади потрібно розглядати лише в їхньому органічному взаємозв'язку та взаємозумовленості. Абсолютизація будь-якої з них призведе до викривленого розуміння нації. Саме виходячи з ідеї взаємозумовленості та органічного взаємозв'язку окреслених засад, можна і слід визначати, що нація – це духовна спорідненість природно-соціально визначеного(их) етносу(ів).

2. Культурна ідентичність людини

Незаперечним фактом сучасної історії є глобалізаційні процеси, які досить яскраво представлені в економіці, політиці, а також за допомогою комунікаційних систем. Ці процеси сприяють активній взаємодії представників різних соціокультурних спільнот.

Вільна взаємодія між етнокультурними групами в певній сфері людської діяльності може призвести до стирання етнокультурних відмінностей, до формування подібності між людьми. Стирання відмінностей між тими чи іншими етносами завдає шкоди відродженню культури й мови народів та входженню їх до світової культури. Зважаючи на зазначене, особливої актуальності набуває проблема етнічної ідентичності. Кожна людина тою чи іншою мірою відчуває

потребу в приналежності до певної групи. Особливо гостро така потреба постає в перехідний період суспільства, коли зламана звична система цінностей, а процес творення нових дуже складний. Відповідно, більше людей відчуває незахищеність, яку прагнуть подолати за допомогою етнічного самовизначення.

Відчуття приналежності до будь-якої групи: етнічної, культурної, расової, релігійної, гендерної – дає можливість особистості відчути себе частиною цілого, знайти психологічну підтримку. З поміж цих соціальних груп найбільш стабільними є етнічні, оскільки вони стійкі в часі, надійні для людини, є такими, котрі забезпечують безпеку й підтримку в житті. Сформована з дитинства етнічна ідентичність допомагає людині не лише прийняти певні групові уявлення, усвідомити свою тотожність з етнічною групою, а й побудувати систему відносин і дій у різних міжетнічних контактах, визначити своє місце в поліетнічному суспільстві, засвоїти способи поведінки в межах своєї групи та поза нею, розвинути навички міжкультурної комунікації.

Етнолог Г.Тавадов подає таку дефініцію поняття «*ідентифікація*» (від лат. *identificare* – ототожнювати) – уподібнення, ототожнення індивіда з ким-небудь або чим-небудь (групою, колективом), що допомагає йому успішно засвоїти свої норми та цінності, процес перенесення індивідом на самого себе рис та особливостей його зовнішнього оточення».

Термін «ідентичність» використовується в етнології, філософії, соціальній та культурній антропології, психології. Тому вчені трактують це поняття по-різному в різних аспектах.

Належність людини до певного етносу визначається, зокрема, культурними параметрами ідентифікації, тобто етнічність безпосередньо пов'язана з *культурною ідентичністю* – усвідомленням людиною своєї належності до певної культури шляхом визнання її цінностей, норм, ідей, пріоритетів, смаків, традицій тощо, ототожнення себе з культурними зразками, що дає змогу орієнтуватися в певному соціокультурному середовищі, упорядковувати власну життєдіяльність, передбачувати її наслідки, обирати той чи інший тип, манеру й форму спілкування (О.Селіванова).

Культурна ідентифікація передбачає наявність у індивіда певної самосвідомості та є основою процесу наслідування, не насильницького, а вільного вибору особистісних рис, умінь і цінностей, якими б людина хотіла володіти

Ідентичність має два рівні – *особистісний*, коли людина усвідомлює, ким вона є; *соціальний*, коли уявлення про себе формується як похідна від усвідомлення людиною своєї приналежності до певної соціальної групи.

Якщо говорити про культурну ідентичність як про усвідомлення людиною своєї причетності саме до етнічної культури, то поняття етнічної ідентичності ширше за культурну. *Етнічну ідентичність* трактують як усвідомлення особистістю своєї приналежності до певного етносу, а зміст етнічної ідентичності полягає в різних етносоціальних уявленнях, котрі поділяють певною мірою представники окремої етнічної групи. Отже, усі ці знання пов'язують членів

етносу і є основою його відмінності від інших етнічних груп. Етнічна ідентичність не може виникати сама собою, а формується на основі народження чи виховання в певному етнічному середовищі. Зважаючи на це, варто звернути увагу на першооснови етнічного самовизначення — *батьки, мова, етнічна самосвідомість*. Звичайно, кількість ідентифікаторів не стабільна, вона змінюється зі зростанням освіченості та кваліфікації людини.

Роль батьків у етнічному самовизначенні можна пояснити так: якщо дитина народилася в сім'ї, де батько й мати належать до однієї етнічної групи, живуть серед народу, до якого належать, то, як правило, у дитини не виникає проблем з ідентифікацією, адже вона наслідує від батьків етнічні установки та стереотипи поведінки, засвоює від них мову, культуру, традиції, соціальні та етнічні норми. Етнічне самовизначення таких дітей формується в тісному зв'язку з вихованням та освітою в сім'ї, школі, і якщо вони в зрілому віці не покинуть межі цього соціокультурного середовища, то процес етнічного самовизначення продовжиться далі (наприклад, на роботі). Особливу увагу варто звернути на більшу складність в етнічній ідентифікації дітей, батьки яких належать до різних етносів. Часто школяреві складно вибрати етнос між батьківським та материним. Основними критеріями етнічної ідентифікації є такі: мова, яка переважає в побутовому спілкуванні, культурно-побутові, сімейні традиції, етнічне оточення, у якому живе родина. Для етнічного самовизначення особистості важливе значення має й чисельність народів, з яких походять батько та мати, рівень культурного та господарського розвитку, роль у суспільно-політичному житті країни, де живе родина, а також інші чинники.

Мова, якою спілкується дитина в повсякденному житті, може бути показником для етнічного самовизначення. Але й із цим критерієм пов'язані певні труднощі. Наприклад, представники тієї чи іншої етнічної групи, котрі живуть розсіяно в різних країнах, у різних етнічних середовищах, приймають його характерні культурно-побутові звички, але ідентифікують себе з етносом своїх предків. Як приклад можна навести народи, котрі проживають в Америці. Назва «американець» свідчить про ототожнення із країною, а не етнічною групою, відповідно часто в цій країні говорять американець, наприклад, українського походження, що свідчить про самоідентифікацію індивіда з етносом. Можна навести ще низку народів, які не втратили етнічного самовизначення, проживаючи поза межами своєї країни — євреї, болгари, татари, вірмени, греки тощо.

Отже, етнічна приналежність людини й мова можуть не співпадати, якщо засвоєно мову іншої етнічної групи. *Етнічна самосвідомість* — усвідомлення та почуття приналежності до певного етносу, усвідомлення своєї відмінності та подібності під час співвідношення з іншими етнічними спільнотами, важлива ознака етнічної спільноти, яка є відображенням об'єктивного буття цієї спільноти.

Зовнішня етнічна самосвідомість проявляється у формі самоназви. Особливо яскраво ця форма проявляється у випадку, коли людина живе за межами

своєї етнічної спільноти. Вона усвідомлює певну спільність з усіма групами чи окремими людьми, котрі носять таку ж самоназву. Головним в етнічній самосвідомості є уявлення про спільне походження, участь у історичних подіях, зв'язок із рідною мовою та рідною землею.

Усвідомлення власної етнічної приналежності породжує низку почуттів: співпричетності до долі своєї етнічної спільноти, любов до історичної етнічної батьківщини, до свого народу, його етнічних особливостей, культури, почуття гідності та тривоги за долю свого народу тощо. Якщо ці почуття відносно певної етнічної спільноти притаманні людині, то можна говорити про наявність у неї певного рівня етнічної ідентичності. Посилюють ці почуття такі фактори: зовнішня агресія, підкорення, колонізація, що несе за собою асиміляцію.

На особистісному рівні етнічна самосвідомість може змінюватися, інколи досить радикально. Причиною цьому є вікові особливості, життєвий досвід, рівень освіченості, а також різні життєві ситуації, у які потрапляє індивід. Окрім змін в етнічній самосвідомості спостерігається й такий феномен як подвійна етнічна самосвідомість. Вона виникає у людей тих націй, де етнічний склад представлений із різних країн. Суть цього феномена полягає в тому, що людина ідентифікує себе з етнічною спільнотою, у якій живе, і одночасно зберігає більшість культурно-побутових чи мовних рис корінного етносу. Ці явища закономірні для поліетнічного середовища, яким є Україна.

Маємо провести чітку межу між національним і націоналістичним, адже етнічна ідентифікація може проявлятися і в націоналістичних варіантах. «**Націоналізм** – ідеологія й політика, в основу якої покладено ідеї переваги національних інтересів над усіма іншими», – таку дефініцію подано в «Словнику іншомовних слів». Націоналізм проявляється в тому, що індивід, соціальна група визначають свої етнічні риси кращими за інші, тобто йде протиставлення «ми – вони» на рівні негативних емоцій.

Соціально-культурна ідентифікація передбачає формування етнічної самосвідомості, яка базується на цінностях поваги до інших народів, прагнення до їх розуміння та критичного вивчення, а також етнокультурної компетенції.

ДОВІДКА

Порівняно з «нацією» слово «націоналізм» є відносно недавнього походження. Вперше воно з'являється в Німеччині, в Лейпцизькому університеті. Німецьке *nationalismus* означало національний дух, національне піднесення, захоплення власною культурою. Утім, вже тоді з'явилося негативне значення слова: з ним пов'язується надмірний вияв національних почуттів і навіть ксенофобія. У другій половині XIX століття термін «націоналізм» поширюється у слов'янських мовах, де він мав або нейтральне, або позитивне значення, оскільки ототожнювався з боротьбою за національні права. Згодом, на початку XX століття, націоналізм почали ототожнювати лише з крайніми виявами

національної свідомості. У радянські часи ця традиція зміцнилася, але тоді під ярлик націоналізму потрапляли всі неузгоджені з державною ідеологією прояви національної свідомості. З подачі пануючої в СРСР ідеології поняття «націоналізм», починаючи з Короткого політичного словника, шкільних підручників і Великої Радянської Енциклопедії та закінчуючи провінційними газетами, стало синонімом понять «нацизм», «шовінізм». Схема примітивна: людину, яка любить свою націю, тобто патріота, називають націоналістом, а націоналізм – це нацизм.

За словом «націоналізм», «націоналіст» закріпилося негативне значення, в той час як націоналіст – це той самий патріот, у якого на першому місці стоїть любов до власного народу. Очевидно, «націоналіст» більше сприймається не як патріот, а як людина, яка ненавидить інші народи. Але це все суто моральний, етичний підтекст, який свідомо формувався протягом тривалого часу історії. У той самий час слова «націоналізм» та «патріотизм» можна розмежувати, коли їх проаналізувати на семному рівні. Обидва слова мають сему любов до Батьківщини, своєї землі, але слово «націоналізм» актуалізує сему почуття до нації. Патріотизм пов'язаний з почуттям відданості власній країні, націоналізм переймається проблемами єдності нації. Патріотизм – поняття більш архаїчне, націоналізм – відносно нова категорія. Патріотизм не має агресивного характеру, націоналізм намагається утримати національні особливості силою, владою.

Семний аналіз дає підстави говорити про те, що націоналізм – це «дуже специфічний різновид патріотизму». І все ж таки патріотизм, відданість своїй країні є суцільно позитивним явищем і, мабуть, не вимагає певного теоретичного обґрунтування, бо це почуття відоме всім людям. Націоналізм – це не універсальний феномен, а лише продукт європейської думки останніх 150 років.

Націоналізм за радянських часів викликав відторгнення, несприйняття, негативізм, про що свідчать погляди на цей феномен. Для дослідників того періоду націоналізм – це аномалія, порушення, відхилення від норми, що в СРСР не мало права на існування: інтереси націоналістично налаштованих людей навіть з активною життєвою позицією не просто суперечать, а є неприйнятними для соціалістичної дійсності. Їх настанови не відповідають устрою, правовим нормам соціалістичної держави.

Для українського автора останнього десятиліття ХХ століття В. Іванишина поняття «націоналізм» є цілком природним, націоналізм – це невід'ємна, органічна частка повноцінного життя будь-якої нації: «Націоналізм не можна видумати: він «дух одвічної стихії», який об'єднує людей одного народу в соціальний моноліт ідеєю національної свободи, незалежності, державності. Він передається з покоління в покоління крізь віки не у вигляді теорії, а всіма набутками духовної й матеріальної культури народу, рятує націю в критичні моменти і стимулює її розвиток у час політичного затишся. Націоналізм як духовний зріз нації незнищений: він існуватиме доти, доки існуватиме нація». Наведена цитата стверджує, що націоналізм не є явищем штучно створеним, що виникає внаслідок «порушення економічних законів соціалізму та

принципів ленінської національної політики, помилки у національному будівництві та вихованні трудящих», а абсолютно природним.

Націоналізм – поняття не тимчасове, а постійне, що супроводжує націю з моменту її виникнення. Заперечувати існування націоналізму в державі безглуздо, адже це нормальне явище, притаманне всім народам, адже «націоналізм є основоположним політичним принципом державного устрою більшості країн світу, з націоналізмом як принципом політичного устрою країни не варто боротися, оскільки така боротьба буде марною та безперспективною».

Схоже ставлення до націоналізму як до незнищеного духовного феномену нації знаходимо у Миколи Плав'юка, президента Української Народної Республіки в екзилі. «Український націоналізм – це насамперед любов до Батьківщини, піднесена на рівень самопожертви, це духово-політичний рух, який у боротьбі за основи і цілі творчого буття нації черпає свою силу з природи та традицій українського народу, формує життя на основі чинного ідеалізму». Аналогічно у В. Шовкошитного: «Націоналізм – жертвний патріотизм». Подібний погляд: «Український націоналізм, будучи ідеологією національно свідомої частини українського народу, чия мораль і духовність побудовані на принципах християнства і загальнолюдських цінностей, не замикається на своїх власних проблемах і цілях».

...Національний/націоналістичний настільки прозорі, що створюють передумови для висновків, що ця прикметникова пара, будучи семантично нейтральною, входячи у відповідні контексти, починає називати явища протилежної соціально-політичної орієнтації. Це засвідчує великий стилістичний потенціал похідних основ та їх значні експресивні можливості. На лінгвістичний матеріал, стилістично нейтральний, нашарувалися ідеологічні забобони, і, як наслідок, у суспільстві ці слова почали сприйматися як протилежні за змістом та характером слововживання. Очевидно, викривлене сприйняття змісту цих слів можна буде виправити завдяки зміні суспільно-історичної парадигми (А.О. Євграфова, В.В. Киба «Національний / націоналістичний у соціокультурному дискурсі»).

3. Етнокультурна компетенція і компетентність особистості

Етнокультурна ідентичність визначає виокремлення у складі етносу відомості етнокультурної компетенції. **Етнокультурна компетенція** – це система знань етнічної культури, що зумовлюють всі види діяльності людини, зокрема, й комунікативну (О. Селіванова).

Компетентність етнокультурна – особистісна якість, що формується в результаті цілеспрямованого і спонтанного, організованого та стихійного засвоєння людиною (у процесі соціалізації) культури свого народу в усіх її виявах: традиційно-побутових, фольклорних, професійних, в наукових і емпіричних знаннях, на емоційному та раціональному рівнях (М. Шульга).

Етнокультурна компетентність особи охоплює передовсім знання величезного прошарку елементів етнічної культури, починаючи з елементарних невербальних комунікацій (жести, ритми, пози, міміка, вираз очей) до узагальнюючих моральних і правових норм, звичаїв, що організують життя колективів і спільність в цілому. Етнічні знання складаються із прямої інформації про людей, природу, суспільство та їхні відносини, а також із уявлень про смисли і значення, що закодовані у «шифрах», знаках, символах, точках соціального простору.

Етнокультурно компетентною є особа, яка вільно орієнтується у світі значень культури певного народу, яка вільно розуміє мову цієї культури та вільно говорить цією мовою. Вона свідомо взаємодіє з культурно багатозначущими предметами, створює складний, насичений різноманітними за змістом зв'язками, соціально-культурний простір. Чим компетентніша щодо цього особа, тим ширший і багатший постає цей простір, тим більший проміжок часу (сучасного та минулого) актуалізований в ньому.

Етнокультурна компетентність особи є невід'ємним елементом реального існування, побутування культури етносу. Вона полягає не тільки у вмінні спілкуватися у певному світі, правильній розшифровці та декодуванні предметів, а охоплює комунікативну компетентність, що полягає в умінні оперувати предметами, а також в актах вибору та наданні переваг у світі цінностей культури.

У системі комунікативних зв'язків людина сама може бути розглянута як знак. Вміння, навички, здатність автоматично «читати» інших людей як представників певного народу – один із показників етнокультурної компетентності особи.

Отже, етнокультурна компетентність особи дозволяє їй вільно орієнтуватися у суспільстві, свідомо будувати поведінку всередині відповідної культури та одночасно відчувати її межі, край, закінчення і початок світу іншої культури. Залежно від умов виховання люди набувають різного ступеня етнокультурної компетентності.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Етнос – це група людей, яка історично склалася на певній території і характеризується спільністю мови, культури, побуту, звичаїв, традицій, способу життя та особливостями психічного складу.

Народність – це форма спільноти людей, яка історично виникає за родоплемінною спільністю і формується на певній території при натурально-господарчій діяльності у процесі злиття, консолідації різних племен завдяки створенню єдиної мови, культури, традицій, обрядів.

Нація – це спільність людей, що формується завдяки єдності територіальних, етнічних, економічних, загальнокультурних, психологічних засад.

Етнічну ідентичність – це усвідомлення особистістю своєї приналежності до певного етносу, а зміст етнічної ідентичності полягає в різних етносоціальних уявленнях, котрі поділяють певною мірою представники окремої етнічної групи.

Етнічна самосвідомість – усвідомлення та почуття приналежності до певного етносу, усвідомлення своєї відмінності та подібності під час співвідношення з іншими етнічними спільнотами, важлива ознака етнічної спільноти, яка є відображенням об'єктивного буття цієї спільноти.

Етнокультурна компетенція – це система знань етнічної культури, що зумовлюють всі види діяльності людини, зокрема, й комунікативну.

Етнокультурна компетентність – особистісна якість, що формується в результаті цілеспрямованого і спонтанного, організованого та стихійного засвоєння людиною (у процесі соціалізації) культури свого народу в усіх її виявах: традиційно-побутових, фольклорних, професійних, в наукових і емпіричних знаннях, на емоційному та раціональному рівнях.

ПРОКОМЕНТУЙТЕ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

1. *«Світ Божий великий, і складається з окремих народів чи націй, і кожен народ – окреме закінчене ціле. І в тому й краса всесвіту, що народи зберігають окремішність. Як на пишній луці кожна окрема квітка має свій окремий колір і запах»* (Іван Огієнко).

2. *«Моделювання проблем ідентичності – шлях до її формування»* (В.Слюсаревський).

3. *«Увесь життєвий цикл людини зумовлений соціорегулятивним механізмом, інституалізацією – встановленням правил поведінки, норм, впорядкуванням поведінки людини»* (В. Базильов).

4. *«Нація – це як планета в системі інших планет, і якщо б від неї відлетів у космічні безвісти кусень духовності, начало творче, вона перестала б як живий організм існувати»* (Олесь Гончар).

5. *«Український націоналізм – це насамперед любов до Батьківщини, піднесена на рівень самопожертви, це духовно-політичний рух, який у боротьбі за основи і цілі творчого буття нації черпає свою силу з природи та традицій українського народу та формує життя на основі чинного ідеалізму»* (М. Плав'юк).

6. *«Кожна доба має свою однокісність, свою упередженість і своє духовне страждання. Кожна епоха – це як душа окремої людини, у неї свій, особливий, специфічно обмежений стан підсвідомості, що потребує певної компенсації, яка потім, власне, й відбивається через колективне підсвідоме в той спосіб, що поет або віщун надає словесного виразу не висловлюваному цим моментом часу і чи то образами, чи виводить на сцену те, чого очікує незбагненна потреба усіх, – в Добрі чи уві сні, для спасіння епохи чи для її знищення»* (К. Юнг).

ПОМІРКУЙТЕ

1. Які культурні цінності мала на увазі автор висловлювання: *«Культурні цінності – це зумовлені культурою оцінки предметів і явищ дійсності за критеріями позитивного і негативного, прекрасного й потворного, потрібного й забороненого, придатного та непридатного, корисного й некорисного»* (Т. Грушевицька)?
2. Як Ви розумієте значення першооснов етнічного самовизначення (роль батьків, мови, етнічної самосвідомості) ?
3. З якою етнічною групою Ви ідентифікуєте себе? Обґрунтуйте свою відповідь.
4. Простежте вплив засобів масової інформації на формування мовної особистості в сучасних соціокультурних умовах.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Завдання 1. До слова «ідентифікація» доберіть синоніми. Складіть з ними речення, поясніть роль таких синонімів у висловлюваннях.

Завдання 2. Спрогнозуйте, якою скоріше за все буде етнічна ідентичність дитини україно-російської родини, яка живе: а) в Україні; б) у Росії. Відповідь обґрунтуйте.

Завдання 3. Проаналізуйте взаємозв'язки та взаємовпливи етносів, що мешкають на території України.

Завдання 4. Познайомтеся з тезами статті німецького філософа Г. Гадамера «Батьківщина і мова» та В. Сухомлинського. Зверніть увагу на стиль текстів, ключові слова, визначте проблеми, на яких наголошують німецький і український науковці: що ж таке батьківщина для сучасної людини, яка живе в умовах глобалізації та підвищеної мобільності?

1. «Батьківщина не просто місце тимчасового перебування, яке обирають і можуть міняти. Батьківщину не забувають. Вона, за знаменитим визначенням Шеллінга, щось споконвічне.

...Батьківщину забути не можна. Хоча батьківщина у цьому світі, де мобільність суспільства чимдалі зростає, вже не зовсім та, якою вона була в часи більшої осілості.

...Але що таке для нас батьківщина...? Де це місце і де воно було б, якби не було мови? Коли ми говоримо про споконвічність батьківщини, ми відносимо сюди передусім мову. ... в рідній мові струментить близькість до свого, у ній – звичаї, традиції й знайомий світ.

...Звичайно, кожен, хто досконало володіє своєю рідною мовою, може вивчити інші мови й, зрештою, досягти певної межі досконалості. Проте вирішальний момент полягає ось у чому: хто живе у вигнанні, той не може сам повернутися до власного мовного світу, власної волі. Коли прибулий у чужу країну почуватися як гість у мовному середовищі цієї країни, він ще не втратив своєї батьківщини... ...у

реальному вимірі батьківщина – це передусім мовна батьківщина. Рідна мова вміщує для кожного елемент зв'язку зі споконвічною батьківщиною.

...Життя – це заглиблення в мову. Кожен, хто прагне освоювати чужий край і чужу культуру, повинен шукати можливостей заглибитись в іншу мову. У цьому полягає перелом, якого не уникнути і який повинен допомогти вилікуватись, якщо людина хоче вижити в нових умовах. Взагалі лікування – це не те, що ми звикли мати на увазі в нашому технократичному суспільстві, коли, наприклад, звертаються до лікаря. Лікуватися – це імператив життя для самого хворого. Хвороба полягає в тому, що людина втрачає навички комунікативного мовлення, якщо більше не чує своєї власної мови. Такий людський вимір будь-якого вигнання»(Г. Гадамер).

2. «Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова. Тільки той, хто може осягти своїм розумом і серцем красу, велич і могутність Батьківщини, хто дорожить ним, як честю рідної матері, як коліскою, як добрим ім'ям своєї родини. Людина, яка не любить мови рідної матері, якій нічого не промовляє рідне слово, – це людина без роду і племені.

Батьківщина – це твоє рідне слово. Знай, бережи, збагачай велике духовне надбання свого народу – рідну українську мову. Це мова великого народу, великої культури. Українською мовою написані невмирущі твори Котляревського і Шевченка, Франка і Лесі Українки..» (В. Сухомлинський).

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Ажнюк Б.М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. – К. : Рідна мова, 1999. – 448 с.
2. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич : Вид. центр «Відродження», 1994. – 218 с.
3. Кононенко В.І. Рідне слово : Підручн. для шкіл з поглибл. вивч. україн. мови, ліцеїв, колегіумів. – К. : «Богдана», 2001.– 303 с.
4. Крисаченко В. Українознавство : Хрестоматія-посібник: У 2-х томах. – К.: Либідь, 1996, 1997.
5. Мацько Л.І. Українська мова в освітньому просторі : навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» / Мацько Любов. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 607 с.
6. Мацько Л.І. Українська мова і формування національної свідомості // Педагогіка і психологія. –1996. – №1. – С.67-70.
7. Олфіференко В. Енциклопедія українознавства для школярів і студентів. – Д. : Стакер, 2001. – 496 с.
8. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова / АН України. Ін-т мовознавства. – К. : Наук. думка, 1993. – 200 с.
9. Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. – К. : Укр. письменник, 1995.– 291 с.
10. Українські традиції / Упорядник О. Ковалевський. – Харків : Фоліо, 2004. – 572 с.

§ 4. КУЛЬТУРНІ Й ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ – ОДИНИЦІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ

1. Стереотип як форма і спосіб бачення світу

Стереотип є одночасно і формою, і способом бачення світу. У ньому збирається оптимальна кількість віднормованих у культурі значень, необхідних людині для автоматичного, миттєвого сприйняття і оцінювання ситуації, Іншого. Це комплекс світосприйняття, який складається з певних пізнавально-ціннісних настанов, специфічних форм сприйняття і поведінки, котрі не усвідомлюються їх носієм.

Стереотип розглядається такими науками, як соціологія, психологія, мовознавство, літературознавство, етнографія та ін. Представники кожної з названих наук виокремлюють у стереотипі ті його властивості, які вибирають із позицій своєї сфери дослідження, а тому виділяються соціальні стереотипи, стереотипи спілкування, ментальні стереотипи, культурні стереотипи, етнокультурні тощо. Наприклад, соціальні стереотипи знаходять свій вияв як стереотипи мислення й поведінки особистості. Етнокультурні стереотипи – це узагальнене уявлення про типові риси, що характеризують будь-який народ. Німецька акуратність, російське «авось», китайські церемонії, грузинський темперамент, запальність італійців, упертість фінів, повільність естонців, польська галантність – це стереотипні уявлення про цілий народ, які поширюються на кожного його представника.

Соціальний стереотип (від гр. *stereos* – твердий і *typos* – відбиток) відносно стійкий і спрощений образ соціального об'єкта (групи людей, окремої людини, події, явища тощо), що складається в умовах дефіциту інформації як результат узагальнення особистісного досвіду індивіду та уявлень, які прийняті в суспільстві. Термін «стереотип» означає повторення, відтворення яких-небудь зразків у певній діяльності. Отже, поняття «стереотип поведінки» в застосуванні до етносу характеризує систему стійких звичаїв і традицій певного етносу.

Своїм походженням і популярністю у психологічній літературі термін «стереотип» зобов'язаний американському журналісту У. Ліппманну, який вперше використав його в 1922 р. у своїй книжці «Суспільна думка». Беручи інтерв'ю в різних діячів і представників широкого загалу, У. Ліппманн звернув увагу на те, наскільки різними можуть бути погляди на одну й ту саму подію та її оцінку. Журналіст висунув гіпотезу про наявність упередженості, яка існує в певних стійких утвореннях, «*pictures in our heads*» (картинках у наших головах), що активно впливають на сприймання людей і подій. На його думку, згідно з цими «картинками», члени будь-якої групи дуже схожі, практично ідентичні. Для фіксації цієї ідеї У. Ліппманн запозичив з поліграфії термін «стереотип», який означає металеву пластину з рельєфними печатними елементами, що застосовується для відтворення одного й того ж тексту за умов друкування великих тиражів. У. Ліппманн запровадив вираз «соціальний стереотип», який

почав вживатися щодо схематичних культурно-зумовлених малюнків світу в голові людини, що заощаджують її зусилля під час сприйняття складних об'єктів світу, а також захищають певні культурні позиції і норми. Психологи взяли на озброєння цей термін і активно досліджують сам феномен.

Слова «стереотип», «стереотипний» мають негативне забарвлення у багатьох мовах, оскільки визначаються через слово «шаблонний», що означає «позбавлений оригінальності й виразності». Це не цілком справедливо щодо слова «стереотип» взагалі, а в контексті проблем міжкультурної комунікації – особливо. Узагальнені стереотипні уявлення про інші народи й інші культури готують до зіткнення із чужою культурою, знижують культурний шок. Стереотипи дозволяють людині скласти уявлення про світ у цілому, вийти за межі свого вузького соціального, географічного та політичного світу.

У лінгвістиці термін «стереотип» стосується змістовного аспекту мови й культури, тобто розуміється як ментальний (розумовий) стереотип, що знаходиться у взаємозалежності і взаємозв'язку з «наївною картиною світу». Таке розуміння стереотипу зустрічається в роботах Є. Бартмінського. На його думку, мовна картина світу й мовний стереотип співвідносяться як частина й ціле, при цьому мовний стереотип розуміється як судження або кілька суджень, що стосуються певного об'єкта позамовного світу, суб'єктивне представлення предмета, у якому співіснують описові й оцінні ознаки і яке є результатом тлумачення дійсності в межах соціально вироблених пізнавальних моделей: *вчителька – стереотип – та, що повчає, піклується, виховує* (звідси метафора – *вона нам, як мати*).

В.А. Маслова вважає мовним стереотипом не тільки судження або кілька суджень, але й будь-який стійкий вираз, що складається з декількох слів, наприклад, стійке порівняння, кліше тощо: *особа кавказької національності, сивий як лунь, новий росіянин*. Уживання таких стереотипів полегшує й спрощує спілкування, заощаджуючи сили комунікантів.

Ю.А. Сорокін визначає стереотип як деякий процес і результат спілкування (поводження) відповідно до певних семіотичних (знакових) моделей, список яких є закритим з тих або інших знаково-технічних принципів, прийнятих у певному соціумі. При цьому семіотична модель реалізується на соціальному, соціально-психологічному рівнях (стандарт) або на мовному, соціально-психологічному рівнях (норма). Стандарт і норма існують у двох видах:

- як кліше (готова мовленнєва формула, критерієм виділення якої є регулярність її появи в певних мовленнєвих ситуаціях, що повторюються, несе інформаційне навантаження, недостатньо складний знак, явище лінгвістичне): *укр.: проблеми і незгоди не роблять в житті погоди; рос.: у природы нет плохой погоды;*
- як штамп (це таке кліше, яке з певної причини втратило для людини своє первісне навантаження, не несе інформаційне навантаження, надмірно складний знак, явище психологічне): *сонячна Грузія, чорне золото (вугілля, нафта), зелене золото (ліс, чай), голубе золото (газ).*

Отже, **стереотип** у лінгвістиці – це спрощене, схематизоване узагальнююче зображення певної категорії осіб (будь-якої народності, етносу, професії, віку, статі тощо), звірів, інституцій (міліція, школа, університет тощо), подій (весілля, день народження), яким притаманні позитивні й негативні риси.

Механізмом формування стереотипів є багато пізнавальних процесів, тому що стереотипи виконують низку *пізнавальних функцій* – схематизації і спрощення, функцію формування та зберігання групової ідеології тощо. Стереотипи засвоюються у процесі занурення людини до певного соціуму й культури (соціалізації й інкультурації) і виконують певні *соціальні функції*: когнітивну – засвоєння певної схеми дає можливість людям орієнтуватися, хто є хто; афективну (емоційну) – створення установок проти інших; суспільну – підтримання внутрішньої єдності групи відносно інших груп.

Люди сприймають стереотипи як зразки, яким треба відповідати. Тому стереотипи здійснюють досить сильний вплив на людей, стимулюючи в них формування таких рис характеру, які відбито в стереотипі. Шляхом застосування стереотипів здійснюється самоорганізація соціуму, що протистоїть руйнівним тенденціям. Стереотипи стабілізують суспільство, надають людині відчуття захищеності, впевненості, безпеки. На думку вчених, в умовах комунікації стереотипи можуть бути корисними за умови їх свідомого дотримання, якщо стереотип є описовим, а не оцінним, якщо він є точним і модифікованим подальшими спостереженнями й досвідом спілкування з реальними людьми. Проте стереотипи можуть мати й негативне значення, коли, наприклад, ґрунтуються на помилкових переконаннях, викривленнях, напівправдивих свідченнях. Тому, хоч стереотипи близькі до соціальної норми, та вони є стандартами як нормативної, так і ненормативної поведінки.

2. Етнічні мовні стереотипи: спільне та відмінне

Одиницями організації етнокультурної компетенції є культурні стереотипи. Фахівці з етнічної психології, які досліджують етнокультурні стереотипи, зазначають, що нації, які перебувають на високому рівні економічного розвитку, підкреслюють такі якості, як розум, діловитість, заповзятість, а нації з більш з відсталою економікою – доброту, сердечність, гостинність.

Учені диференціюють етнічні стереотипи й культурні стереотипи:

– **етнічний стереотип** – відносно стійке, схематизоване уявлення, судження, емоційно забарвлена оцінка щодо моральних, розумових, фізичних якостей, характерних для представників різних етнічних спільнот, є фактом поведінки та колективного несвідомого. Етнічні стереотипи недоступні саморефлексії (самоаналізу, контролю власної інтелектуальної роботи, емоційного стану, поведінки) членом етносу;

– **культурний стереотип** – схематизований і певною мірою однобічний образ явища, людини, речі тощо, який ґрунтується на одній (чи кількох)

приписуваний останнім рисі ціннісного характеру, що вважається типовою. Культурні стереотипи доступні саморефлексії (самоаналізу, контролю власної інтелектуальної роботи, емоційного стану, поведінки) і є фактами поведінки, індивідуального несвідомого, їх можна засвоювати.

Етнічні стереотипи діляться на *автостереотипи*, які відбивають те, що думають люди самі про себе, і *гетеростереотипи*, що стосуються іншого народу, які є більш критичними. Наприклад, те, що у свого народу вважається проявом ощадливості, в іншого народу – проявом жадібності.

Стереотипи завжди національні, а якщо зустрічаються аналоги в інших культурах, то це *квазістереотипи*, тому що, співпадаючи у цілому, вони різняться деталями, які мають принципове значення. Наприклад, феномени й ситуація черги в різних культурах різні, а отже, різним буде й стереотипне поводження: у нас запитують: «Хто останній?» або просто стають у чергу, у деяких європейських країнах відривають квиток у спеціальному апараті й після цього стежать за цифрами, що загораються над віконцем, наприклад, на пошті, у посольстві, консульстві тощо.

В основі формування етнічної свідомості й культури як регулятори поведінки людини лежать фактори як уроджені, так і ті, що здобуваються в процесі соціалізації – культурні стереотипи, що засвоюються з того моменту, як тільки людина починає ідентифікувати себе з певним етносом, певною культурою й усвідомлювати себе їх елементом.

Отже, *стереотип* – це ментальна «картинка», *стійке культурно-національне уявлення про предмет або ситуацію*. Він є певним культурно визначеним і обмеженим уявленням про предмет, явище, ситуацію. Але це не лише ментальний образ, але і його вербальна оболонка. Належність до конкретної культури визначається саме наявністю базового стереотипного ядра знань, що повторюється у процесі соціалізації особистості у певному суспільстві, тому стереотипи вважаються прецедентними (важливими, представницькими) іменами в культурі.

Стойкість культури, її життєздатність обумовлені тим, наскільки розвиненими є структури, які визначають її єдність, цілісність. Цілісність культури припускає вироблення стереотипів культури – стереотипів поведінки, виховання, розуміння, спілкування тощо, тобто стереотипів загальної картини світу.

Стереотип поведінки є одним із найважливіших серед стереотипів, адже він може переходити в ритуал. Взагалі стереотипи мають багато спільного із традиціями, міфами, ритуалами, але від останніх відрізняються тим, що традиції й звичаї характеризують їх об'єктивована значущість, відкритість для інших, а стереотипи залишаються на рівні прихованих умонастроїв, які існують у серцевині «своїх». Люди різних народностей, країн і континентів користуються однією й тією ж технікою, вживають однакові ліки, їздять на машинах однакових марок, дивляться ті ж передачі по телебаченню. Прилучення до благ цивілізації веде до втрати національної специфіки, тому набуває актуальності розвиток мистецтва, художньої культури, що втілює в художніх образах національні традиції, риси національного характеру. Найбільш популярним джерелом стерео-

типних уявлень про національні характери є так звані міжнародні анекдоти, тобто анекдоти, побудовані на шаблонному сюжеті: представники різних національностей, потрапивши в одну й ту ж ситуацію, реагують на неї по-різному, відповідно до тих рис їх національного характеру, які приписують їм на батьківщині анекдоту. Таке розуміння стереотипу є надзвичайно важливим для перекладу в цілому і для перекладача. Здійснюючи процес перекладу, перекладачеві часто доводиться стикатися з проблемою нерозуміння тих чи інших реалій, понять, якими оперує носій мови. Причиною таких непорозумінь часто стають саме ті чи інші стереотипи (мовні, культурні, поведінкові тощо). І тому з метою забезпечення максимальної ефективності комунікації йому доводиться вдаватися до пояснень, тлумачень таких реалій чи стереотипів сприйняття представників однієї культури представниками іншої. З іншого боку, стереотипи, як уже зазначалося раніше, полегшують сприйняття представників різних культур один одним за умови, що вони існують в їх свідомості, і саме тому полегшують роботу перекладача. Отже, стереотип характерний для свідомості та мови представника культури і є своєрідним стрижнем культури, її яскравим проявом, а тому є опорою особистості в діалозі культур.

ДОВІДКА

ЕТНІЧНИЙ СТЕРЕОТИП – порівняно стійка сукупність уявлень про характерні риси людей іншої національності, а також зумовлене цими уявленнями певне емоційне ставлення до представників іншого етносу. Поряд з етнічними автостереотипами (уявленнями про характерні риси свого етносу) та іншими етнічно забарвленими компонентами суспільної свідомості Е.с. є неодмінною складовою масової й індивідуальної національної свідомості. Е.с. формується під впливом соціальних і політичних умов та певних культурних факторів на основі як особистого, так і колективного досвіду міжетнічних контактів, зафіксованого в побутуючих у суспільстві оцінках рис, що приписуються представникам тієї чи іншої національності. Людина зазвичай засвоює певні Е.с. ще в дитинстві, оскільки вони є неодмінним елементом системи виховання. Схематично і яскраво відображаючи типові психологічні, моральні, антропологічні та інші особливості представників інших етносів, Е.с. виконують важливу функцію, спрощуючи сприйняття навколишньої реальності і допомагаючи орієнтуватися в ситуації міжетнічного спілкування.

Уявлення про інші етноси не дзеркально відображає їхні риси, а немовби переломлює їх через своєрідну призму, послаблюючи одні й підсилюючи інші. Е.с. закріплюють у собі як позитивний, так і негативний досвід міжетнічних контактів, однак у колективній пам'яті міцніше закарбовується саме останній, оскільки він має більше значення для виживання етносу як спільноти. Крім того, побутова свідомість, на відміну від свідомості, що ґрунтується на наукових даних, нездатна охопити всі характерні риси інших народів. Вона творить узагальнений образ іншого народу часто з випадкових і нетипових для нього рис.

Звичайним є конструювання уявлень про характерні риси іншої спільноти на основі даних, отриманих про якусь її частину. Такою частиною нерідко виступають окремі соціальні прошарки, культурні особливості яких поширюються на всю етнічну спільноту і перетворюються на своєрідні її символи. Отже, моделі етносів, що існують у побутовій свідомості, не тільки суттєво спрощують, а й викривляють їхні об'єктивні властивості. Це зумовлюється такими особливостями етнічної свідомості, як вибірковість, схильність до абсолютизації деяких етнічних властивостей, тенденційності в їхній оцінці, генералізації окремих нетипових явищ тощо. Е.с. не просто підсумовують і відображають певні особливості інших народів, а й виражають емоційне ставлення до них. При цьому одні й ті ж особливості поведінки власного та іншого народу нерідко оцінюються по-різному. Приміром, те, що стосовно власного народу називається розумною економією, щодо іншого може кваліфікуватися як жадібність. Те, що «у себе» визначається як наполегливість, твердість характеру, стосовно інших може інтерпретуватися як упертість і т.ін.

Е.с. відображають певні етнічні настановлення (сприйняття або не сприйняття, нейтралітет), які значною мірою детермінують характер контактів між людьми різних національностей. Залежно від тієї чи іншої настанови формується ставлення до міжетнічної взаємодії: готовність іти на контакти з особами іншої національності у різних ситуаціях – на виробництві, у побуті, дружньому чи сімейному оточенні; а також ставлення до власних та іноетнічних духовних цінностей, у тому числі до різних елементів власної та іноетнічної культури. Сукупність взаємопов'язаних настановлень утворює етнічні орієнтації особи в тій чи іншій сфері життєдіяльності. Вивчення Е.с. та інших соціально-психологічних явищ (етнічних упереджень, настанов, орієнтацій тощо) дає змогу отримати уявлення про міжособові стосунки людей різних національностей, аналізувати і прогнозувати «клімат» міжнаціональних відносин.

Як явища ірраціональні, Е.с. дуже стійкі і зазнають поступових змін лише зі зміною соціальної, політичної та культурної ситуації, з нагромадженням досвіду міжетнічних контактів. У випадку загострення стосунків чи виникнення конфлікту на міжетнічному ґрунті негативні Е.с. відразу спливають у громадській думці: цілим народам приписуються негативні побутові та моральні риси (неохайність, нечесність, лінощі, жорстокість тощо). Е.с. широко застосовуються у пропаганді, оскільки вплив на масову свідомість з метою створення негативного образу ворога найефективніше здійснюється саме шляхом розробок і вкорінення певних Е.с. (А.Шевченко «Українознавство» <http://rius.kiev.ua/tokar/etnos>)

ЦІКАВО ЗНАТИ

Природне середовище етносу, яке йому дано у чуттєвому сприйнятті, відіграє вельми важливу роль у формуванні образних еталонних стереотипів сприйняття та осмислення дійсності, крізь які етнос «бачить» світ...

Звернемося до характеристики зоонімів, що позначають домашніх тварин і птахів, які використовуються в сільськогосподарській діяльності.

У розмовному реєстрі української, російської та англійської мов номен *корова* може бути використаний метафорично на позначення нерозумної, неприємної жінки: «Я ніколи не знав, що Олеся така корова: вона нічого не чула пре геомантію!»; «Она настоящая корова: никаких интересов, кроме канарейки и герани»; «*Judy is a silly cow – don't pay any attention to what she is saying!*» В українській та російській мовах ця метафора може мати ще одне значення: негарна повнота та незграбність жінки: «Для такої корови слід замовляти два місця у літаку!»; «Где же найти подходящее платье для такой коровы?!». Фразеологічні одиниці трьох мов вказують на легкий флер неповаги та іронії, що супроводжує цю гідну кращої долі тварину: укр. *дійна корова*, рос. *дойная корова*; укр. *личить як корові сідло*, рос. *идёт как корове седло*; укр. *як (наче) корова язиком злизала*, рос. *как корова языком слизала*; англ. *a cow town* – «маленьке тихеньке містечко», *until the cows come home* – «дуже довго, протягом тривалого часу», *to have a cow* – «про розлючену чи здивовану людину». Зовсім іншу ситуацію спостерігаємо в китайській мові, де цілеспрямовану, непохитну людину, що вперто йде до своєї мети, позначають як «таку, що має коров'ячий характер» – *niu jing*; вперту в кращому розумінні цього слова людину, яка має свої переконання та принципи, порівнюють з биком – *niu jing*. Це словосполучення використовується на позначення великої сили та значних зусиль. Безсумнівну позитивну конотацію має також стійке словосполучення *niu xing* – «темперамент, як у бика» (бик, корова, віл китайською перекладаються спільним відповідником – *niu*). Позитивність образно-мовного осмислення корови (бика) пояснюється культурно-історично. Бик здавна виконував функції головного помічника китайського селянина. За допомогою биків і обробляли землю, і збирали врожай. Деякі середньовічні китайські імператори навіть видавали едикти, які забороняли споживати яловичину. Биків ховали після того, як вони вмирили своєю смертю, вірою і правдою відслуживши своєму господарю. Навіть у наш час багато китайців (принаймні на Тайвані) не вживають яловичини, керуючись морально-етичними переконаннями, освяченими традицією. Образно-асоціативне осмислення *свині* (англ. *pig, hog; sow* – «самка свині») багато в чому збігається а українській, російській та англійських мовах. Так, свинею можна назвати неохайну людину, пор.: укр. *їсти як свиня, жити як свиня*; рос. *есть как свинья, жить как свинья*; англ. *dirty as a pig, eat like a pig, sweat like a pig, dress like a pig*, «*He is a regular little pig*» – «Він страшний нечупара». Таку саму номінацію в усіх трьох мовах може отримати низька, невдячна, егоїстична людина: укр. *підкладати/ підставляти свиню*; рос. *подкладывать свинью*; англ. *act like a pig, take a pig of oneself* – «поводитися як свиня»; *to play the hog* (букв. «грати борова») у значенні «думати тільки про себе, поводитися як свиня». В українській та російській мовах наявна конотація некультурності, невихованості, невігластва, якої немає в англійській: укр. *величатися як свиня в дощ (в барлозі)*; рос. *разбираться/смыслить/понимать, как свинья в апельсинах*. Разом з тим, в

українській та російській мовах відсутня конотація жадібності, характерна для англійської мови: «*He's a greedy pig*» – «Він жадібний, як свиня»; «*No more dinner for me, thanks. I don't want to make a pig of myself*» – «Не треба більше їжі, я не хочу об'їдатися як свиня». Для англійської мови характерна також асоціація *pig* із впертою людиною: «*He is an obstinate pig*» – «Він впертий як осел». В американському варіанті англійської мови *pig* може позначати розбещену жінку чи дівчину. Китайська мова «не поділяє» наведених конотацій, розвиваючи (переважно на діалектній основі) емотивне співзначення обмеженості та тупості: *zhulu* – схід, діал., лайл. «кабан, свиня» (про дурну, тупу людину); *zhutousan* – діал. лайл. «свиня, ідіот». Проте у китайському символічному всесвіті свиня як дванадцята зодіакальна тварина пов'язана з ідеєю мужності, енергії... (І.О. Голубовська «Етнічні особливості мовних картин світу»).

4. Стереотипізація як один із механізмів соціального сприйняття

У зв'язку з аналізом поняття «стереотип» важливим є розгляд стереотипізації як одного з механізмів соціального сприйняття. Необхідно чітко розмежовувати ці поняття, оскільки за поняттям «стереотип» закріпилася негативна оцінка. Якщо коріння стереотипу походять від фактору соціального порядку, то стереотипізація є, насамперед, універсальним психологічним процесом. Явище стереотипізації обумовлено принципом економії, властиве людському мисленню, його властивістю рухатися від конкретних поодиноких випадків до їх узагальнення і навпаки до цього факту, зрозумілому в межах загального правила. Стереотипізація виконує об'єктивно корисну функцію, оскільки грубість, спрощеність, схематизм – це зворотній бік проблеми, неминучі моменти таких необхідних для психічної регуляції процесів людської діяльності, як селекція, обмеження, стабілізація, категоризація.

Стереотипізація у процесі пізнання людьми один одного може мати наслідки. З одного боку до певного спрощення процесу пізнання іншої людини; у цьому випадку стереотип не обов'язково несе оцінне навантаження: у сприйнятті іншої людини не відбувається зрушень у бік її емоційного сприйняття або не сприйняття. Залишається просто спрощений підхід, який, хоч і не сприяє точності побудови образу іншого, змушує замінити його штампом, але необхідний, оскільки допомагає скорочувати процес пізнання. В іншому випадку стереотипізація веде до виникнення упередженого ставлення. Якщо судження будується на основі минулого обмеженого, негативного досвіду, то будь-яке нове сприйняття представника цієї ж групи має негативне забарвлення. Виникнення таких упереджень особливо негативно виявляють себе в умовах реального життя, коли можуть нанести серйозної шкоди не тільки спілкуванню людей, але і їхнім взаємостосункам.

Стереотипи виконують і певні позитивні функції у процесі спілкування – прискорена категоризація за певним ознаками, що полегшує процес

спілкування, і здійснення захисної функції, що дає можливість людині «заховатися» за стереотип, коли він зіштовхується з чимось новим, що не може зрозуміти. Недоліком стереотипізації можна вважати спрощення підходу до людей і соціальних явищ, певну консервативність процесу мислення.

Таким чином, ні стереотип, ні процес стереотипізації не можуть розглядатися як тільки негативні явища соціального життя. Тільки формування упереджень і забобонів, що мають негативне забарвлення, і ведуть до посилення міжособистісної напруги, є серйозною перешкодою до взаєморозуміння між людьми.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Стереотип – це спрощене, схематизоване узагальнююче зображення певної категорії осіб (будь-якої народності, етносу, професії, віку, статі тощо), звірів, інституцій (міліція, школа, університет тощо), подій (весілля, день народження), яким притаманні позитивні й негативні риси.

Етнічний стереотип – відносно стійке, схематизоване уявлення, судження, емоційно забарвлена оцінка щодо моральних, розумових, фізичних якостей, характерних для представників різних етнічних спільнот, є фактом поведінки та колективного несвідомого. Етнічні стереотипи недоступні саморефлексії (самоаналізу, контролю власної інтелектуальної роботи, емоційного стану, поведінки) членом етносу.

Культурний стереотип – схематизований і певною мірою однобічний образ явища, людини, речі тощо, який ґрунтується на одній (чи кількох) приписуваній останнім рисі ціннісного характеру, що вважається типовою. Культурні стереотипи доступні саморефлексії (самоаналізу, контролю власної інтелектуальної роботи, емоційного стану, поведінки) і є фактами поведінки, індивідуального несвідомого, їх можна засвоювати.

Стереотипізація – процес формування враження про людину на основі вироблених стереотипів; віднесення соціальних об'єктів або форм взаємодії до відомих чи таких, що здаються відомими, явищ, приписування їм знайомих рис з метою прискорення чи полегшення міжособистісного спілкування.

ПРОКОМЕНТУЙТЕ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

1. «Відмова від стереотипів вимагала б від людини постійного напруження й уваги і перетворила б увесь процес її життя на безкінечну низку спроб помилок» (Т.Г. Грушевицька).

2. «Фіксація стереотипів у мовних одиницях та знакових продуктах природної мови створює підґрунтя для тлумачення стереотипу як явища мови й мислення, що є стабілізуючим фактором який дає можливість, з одного боку, зберігати і

трансформувати деякі домінуючі складники культури, а з іншого, виявити себе серед «своїх» і водночас упізнати «свого» (В.А. Маслоу).

3. «Стереотип можна кваліфікувати як сталу, фіксовану структуру свідомості, що уособлює результат пізнання дійсності певним угрупованням. Якщо угруповання дорівнює етносу, то стереотип є етнічним,.. може фіксуватися в мові та мовленні, зокрема в комунікативній компетенції, але не завжди за цим стереотипом можна ідентифікувати представника лише одного етносу і культури» (О.О. Селіванова).

ПОМІРКУЙТЕ

1. Що, на ваш погляд, спільне і відмінне між культурним і етнічним стереотипами?
2. Який стереотип можна назвати етнокультурним? Обґрунтуйте свою відповідь.
3. Чинниками появи негативних стереотипів є етнічні упередження як негативні установки щодо представників національних спільнот. Такі стереотипи мотивуються стереотипами зовнішності, національної кухні, кольором шкіри, особливостями обличчя, поведінковими шаблонами тощо. Поміркуйте, яка мотивація виникнення таких стереотипів, як:

Представник етносу	Негативний стереотип	Мотивація виникнення стереотипів
Українець	Хохол	
Росіянин	Кацап	
Італієць	Макаронник	
Француз	Жабіод	

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Завдання 1. Схарактеризуйте поняття «автостереотипи» і «гетеростереотипи». Проілюструйте свою думку прикладами.

Завдання 2. Невід'ємним компонентом етнокультурного стереотипу фемінності є уявлення про жіночу вроду, зважаючи на ті особливі вимоги, що їх зазвичай висуває культура до зовнішності жінки. Виділіть найважливіші, на вашу думку, структурні складові українського, російського стереотипу фемінності, зосередивши увагу на прикметах вроди та вдачі жіноцтва, а також частково торкаючись характеристик типової жіночої поведінки, що їх можна віднайти у фольклорних та етнографічних джерелах.

Національні образи	Прикмети вроди та вдачі жіноцтва	Характеристика типової жіночої поведінки у фольклорних та етнографічних джерелах
 <p data-bbox="288 757 467 786">Образ українки</p>		
 <p data-bbox="288 1133 467 1162">Образ росіянки</p>		

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф.С.Бацевич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 257-260. – Серія «Альма-матер».
2. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія, 2-е вид., випр. і доп. / І.О.Голубовська – К. : Логос, 2004. – 284 с.
3. Жайворонок В.Н. Українська етнолінгвістика : [нариси] / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262с. – Бібліогр. : с. 249-261.
4. Кононенко Віталій Концепти українського дискурсу : [монографія] / Віталій Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
5. Кононенко В.І. Рідне слово : [підручник для шкіл з поглибленим вивченням української мови, ліцеїв, гімназій, колегіумів] / Віталій Кононенко. – К. : Богдана, 2001. – 203 с.
6. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник / О.О.Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – С. 287-293.

§ 5. ОПОЗИЦІЯ «СВІЙ – ЧУЖИЙ» ТА КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

СЕМІНАР № 1

План заняття

(теми для повідомлень і обговорення)

1. Маркери «свого» і «чужого» у міжкультурному діалозі.
2. Вербалізація опозиції «свій – чужий».
3. «Своє – чуже» як вияв національного характеру в українських фольклорних творах.

ДОВІДКА

Українці: проблема самототожності

В.М. Пугач

Обертаючись у глобальній орбіті та своїй власній, етнічній, формуються компоненти колективної опозиції «свій / чужий», що є основою стереотипу. Останній визначають як «спрощене, схематичне зображення осіб, груп, суспільних відносин, сформованих на підставі неповних або фальшивих знань, однак закріплене в традиції; стереотип, важко піддається змінам». Аналіз поняття *стереотипу* з різних поглядів – як явища історичного, соціологічного, етнічного, політичного, філософського, психологічного, літературознавчого тощо – дає змогу передати й отримати певну інформацію про світовідчуття на різних рівнях, зокрема етнічному.

Етнічні стереотипи складаються протягом тривалого часу, зазнають змін, варіюються, зберігаючи свої основи незмінними. Попри різноманітні підходи до національних проблем у період сучасних глобальних змін, коли національне розглядається окремими дослідниками і як атавізм, етнічна ідентифікація існує і, як свідчить історія, загострюється, з чим слід рахуватися. Через засвоєння національних стереотипів здійснюється сприйняття національної ідеї, самоусвідомлення особистості.

А стереотип, отже, спрощуючи, навіть спотворюючи картину світу, містить його емоційну оцінку, виконуючи при цьому ряд функцій: *когнітивну – шляхом засвоєння певних орієнтаційних схем, емоційну – ставлення до когось чи чогось, суспільну – підтримування внутрішньої єдності групи щодо інших груп.*

Україна в силу її географічних та історичних особливостей протягом тривалого часу була місцем схрещення релігій і культур, зокрема римської й візантійської:

Словами золотими все залягло
скарбницею ума. Врочистий грім високої латини
І мудра в'язь слов'янського письма.

(Ліна Костенко)

На рубежі двох світів – грецько-слов'янського і латинсько-слов'янського – сформувався особливий український *дихотомічний світ*. Він не вписаний

національними діалогами, у яких зберігається цілісність і самобутність кожної культури. Це *химерний сплав маргіналії та закомплексованості як на рівні окремого представника етносу, так і в цілому нації*. Цьому сприяла перманентна відсутність України на політичній карті Європи протягом віків та лише формальні контури як однієї з пострадянських республік до кінця ХХ ст. Такою ж «своєрідно амбівалентною й одночасно певним чином серединною, проміжною, як українська культура» визначають окремі мовознавці й українську мову на слов'янському фоні. Поняття етнічної стереотипізації пов'язане з поняттям «нація», «національний характер», «національна свідомість», «мова», хоча дослідники по-різному оцінюють роль цих зв'язків – від міфу й характеристику як конструктів і до ключової ролі як кодів етнічної культури .

Однією з форм стереотипізації є *автостереотип*, яким *homo ethnicus* характеризує себе. Є. Бартмінський підкреслює незмінний *етноцентризм автостереотипів*, їхню залежність від визнаних систем вартості, історичних і культурних традицій. Саме поняттю автостереотипу властива нейтралізація негативних наслідків, а погляд носіїв етносу на себе повинен бути ідеальним. Поняття норми (нейтрального) завжди вузьке, а більш різноманітним є відхилення від норми, тому слід було б припустити *автостереотип українця саме таким – глибоко позитивним, ідеалізованим*. Проте існує й інший полюс відхилення від норми як опозиція гарного – погане, негативне; воно більш різноманітне, бо відповідає необмеженим можливостям відхилення від норми, оскільки існує «сфокусованість повідомлень на відхиленнях від норми й стереотипу життя. Існування опозиції «позитивне / негативне» з безперечним переважанням останнього спостерігаємо на лінгвокультурологічному рівні в самохарактеристиці українців, що є цілком закономірним і науково обґрунтованим для існування самої опозиції, але аж ніяк не в ставленні народу до самого себе.

Існують різні *методики описування* національних стереотипів, зокрема лінгвокультурологічні, що є комплексними й ураховують набір різноманітних характеристик, а саме: *походження, мовлення, місце проживання, біологічні характеристики, менталітет (риса характеру, звички, інтелект, релігійність тощо), соціальні характеристики (ставлення до свого оточення, вплив на інші культури тощо); емоційно-оцінні характеристики*.

Наведемо декілька показових, на нашу думку, епізодів із художньої літератури другої половини ХІХ-ХХ ст., пов'язаних із об'єктними й суб'єктними самохарактеристиками українців, зі ставленням до мови, поняття патріотизму тощо. Уже друга половина ХІХ ст., хоча й не позбавлена кон'юнктурних міркувань у формуванні стереотипу українця, набуває нових форм: «За постромантичного періоду поглиблюється розуміння культурної й національної самобутності, окремих історій і традицій та різних доль» (Грабович). ХХ століття ці процеси посилює.

Українець чітко усвідомлює свою вторинність, не соромиться визнати свою рабську натуру, що цілковито може заступити почуття патріотизму: «Нам, українцям, воно якраз і не до лиця / надміру любити Україну. – В.П. /. Нам більше, треба політикою брать: там промовчати, там ухилитися, там

потанцювати під дудку дужчих. Од того голова чи ноги не одпадуть, гляди, й пощастить у чомусь» (Винниченко). Цей *стереотип поведінки* «звиклого українця на чужині» (як слід поводитися, що й кому говорити, якою новою, як диференціювати своє ставлення за критерієм «великорос – малорос») виписав Т. Шевченко:

...аж землячок,	Говорить умію.
Спасибі,	Та не хочу».
признався,	– «Экой чудак!
З циновими	Я вси входы
гудзиками:	знаю,
«Де ти здесь	Я тут служу, коли
узялся?»	хочеш,
«З України».	В дворец
– Так як же ты попытаюсь	
Й говорыть не	Ввесты тебе
вмієш.	Только, знаєш,
По-здешнему?»	Не поскупись
– «Ба ні,	полтинкою...»
– кажу, –	

ЯК ПРАВИЛЬНО

розташувати?

Автостереотип надзвичайно живучий, а коріння його сягає глибоко в історію.

Наведемо один лише факт. У XVIII ст. у своєму «Діаріуші» – щоденнику, що його вів півстоліття, генеральний хорунжий Микола Ханенко кілька разів згадує про сліпого українського бандуриста Любистка, якого дуже любила слухати у Москві цариця Єлизавета. 1742 р. він одружився в Москві, 1743 р. став дворянином, а згодом і полковником, а 1749 р. купує села в Лубенському та Хорольському полках уже на прізвище Любистков (Ханенко).

Таким же вторинним є ставлення до мови – негативним у цілому, з широкою гамою почуттів – від байдужості до приреченості: «Вже ж і я сам люблю неньку Україну, кохаюся в рідній мові нашій, шаную батька Тараса, ну, а щоб отако вже тільки й думати про те, то це вже я не можу» (Винниченко); «Найшов дурного, щоб усяке бачило, що я українець» (Винниченко); «Чи буде колись одна мова чи ні – про те не нам знати» (Старицький).

Ці автокомплекси меншовартості у ставленні до життя зумовлюють вироблення стереотипу сприйняття українця іншими етносами: «...стереотип є узагальненням складників уявлення й експериментально підтвердженого, що формується з внутрішнього етосу, з автостереотипу» (Михайлова). «Укрєн» – саме так, за етнічною ознакою, називає швед українця з оповідання В. Винниченка. Як неминучість, приреченість сприймається відсутність будь-яких перспектив на батьківщині й ототожнення себе з довічними вигнанцями й залишається актуальним із перервою в століття: «Не віднині йдуть наші дівчата на торги до Константинополя, Смирни та Александрії, а тепер повно їх і в Індії, і в Єгипті, і в Терції, і в Бразилії... Десятки були таких, котрі прямо говорили

мені: «А хоч би ... продали нас навіть у турецьку неволю, то будемо вас благословляти, щоби тільки видобутися геть. звідси» (Франко). Зацитуємо Миколу Куліша: «Злиденніших нема братів у світі, як ми, братове українці» (Куліш).

Автостереотип такого собі пересічного українця довершив у своєму «Щоденнику» О. Довженко в середині ХХ ст. Це *автопортрет українця*, надзвичайно схильною до асимілювання, байдужого до своєї історії перекинчика, непошанівного до мова, гнучкого й заціпенілого одночасно, зрадженого й зрадливого, що є тінню забутих предків: «Наш народ нагадує мені тютюн. Його весь час пасинкують, у нього велике, дебеле листя, і цвіту де-не-де» (Довженко).

Ці деталі складають у цілому негативний автостереотип, сформований унаслідок химерних сплетінь та фатальних збігів історії. Працьовитий народ, що ніколи не зазіхав на чуже, спромігся закласти лише етнографічні перспективи, що виявляється в самобутньому фольклорі: «Чудний народ. Він створив чудесну музику і надзвичайне малярство... Він скомпонував епічні пісні, незгірші від кодексів Гомера... І от цей самий мистецький народ... цей народ зовсім не розуміє краси» (Йогансен).

Русские глазами финнов (В. Кашкин, С. Пейхёнен)

...Русские довольно ленивые люди. Они даже не стараются строить свою страну, чтобы она 'стала на ноги'. Русские только жалуются, что у них все плохо. Русские бедные и одеваются в старомодные коричневые и серые одежды. У русских женщин много косметики на лице и они любят одеваться в короткие юбки и обувь на каблуке. Русские знают, как веселиться: они много пьют, танцуют и поют. Те русские, которые богатые, вероятно, работают для мафии или просто спекулянты (автор благодарит студентов и коллег из университета г.Ювяскюля, участвовавших в интервьюировании во время стажировки по гранту Академии Финляндии).

«Свои» и «чужие»: межкультурная коммуникация и этнические стереотипы в чеховской России (О.Йокояма)

Редкое упоминание нерусского у Чехова не содержит в себе оценки или по крайней мере не отсылает читателя к стереотипу, внешнему или поведенческому. Англичанка – *высокая, тонкая и презрительно глядящая* («Дочь Альбиона»); француз – *маленький, патриот и душится* («На чужбине»); поляки – *интересные брюнеты* («Степь»); евреи – *кудрявые, черномазые и картавят* («Знакомый мужчина»); немцы – *честные и сентиментальные* («Учитель»). Стереотипичны и их занятия: поляки – управляющие, аристократы, учителя, врачи; евреи – торговцы, кабатчики, музыканты, аптекари, врачи, портные; немцы – управляющие, ученые, колонисты; татары – кучера, половые.

В сексуальном отношении украинцы и украинки у Чехова привлекательны – *с черными «хохлацкими» глазами, невучей речью, эмоциональным темпераментом* («Огни»). Высокомерные поляки умеют привлекать к себе русских женщин («Барыня»). О польках же полковник Петр Иваныч («То была она!»),

по его собственному признанию, *вырывавший жидам пейсы, бьющий шляхтичей по мордасам и продававший жидам и панам бракованных лошадей*, говорит, что *нет горячей женщин, как панночки*. Стереотип очаровательной польки свойствен картине мира не одного полковника: графиней Цраницкой («Степь») очарованы и Егорушка, и сопровождающие его старики, и хозяин гостиного двора Моисей Моисеич. Татар-проводников с *черными-пречерными, как уголь, глазами* русские барыни в Крыму находят неотразимыми («Длинный язык»). Евреи с точки зрения сексуальной привлекательности не описываются. Исключение представляет Сусанна Моисеевна Ротштейн («Тина») – *стройная и неотразимая «царица Тамара»*, как называет ее обманутой ею поручик Сокольский.

Аспекти мовного коду в міжкультурній комунікації (Ф.С. Бацевич)

...**Стереотип** – схематизований і певною мірою однобічний образ явища, людини, речі тощо, який ґрунтується на невеликій кількості (часто на одній) рис оцінного характеру, які вважаються типовими (взірцевими) для всього класу речей; суб'єктивне поняття поточного мислення і мовлення, яке є невід'ємною складовою мовної картини світу певного етносу і засвоюється в процесі соціалізації особистості, оволодіння етнічною мовою і культурою.

Роль поточних уявлень у міжособистісному спілкуванні, зокрема в міжкультурній комунікації, значна. І справді, в українському мовно-культурному просторі стара людина – це не лише людина, яка прожила багато років, а й людина досвідчена, мудра (фразеологізм *старий, стріляний горобець*); *швець* – це не лише людина, яка шиє взуття, а й людина, схильна до чарки (*п'є, як швець*) тощо. Іншими словами, в межах певної культури за багатьма об'єктами закріплюється якась, як правило, одна ознака, яка в певних типах дискурсів, мовленнєвих жанрів, повідомлень тощо може виходити на передній план, відтісняючи інші, й презентувати об'єкт у його цілісності. Ця ознака, як правило, етнічно або регіонально обмежена; в іншій культурі чи іншому регіоні вона може бути незрозумілою, чужою.

Стереотипи виникають у процесі поточної категоризації світу і можуть суттєво відрізнитися від елементів наукової категоризації, формуючи разом з іншими чинниками відмінності між мовною і науковою картинами світу.

Вони є складовою значення слова, виразу в межах певної культури. Ознаки, взяті за основу стереотипу, можуть виявлятися в певному комунікативному акті, тобто постають як важливі чинники комунікативного смислу слова.

Стереотипи виникають у процесі постійного спілкування членів суспільства, етнокультурної спільноти і закріплюються в її межах, тобто відбувається стереотипізація.

Стереотипізація – процес закріплення у свідомості носіїв ідіоетнічної мови і культури однієї чи кількох ознак, які характеризують предмет або явище в їх загальності (тотальності).

Показниками стереотипізації є:

– повторюваність характеристики певного об'єкта в різних типах дискурсів;

- наявність дериватів (лат. *сієгіуаізіс* – відведений, похідне від первісного), у семантиці яких ця характеристика повторюється або навіть стає провідною; наприклад, *свиня* у свідомості певних етносів (українського зокрема) асоціюється з фізичним і моральним брудом (*брудний, як свиня; свинський вчинок*), а тому в семантиці деривата *свинство* ця ознака домінує;
- наявність тропів, в основі яких – саме ця ознака (*Іван виявився свинею*);
- наявність фразеологізмів, у складі яких є це слово (*підкласти комусь свиню*);
- наявність паремій (різноманітних усталених виразів – від фразеологізмів до прислів'їв і приказок), в яких «обігрується» саме ця ознака (*пусти свиню під стіл, то вона вилізе на стіл*).

На основі стереотипізації виникла велика кількість національно-культурно зорієнтованих образів – космічних, земних, різноманітних стихій, звірів, птахів, рослин тощо. Важливим з точки зору міжкультурної комунікації є те, що вона поширюється на сприйняття етносів і, відповідно, впливає на формування ставлення до них у процесі соціалізації. При цьому помітна така тенденція: автостереотип етносу завжди загалом позитивний; стереотип сусідніх етносів негативний; чим далі проживає інший етнос, тим позитивніший (або нейтральніший) його стереотип у свідомості носіїв певної культури.

Етнічний стереотип – *спрощений, схематизований, емоційно забарвлений і стійкий образ певної етнічної спільноти, який характеризує всіх представників цієї спільноти.*

Етнічний стереотип не можна ототожнювати з національним.

Національний стереотип – *образ, який, позначаючи етнічну або національну групу, передбачає наявність певної риси у всіх її представників.*

Автостереотип росіян досліджувала в 1997 р. В.Куніцина (цифри у відсотках): добрий – 33; лінивий – 26; гостинний – 25; розумний – 24; веселий – 16.

Основні риси росіян в автостереотипі представлені так: *щедрий, відкритий, наївний, широкої душі, любить випити.*

Деякі інші етноси очима росіян:

- 1) працьовитий: японець – 34,5; естонець – 19; українець – 18; татарин – 10; поляк – 8; американець – 5; (б) ледачий: росіянин – 26; поляк – 8; українець – 5.
- 2) добрий: росіянин – 33; поляк – 15; українець – 12; грузин – 9; татарин – 5; (б) злий: татарин – 5; естонець – 4.
- 3) розумний: японець – 37; росіянин – 24; татарин – 10; поляк – 8,5; американець – 7; француз – 7; грузин – 6; естонець – 5,5; українець – 4.

Стереотипи етносів з плином часу можуть змінюватися, а можуть стати основою етнічних упереджень.

Етнічне упередження – *необгрунтоване негативне ставлення до інших етносів, яке виявляється в комунікації і не змінюється навіть за наявності переконливих свідчень того, що висловлене у спілкуванні судження про конкретний етнос або його окремого представника як носія певної культури несправедливе, помилкове.*

Етнічні упередження часто використовують політичні демагоги, створюючи штучний образ зовнішнього ворога, протидія якому, як вони стверджують, консолідує етнос. Насправді це відвертає увагу від істинних винуватців того стану, в якому цей етнос перебуває. Тому важливе значення мають різноманітні заходи (прямі контакти носіїв різних мов і культур, дні науки і культури, виставки, концерти, вивчення мов, безпосереднє перебування в середовищі іншої культури тощо), які допомагають позбутися етнічних упереджень, знівелювати негативні стереотипи.

Отже, в мові будь-якого етносу наявна значна кількість національно-культурних символів і стереотипів. Їх знання, уміння використовувати – необхідна умова успішного спілкування з носіями різних мов і культур.

Диспозиція «своє – чуже» як вияв національного характеру в українських народних думках (М. Набок)

Народні думи – це неоціненний духовний скарб української нації. Недарма ними захоплювалися найвизначніші наші письменники й учені-гуманітарії.

Само собою зрозуміло, що в думках український народ яскраво виявив свій національний характер, такі його риси, як відданість рідній землі, товарицькість, родинна солідарність, хоробрість, неприйняття силоміць накинутих чужих норм поведінки, що коротко й містко виражається в диспозиції «своє – чуже». Однак не можна спрощувати цю формулу. «Чуже» не прийнятне не тому, що воно «не своє», а тому, що суперечить усталеним моральним нормам українського народу, водночас і загальнолюдським уявленням про добро і зло. У цьому ключі й треба розуміти так званий комплекс національної відрази, про який мовиться у пропонованій читачеві статті.

Однією з форм національного буття в Україні упродовж століть були багаті традиції думового епосу та мистецтва кобзарів і лірників. Завдяки цим традиціям у соціально-побутовому житті нашого народу сформувався й знайшов свій яскравий вияв у народних думках український національний характер як сукупність усталених психологічних особливостей особистості, яка формується у спілкуванні та діяльності й зумовлює типову для неї поведінку. З усіх якостей його вияву спинимося на диспозиції «своє – чуже», яка, за А.Шведовою, має таку структуру: контактність, спільність уявлень, спільність реакцій, комплекс національної відрази. Саме в цій структурі як складники характеру знаходять свій вияв честь, мудрість, шляхетність, мужність, свобода, почуття родинного обов'язку, ставлення до землі тощо.

Виразною особливістю психології та етики українського народу, що визначає вірність своєму ідеалові, є честь. Загальний зміст її – безкорисливе служіння високій справі, своїй Батьківщині. Матеріальне ж у такому разі залишалося поза увагою людини честі.

Прикладом цього може слугувати дума «Козак Голота». Діалог між козаком та татариним засвідчує протилежність їхніх думок, поглядів. Тобто контактність у цьому разі розірвана. Козак Голота чітко усвідомлює наміри татарина,

бо він ворог із яскраво вираженими негативними рисами, які, за твердим переконанням Голоти, мають спричинити біду на рідній землі. Саме це вирізняє Голоту як людину честі. Коли *«старий татарин»* придивляється на *«ясенькую зброю, а ще лучче на ... коня вороного, а ще лучче на .. козака молодого»*, то козак Голота залишає осторонь ці забаганки, не гаючи часу, *«татарину гостинця в груди посилає»*. Відчуття перемоги над ворогом козак виражає у звертанні до поля Килиїмського, яке, на його думку, допомогло у *«лиху годину»*. Воно для нього як жива істота, що переживала, ділила із ним смуток і радість. Це, у свою чергу, характеризує Голоту і як людину з багатим внутрішнім світом, адже у його характері поєднуються відчуття гордості, самоствердження, похвали та відчуття прекрасного. У бажанні молодого козака, щоб поле *«літо й зиму зеленіло»* зауважуємо його щиросердність.

В одному з варіантів думи *«Хмельницький і Барабаш»* національне розуміння честі Хмельницьким виражається у взаєминах із Барабашем. Богдан Хмельницький виступає як людина, яку народ сприймає за національного провідника. Ясно усвідомлюючи загрозу не стільки для себе, скільки для свого народу, Хмельницький власним розумом переважає злого й підступного Барабаша. Тобто, особисті інтереси у нього залишаються на другому плані, саме це характеризує Хмельницького як людину честі. І Хмельницький, і Барабаш є носіями однієї мови, представниками однієї нації, та їхні взаємини не будуються на спільності мети та інтересів. Ще Д.Донцов зазначив, що національному провідникові потрібно мати *«своє видиво спільноти»*. Це *«видиво»* відсутнє у Барабаша, він стоїть на заваді утворення спільноти, а це найвищий злочин для Хмельницького, Тому як людина обов'язку він карає свого кума Барабаша — *«з пліч голову, як галку, зняв...»* Ставлення Хмельницького до Барабаша засвідчує стійкість його духу, характеру загалом, рішучість, упевненість, усвідомлення себе часткою українського суспільства. Тому не випадково фінал думи завершується хвалою козаків — гетьманові Хмельницькому:

*Ей, гетьмане Хмельницький, Батю наш, Зинов-Богдане чигиринський!
Дай, Боже, щоб ми за твоєю головою пили та гуляли,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подали.*

Таке служіння високим ідеям своєї нації дає нам підстави для оцінки Хмельницького як людини честі. Тому-то й народ, розуміючи його глибокі поривання, підтримував і допомагав йому.

Коли взаємини між людьми, що живуть на одній землі й належать до однієї віри, у названих думках виражаються як *«своє — чуже»*, то в думі *«Іван Богун»* національна честь Богуна і Хмельницького визначається контактністю, спільністю уявлень, спільністю реакцій. Розуміючи національні прагнення Івана Богуна, Богдан Хмельницький *«До Вінниці за чотири доби прибуває.., Богуна з козаками з неволі визволяє»*. Богдан Хмельницький ясно кладе межу між *«своїм»* і *«чужим»*. Богун для своїх *«свій»* насамперед тому, що мав однакові з ними погляди, уявлення. Богдан Хмельницький зустрівся не лише зі *«своїм»*, а також з людиною рідної йому етики, психології та культури загалом і відповів на цю

зустріч (у цьому випадку на листа від Богуна) у формі відповідного вчинку. Цей вчинок зумовлений спільністю реакцій. Звільнення Богуна підтримало «*все козацтво і вояцтво*», «*а кобзарі грали, в струни дотинали та Богдана із Богуном піснями хвалили!*». Насолоду від результатів своєї важкої праці Хмельницький висловлює словами: *Не сам Бог вас спасав — / І я не менше помагав!*

Відчуття підвищеної емоційності, свободи, благополуччя зауважуємо у таких словах Богуна: *Слава Богу і хвала гетьману, / Що не дав нас у неволю, ляхам на поталу.*

Визначаючи свою приналежність до вищої касты, козак Голота, Богдан Хмельницький, Іван Богун глибоко усвідомлювали потреби нації. Результат такого усвідомлення — намагання втримати спокій у суспільстві, нескореність зовнішньому ворогові, насолода перемогою тощо.

Прикметним виявом характеру українського народу є мудрість. У варіантах дум «Хмельницький і Барабані», «Івась Коновченко, Удовиченко», «Богдан Хмельницький і Василь Молдавський» ця якість трансформується через такі проєкції національного характеру, як спільність уявлень, спільність реакцій, комплекс національної відрази.

У чому ж виявляється мудрість? У силі і ясності думки, у твердості характеру, єдності тощо. Хмельницький у думі «Хмельницький і Барабаш» виступає як людина, що чітко усвідомлює межу між «своїм» і «чужим». А це спрямовує його думку в правильне русло. Усвідомлюючи наміри Барабаша, Хмельницький: *Да вже ... добрі мислі собі мав: У свого кума з лівої кишені ключі виймав, А з-під пояса шовковий платок висмикав, А з мезинного пальця щирозлотий перстень знімав...*

«Добрі мислі» тому й добрі, що служать добром для «своїх», у цьому разі для українців. Коли ж Барабаш їх не має, а лише промовляє: *Нащо нам козакам козацькі порядки давати? Нащо нам за віру християнську достойно-праведно стояти?* — то він для українця «чужий», з чужими звичаями, порядками.

«Добрі мислі» Богдана Хмельницького й згуртовували козаків, зміцнювали їх віру та саможертвовну відданість Україні. «Мати систему, план, задум цілого суспільного механізму, щоб всі його члени трималися в согласії — перша вимога мудрості володаря», — зазначає з цього приводу Д.Донцов, бо саме через таких, як Барабаш, у яких «*замість служби високим абстрактним ідеалам приходить гра самолюбних матеріальних інстинктів*», спустошила духовно наша спільнота. Тому ми всі «чужі» на «своїй території», в цьому наша біда...

Хмельницький же з думи «Богдан Хмельницький і Василь Молдавський» залишається мудрим, до кінця послідовним. Отже, й основу його дій у такому разі визначає комплекс національної відрази.

Як писав Д.Донцов, мудрий — це той, хто із зерна «як воно щойно кільчиться, своїм духовним зором уздрить вже вирості з нього дерево і цвіт». Так і Хмельницький, аналізуючи дії Василя Молдавського як «чужого», насамперед продумує план своїх дій. Як зазначається в думі «*Бог святий знає і відає, / Що Хмельницький думає-гадає!*».

Помисли Богдана Хмельницького мудрі, повні глибокого змісту. Комплекс національної відрази настільки глибокий, що в думі не лише Василь Молдавський нарікає на нього, а й Іван Потоцький вельми стурбований та занепокоєний тим, що Хмельницький своїм ворогам, «*як галкам, з пліч головки поздіймав*».

Тож бачимо, що мудрість, як прикметна особливість українського національного характеру, ґрунтується на ясності думки, благородних помислах, високих ідеях, розсудливості, стриманості серця, помислах про майбутнє...

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Діалог культур (міжкультурний діалог) – гарантія соціальної злагоди, джерело соціальної активності, покликаний сприяти утвердженню ідеалів і практики толерантності як спосіб пізнання і поваги щодо інших, як шлях до взаємного духовного збагачення.

Національний стереотип – образ, який, позначаючи етнічну або національну групу, передбачає наявність певної риси у всіх її представників.

Етнічне упередження – необґрунтоване негативне ставлення до інших етносів, яке виявляється в комунікації і не змінюється навіть за наявності переконливих свідчень того, що висловлене у спілкуванні судження про конкретний етнос або його окремого представника як носія певної культури несправедливе, помилкове.

Ксенофобія – це 1) хворобливий стан, що виявляється у нав'язливому страху стосовно чужинців чи просто чогось незнайомого, чужоземного; 2) страх перед чужоземцями та ненависть до них.

Расизм – світогляд, а також політичні теорії і практики що на ньому ґрунтуються, які засновано на уявленні про поділ людей на біологічно різні групи на основі видимих особливостей зовнішнього вигляду як то колір шкіри, структура та колір волосся, риси обличчя, будова тіла і т.п., тобто на раси, і різному ставленні до людей та їх спільностей у залежності від їх приналежності до цих груп (рас). Згідно расистських теорій, люди різних рас розрізняються за соціально-біологічною поведінкою. Тобто до зовнішніх ознак «прив'язуються» важливі психологічні, розумові та фізичні особливості, або ж робляться грубі узагальнення на зразок: «усі негри ліниві», «усі жиди жадібні» і т.п.

ПОМІРКУЙТЕ

1. Яка роль і місце стереотипів у національній мові?
2. Яку інформацію про культуру та особливості менталітету народу можна отримати, вивчаючи етнічні стереотипи?
3. Проаналізуйте подібність і відмінність стереотипного сприйняття української і російської (болгарської) національних культур.
4. За якими параметрами аналізують стереотипи національної мови? Наведіть приклади.
5. Назвіть прислів'я і приказки, що відображають стереотипне мислення народів різних національностей.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Завдання 1. Питання національної ідеї, ментальності, психології, духовності, саморозвитку особистості завжди перебуває у центрі уваги науковців і письменників. Розгляньте проблему самототожності українців у художніх творах XIX-XX ст., опрацьовуючи статтю В.М.Пугача «Українці: проблема самототожності».

Завдання 2. Ознайомтеся зі стереотипними характеристиками представників різних етносів, поданими в уривках статей В.Пугача, В.Кашкіна, С. Пейхьонен, О.Йокоюми. Які стереотипні характеристики українців, росіян, болгар, поляків та представників інших етносів Ви можете запропонувати для обговорення у класі.

Завдання 3. Ми живемо у суспільстві динамічних змін. Великі потоки інформації, широкі можливості, а водночас і спокуси та загрози, невміння розв'язувати конфлікти, допомагати іншим, з розумінням ставитися до законних потреб іншої особи часто стають на заваді нормального життя людини. Ми насичені інформацією про свої права, свободи, та висловами на кшталт Емерсона: «Моя свобода розмахувати руками завершується там, де починається ніс мого ближнього». Але чи завжди кожен з нас ставиться з розумінням до проблем своїх батьків, буркотіння сусіда, молитовної потреби людей іншого віросповідання, поганого настрою друга, пофарбованого у всі кольори веселки волосся подруги, думки людини іншої національності, яка суттєво відрізняється від нашої? Питання, дискусії, неоднозначні відповіді...

Візьміть участь у конкурсі малюнків, фотографій, есе, творів, історій, віршів, гасел на тематику толерантності.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф.С.Бацевич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 257-260. – Серія «Альма-матер».
2. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія, 2-е вид., випр. і доп. / І.О.Голубовська – К. : Логос, 2004. – 284 с.
3. Жайворонок В.Н. Українська етнолінгвістика : [нариси] / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262с. – Бібліогр. : с. 249-261.
4. Кононенко Віталій Концепти українського дискурсу : [монографія] / Віталій Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
5. Кононенко В.І. Рідне слово : [підручник для шкіл з поглибленим вивченням української мови, ліцеїв, гімназій, колегіумів] / Віталій Кононенко. – К. : Богдана, 2001. – 203 с.
6. Мацько Л.І. Українська мова в освітньому просторі : навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» / Мацько Любов. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 607 с.
7. Набок М. Диспозиція «своє – чуже» як вияв національного характеру в українських народних думках // Дивослово. – 2003. – № 3. – С. 18-22.
8. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник / О.О.Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – С. 287-293.

§ 6. СТЕРЕОТИПИ НАЦІОНАЛЬНИХ ХАРАКТЕРІВ В ЕТНІЧНИХ МОВНИХ КАРТИНАХ СВІТУ

Практикум № 1.

*Ми не безліч стандартних «я»,
А безліч всесвітів різних.*

В. Симоненко

Поняття «ментальність», «менталітет» (нім. *Mentalität*, франц. *mentalite*, англ. *mentality*, лат. *mentalis* – розумовий) почали використовувати в наукових дослідженнях порівняно недавно, але відомо, що ще у 1720 році Самійло Величко аналізував ментальність окремих слов'янських народів, узявши за основу національну ідею, головний принцип (для росіян – централізм; для поляків – аристократизм; для українців – демократизм). Проте без урахування цього аспекту важко проаналізувати будь-який шар лексики, оскільки мова – складова цивілізації народу. Саме в ній сфокусовані його духовність, інтелект, специфіка мислення й світовідчужання, тому й лексика не може бути позанаціональною.

Л. Щерба наголошував на тому, що світ, залишаючись всюди одним і тим самим, усвідомлюється по-різному в різних мовах, навіть у таких, що є близькими з погляду культури. Система світосприймання (як окремого індивіда, так і етносу) пов'язана з історією, культурою, традиціями конкретного народу. Проте етноси не існують в абсолютній ізоляції, тому окремі лексичні одиниці мають як загальнолюдський зміст (інакше спілкування між носіями різних мов було б неможливим), так і національні конотації, що робить його унікальним, неповторним у людському мовному безмежжі. Людина не народжується «ні росіянином, ні німцем, ні японцем...», а стає ним у результаті перебування у відповідній національній спільності» (А.М. Алексєєва).

Завдання 1. З'ясуйте лексичне значення слів «ментальність», «менталітет» за поданими тлумачними словниками (до уваги старшокласників пропонуються: Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Ірпінь: ВТФ «Перун», Київ, 2002. – 1440с.; Новий тлумачний словник української мови. – К.: Аконті, 1998. – Т.1. – А - Є. – 190с.).

Ментальність тлумачиться як психічне обличчя, психічний склад народу, нації; психіка, інтелект, характер (НТСУМ 1998: С.605).

Ментальність, -ності, ж. 1. Інтелект, розумові здібності. 2. Психіка, психічний склад (ВТС СУМ 2002: С.518).

Менталітет, -у, ч. Сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних і т.і. особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда, що проявляються в культурі, мові, поведінці і т.і. (ВТС СУМ 2002: С.518).

Завдання 2. З'ясуйте, як тлумачиться поняття «ментальність нації» у науково-довідковому виданні (До уваги учнів пропонуються: Український педагогічний словник / [авт.-уклад. Гончаренко Семен]. – К.: Либідь, 1997. – С.204 –). **СТОРІНКИ**

Ментальність нації – специфічний спосіб сприйняття і роз'яснення нацією свого внутрішнього світу й зовнішніх обставин; виробляється під впливом багатовікових культурно-історичних, геополітичних, природно-кліматичних та інших чинників. М. н. виступає як цілісне духовне утворення (воно не має внутрішньої диференціації на економічну, політичну, моральну та інші складові), як «дух народу», що пронизує всі сфери життєдіяльності людей. М.н. зберігає код нації. М.н. проявляється в національному характері, самосвідомості етносу, в різних компонентах його культури. Ментальність українського народу має такі основні риси: волелюбність, індивідуалізм, прагнення соціальної рівності, демократизм, духовний аристократизм, оптимізм, філософічність душі, глибока релігійність, милосердя, миролюбність, ширість і душевна щедрість, працелюбність.

Завдання 3. Прочитайте текст. Використовуючи метод «позначки», проаналізуйте текст наукового стилю.

Позначки:

- (V) – прочитане підтверджує те, що ви знаєте або думаєте, що знаєте;
- (–) – прочитане відрізняється від того, що ви знаєте або думаєте, що знаєте;
- (+) – прочитане несе нову для вас інформацію;
- (?) – прочитане не зовсім зрозуміло, ви хочете знати більше, або не погоджуєтеся з чимось, щось суперечить вашим уявленням;
- (!) – якщо ви натрапляєте на інформацію, яка бентежить, хвилює вас.

<p>Кожен народ у процесі свого історичного буття виробив особливий менталітет, тобто своєрідний спосіб усвідомлення й ставлення до світу, який задається мовою, традиціями, вихованням, релігійними уявленнями тощо, тобто усією суспільною практикою людей. Менталітет народу формується історично, однак сам процес його творення має неусвідомлений характер: при цьому саме менталітет детермінує цінності певної людської спільноти та визначає поведінку, почуття, думки її окремих представників. Аналіз праць зарубіжних і вітчизняних вчених дав можливість зробити висновок, що в сучасних наукових школах розрізняють поняття «менталітет» і «ментальність».</p> <p>Менталітет – ціннісномотивована характеристика соціальної спільноти; сформована система елементів духовного життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних груп та індивідів; включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету належать звички, прагнення, символіка, традиції,</p>	
---	--

інтуїтивне несвідоме, що існують на рівні несвідомих психічних процесів. На відміну від менталітету, під ментальністю слід розуміти частковий аспектичний прояв менталітету не тільки в умонастрої суб'єкта, а й у його діяльності. Ментальність як явище розумового порядку зовсім не тотожна суспільній свідомості. *Ментальність* — це категорія, яка визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу (нації, народності). Ментальність належить до найбільш ґрунтовних основоутворювальних та фундаментальних культурних традицій. Спільним у поглядах вчених на це явище є акцентування зв'язків даного поняття з поняттям душі народу та її складовими: психічними характеристиками, волею, розумом. Ментальність має здатність виявлятися безпосередньо у матеріалізованих формах, характерних для певної людності: актах, вчинках, формах діяльності, реакціях тощо. Етнічна ментальність проявляється в домінуючих життєвих настроях людей, у характерних особливостях світовідчуття, світосприймання, у системі моральних вимог, норм, цінностей та принципів виховання, у співвідношенні магічних і технологічних методів впливу на дійсність, у формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо. Менталітет українського етносу сформований історично, на духовно творчих джерелах, на силі гуманізму, життєлюбства, життєпримирення з представниками інших етносів у межах своєї території. Хоча українська ментальність складалася й розвивалася у взаємодії з ментальностями народів Росії, Литви, Польщі та інших етносів, для українців пріоритетними залишаються: ставлення до землі як до Батьківщини-матері, до своїх культурно-історичних цінностей; толерантність до інших культур і релігій; волелюбність; прагнення до «чистої крові»; перевага емоційності над раціональністю (філософія «серця»); господарність і працьовитість; характерний індивідуалізм, поєднаний з ідеєю рівності, поваги до окремого індивіда та його свободи, гостре неприйняття деспотизму й абсолютної монархічної влади (О.Ющишин).

Завдання 4. Порівняйте подані тлумачення поняття «ментальність», «менталітет» у тлумачних словниках, науково-довідковому виданні й у тексті наукового стилю. Що нового про подані слова Ви дізналися? Як Ви розумієте такі риси українського народу, як: *волелюбність, індивідуалізм, прагнення соціальної рівності, демократизм, духовний аристократизм, оптимізм, філософічність душі, глибока релігійність, милосердя, миролюбність, щирість і душевна щедрість, працелюбність?*

Завдання 5. Характеризуючи основні риси та психологічні особливості українського етносу, можна послуговуватися різними поняттями, які є синонімами до поняття «ментальність»: *національна вдача, національний характер, народна душа, народний характер, український менталітет, український дух, українська душа* тощо.

У поданих реченнях знайдіть слова і словосполучення, які можна вважати синонімами до поняття «ментальність». Обґрунтуйте свою думку.

1. *Можливо, українська ментальність якнайповніше виявила себе саме в цьому, по-своєму елітарному типіві. Можливо, що це саме і є одна з половин української душі, ...нашій українській ментальності, принаймні так, як ми її тлумачимо, незатишно ні там, ні тут (В. Базилевський).* 2. *Це характер надзвичайно впертий, що шанує традиції навіть тоді, коли їх первісний зміст втрачено, стійкий до будь-яких негараздів (О.Покальчук).* 3. *Код національної ментальності, міцно закарбований у підсвідомості, все ще штовхає недовірливого українця до своєї споконвічної схованки, ...попри все, українець, хоч і вкрай денаціоналізований, утримав свій менталітет відмінним від способу мислення, який вогнем і мечем нав'язувала йому московська опричина (Г.Токаюк).* 4. *Втіха цілком в українському дусі (В. Базилевський).* 5. *Українській душі бракує почуття трагічного, не зважаючи на всю трагічність української історії (Є.Маланюк).*

Завдання 6. Сукупність реакцій утворює асоціативне поле, що є зовнішньою формою існування образів свідомості, асоційованих із словом-стимулом.

Слово-стимул	Слова-реакції
Українська ментальність	Релігійність, волелюбність, працьовитість, любов до землі, терпимість, життєлюбство, милосердя, пісенність...
Український характер	Сентиментальний, емоційний, терплячий, послужливий, невивагливий, довірливий, доброзичливий, наївний ...
Українська душа	Філософічність, щира, відкрита ...
Російська ментальність	Релігійність, волелюбність, свавільність, любов до Вітчизни, суперечливість, терпимість, оптимізм, стійкість, жертвовність...
Російський характер	Сподіваються на «авось», самовідданий, невивагливий, бунтівний, довірливий, простота ...
Російська душа	Широка, глибока, безмежна, розхристана ...

Примітка: асоціація – це зв'язок між певними об'єктами або явищами, заснований на особистому, суб'єктивному досвіді. Цей досвід може визначатися саме культурою, до якої належить індивід, в усьому її розмаїтті – усіма знаннями, досвідом, зокрема й чуттєвим.

Які асоціації викликають у Вас подані слова. Запишіть слова-реакції до слова-стимулу в кожному рядку. Порівняйте асоціації, викликані словами-стимулами, що позначають реалії української та російської культур.

Завдання 7. Особливо виразним постає характер українця в світлі неповторного народного гумору, іскрометної словесної творчості. Прочитайте уривок з «етимологічних розвідок» О. Вишні, з'ясуйте, яким чином авторові вдалося в легкій, жартівливій, каламбурній формі описати характер українця.

...Власне кажучи, перша її назва була не «Чукрен», а «Чухрен», але згодом «хи» перейшло на «ки», а правописна комісія той перехід затвердила. Так назавжди залишилася назва тої країни «Чукрен». Жили там люди – чухраїнці. Усе було вони чухаються та співають. Країна «Чукрен», як про це свідчать матеріали, знайдені при розкопках гробниці чухраїнського царя Передериматнюріохора, розлягалася на чималій просторіні від біблійної річки Сону до біблійної річки Дяну. Від річки Сону простяглося пасмо так званих «Кирпатих гір». На півдні країну омивало величезне «море з водою синього кольору», в яке текла найулюбленіша чухраїнцями річка Дмитро. А на південному заході була велика річка Дсітро. Од цих річок і чухраїнці прибрали назви наддмитрянців і наддсітрянців... Мали чухраїнці цілих аж п'ять глибоко національних рис (1. Якби ж знаття. 2. Забув. 3. Спізнивсь. 4. Якось-то воно буде! 5. Я так і знав.). Ці риси були для них характерні, що, коли б котрийсь із них загубивсь у мільйонній юрбі собі подібних істот, кожний, хто хоч ненадовго жив серед чухраїнців, вгадає: – Це чухраїнець. І ніколи не помилиться... (О.Вишня.)

Виконуючи завдання, зверніть увагу на те, що перед вами в жартівливій, каламбурній формі, що ґрунтується на співзвучності окремих слів (*Юкрейн – Україна – Чукрен, українець – чухраїнець, Сон – Дон – Дян – Сян, гори Карпати – гори Кирпати, річка Дмитро (Дніпро), річка Дсітро (Дністро, Дністер), наддмитрянці – наддніпрянці і наддсітрянці – наддністрянці*), на асоціаціях словотворчих моделей і накладанні лексичних паралелей (*чухатися – чухмари-тися – чухрати = ті, що все це проробляють – чухраїнці*); цар *Передериматнюріохор* як синтез українських словотвірних моделей на зразок козацьких прізвищ *Перебийніс, Деришкура* тощо створюється образ українця, його етнопсихологічний тип на відповідному історичному етапі. Авторський жарт, ґрунтуючись на невичерпних джерелах народного гумору, переростає в глибоке художнє узагальнення.

Завдання 8. Поміркуйте, яку життєву позицію займають українці, коли говорять:

1. Якби ж знаття. 2. Забув. 3. Спізнивсь. 4. Якось-то воно буде! 5. Я так і знав.

Що означають такі риси характеру українців? Чи є подібні риси характеру у росіян? Наведіть приклади.

Завдання 9. Українці полюбляють «філософствувати», коли навіть кепкують, чухаючи потилицю, з вогниками в очах, вони можуть промовляти:

- Комусь воно щось із того буде.
- Воно як трапиться: коли середа, а коли й п'ятниця.
- Воно б дуже добре, та нікуди не годиться.
- Воно й ніби так, та трохи не так.

- Якось-то воно буде!
- Якби не теє, то було б онеє.
- Ми не з тих, що нічого з них.
- Ми голі, та в жупані ходим.
- Коли наше не в лад, то ми з своїм назад.

З'ясуйте, яку життєву позицію займають українці, коли таким чином висловлюються. Як характеризують такі висловлювання українців?

Завдання 10. Яку життєву позицію займають росіяни, коли говорять: *авось; на всякий случай; в случае чего; если что; небось*. Як характеризують такі висловлювання росіян?

- Авось обійдеться! Авось пронесёт! Ну да ничего авось Бог не выдаст, свинья не съест.
- Просто так, на всякий случай.
- Если что — мы друг с другом не знакомы.
- В случае чего — звони мне.
- Небось, заметили, проходя. Небось проголодался.

Завдання 11. 1. Познайомтеся з болгарською легендою.

Коли Бог наділяв **долею** народи, першими прийшли до нього турки. Дав Бог туркам **владу**.

Почули болгари, що Бог обдаровує народи. «Що бажаєте в дар?» — запитав їх Бог. «Хочемо влади». — відповіли болгари. «Владу я віддав туркам, побажайте щось інше!» — відповів їм Бог. «Що ж ти зробив, Боже?» — «Благословіння моє на вас болгари, — сказав Бог, — я своїх слів назад не беру, а дарую вам **роботу**. Ідіть і будьте здорові».

Почули євреї: «Влади хочемо». — «Владу взяли інші». — «Як же ж ти прорахувався, Боже!» — «То нехай **рахунки** будуть вашими, квитайтеся весь вік з іншими народами».

Почули французи — і ті побажали влади. «Владу взяли інші». — «Ото ж ти вправний, Боже!» — «То нехай тоді **мистецтво** буде за вами» — відповів їм Бог.

Довго збиралися росіяни. Прийшли передостанніми до Бога: «Що ж ти так швидко дари свої роздав. Ми йшли до тебе з відкритою душею». — «Так беріть в дар **душу розхристану**. Ідіть і хай щиросердна розмова замінить вам владу та гроші». — відповів Бог.

2. Дайте відповіді на запитання за змістом:

- Чого хотіли всі народи?
- Що спонукає Бога дати кожному народові саме ту цінність, яка йому притаманна?
- Чи допомагає ця легенда розкрити зміст висловлювання: «Мова — спосіб мислення»?

3. Узнявши до уваги ментальну характеристику українців, закінчіть легенду, ввівши до неї епізод зустрічі Бога з представниками цієї національності.

Останніми прийшли українці ...

§ 7. ПРЕЦЕДЕНТНІ ФЕНОМЕНИ – БАЗОВЕ ЯДРО СТЕРЕОТИПНИХ ЗНАНЬ

1. Прецедентні феномени як способи фіксації національно-мовної свідомості

Національно-культурний компонент комунікації – це складова комунікації, яка віддзеркалює окремі особливості етнічної (національної) культури, формується у процесі соціалізації особистості, є елементом культурної компетенції комунікантів і визначає національну специфіку комунікації. Він обумовлює національну специфіку національно-мовного комплексу представників певної етнокультурної спільноти, тобто визначає особливості національно-мовної свідомості, особливості того, що зберігається у свідомості людини і потім проявляється в комунікації. Ці особливості проявляються і в національних прецедентних феноменах, національних стереотипах, а також в асоціаціях, що виникають у представників етнокультурних спільнот під час комунікації.

Для того, щоб комунікація відбулася комуніканти мають бути озброєні спеціальними знаннями, які називають *стереотипними*. Це знання про навколишній світ у різноманітті його виявлення, про різні предмети і їхній взаємозв'язок, що притаманні носіям певної національної спільноти і пов'язані з базовими елементами рідної культури. Такі знання і уявлення мають в цілому індивідуальний характер і можуть значно відрізнятися. Проте ядро таких наборів знань і уявлень завжди носить надіндивідуальний характер.

На думку вчених, до базового ядра стереотипних знань і уявлень належать знання про прецедентні феномени, які добре відомі й не вимагають пояснення і коментарів. Наприклад, *«Важка ти, шапка Мономаха!»*, – зітхає новий начальник, який змушений прийняти нелегке рішення щодо звільнення працівника. Його товариш-співбесідник не здивувався відсутності головного убору, а тільки знизуючи плечима відповів: *«Тебе ж ніхто не змушував, тепер вирішуй»*. Комуніканти зрозуміли один одного, оскільки у розмові йшлося про добре їм знайомі й актуальні речі.

Отже, *прецедентний феномен* є компонентом знань, призначення та зміст якого добре відомі представникам певної етнокультурної спільноти, актуальним і використаним у пізнавальному й комунікативному плані. Учені виокремлюють три типи прецедентних феноменів: 1) соціумно-прецедентні, що відомі будь-якому пересічному представнику певного соціуму; 2) національно-прецедентні, відомі пересічному представнику певної національної спільноти; 3) універсально-прецедентні, відомі пересічній сучасній людині.

Окремі мовознавці (В. Красних, Д. Гудков) прецедентними феноменами вважають:

– *прецедентне ім'я* – індивідуальне ім'я персонажа, пов'язане з відомим твором (*Тарас Бульба, Обломов, Пикова дама*) або з ситуацією, артефактом,

відомими носіям мови (*Чорний шлях, тропа Івана Сусанина, Кумова слама*), або з ім'ям-символом, що говорить про еталонну сукупність якостей, рис (*Тарас Шевченко, Олександр Пушкін, Паїсій Хилендарський, Шота Руставелі*). Це складний знак, під час використання якого в комунікації здійснюється апеляція (звернення до когось, чого-небудь) не до власного денотату¹, а до набору диференціальних ознак цього прецедентного імені. Прецедентне ім'я може складатися з одного (*Мазена, Кутузов, Левський*) або кількох елементів (*Баба Шарованя, Баба Яга, Баба Марта*), позначаючи при цьому одне поняття.

— **прецедентна ситуація** — значуща подія, яка реально відбулася в житті етносу й цивілізації; її знаком може бути прецедентне ім'я, або висловлювання (наприклад, ситуація зради Іудою Христа, яку розуміють еталоном зрадництва й позначають такими прецедентними ім'ям і висловлюваннями: *поцілунок Іуди, за 30 сребряників*);

— **прецедентне висловлювання** — складна мовна одиниця, сума значень компонентів якої не рівна його смислу, це висловлювання часто використовується носіями певної мови. До прецедентних висловлювань відносять цитати (фрагмент тексту), назви творів;

— **прецедентний текст** — відомий твір, актуалізований в інших текстах, повернення до якого кероване механізмами інтертекстуальності.

Інтертекстуальність розуміють як відношення між текстами у безперервному існуванні, де в тексті має місце один або кілька текстів, і, значить під час аналізу підлягає розгляду відношення, яке виникає між цим текстом і його попередніми текстами, що можуть знаходитися в необмеженому часом просторі.

В.В. Красних називає головною диференціюючою характеристикою прецедентних феноменів їхню здатність: 1) виконувати роль еталону культури; 2) функціонувати як згорнута метафора; 3) виступати як символ певного феномена або ситуації.

Прецедентне ім'я і прецедентне висловлювання вчені відносять до вербальних прецедентних феноменів, а прецедентний текст і прецедентну ситуацію — до тих, які вербалізують прецедентні феномени.

Прецедентні феномени мають різне походження і не кожне висловлювання може стати прецедентним. На думку Ю.М. Караулова, джерелом таких текстів або висловлювань можуть бути тільки хрестоматійні твори публіцистичного, художнього або фольклорного характеру, здатні до реінтерпретації², тобто до жанрового переходу. Також важливим є своєрідне визнання цих текстів кількома поколіннями і широке розповсюдження у суспільстві. Поява нового феномену — це знак, що змінюється з часом актуальності того чи того тексту для цілої епохи.

¹ Денотат — предмет думки, що відображає предмет або явище об'єктивної дійсності та утворює той понятійний зміст, з яким співвідноситься подана мовна одиниця.

² Реінтерпретація — уточнення та зміна смислу і значення початкової інформації.

Існує дещо інша думка (Л.П. Крисін), згідно з якою прецедентним може стати висловлювання, що характеризує ситуацію в минулому не для всього суспільства, а для невеликої його частини. Такий спосіб виникнення можливий тільки для обмеженого кола людей. А для появи текстів, що складають спільний культурний фон, існують як національно-специфічні джерела, так і інтернаціональні (Біблія, світова класика).

Отже, прецедентні феномени є компонентами мовленнєвого спілкування мовної особистості, а їхнє незнання або неправильне вживання і сприйняття призводить до порушення взаєморозуміння у процесі міжкультурної комунікації.

2. Прецедентність як категорія інтертекстуальності

Прецедентний текст – явище багатоаспектне й багатофункціональне.

Дослідники вважають, що *прецедентні тексти* – це тексти, важливі для конкретної особистості в пізнавальному й емоційному планах, добре відомі її широкому оточенню, зокрема, її попередникам і сучасникам, і нарешті, такі, які часто ця особистість використовує у мовленні.

Прецедентні тексти є механізмами породження і сприйняття повідомлюваного і використовуються комунікантами в різних сферах спілкування. Проте для кожного з них визначальними стають певні функції і характеристики, а саме ті, які максимально відповідатимуть комунікативним потребам носіїв мови в конкретних умовах. Прецедентний текст не тільки формує додаткове значення, уводячи більш широкий культурний контекст, але і створює особливий емоційно-оцінний колорит самої оповіді. Прецедентні тексти зафіксовані у свідомості носіїв мови і є «готовими інтелектуально-емоційними блоками», стереотипами, зразками, мірками порівняння, що допомагають людині орієнтуватися у ментальному та вербальному просторах.

Мовознавці вважають, що прецедентні тексти мають особливу цінність для мовної особистості в історичному, культурному, країнознавчому ракурсах. У суспільстві такі тексти функціонують трьома способами: у вигляді оригінального тексту, вторинних розмірковувань з приводу тексту-оригіналу, а також у вигляді натяків і посилань. Прецедентні тексти, на думку вчених, подібні до фразеологізмів, вживаються як прислів'я та приказки. Їх статус до цього часу не повністю визначений науковцями.

Приєм використання прецедентних текстів називають алюзією. Це такий спосіб текстотворення, який полягає у співвіднесенні створюваного тексту з прецедентними (попередніми) і включенні його у контекст, коли адресат звертається до певних віддалених спогадів, відчуттів асоціацій. Зразки таких текстів із творчості Івана Франка у своїй праці «Комунікативна компетенція Івана Франка» наводить Т.Космеда: «І. Франко особливо активно використовує прецедентні тексти в публіцистичному мовленні і, впливаючи на підсвідомість

адресата через певні спогади, відчуття, асоціації, ці прецедентні тексти допомагають формувати громадську думку про явища, події, факти навколишнього світу. Найпоширенішим типом використання прецедентних текстів у Франка є цитати. Він часто користується фольклорними джерелами, крилатими висловами, порівн. з тексту доповіді «Шевченко – ляхам»: *«І коли люди нетерпеливі або нетямущі або злої волі з тамтого берега з докором або з приманою гукають нам «Брат! Брат!» – не забуваймо звідси відповіді їм нашою приповідкою: «Брат братом, а бринза за гроші» [Франко І., 1976-1986:Т.35: 183]; «Ситий голодному не брат, – каже справедливо народна приповідка і для того романтичні поклики до братання в нинішню пору без предметів, коли українці й ляхи бідні, темні, безрадні в житті та позбавлені навіть смислу самодіяльності»...*

Безумовно, з промов І. Франка можна судити про його вертикальний контекст, освіченість, інтелектуальний рівень, оскільки ритор активно використовує прецедентні тексти, пов'язані з різними галузями науки, у його висловлюваннях простежується інтертекстуальність, порівн. з тексту промови «Шевченко – ляхам»: *«Скільки перемін та духовних течій пережили ми за тих 43 роки, скільки різних поглядів висловлювано в тім часі про Шевченка, про вартість його творів для потомства! Від ентузіастичних славословій, від признання Шевченка нашим пророком і месією аж до пристрасно сердитого вислову Куліша про його н'яну Музу та антикультурне гайдамацтво і до холоднішого та не менше рішучого вислову Драгоманова, що з ідейного погляду на нас, себто для чільної верстви українського народу, ...»*.

Процес взаємодії автора з «чужим» словом сьогодні розглядаються як своєрідний діалог. Діалогічна взаємодія між сучасними та попередніми текстами, між текстами одного часу, але різних культур, як зазначають вчені, – це проблема щодо формування інтертекстуальності, проблема теорії міжкультурної комунікації, яка знайшла відбиток у творчості багатьох письменників різних країн.

ДОВІДКА

Іван Франко активно використовував у своєму мовленні німецькі слова, зразки німецької усної народної творчості, крилаті вислови, але його глибока обізнаність з німецькою літературою давала змогу часто цитувати німецьких авторів, насичуючи його мовлення *прецедентними текстами*. Як наголошує Л. Рудницький, «квантитативно Франко найбільш цитує Гете і Гайне, тобто тих двох поетів, які мали на нього найбільший вплив...» [Рудницький Л., 1974: 15]. Цікава думка Л. Рудницького про те, що цитати з творчості Г. Гайне Франко використовує для «підкреслення пафосу» або виявлення «меланхолічного сентименталізму», рідше для іронії і сатири. Натомість «цитати із Шіллерової творчості, як і згадки про цього великого поета, застосовані Франком з приводу їхнього філософсько-морального

значення. Франко цитує в більшості слова Міллера як аксіоми-прислів'я, щоб пояснити і підкреслити власне твердження і власний погляд на дану справу» [Рудницький Л., 1974: 19]. Подібним способом користується Франко і творчістю Лессінга, «цитуючи його ... у своїх статтях з уваги на інтелектуальний зміст цього німецького письменника» [Рудницький Л., 1974: 19]. Леонід Рудницький зауважує, що Франко наголошує на своїй естетично-світоглядній спорідненості з Лессінгом. Проте І. Франко цитує не лише німецьких класиків, а й другорядних, за визначенням Л. Рудницького, письменників, зокрема Ф. Шпільгагена. Крім поетів та прозаїків, письменник часто цитує німецьких філософів та критиків. Як зазначає Л. Рудницький, «майже кожний більш або менш відомий німецький поет, письменник чи драматург має своє місце у творчості або листуванні Франка» [Рудницький Л., 1974: 22]. Усе, що стосується використання у мовленні Франка німецької мови, можна спроектувати й на інші мови...

Корпус джерел *прецедентних текстів* лінгвісти визначають сьогодні також по-різному. Як узагальнення аналізу комунікативної компетенції Івана Франка, виходячи зі специфіки текстів, які проаналізовано в цій праці, спробуймо визначити корпус його прецедентних текстів. Очевидно, це:

- 1) фольклор народів світу (приказки, прислів'я, притчі, казки, загадки тощо), антична міфологія також;
- 2) твори світової художньої літератури;
- 3) релігійні твори, передусім Біблія;
- 4) наукові тексти українських та інших, переважно слов'янських дослідників;
- 5) публіцистичні тексти історико-філософського і політичного характеру.

Прецедентні тексти використовують, зазвичай, для того, щоб помістити конкретний факт, подію в історичну перспективу, розширити часові межі й культурний простір певного тексту, полегшити трансформацію конкретної думки, підтвердити її правильність, збагатити текст смисловими й емоційними відтінками, виразити оцінку, створити комічний ефект тощо (Тетяна Космеда «Комунікативна компетенція Івана Франка»).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Прецедентний феномен є компонентом знань, призначення та зміст якого добре відомі представникам певної етнокультурної спільноти, актуальним і використаним у пізнавальному й комунікативному плані.

Прецедентне ім'я – індивідуальне ім'я персонажа, пов'язане з відомим твором або з ситуацією, артефактом, відомими носіям мови, або з ім'ям-символом, що говорить про еталонну сукупність якостей, рис.

Прецедентна ситуація – значуща подія, яка реально відбулася в житті етносу й цивілізації; її знаком може бути прецедентне ім'я, або висловлювання.

Прецедентне висловлювання – складна мовна одиниця, сума значень компонентів якої не рівна його смислу, це висловлювання часто використовується носіями певної мови. До прецедентних висловлювань відносять цитати (фрагмент тексту), назви творів.

Прецедентні тексти – це тексти, важливі для конкретної особистості в пізнавальному й емоційному планах, добре відомі їй широкому оточенню, зокрема, її попередникам і сучасникам, і нарешті, такі, які часто ця особистість використовує у мовленні.

ПРОКОМЕНТУЙТЕ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

1. *«Прецедентність є явищем мовно-культурної компетенції особистості»* (О. Селіванова).

2. *«Прецедентний текст і ситуація зберігаються у вигляді варіантів сприйняття навколишнього світу і можуть бути при потребі вербалізовані»* (В.Красних).

3. *«І. Франко особливо активно використовує прецедентні тексти в публіцистичному мовленні і, впливаючи на підсвідомість адресата через певні спогади, відчуття, асоціації, ці прецедентні тексти допомагають формувати громадську думку про явища, події, факти навколишнього світу»* (Т. Космеда).

ПОМІРКУЙТЕ

1. Що, на ваш погляд, спільне і відмінне між прецедентними ім'ям, ситуацією, висловлюванням, текстом? Обґрунтуйте свою відповідь.
2. Яка роль прецедентних феноменів у формуванні лінгвокультурної компетенції носія мови?
3. Поясніть відмінність між стереотипом і прецедентним феноменом.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Завдання 1. Доберіть зразки ментальних репрезентацій прецедентних імен, висловлювань, ситуацій, текстів для українського етносу.

Завдання 2. Доберіть зразки ментальних репрезентацій прецедентних імен, висловлювань, ситуацій, текстів для рідного етносу. Чи є прецедентні феномени спільні для українського і рідного етносу? Якщо такі є, наведіть приклади.

Завдання 3. Назвіть слова-реакції і висловлювання-реакції (одне з яких має називати авторів творів) на слова-стимули. Заповніть таблицю.

Слово-стимул	Ім'я-реакція, висловлювання-реакція
1. Кам'яний предмет	
2. Міфічна лісова істота	
3. Легендарна українка	

1. Провести паралелі між поняттями та прикладами-ілюстраціями:

1. З яким твором перегукується вірш В.Стуса «Горить сосна – од низу догори...»?	Натяк
2. «І хто розбудив нашу «правду п'яну»?» (І.Франко) // «Кати знуцаються над нами, а правда наша п'яна спить» (Т.Шевченко «Кавказ»)	Наслідування
3. У гуморесці О.Вишні «Чукрен» є такі рядки: «А заслужена їх артистка вийшла на сцену в народнім театрі й проспівала художньо: Віють вітри, Віють буйні, Аж-аж-аж дерева гнуться», що є дещо видозміненими рядками з пісні, яку співає героїня п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка»	Цитування
4. У романі О.Гончара «Таврія» є портретний опис Д.Н.Баклагова, поданий у сприйнятті іншого героя, Данька Яреська. Художня деталь цього портрета – «вуса Тараса Бульби» – схожість, як зовнішня, так і внутрішня, героя О.Гончара з відомим персонажем повісті М.Гоголя «Тарас Бульба».	Ремінісценція
5. «Маруся» Л.Боровиковського / «Світлана» В.Жуковського	Прецедентний текст

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации : учебное научное издание / Д.Б. Гудков. – М.: ИТДГК «Гиозис», 2003. – 288 с.
2. Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка : міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри / Тетяна Космеда. – Львів : ПАІС, 2006. – 328 с.
3. Красных В.В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология : курс лекцій / В.В. Красных. – М.: ИТДГК «Гиозис», 2002. – 284 с.
4. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник / О.О.Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – С. 287-293.

§ 8. МОВНА ПРЕЦЕДЕНТНІСТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ЕКСПРЕСІЇ МОВЛЕННЯ

ПРАКТИКУМ № 2

Завдання 1. Проаналізуйте групу синонімів (за необхідності зверніться до відповідних словників). Наведіть приклади ситуацій, в яких можуть вживатися подані слова.

Нарікати (на кого, що), ремствувати (на кого, хто), тужити (про кого, що), жалкувати (за ким, чим), жалітися (на кого, що), скаржитися (на кого, що), плакатися (на кого-небудь, що-небудь), бідкатися (на кого, що), журитися (про кого-небудь, що-небудь), доносити (кому-небудь про щось), зводити наклеп (на когось, на що-небудь).

Зверніть увагу на опис жестів, за допомогою яких можна виражати незрозуміння, вагання, подив, здивування: почісувати потилицю, морщити лоба, знизувати плечима тощо.

Чи властиві Вам подібні способи вираження емоцій?

Завдання 2. Прочитайте уривки зі статей. Знайдіть прецедентні феномени та обґрунтуйте свій вибір.

1. Двометрова бронзова скульптура Кобзаря височіє на площі Кінських у празькому районі Сміхов. На цьому ж майдані – Палац правосуддя Чехії і представництво ООН.

Відкриваючи монумент, Президент Віктор Ющенко заявив, що поява шевченківських знаків у світі – це небуденне явище, яке свідчить про світову шану до України.

Тарас Шевченко ніколи не був у Празі, але має тісний зв'язок з Чехією, наголосив український лідер.

«Коли в 1876 році Російська імперія заборонила українську мову і літературу, то саме в Празі вийшло перше і нецензуроване видання Шевченкового «Кобзаря». Коли Шевченко був заборонений в Україні, то його переклав видатний чеський поет, великий прихильник України Йозеф Гейчик», – заявив Віктор Ющенко.

Одну зі своїх найвідоміших поем Тарас Шевченко присвятив національному героєві Чехії – Янові Гусу. (Автор: М. Драч)

2. Пам'ятники споруджують не тільки вченим, письменникам, воїнам, але й героям улюблених книг. Можна згадати пам'ятник Тілю Уленшпігелю в Голландії, героям п'єси «За двома зайцями» М. Старицького в Києві. Іноді такий пам'ятник стає символом міста, як стала андерсенівська Русалочка символом Копенгагена. І, на відміну від пам'ятників історичним подіям і різним діячам, пам'ятники літературним героям, як правило, веселі.

Нещодавно такий смішний пам'ятник з'явився в Харкові, на першій платформі Південного вокзалу. Це – пам'ятник отцю Федорові, персонажу роману І. Льфа й Є. Петрова «Дванадцять стільців». Він – невдалий конкурент

Остапа Бендера і Киси Вороб'янінова. Довідавшись на сповіді про скарби, сховані у сидіння стільця, священник самовільно залишає свою посаду та вирушає на пошуки меблевого гарнітура.

Під час своєї погоні за стільцями отець Федір об'їздив півкраїни. Побував і в Харкові, звідкіля відправив своїй дружині лист: «Тут, у Харкові, зовсім літо. Місто гамірне – центр Української республіки. Після провінції здається, начебто за кордон потрапив». Столиця так вразила священника, що він порівнював з нею всі наступні міста, куди його заносив пошуковий азарт: «Не подобається мені місто Ростов. За кількістю народонаселення і за своїм географічним положенням він значно поступається Харкову». І далі: «За своїм географічним положенням і кількістю народонаселення місто Баку значно перевищує місто Ростов. Однак поступається місту Харкову своїм рухом».

Тепер уривки з листа священника дружині викарбувані на низькому постаменті пам'ятника. Отець Федір біжить нам назустріч платформою в пальто, що розвівається, тримаючи в руці чайник (колись на всіх великих станціях стояли спеціальні баки, звідкіля пасажери могли набрати в чайник окропу). Обличчя його сяє простодушним лукавством, усі тяготи і турботи поїздки ще попереду. Це, власне, уже пам'ятник не тільки літературному герою, але й пасажиру взагалі, вічному подорожанину і мандрівникові. Недарма в романі розділ про початок подорожі названий «Муза далеких мандрівок». «З тієї хвилини, коли громадянин вступає в смугу відчуження, яку він по-дилетантськи називає вокзалом або станцією, життя його різко змінюється... З цієї хвилини громадянин уже не належить самому собі. Він пасажир і починає виконувати всі обов'язки пасажирів...» І отець Федір, відірваний від коренів, що летить по світу перекотиполем, на хвилинку зачепився блискучим чайником за платформу помпезного вокзалу, призупинився та дивиться на вічний людський потік. Нічого не поробиш: «Муза далеких мандрівок приваблює людину». (Автор: С. Цимбал)

Завдання 3. Прочитайте статтю про незвичайні пам'ятники українського міста Бердянська. Розгляньте фотографії цих пам'ятників. Чи бачили Ви їх? Що слугувало причиною такого увіковічення цих героїв? Назвіть прецедентні імена та обґрунтуйте свій вибір. Яку роль вони виконують у тексті? Чи є подібні пам'ятники у вашому місті? Чому місто вирішило поставити їх? Перекладіть статтю українською мовою.

Бердянск не зря называют жемчужиной Северного Приазовья – это не только промышленный город с большим морским портом, но и крупнейший центр оздоровления, отдыха и туризма на Азовском море. Основанный как небольшой торгово-рыбацкий посёлок более 180 лет назад, сегодня Бердянск считается одним из самых красивых и уютных городов Азова. Город также известен своими здравницами, где любой желающий может отдохнуть и поправить свое здоровье в любое время года. Одной из интересных достопримечательностей Бердянска по праву считаются его оригинальные памятники и скульптуры. Одним из первых стал памятник небольшой рыбке – Азовскому Бычку, ловом которой горожане в трудные времена спасались от голода. Туристы (а иногда и местные жители) спешат посидеть в волшебном «Кресле исполнения желаний». Тех-

нологія проста: сесть, сфокусуватися, сформулювати бажання і проіснувати його – можна вслух, можна про себе. Обов'язково допоможе! Прямо на центральній площаді міста із каналізаційного люка виглядає чугунний Сантехнік Дядя Вася. Унікален пам'ятник Жабе – символу заздрости і жадности. Возле автобусної станції, на каменному постаменті, упорно бореться з колорадськими жуками пара Бронзових Дачників, а на околиці парку імені П. Шмідта що-то увлечено обговорюють Остап Бендер і Шура Балаганов. Інтересно, що поруч із «дівчачим лейтенанта Шмідта» стоїть додатковий стілець – для бажаних сфотографуватися із популярними літературними героями. У самого паропета набережної радується улову Мальчик Рибак, пойманий крупного бычка. Бычок – сама розповсюджена рибка Азова, але ще недавно рибаків виходили в море за косяками риб із родини осетрових. Говорять, що в 1951 г. там поймали белугу вагою 708 кг! Сьогодні лов осетрових в Азовському морі заборонено – ці види внесені в Червону Книгу і знаходяться під охороною закону. Бердянське можна розповідати довго, але, як говорить відома прислів'я, «Ліше один раз побачити, ніж сто раз чути». Бердянськ – міжнародний морський порт, риболовний центр і один із найкращих курортів України – завжди рад прийняти гостей. (Діалог – Київ; <http://dialogkyiv.com.ua/index.php?id=4502&show=19354>)

Завдання 4. Прочитайте групу синонімів. Яке спільне значення об'єднує ці слова? Які відмінності у лексичному значенні цих слів? Як Ви ставитесь до людей, для характеристик яких вживаються подані слова?

<i>Ошуканець</i> –	<i>Хитрун</i> –	<i>Пройдоха</i> –
<i>Шахрай</i> –	<i>Пустун</i> –	<i>Пройдисвіт</i> –

Завдання 5. Прочитайте словникову статтю про Остапа Бендера. Визначте домінують характеру цього героя та лексичні засоби, що служать для його опису. Яке ставлення українців до цього героя? Обґрунтуйте свою відповідь.

Остап Бендер. Літературний персонаж, головний герой романів І. Ільфа (Файнзільберг Ілля Арнольдович) та Є. Петрова (Катаєв Євгеній Петрович) «Дванадцять стільців» і «Золоте теля». Прототипом Остапа Сулеймана Берта Марія Бендер-бея (як персонаж сам себе назвав) слугував Осип Беніамінович Шор, брат якого належав до одного літературного кола з авторами. Походження імені «Остап Бендер» викликає багато протиріч.

У романах, героєм зображений авантюристом, що не хоче обрати визначений тип занять, та використовує свої організаторські таланти для досягнення неординарних, індивідуалістських цілей, мірилом яких слугує багатство.

Впродовж сюжетної лінії першого роману Остап займається пошуком дванадцяти стільців в компанії Іполита Матвійовича Вороб'янінова, якому теща перед смертю повідомила про діаманти, сховані в одному з предметів гарнітуру. Наприкінці твору Бендера вбиває його компаньйон. Приводом для написання другого роману стали, за зізнанням самих авторів, численні листи з проханням «воссудити» великого комбінатора (прізвисько героя, часто застосоване в

тексті). В «Золотому Теляті» демонструється актуальний на той час образ одержимого капіталом, подільний нині, та й в самому романі на образи азартної та скупкої людини. Головний герой керує групою невдах, заради отримання відкупу з підпільного мільйонера Корейко навзамін компромату. Роман завершується фіаско на кордоні та загадковим «переосмисленням сенсу буття» Остапом.

Великий комбінатор відомий на території колишнього СРСР, висловами: «А може тобі іще й ключ від квартири, де гроші лежать?», «Засідання продовжується!», «Крига скресла, панове присяжні засідателі!», «Допомагатимемо дітям. І лише дітям!», «Командувати парадом буду я!», «Мільйон на тарілочки з блакитним обрамленням». Герой широко використовується для характеризування людей, як дрібних авантюристів (Вікіпедія – вільна енциклопедія: http://uk.wikipedia.org/wiki/Остап_Бендер).

Завдання 6. Прочитайте уривок з газетної статті. Якого значення набуває поєднання заголовку і підзаголовку, якщо пригадати популярне висловлювання головного героя твору Ільфа і Петрова «*Я особисто маю чотириста порівняно чесних способів відбирати гроші*»? Яке продовження знаходить тема шахрайства у підзаголовку? Висловіть своє ставлення до діяльності героя, описаної у поданому тексті? Назвіть прецедентні феномени, взявши до уваги заголовок, текст статті і словникову статтю про Остапа Бендера з попереднього завдання.

Чесний спосіб бориспільського Бендера відбирати гроші

В аеропорту Бориспіль знайшли послідовника Остапа Бендери. Якщо герой безсмертного твору Ільфа і Петрова пропонував квитки на вхід в Провал, «щоб той не дуже провалювався», невідомий українець продає іноземцям в аеропорту квитки на Хрещатик. Шахрай пропонує гостям, які вперше приїхали до України, дивного вигляду папірець за ціною в 15 євро, оскільки нібито в місті такий же обійдеться дорожче.

Туристи, що не знають, що таке «Хрещатик» і де він є, не підозрюють, що вхід туди безкоштовний, але слово «дешевше» діє як магніт.

Після цього гості столиці ходять по головній вулиці Києва, дивуючись і питаючи: «Де тут вхід до Хрещатику?»

Але все ж таки українські шахраї вважають за краще шити в дурні своїх співвітчизників. Зловмисники полюбляють представлятися людьми при владі: працівником Секретаріату Президента, замісником мера Іреною Кільчицькою, або пасинком депутата Київради. Напевно, під маскою чиновника витягнути гроші з кишені бізнесмена набагато зручніше (Газета 24 (<[a href="http://gazeta.24.ua/"](http://gazeta.24.ua/)>)).

Завдання 7. Дайте відповіді на запитання.

1. Які домінанти характеру Остапа Бендера?
2. Які лексичні засоби використовуються для їх опису?
3. Поміркуйте, чому саме цьому літературному герою поставили пам'ятник у Бердянську (Одесі, Харкові, у Вашому місті (якщо це так))?
4. Яка причина того, що журналісти інколи звертаються до образу Остапа Бендера?
5. Яким чином заголовок може мати зв'язок зі змістом статті (тематично та композиційно)?

§ 9. ВЕРБАЛЬНІ СИМВОЛИ ЯК ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ

1. Вербальні символи як віддзеркалення особливостей етнічного світобачення

Проблема національно-культурної самоідентифікації – це реальність, яка повною мірою визначає особливості суспільних процесів у житті багатьох народів Європи кінця XX – початку XXI ст. Вона гостро постає сьогодні перед багатьма західноєвропейськими країнами, передусім, як об’єктивний супровід складних геополітичних процесів, зокрема, інтеграції, відкритості кордонів, глобалізації економіки, що викликало різке збільшення некорінного населення (наприклад, у Бельгії, Німеччині, Франції), людей, що мають іншу ментальність, інші культурні традиції.

В Україні ця проблема ніколи не знімалася з порядку денного, з огляду на специфічні суспільно-політичні умови існування нації, які стояли на заваді практичного вирішення багатьох питань соціального та духовного характеру на засадах національно-культурної самоідентифікації. «Наш народ, – з боєм відзначає Є.Сверстюк, – був проведений через чорну зону знесилення, відчуження од себе. Це було також збіднення почуттів, уяви, духовного життя». Результатом такого відчуження, стимульованого ззовні, є відчутна втрата історичної пам’яті, деформація етноцентричних основ, морально-етичних та естетичних ідеалів життя як народу в цілому, так і окремої особистості.

Національно-культурна самоідентифікація українців, росіян, болгар, поляків та ін. як складне явище повинна реалізуватися, звичайно, через мову і завдяки мові, оскільки саме мова є найбільш стійким і надійним показником етнічної приналежності й цілісності, безперервності традицій. При цьому особливо важливу роль відіграють мовно-естетичні знаки національної культури, які, як зауважує С.Єрмоленко, «існують як синтез індивідуального й суспільно-соціального, експліцитного та імпліцитного; вони пов’язані з естетичною функцією мови безпосередньо через сферу художньо-словесної творчості або опосередковано через інші види мистецтва, засоби масової інформації, загалом – через національно-мовну свідомість мовців». У широкому, семіотичному смислі такими знаками виступають як цілі тексти (міфологічні, фольклорні, релігійні, літературно-художні, політичні та ін.), так і окремі їх складники у своєму смислово-естетичному наповненні, а також загальномовні номінації на позначення домінант національної культури.

Етноментальні особливості народу, його світобачення, ціннісні орієнтири, зрештою, історична пам’ять акумулюються у різного роду *символах* – предметних, аксіональних, вербальних. *Визначальною рисою символу*, на думку вчених, є те, що він ніколи не належить синхронному зрізові культури, а завжди пронизує цей зріз по вертикалі, переходячи з минулого у майбутнє.

У ХХ ст. в обіг свого емпіричного матеріалу поняття символу та символіки вводили немало дослідників, зокрема, З. Фройд, К. Юнг, Р. Кох, А. Голан, С. Аверінцев, Б. Успенський та ін. Більшість дослідників у символізмі відзначають знаковий характер явища, пов'язаного з образним сприйманням реального світу.

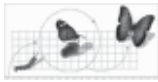
Символ – це умовне позначення якогось (від гр. *symbolon* – розпізнавальна прикмета), поняття, явища, процесу, який відбиває певну думку, ідею, почуття. Символ – це уявлення, що викликає певне коло асоціацій. І якщо у загальному розумінні символом називають багатозначний предметний образ, який об'єднує між собою різні плани відтворення дійсності, то мовний символ набуває нових (переносних, умовних) значень на основі спорідненості, подібності між певними явищами дійсності. Він набуває ознак типового художнього образу, в якому конкретно-чуттєва даність предмета зображення (його чуттєвий образ, водночас із власним) має значення вказівки на такий предмет, явище або ідею, які безпосередньо в зображуване не входять. Символ завжди до певної міри є атрибутом, розрахованим на взаєморозуміння.

Різні за своєю природою типи символів знаходять концентроване вираження у вербальних символах, адекватне сприйняття яких єдино можливе за умови знання й освоєння духовних цінностей національної культури. Упродовж віків українська мова виробила свій символічний код, у силовому полі якого перебувають різні шари її лексичного складу – *кольоро-назви, топоніми, хрононіми, назви реалій рослинного та тваринного світу* тощо. Синтетичний характер відповідних вербальних символів виявляється у впливі на різні складники внутрішнього життя людини: вольові, емоційні, естетичні, моральні та ін. *Вербальні символи належать до найбільш важливих чинників національно-культурної самоідентифікації саме тому, що вони є своєрідними ретрансляторами історично значущих смислів, архетипних образів, у них закодовано пам'ять слова в його різнофункціональних культурних контекстах.*

Учені визначають такі тематичні групи, що репрезентують український образний світ, зокрема, біблійні слова-символи (*ангел, Христос*), космогонічні (*місяць, зорі*), назви явищ природи (*вітер, блискавка, хмари*), рослинні символи (*червона калина, явір, соняшник*) ; визначення образно-символічної сутності назв творів (*«Марія», «Камінний хрест», «Бояриня», «Зів'яле листя»*).

Ефективним є використання образонів (графічних зображень на рівні структурно-логічної схеми тексту). У центрі такої схеми – образ-символ, що має бути виштовхнутим з мовної тканини. Наприклад, *світлове дерево-дуб* («Лісова пісня» Лесі Українки), *гетьманська булава* («Чорна рада» П.Куліша), *розбитий глечик* («Кайдашева сім'я» І.Нечуя-Левицького), *танцююча зірка* (до творчості Т.Осьмачки), *кларнет* (до творчості П.Тичини), *храм* («Собор» О. Гончара) тощо.

Отже, символ як явище має універсальний загальнолюдський характер і водночас він виражається на рівні національної свідомості народу. Адже саме в символах нерідко відбиваються національні традиції, звичаї, обряди, вірування, тобто національні риси характеру. Словесна символіка народу виступає важливим чинником творіння національно-культурної картини світу.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Національне маркований код становить виражену сукупністю мовних одиниць інваріантну інформацію, породжену особливостями оцінного сприйняття та відбиття світу через внутрішню форму слова. Така лінгвокультурна інформація виражається рядами як семантичне однотипних вербальних форм (наприклад: *весілля, веселка, веселик* та ін.), так і форм семантичне різнотипних (наприклад: *Волинь, Гуляй-Поле, Слобожанщина* та ін.). Нерідко внутрішня форма слова, породжена характером ментальне детермінованого образного ословлення світу, переростає свою власне лінгвальну сутність, тоді слово, акумулюючи метатекстові смисли, стає символом, маніфестантом, порухом національної душі, її розмислів і устремлінь. Так, слово дума, ця специфічна назва жанру українського народного епосу, у своїй смисловій структурі імплікує компоненти, що відбивають відзначені свого часу різними дослідниками прикметні риси українського національного характеру, зокрема *епічну розсудливість і схильність до емоційно-сміслового переживання дійсності*. У цьому зв'язку слід відзначити символічну значущість і ключових образно-сміслових єдностей, притаманних думам, як, наприклад, традиційна формула *на ясні зорі, на тихі води*, що загалом символізує уявлення українців *про рідний край, батьківщину, суспільне й сімейне життя*. Структурними елементами наведеної формули є архетипні, закорінені у всі сфери народної культури образи-символи. Так-само глибокою архаїчністю та зв'язком зі сферою найдавніших світоглядних уявлень відзначаються і національно вартісні формули мовного етикету на зразок побажання *з роси і води вам*.

Функції національно-культурної ідентифікації найбільш помітно й виразно реалізує художня творчість, що цілком природно, оскільки мистецтво слова здатне «поєднувати минуле, батьківщину, рідну мову — те, що забезпечує національну ідентичність». Безперечно, національно-ідентифікуючу місію художньої літератури відчували й розуміли самі митці слова, проектуючи аксіологічну семантику різних за походженням символів на окремі тексти, назви творів чи навіть усю свою творчість і акцентуючи при цьому їх національно значущі смисли й модальності. Порівняймо: поетичні збірки «Кобзар» Т.Шевченка, «На крилах пісень» Лесі Українки, «Зів'яле листя» І.Франка, «Дорога під яворами» А.Малишка, «Лебеді материнства» В.Симоненка, «Соняшник» І.Драча, «Калина об Різді» В.Голобородька, «Князь роси» Т.Мельничука; повісті й романи «Під тихими вербами» Б.Грінченка, «Собор» і «Твоя зоря» О.Гончара, «Сад Гетсиманський» І.Багряного, «Мальви» Р.Іваничука, роман у віршах «Маруся Чурай» Ліни Костенко, поезії «Закувала та сива зозуля» П.Ніщинського, «Повій, вітре, на Україну» С.Руданського, «Гуцулки» Ю.Федьковича, «О слово рідне! Орле скутий!» О.Олеся, «Ласкавий серпень» М.Драй-Хмари, «Соловей» І.Виргана, «Підкова» П.Воронька, «Над чорнобривцями в саду...» М.Вінграновського і т.ін. Якщо говорити про символічну домінанту всієї творчості, то найбільш виразно вона окреслюється у Шевченка з його

пристрасним апелюванням до глибин народної пам'яті, послідовним відстоюванням найвищих віковичних ідеалів рідного народу.

Національно-ототожнювальна функція вербальних символів особливо яскраво проявляється у відносно нових для української культури текстах, які набули статусу прецедентних, орієнтованих на лінгвокультурну спільноту. Сюди належать, зокрема, пісні-гімни: «Соколи, соколи!», «Ми гайдамаки!», «Ой у лузі червона калина похилилася», «Гей, там на горі Січ іде!» Ключові образи-символи відповідних текстів (*сокіл, гайдамака, червона калина, Січ*) належать до етнокультурного простору України, знання якого значною мірою пов'язує особистість із національною спільнотою, сучасне з минулим.

Естетична реалізація вербальних символів у художніх текстах, що визначається взаємодією репродуктивного і креативного начал, ніколи не обмежується ближчими символічними смислами, а завжди має екстенсивно-інтенсивний характер. Це стосується, наприклад, і субстантивів (*рушник, хата, хліб, степ, тополя, любисток, кінь, соловейко, голуб, зозуля, сонце, зоря* тощо), і атрибутивів, зокрема кольоропозначень (*ясний, жовтий, синій, блакитний, червоний, чорний* та ін.). Показовим щодо збереження пам'яті культури й соціально зумовленої динаміки семантики символів є назви кольорів державного прапора України та широко вживаних в українській культурі колірних означень білий і червоний. Мовно-естетичні знаки національної культури, якими є Малишкова «Пісня про рушник» і «Два кольори» Д.Павличка, постають на ґрунті творчої рецепції народнопоетичної символіки, яка вже у новій своїй якості підтримує, формує і розвиває відчуття етнокультурної ідентичності. Рушник і вишиванка з їх традиційною кольористикою завдяки своїй символічній наповненості, вводять у світ сокровенних мрій і почувань, пов'язаних із домівкою, рідним краєм, життєвим шляхом людини, її уявленнями про справжню любов, красу й добро.

Наша зацікавленість художньою сферою функціонування вербальних символів цілком правомірна з огляду на те, що мистецтво слова тривалий час було чи не найважливішим складником культури, який, всупереч усім спробам обірвати духовний зв'язок між поколіннями, позбавити їх національного коріння, завжди виконував одну з основних своїх функцій – забезпечувати тяглість національно-культурних традицій. Спираючись на потужні шари міфопоетичної та фольклорної символіки, українська художня література формувала свої канони образного освоєння світу через відповідні символи. Тут традиційне стає поштовхом для вияву індивідуально-авторського творчого начала у вираженні актуальних для митця тем, мотивів, ідей. Прикладом таких глибоких перетворень, розвитку символічної структури народнопоетичного образу можуть бути наведені нижче контексти: «...*сине море потонає /крізь човен /витікає /а човен покинув /червону калину /одним-один /на чужині гине*» (Т. Мельничук); «*Та знаю: мене колисала калина /В краю калиновім тонкими руками, /І кров калинова, як пісня єдина, /Горить в моїм серці гіркими зірками*» (І. Драч); «*У білій стужі сонце України. /А ти шукай – червону тіль калини /на чорних водах – тіль її шукай,*

/де горстка нас ... /Усім нам смерть судилася зарання, /бо калинова кров — така ж крута, /вона така ж терпка, як в наших жилах» (В. Стус). Стрижневий для цих контекстів образ-символ *калини* на перший план висуває узагальнене значення «*поневолений край і розлука з ним*», а традиційна символічність («*дівоча краса*», «*цнотливість*», «*любов*» та ін.) є лише відповідним асоціативним тлом.

Символізм міфологічних, фольклорних і художньо-літературних образів не тільки формує свою особливу систему, а й виходить за її межі, проникає у загальномовний простір, укорінюється в ньому, формуючи важливі особливості національної мовної картини світу. Активно використовувані у фольклорі й орієнтовані на фольклорні традиції авторській поезії образи-символи *голуб / голубка*, наприклад, виявляють свою символічну значущість як у формах дружнього, щирого звертання, так і в похідних номінаціях (див.: *голубиний, голубити, голубитися*). Вживаються вони і в численних порівняннях на позначення сердечних родинних і товариських стосунків. Аналогічно функціонують у лексичній системі мови й інші вербальні символи, окремі з яких було розглянуто вище.

Національно-культурна специфіка мови особливо відчутна у загальномовній ідіоматиці, ґрунтованій, головним чином, на етнічно маркованих символах. Наприклад: *стати на рушник, зустрічати хлібом-сіллю, топтати ряс, як скупаний у любистку* та ін. Фразеологічні одиниці такого типу, як і відповідні слова-символи, формують лінгвокультурну компетенцію мовців, конче необхідну для етнічної ідентифікації.

Зрозуміло, що основи національно-культурної самоідентифікації закладаються у ранньому віці разом з опануванням рідною мовою і в подальшому стають дійовим чинником духовного розвитку особистості. Усвідомлення й розвиток почуття причетності до національної спільноти здійснюється у сім'ї, в культурі, в житті нації з її ціннісними пріоритетами. Важливу роль у цьому мають відігравати сім'я, система освіти, засоби масової інформації, мистецтво, театр, кіно. У своїй сукупній діяльності вони утворюють семантичний простір культури, наскрізними елементами якого мають бути саме вербальні символи як такі, що легко пізнаються й містять інформацію, необхідну для самопізнання етносу в його історичній перспективі... (В. Калашник, М. Філон).

2. Етнософія речей та етносимволіка імен, форми слова, висловлювання

Лінгвофілософська природа символу хвилювала багатьох вчених. Так, В. Гумбольдт вважав, ніби все, що людина бачить навколо, вона сприймає тільки органами чуття, а «...справжня сутність речей ніде не відкривається їй безпосередньо; саме те, що сильніше за все запалює її любов, огорнуте непроникним покривалом; упродовж усього життя її діяльність зводиться до прагнення проникнути крізь цей покрив, її насолода — до передчуття істини в загадковому символі, до надії на можливість безпосереднього споглядання в інших стадіях його існування». Отже, інтерес до символіки — це інтерес до

внутрішньої сутності речей, до ідей та ідеалів, а символ можна сприймати як образ ідеї, який виник на багатозначності предметного чи процесуального змісту і закріпився як фігурант у процесі спілкування.

Дослідники зосереджували свою увагу на різних аспектах символіки. Так, О. Потебню цікавило виникнення символів. Зародження їх він вбачав у первинній образності слів, яка у процесі лексичного зростання мови часом затемнювалася, ознаки в кожному новому слові діставали якісь особливі відтінки. Учений вважав, що «...потреба відновлювати забуті власні значення була однією з причин утворення символів. Близькість основних ознак, що помітна в постійних тотожноріччівних виразах, була й між назвами символу й позначуваного предмета. *Калина* стала символом дівчини тому ж, чому дівчина названа *красною*; за єдністю основного уявлення вогню – світла в словах: *дівчина, красна, калина*». М. Толстой вважав, що «...символічна семантика слова – лише відбиття символізації самого предмета, його концепту, образу». Скажімо, предметна реалія «береза – рослина», що дістала назву *береза*, у свідомості українця переростає у символізовану реалію (*береза – дерево-тотем, береза – мати козака, білокора береза, то дівчина – красуня, яка була неслухняною і через це втопилася, «береза» – старший ватаги колядників*). У свідомості російського народу береза символізує інше і має певні кваліфікативні ознаки: «*берёза – священное дерево, берёзовый дух, высаживание берёзы в час рождение ребёнка, крепкая берёза – крепкий малыш*». Для болгарського народу береза не має символічної семантики, оскільки це дерево дуже рідко зустрічається на території Болгарії, а тому в свідомості людей не переростала у символізовану реалію.

На думку О. Потебні, символи виникали на ґрунті таких відношень: порівняння, протиставлення і причини. На основі порівняння виникли народно-пісенні символи, що вживаються як прикладки (*кіль-сокіль*), як орудний відмінок суб'єкта (*буду зозулею кувати*), як паралелізми (*дуб усихає, козак помирає*). Протиставлення символу найчастіше трапляються в українських народних піснях: (*Ой з-за гори кам'яної голуби злітають. Не знала розкошоньки, вже і літа минають*). Зміст протиставлення такий: політ голубів – радість, воля, розкіш, а літа жінки проходять і не дають розкошування, волі. Символи, що виникли на причинних відношеннях, поширені у заклинаннях, чаруваннях, забобонах, вони виступають як призвідники станів, подій, явищ (*чорна кішка, пугач, затемнення*).

М. Костомаров розглядає символ як поняття художнього мислення, зокрема поетичного, акцентував увагу на національно-культурній і релігійній основі, вважаючи, що саме в них виявляється сутність національного духу, національна специфіка мови, народнопоетичної творчості, літератури.

Символ – це предметний або словесний знак, який опосередковано виражає сутність певного явища, має філософську смислову наповненість, тому не тотожний знакові. Символ тісно пов'язаний з наукою, міфом, вірою, поезією, але не зводиться до них, тяжіє до певного узагальнення. Символ існує в безкінечно означальній ролі, тяжіючи до загальної ідеї, прагнучи розширення

її змісту, а не повного визначення. Символ базується передовсім на філософських потребах езотеричного знання.

Походження, еволюцію символу, зокрема й фольклорної символіки, О.Потєбня пояснював через закономірності розвитку мови. На думку вченого: «Символ — насамперед знак, але тільки в певному смислі може йти мова про їхню синонімічність, адже не кожен знак є символом. Справжнє мистецтво символічне. Мова в усьому без винятку символічна».

Цілісне зображення завдяки мови всього того, що існує в людині і навколо неї, здійснюване засобами мовної номінації зображення людини, її внутрішнього і навколишнього світу, природи допомагає людині побачити світ через призму тексту. Мовна картина світу може стати відтворенням в категоріях (частково у формах) мови уявлення про упорядкування, елементи, процеси дійсності.

Так, на думку В. Жайворонка, паремії є характерним прикладом накладання зовнішнього (космічного) порядку речей на внутрішню (духовну) організацію (життєві правила, політ думки, моральний етикокодекс, етнопсихічну еволюцію, призначення душі, ментальну поведінку), є яскравою ілюстрацією традиційних, часто універсальних асоціативних міжпредметних зв'язків або регулярних внутрішніх асоціацій між символами і реальними предметами. Через те, як зазначає вчений, «...в пареміях усе значуще, пов'язане, таке, що входить у певні асоціативні ряди, які співвідносяться як щодо положення, так і щодо значення. Більше того, можна твердити про символічну лінію (можливо, ланцюг) асоціативного ряду, що ґрунтується на етносимволіці як такій. Скажімо, лексема *земля* (як ґрунт) у свідомості хлібороба (зокрема українця) асоціюється з постійними характеристичними ознаками *родюча, багата, добра, плодюча, плідна* (на означення землі, що добре родить) і *ялова, пуста, лиха, плоха, погана, ледача* (на означення неродючої). Звідси вислови: *Земля найбагатша, вода найсильніша; На ледачій землі і трава не росте; На добрій землі хліб сіють, а на плоху гній возять*. Ознака *родюча* асоціюється з притаманними характеристиками землі — *сира* («вогка, а не суха»), *чорна* (*Тебе й сира земля не нагодує; На чорній землі жито сіють, а на білій собаки гавкають; Чим нива чорніша, тим хлібець біліший*). У свою чергу, ознака *сира* через аналогію «земля — могила» набуває сакрального значення (*Сирая земля, ти не мати моя; Хто з ворогом н'є та гуляє, того і сира земля не приймає*), тому кажуть: «Пішов у сиру землю» (тобто «помер»). Сама ж лексема *земля* (у згадуваному вже символізованому значенні «край, країна»), пов'язуючись, як зазначалося вище, з опозицією свій/чужий полярними ознаками *рідна — чужа* (*За рідною землею і в небі скучно — На чужій землі не доробиш хліба*), вмотивовує сакральне значення словосполучення *жменя землі* (про частку рідної землі, яку приносять на могилу близької людини, похованої на чужині, не в своїй землі). Персоніфікація (ще з дохристиянських часів) землі є відгомонам її обожнювання (підтвердженням цього є клятва святою землею і звичай їсти її при цьому).

Споконвіку людина сприймає землю такою, яка їй або щось дає, або в неї щось чи когось забирає. Зрештою, забирає до себе й її саму. Опозиція давати/

брати передбачає, з одного боку, асоціативний ряд персоналізованих дій *родити – годувати – віддавати – повертати* (*Дай землі, то й вона тобі дасть; Хто землі дає, тому земля утрое віддає; Хто про землю дбає, тому вона повертає*), а з другого, – символізовану дію *забирати* (тобто «приймати до себе, в себе» – *Земля дає все і забирає все*). Саме з останнім значенням асоціюється вислів: «Земля [не] приймає» (про померлого) і проклин, в основі якого цей вислів лежить: «Щоб тебе (його і т. ін.) [сира] земля не прийняла!»; пор.: «Мати сира земле! Прийми мене до себе» (Г. Квітка-Основ'яненко). Як бачимо, лексема *земля* вступає в асоціативні ряди «земля – життя – добробут» (землею всі живемо) і «земля – смерть – вічний спочинок» (звідси побажання небіжчикам: «Земля хай буде пером» і застереження живим: «Більше сажня землі не дістанеш»). Саме живодайна сила землі для людини породила й традиційне порівняння її з матір'ю (*Земля – мати; Земля – наша мати, всіх годує; Доглядай землю плідну, як матір рідну*).

Приклади В.Жайворонка з лексемою *земля*, які вчений вибудовує у відповідну символічну лінію, свідчать, що символіка спрямована на духовне (внутрішнє, метафізичне) переосмислення предмета, на встановлення вторинного (етномікрокосмічного) порядку речей. Усталені народні вислови демонструють перетворення об'єктивної (макрокосмічної) модальності ключової одиниці та пов'язаних з нею інших одиниць на суб'єктивну (мікрокосмічну) їхню модальність. Слова живуть власним життям, змінюючи свій зміст і форму, вступають у ті чи інші відношення з іншими словами, створюючи усталені словосполучення і вирази на означення символізованих фрагментів об'єктивного (предметного світу).

Проте віджилі стереотипи думки, що виникали на тлі неусвідомленого, поступово переходили в усвідомлені символи – архетипи. Колективна несвідомість людей породила архетипні образи, позалюдські, містичні, часом жахливі. Однак і їх поступово освоює людська свідомість, залучає до міфології, релігії, мистецтва, культурно обрамляє. К. Юнг з цього приводу пише: «...архетип є той несвідомий зміст, який змінюється, стаючи усвідомленим і сприйнятним; він зазнає змін під впливом тієї індивідуальної свідомості, на поверхні якої виникає... У цих культурних утвореннях відбувається поступове шліфування сплутаних і жахливих образів, вони перетворюються в символи, все прекрасніші за формою і всебічні за змістом». Це вже ті символи, якими користуються сучасні література і мистецтво.

ДОВІДКА

Спільні для декількох мов символи є результатом подібності ситуацій. Так, українськими символами виступають географічні назви (*Україна, Дніпро*), назви рослин, особливо квітів (*калина, тополя, барвінок, мальва, червона рута*), назви тварин, переважно птахів (*чайка, зозуля, ластівка*). Поширеною в усіх культурах є символіка кольорів, тварин та рослин.

Наприклад, символіка кольорів в індоевропейських мовах переважно збігається, однак для французів зелений колір – колір надії. Що стосується тварин, то майже в усіх мовах *баран* асоціюється з тупістю, *віл* із працездатністю, *вовк* із кровожадністю, *вівця* зі смиренністю, *заєць* із лякливою, *кішка* з невірністю. Однак у німецькому соціумі *віл* асоціюється з тупістю (*dumm, wie ein Ochse* «дурний, як віл»), а *кішка* є символом 1) хижака (*Die Katze lapt das Ma'uschen nicht* «Кішка не може не ловити мишей»); 2) незначного, пустого (*Etwas ist für Katze* «даремно, марно», дослівно *Це щось для кішки*); 3) живучості (*Sie ist zah, wie eine Katze* «Вона живуча, як кішка»); 4) обману, облуди, прикидання (*Eine falsche Katze* «Фальшива кішка»). У російській мові вона є символом 1) худої, виснаженої жінки (*Мечусь, как угорелая кошка*); 2) неприємності, сварки (*Между нами черная кошка проскочила*); 3) суму, неспокою, тривоги (*Кошки скребут на сердце*). В англійській мові *cat* «кішка» символізує злу, сварливу жінку.

Знання семантичних асоціацій і символіки слів дає мовцеві змогу виявити семантичний ореол слова, його реальне функціонування у певному соціумі. Цей ореол зумовлений усією історією слова, його етносоціальним і етнокультурним контекстом. Як зазначає Л. Мкртчян, «слово тисячами невидимих ниток пов'язане з літературними й культурними традиціями мови оригіналу. Слово живе в контексті даного речення, абзацу, твору, в контексті всієї творчості певного автора і – ширше – в контексті всієї літератури, а можливо, й даної цивілізації».

Зіставне вивчення семантичних асоціацій засвідчує «розмитість», а не сувору логічну детермінованість лексичної семантики, що спричиняє відкритість мови, її семантичний розвиток. Водночас воно дає змогу зробити висновок, що близькість національних культур можна оцінити через подібність семантичних асоціацій (М.П. Кочерган «Основи зіставного мовознавства»).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Символ – це умовне позначення якогось (від гр. *symbolon* – розпізнавальна прикмета), поняття, явища, процесу, який відбиває певну думку, ідею, почуття. Символ – це уявлення, що викликає певне коло асоціацій.

Вербальні символи – це символи, що належать до найбільш важливих чинників національно-культурної самоідентифікації саме тому, що вони є своєрідними ретрансляторами історично значущих смислів, архетипних образів, у них закодовано пам'ять слова в його різнофункціональних культурних контекстах.

ПРОКОМЕНТУЙТЕ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

1. «У символі поодинокі є загальне – не як сон, не як тінь, але як живе, миттєве відкриття незбагненого» (І. Гете).

2. «Слово-символ є своєрідним згорнутим текстом. Воно сконденсовано містить великі сюжети, зафіксовані в пам'яті людей» (Ю. Лотман).

3. «Слово тисячами невидимих ниток пов'язане з літературними й культурними традиціями мови оригіналу. Слово живе в контексті даного речення, абзацу, твору, в контексті всієї творчості певного автора і – ширше – в контексті всієї літератури, а можливо, й даної цивілізації» (Л. Мкрчян).

4. «Тільки з погляду мови можна впорядкувати символи у відповідності зі світоглядом народу» (О.О. Потебня).

ПОМІРКУЙТЕ

1. Охарактеризуйте вплив слів-символів на міжкультурну комунікацію. Що повинні враховувати комуніканти, для того, щоб ефективно відбулася комунікація?
2. Яка роль вербальних символів у національно-культурній самоідентифікації особистості?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання 1. Поясніть символіку українських слів: *шлях, дим, вітер, блискавка, верба, явір, соняшник, барвінок*. Свої міркування доповніть уривками з фольклорних і художніх творів.

Завдання 2. Чи мають символіку слова *шлях, дим, вітер, блискавка, верба, явір, соняшник, барвінок* в інших культурах? Поясніть подібність і відмінність цих символів в різних культурах.

Завдання 3. Як Ви розумієте національно вартісну формулу мовного українського етикету на зразок побажання: *з роси і води вам*.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Сверстюк Є. На межі фатальній // На святі надій. – К. : Наша віра, 1999. – С. 137.
2. Єрмоленко С. Мовно-естетичні знаки національної культури // Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). – К. : Довіра, 1999. – С. 358.
3. Лотман Ю. Символ в системі культури // Семиосфера. – Санкт-Петербург : «Искусство СПб», 2000.
4. Радевич-Винницький Я. Рідна мова і національна ідентичність // Україна: від мови до нації. – Дрогобич : Відродження, 1997. – С. 143.

§ 10. ЕТНОСИМВОЛІКА ФОРМИ СЛОВА І ВИСЛОВЛЮВАННЯ

Соціальне життя немислиме без магії слова.

О. Лосєв

Практикум № 3

Національний колорит не лише змісту, але й форми слова чи виразу певних мовних одиниць свідчить про очевидність взаємозумовлення між мовою та культурою, про можливість усебічного розгляду проявів життя й свідомості в тісному взаємозв'язку з тією чи іншою мовною одиницею, яка їх позначає, передусім як продуктом етнокультури. У цьому разі, на думку мовознавця В.В. Жайворонка, йдеться вже не про те, *що говорить* народ (словник мови), чи *як він говорить* (граматика мови), а *чому він саме так говорить* (і словник, і граматика мови, і сам мовець).

Символічний порядок речей як корекція у плані значення між матеріальним і духовним світом, між світом видимим і невидимим передбачає символізовані форми вираження як у межах слова, так і ширше — в межах цілого вислову (В.В. Жайворонок).

Завдання 1.

1. Прочитайте. До виділених слів доберіть слова з твірними основами. Виділіть у цих словах морфеми, за допомогою яких утворилися нові слова. Визначте спосіб творення виділених слів.

2. Яке символічне значення Чистого четверга Вам відоме? А яке подається у тексті? Поміркуйте, яка символіка обрядових дійств: пострижини, поштини (могоричування під час пострижин)? Обґрунтуйте відповідь цитатами з поданого тексту. За допомогою словника символів з'ясуйте символіку *волосся*. Які ще символи зустрічаються у цьому тексті? Поясніть їхнє значення.

Перші пострижини

Урочисті перші **пострижини** (ще говорять пострижчини, обстрижчини) дитини відбувалося у Чистий четвер. Цей ритуал мав уберегти дитину від хвороб. У цей же день вистригали шерсть на лобі тварин, підрізали хвости у коней, курей, щоб плодилися.

На Холмщині батько стриже дитину щойно після народження — «аби не вилисіло». Про цей обряд на Гуцульщині В. Шухевич писав так: «У місяць по родинях стрижуть дитині волосся, аби росло найгуще і аби було файне. Мати бере дитину на руки, кладе обтяте волосся у вугол хати і каже: «Дивися, де я кладу волосся, абись на тім світі знов знало, звідки його взяти». Бо ж за віруванням гуцулів, людина повинна на «той світ» принести шматок свого тіла: волосся, нігті...

У народних звичаях східних земель України стрижуть по першій році життя, на Київщині, Полтавщині — на другому. Як сповниться дитині два

роки, батько простеляє кожуха вовною догори посеред хати, садить на кожух дитину і ножицями зрізує пучки дитячого волосся навхрест: над чолом, потилицею та з обох боків над вухами. Після пострижин батько кидав на кожуха трохи жита й грошей, «щоб дитина багата й щаслива росла». Хлопчика стригли на сокирі, а дівчинку – на коноплях. Зрізане волосся кидають під худобу, розсівають по городі або кидають на текучу воду. З нагоди пострижин батьки скликають близьких родичів та сусідів. Гості виносять на руках дитину (хлопчика), садять його на коня, поводи якого тримає мати або старша сестра, і так усі гуртом возять «пострижника» по подвір'ї. Опісля такого дійства гості заходять до хати на **поштини** – могоричування під час пострижин.

У три роки постригають хлопчиків на Чернігівщині. На Херсонщині – на сьомому році і це пояснюють тим, що дитина у цей час дістає нові зуби, а тому ніби відроджується та переходить з віку дитячого у вік юнацький. Самі ж пострижини розуміються як жертва богам-опікунам роду. Якщо це так, то пострижини – залишок дохристиянського вірування (Л.Калуська).

Завдання 2. Виділені слова розберіть за будовою. Який спосіб творення цих слів? Які з виділених слів мають символічне значення? Обґрунтуйте свою відповідь. Як сприяють процесу символізації засоби обрядового та фольклорного словотвору?

1. **Гільце-деревце** з ялини, Із червоної калини, Із хрещатого барвінку, Із запашного васильку... (*Нар. творч.*) 2. Несем **мед-горілку** за Ганнусю-дівку. Як ми гільце вили, Мед-горілку пили...(*Нар. творч.*) 3. **Батько-мати** просили, і я прошу: «Приходьте на весілля!» (*Нар. творч.*) 4. У романі Анатолія Свидницького (1834–1871) «Люборацькі» 1862 року, переповненому описами українських звичаїв, **пані-матка** Люборацька каже: «В мене всі дочки рівні, на вибір їх не маю. Коли хочете, беріть старшу»... (*Митрополит Іларіон.*) 5. Не послухаєш **батька-матері**, то навчить тебе лиха година (*Нар. творч.*) 6. Покинута дівчина, проклинаючи свого невірного, співала: «Коли ж мене покидаєш, покинь хліба їсти, Бодай тобі Господь не дав із іншою сісти! Коли ж мене покидаєш, покинь **хліба-солі**, Бодай тобі не діждати ні щастя, ні долі!» (*В.В.Жайворонок.*) 7. Бісова баба, видно, **сон-трави** помостила: як упав, наче вмер! (*П.Мирний.*) 8. Сватай мене, **серденько**, вийду я... (*Т. Шевченко.*) 9. У чорную хмару зібралася туга моя, **Огнем-блискавицею** жаль мій по ній розточився... (*Л. Українка.*) 10. Зажурився сизий голуб, сидя на **дубочку**, Що одняв у його злющий рябець **голубочку**. Перелинув **голубочок** з дуба на калину, одняв в мене пан Шульпіка рідную дитину. Перелинув голубочок із клена на **івку**; Ой як мені без дівчини на сім світі гірко! (*М.Кастомаров.*)

Завдання 3. Прочитайте висловлювання, зверніть увагу на оборонні синтаксичні формули (типу: *не при нас; не при хаті*), займенники (*той, воно*). Яка їх роль у поданих реченнях? З якими давніми уявленнями і символами пов'язані ці висловлювання? Чи є подібні уявлення і символи в інших культурах і мовах? Наведіть приклади.

1. «Цебто **того**, що греблі рве; **того**, що **не при хаті** згадуючи»... (і плюється)» (І. Котляревський) 2. «Коли згадують про **те** (нечисте), то говорять: «Наше місце святе» і хрестяться» (М. Вовчок) 3. «Знову ти почав **того** згадувати! — докоряв йому Карпо. Він не любив, як хто згадував «чорта», а надто **в хаті**...» (Б. Грінченко) 4. «Не поможе бабі кадило, коли бабу **сказило**». (Нар. творч.) 5. «**Щось** у боці коле, **шпигає, сіпає**...» «Де **його** (чорт, дідько) носить?» «Який його приніс?» «А ось лихий царя несе» (Т. Шевченко.) 6. «Яким це вас вітром **занесло**?» (М. Кропивницький) 7. «Мов жаром посипало по шкірі» (І. Карпенко-Карий)

Завдання 4. Зверніть увагу на слова, що виконують функцію головного члена аналізованих синтаксичних структур у попередній вправі (типу: *води́ло, носило; запекло, заболіло; замело, насунуло; тріснуло, хрюкнуло*). Доберіть подібні слова до кожної групи.

- 1) ті, що вказують на прямі чи опосередковані дії людини, пов'язані з рухом: *води́ло, ...*
- 2) ті, що вказують на стан людини: *запекло, заболіло, ...*
- 3) ті, що вказують на стан природи: *замело, насунуло, ...*
- 4) ті, що ті, що походять від звуконаслідувальних слів: *тріснуло, хрюкнуло, ...*

Завдання 5. Народ породжує цілий ряд обрядових символізованих формул. Ознайомтеся з деякими з них. Поясніть символічне значення цих формул.

1. «Твоя хата, а мій верх» (обрядова фраза молодої при під'їзді до хати молодого, що виражає бажання верховодити в домі чоловіка). 2. «Сідайте, щоб старости сідали» (припрошення гостей сідати хаті, особливо де є дівчина на виданні). 3. «На щастя, на здоров'я та на Новий рік, щоб родило краще, як торік, — жито, пшениця та всяка пашниця» (формула новорічного віншування в устах посівальника).

Завдання 6. Що означають такі вислови: *бути (почувати себе) на коні; як на коня зсадив; як (мов, ніби) на сто коней висадив; як з коня зсадив; працює як кінь*. Відповідь підтвердіть прикладами з фольклорних і літературних текстів.

Завдання 7. Вставте пропущені слова (назву тварини): *здоровий як ... ; працює (робить) як...; захекався (задихався) як ... у борозні; тягне як ... воза*.

Символом чого виступає ця тварина? Відповідь підтвердіть прикладами з фольклорних і літературних текстів.

Завдання 8. Підготуйте повідомлення на одну із тем:

- «Довкілля в українських словах-символах».
- «Символізація українських назв явищ природи».
- «Світ рослинних слів-символів в українському фольклорі».
- «Символічні висловлювання в обрядових текстах».

§ 11. ЕТНІЧНІ МІФИ Й АРХЕТИПИ – СКЛАДНИКИ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ

1. Споконвіку було Слово, а слово в Бога було, і Бог було Слово. 2. Воно в Бога було Споконвіку. 3. Усе через Нього постало, і ніщо, що постало, не постало без Нього. 4. І життя було в Нім, а життя було світлом людей. 5. А Світло у темряві світить, і темрява не огорнула Його.

Книги Нового Заповіту. Євангелія від св. Івана 1.

1. Етнічні міфи, слова-міфологеми

Складниками етнокультурної компетенції є **етнічні міфи** (від гр. *mythos* – переказ) – фіктивні, усталені в етносвідомості ідеї, які приймаються на віру всіма представниками етносу й не потребують доведення чи спростування (О.О.Селіванова). Міфи конструюють вторинні світи, у які вірять і мусять вірити всі члени певної спільноти (колектив).

Колективне несвідоме, на думку психолога К. Юнга, – «це духовна спадщина всього, що було пережите людством», це «загальна душа, що не має тимчасових меж», це фундамент індивідуальної психіки. Колективне несвідоме – на відміну від індивідуального (особистого несвідомого) – ідентичне у всіх людей, загальне для всього людства і тому утворює загальну підставу душевного життя кожної людини, будучи за своєю природою надособистим. Колективне несвідоме – найбільш глибинний рівень психіки. К. Юнг розглядає його і як результат попереднього досвіду філогенезу, і як сукупність колективних ідей, образів, уявлень людства, як найбільш поширені в ту або іншу епоху міфи, що виражають «дух часу».

Отже, міф є конкретним втіленням нелогічної, несвідомої, інтуїтивної сторони буття людини. Його різновиди існують з давніх-давен як певні універсалії. Він впливає на свідомість людини, а людина чи колектив – на виникнення, існування та сприйняття міфу. У наш час розуміння цих діалектичних відносин послугувало виникненню особливого інтересу до міфа не як до певної константи (як це було в епоху Відродження чи романтизму), а як до живого організму. Мовним носієм міфу є **міфологема**.

Міфологема (від гр. *mythos* – переказ, гр. *logos* – слово, наука) – термін, що використовується для позначення стійких понять народної фантазії, що повторюються та узагальнено відображають дійсність у вигляді чуттєво-конкретних персоніфікацій, істот, що сприймаються як реальні. Наприклад, міфологема Світового дерева, міфологема Води, міфологема Смерті, міфологема Вірності тощо.

Пізнати через мовні засоби світ, створений багатою фантазією наших далеких предків, означає водночас глибше проникнути в підвалини народного світосприйняття, в самі витoki, джерела нашої свідомості. Спробуємо відтворити значення образу *Води* шляхом окреслення ознак і зв'язків, відібраних з міфологічних словників, культурологічних енциклопедій, словників символів та теоретичних розвідок науковців на цю тему. *Вода* — це одна зі складових світу, що позначає, на думку Х.Е. Керлота, «всесвітній збіг потенційних можливостей..., який передує всім формам та всьому творенню». Згідно з найдавнішими слов'янськими міфологічними уявленнями, споконвіку не було ані землі, ані неба, лише «*синє море*» (пор. відповідний опис в українських колядках: «*Що ж нам було з світа початку? ... Не було нічого, ідна водонька...*»). Первісний рівень міфологізації передається низкою семіотичних опозицій, які включають і образ «води»: *вода / вогонь, вогонь / волога, земля / вода, море / суходіл*.

Міфи багатьох народів твердять, що вода існувала до створення світу, існуватиме після його загибелі. Космогонічна роль моря відображена в розширеному його тлумаченні в замовляннях та інших текстах, де *море-океан* розуміється ... як *стихія, що охоплює весь світ*). *Безмежні темні води*, над якими літає дух Божий, — ось біблейський символ первинного хаосу (пор. уявлення давніх шумерів: *боги створюють небо й землю з тіла водного чудовиська Тіамат, переможеного у космічній битві* [Енциклопедія символів...]). Як стихія, ворожа людині та неприступна для неї як символ таємниці морів, *вода* має широкий спектр відповідних значень. Море чи потік як нездоланна або важкоздоланна перепона — метафора, популярна в буддизмі, де «здолати потік» означає пройти крізь світ ілюзій та здобути просвітлення. Одночасно, існує інша низка значень, похідних від факту життєвої необхідності *води* для людини, тварин і рослин. В іудаїзмі з *водою* традиційно порівнюють Тору, оскільки ця священна книга, по-перше, приваблює всіх спраглих, по-друге, розповсюджується по всій землі, по-третє, є джерелом життя, по-четверте, йде з неба, по-п'яте, оновлює душу, по-шосте, очищує, по-сьоме, перетворює звичайний посуд на дорогоцінність. Таке ж уподібнення слова, думки до води багаторазово зустрічається і у тексті Біблії (пор., наприклад, «*Проллється, як дощ, вчення моє, як роса, мова моя...*» (Втор. 32, 2)).

Можна також пригадати в цьому зв'язку сучасні вирази на кшталт «*потік слів*», «*мова летить*», «*думки налинули*» тощо. Сполучення в межах однієї міфологеми мотивів народження, родючості та смерті відображено в розмежуванні «*живої води*» і «*мертвої води*» — *животворної небесної та нижньої, земної* (пор. також біблейне «*І створив Бог землю; і відокремив воду, яка під землею, від води, що над землею*» (Бут. 1, 7)). Нарешті, уособлюючи початок усього, *вода* є всесвітнім кінцем, оскільки з нею пов'язаний мотив потопу.

На противагу *вогню*, що у міфологічних уявленнях є уособленням чоловічого начала, *вода* співвідноситься із жіночою силою. Саме тому богині кохання (аккадська Іштар, давньогрецька Афродіта та ін.) обов'язково пов'язані з водою, наприклад, своїм народженням.

У традиційних формулах-звертаннях, адресованих *воді*, подано переважно її персоніфікований жіночий образ, наділений власними іменами (*Уляна, Олена, Йордана*), постійними епітетами та характеристиками (*мила, чиста, швидка, Божова сестриця, водичка-орданичка* тощо. Із жіночою символікою *води* пов'язують її причетність до сфери кохання (пор., приміром, український пісенний паралелізм «*дівчина – вода / криниця*»: «*Галю ж моя, Галю, дай води напитися, Ти ж така хороша, дай хоч подивиться!*», «*Глибока криниця, глибоко копана, Там стоїть Катруся, як намальована*», «*Ой у полі три криниченьки, Любив козак три дівчиноньки...*»).

З мотивом *води* як першопочатку усього існуючого співвідноситься її значення для *акту омиття*, що повертає людину до первісної чистоти. Ритуальне омиття є наче другим народженням: цей аспект міфологеми «*вода*» відбивається у християнській символіці хрещення – саме з огляду на хрещення в ній Ісуса Христа *ріка Йордан* у духовних народних віршах вважалася «*матір'ю всіх річок*». У найвідповідальніші періоди життя людині традицією наказувалося здійснювати ритуальні омиття. Так, напередодні весілля наречена неодмінно змивала із себе «*чесне дівоцтво*»; поруч з людиною, що помирає, ставили посуд з водою, в якій мала б очиститися її душа перед зустріччю із Всевишнім. Загальновідомим є давній військовий звичай перед битвою митися та вбиратися в усе чисте, багаторазово описаний у спеціальній літературі (пор. також традицію омиття перед відвідуванням святого місця: «*Поблизу Соловецького монастиря є святе озеро, і віруючі нізащо не наважуються увійти до обителі раніше, ніж викупаються у його водах*». Разом із тим, ритуальне омиття співвідноситься зі спілкуванням зі світом померлих, адже саме четвер перед Великоднем, коли відбувається миття людей, свійських тварин і хати, вважається днем зв'язку з потойбічним світом. Поширеним у слов'янській духовній культурі є уявлення про те, що потойбічний світ перебуває по той бік моря чи будь-якого іншого водного простору, зокрема «*вогненної річки*». Так, *коловорот* вважався локусом, що поєднує «той» і «цей» світ (пор. у цьому аспекті етимологічну спорідненість українських слів *вир* і *вирій*).

У замовляннях, які містять опис уявного паломництва на той світ, кінцевим пунктом шляху зазвичай є острів (пор.: «*пиду ... до Окіяна моря, на святий Божий острів. На тому острові лежить Алатр камінь*»). Самі ж замовляння, що показують потойбічний світ, містять більшу кількість географічних водних термінів. Звичай ворожити біля *води* можна пояснити тим, що вона відокремлює нас від предків, яким відоме наше майбутнє; подібним чином мотивують і магічне знахарство біля *води*. З уявленням про *водоймище* як кордон між світами пов'язують відоме російське прислів'я «*За рекою живуть мужики богатые, гребут золото лопатою*», що є у пісні про смерть.

Вода почасти виступає еквівалентом усіх життєвих «соків» людини – насамперед крові та сліз. Кров є однією з найдавніших метафор *води* й дощу; всесвітній потоп, за переказами, був спричинений кров'ю велетнів – хмар, які загинули у грозівій битві. Як зазначає М.О. Новикова, в українських

замовляннях «невпинна плинність води протиставлена зупиненому плинові крові» («...*кров не вода, рікою не біжить*»). Сльози ж у фольклорних текстах можуть безпосередньо уподібнюватися святій воді (пор. ритуальне голосіння у церкві на Трійцю) або їх ритуальне пролиття може призначатися для закликання дощу.

Окрім чудесних властивостей родючості й цілющого очищення, воді притаманні якості віщої сили. Від небесних джерел у царстві безсмертних ця віща сила була перенесена і на земні джерела. Саме так виникли ворожіння за допомогою води (типовий приклад – кидати у річку зелені вінки на Трійцю, аби дізнатися про дівочу долю). У цілому, в народних оповіданнях ставилися до річок, озер і потоків як до живих істот, здатних відчувати й розуміти. Безвимірні та безсмертні, води (й водоймища) характеризуються: *то як грізні безодні, то як найчистіша зі стихій*. Останнє тлумачення невід’ємно пов’язане із християнською символікою, де свіжа джерельна *вода* почасти є образом благословення Божого, а спасіння людства – чистим джерелом живої води.

Водний простір міг бути також уособленням небезпеки або метафорою смерті. Персоніфікованим уособленням руйнівної сили води вважають численних водяних духів, відомих у східнослов’янській традиції як *водяники, русалки, «морські люди»*. Визначаючи узагальнено, *водяник* – підступний дух води, що зтягує людей до себе на дно, лякає й топить тих, хто плаває; найчастіше являється у вигляді чоловіка з окремими рисами тварини або некрасивого дідугана, заплетеного баговинням, з великою бородою та зеленими вусами. Русалка асоціювалася з чарівницею, спокусницею, загадковою, вабливою жінкою.

Аж – гульки!.. з води *Дівчинонька* пливе
І косу зчісує, і брівками моргає!..
Вона й морга, вона й співає:
«Гей, гей! не надь, Рибалко молоденький,
На зрадний гак ні шуки, ні лина!..
Нащо ти нівечиш мій рід і плід любенький?
Коли б ти знав, як Рибалкам
У морі жить із рибками гарненько,
Ти б сам пірнув на дно к линам
І парубоцькеє оддав би нам серденько».

(П. Гулак-Артемівський)

Русалками ставали потоплені молоді дівчата чи померлі нехрещеними малі діти; мешкають русалки на дні водоймищ, вночі, коли сходить місяць, вони виходять на берег, влаштовуючи танок, та зачаровують своєю красою й чудовою піснею усіх, кого потім зтягнуть у воду, залоскотавши до смерті; оберегами від русалок вважаються хрест та полин. Саме слово «*русалка*» співвідносять дослідники з кельтським коренем «*рус*», що означає «*вода*» (пор. російське слово «*русло*», тобто середина річки).

Та не має русалонька
 І там супокою,
 Не втопила свого лиха
 Навіть під водою!

(Леся Українка)

Русалка – казкова водяна істота в образі гарної дівчини, яка наділена як позитивними, так негативними рисами характеру.

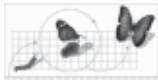
Українська культура	Російська культура	Болгарська культура
1. Русалка. 2. Русалки – дівчата, які утопилися у воді або були утоплені мачухою. Побутувала думка, що русалками ставали люди, які помирали на Русалчин Великдень. Русалки живуть в озерах, річках, водоймищах. 3. Русалки – вродливі дівчата, які мають довге лляне волосся і ноги, не мають одягу. 4. Русалки чудовим співом заманюють юнаків та дівчат, затачують їх у воду і залоскочують.	1. Русалка. 2. «Русалки» – дівчата, які утопилися у воді або були утоплені мачухою. Вони живуть у річках і озерах. 3. «Русалки» – вродливі дівчата, які мають довге зелене волосся і риб'ячий хвіст. Як зазвичай, русалки не мають одягу. 4. «Русалки» чудовим співом заманюють юнаків та дівчат, затачують їх у воду і залоскочують.	1. Сладка-медена, жива-здрава. 2. «Сладка-медена» – істота, яка живе у горах, лісах, печерах, ямах, під землею, у гірських озерах. Їх приносить (створює) вітер. 3. «Сладка-медена» – так називають дівчат, які мають довге волосся і крила за спиною. На головах носять корони, а сукні прикрашені пташиним пір'ям. 4. «Сладка-медена» викрадає дітей, віднімає тінь у людини, іноді може вбити одним поглядом.

«Морські люди» – це воїни, яких потопило море; перетворившись на морських, ці люди набували риб'ячих форм у нижній частині тіла; вони склали пісні з нотами та, підпливаючи до кораблів, встигали настільки зачарувати слух команди, що вона засинала, і тоді «морські люди» перевертали судно (існують також варіанти подібних переказів – наприклад, про морських жінок із незвичайною вродою та чудовим голосом).

На думку Юнга, таким новітнім прикладом «духу епохи» є створений вже в нашу епоху міф про тарілки, що літають.

Отже, міфи конструюють вторинний світ, у який вірять і мусять вірити всі члени певної спільноти. Первісно міфи були позначенням оповідей, що виникли на ранніх етапах розвитку людства і представляли певні явища природи й культури у персоніфікованій, вигаданій формі. Міфи народів – це прояв, проекція колективного несвідомого. Тому досліджувати колективне несвідоме можна двома шляхами: через вивчення міфології, а також шляхом аналізу психіки людини («аналітична психологія»).

Міфи як і символи можуть мати архетипне підґрунтя. Міфологія є скарбницею архетипів

ЦІКАВО ЗНАТИ

У своїй класичній праці «Знак, символ, міф» А.Ф. Лосєв виділяє вісім рядів символів: *наукові, філософські, художні, міфологічні, релігійні, ідеологічні, технічні, спонукальні*. Символ, до яких відноситься і міф, є довільним знаком, котрий викликає однакову соціальну реакцію. Існують символи, які сприймаються однаково майже всіма, у всякому разі в межах однієї культури. Таким символом, мабуть, не може бути ні науковий, ні навіть художній чи релігійний, оскільки вони потребують певної культурної ерекції та певною мірою залежать від особистих пізнавальних можливостей та уподобань. Загалом, усі майбутні відкриття пов'язані з їхнім передбаченням, будь-то праобрази, здогади чи фантастика. Чим більше в ідеї культурних аналогів чи праобразів, тим геніальніша ідея, тим очевидніше її існування як реальності. Найважливіші з них проходять шлях від міфотворчості до наукових фактів (М. Кримський).

Національна міфологія – складова частина несвідомого, цілісна система світорозуміння і світотворення, вираження ідеального буття нації, абстрактна ідея нації, єдність архетипів, національного духу. Саме на її основі відбувається націокультурна творчість. Це націосинтезуючий фактор культури у часі та просторі історії (Н. Хамітов).

Своєрідна готовність репродукувати схожі міфологічні уявлення – це архетипи, які є певним відображенням постійно повторюваного досвіду людства. Тобто міфологічне – це те несвідоме, що включає психічний досвід предків. Психічна енергія пробуджує міфологічні образи, тобто архетипи. Наголос на звичаях, традиціях, мові як найвищих цінностях, як правило, супроводжується міфотворчістю, сакралізацією та оберненістю у минуле. Тобто на колективному рівні архетипи існують як елементи етнічної, чи національної, міфології. Вони стають етноконсолідуючим і етноутворюючим чинником насамперед у сфері культури, психології та свідомості.

Можна простежити різні міфологеми, наприклад варіації біблійної ідеології, троянський міф, дунайську міграційну теорію (А. Момрик). Ці міфологеми здатні повною мірою розкрити процес формування української національної ідеї та ідентичності, історичної свідомості нації. За певних історичних обставин міфи стимулюють енергію нації, виступають каталізатором суспільних рухів, підґрунтям національного розвитку, етнічного ренесансу. Щодо етнічності, то це – поняття, утворене переплетенням вроджених і набутих рис, міфологізованих уявлень; це і реально існуючий прояв групової солідарності, і міфологема, інтелектуальний конструкт, «інноваційний акт творчої уяви» (О. Качкин). Людині важко змінити ознаки, що супроводжують етнічність, адже над нею тяжіють не тільки загальноприйнятна система цінностей, релігія, відчуття групової солідарності, а й міф про спільних предків.

Певну частку міфу носить і національна ідентичність. У міфі відсутня дистанція між тим, що відбувається зараз, і тим, що було колись (Е. Касіррера).

Говорячи про міфологічність української національної свідомості, можна навіть ототожнити національний міф з тими архетипами, які його будують.

Міфологізація також безпосередньо пов'язана з функціонуванням такого феномена, як національна мрія. Національна мрія – глибинне породження та уособлення народного духу, втілення уявлень та сподівань про важливі цінності: сенс буття, самого себе як носія мови, культури, історичної пам'яті, традицій свого народу.

Можна вважати, що всі будь-які досить складні ідеї (передусім історія) існують у масовій свідомості як соціальні міфи. Позитивізм міфологізації української історії полягає в тому, що вона виховує у людей впевненість, що Україна має власну багатовікову історію, насичену подіями. Однак не варто забувати, що міф – не наука, йому бракує об'єктивності, міфологізатори мають можливість поширювати дилетантські й фантастичні тлумачення минулого, політизувати історію. Політико-ідеологічні побудови, які можна вважати одним із видів міфів, створюються для певної мети і деякий час можуть визначати сутнісні параметри суспільної свідомості (І.Ю. Вільчинська «Міфологія як націосинтезуючий фактор культури у часі та просторі історії»).

2. Архетипні слова

Коллективне несвідоме – є «передумовою кожної індивідуальної психіки, подібно до того, як море є передумовою кожної окремої хвилі». Коллективне несвідоме складається з сукупності архетипів.

Архетипи (від гр. *arche* – початок, *typos* – образ) – це психічні першообрази, приховані в глибині фундаменту свідомої душі, її коріння, опущені в світ в цілому, це система настановлень, що є одночасно і образами, і емоціями. Архетип широко вживане у теоретичному аналізі міфології поняття, вперше введене швейцарським психоаналітиком і дослідником міфів К.-Г. Юнгом. У вченого поняття архетип позначало початкові схеми образів, які відтворюються несвідомо й апріорно формують активність уяви, а отже відбиті у міфах і віруваннях, у творах літератури й мистецтва, у снах та маячні. Тотожні за своїм характером архетипові образи та мотиви (напр., повсюдно поширений міф про потоп) можна віднайти у недотичних між собою міфологіях та сферах мистецтва, що виключає пояснення їхнього виникнення запозиченням. Проте архетипи – це не самі образи, а схеми образів, їхні психологічні передумови, їхня можливість. Кажучи словами К.-Г. Юнга, архетипи мають не змістову, а виключно формальну характеристику, та й ту лишень у досить обмеженому вигляді. Змістову характеристику першообраз отримує лише тоді, коли він проникає у свідомість і при цьому наповнюється матеріалом свідомого досвіду. Відтак, **процес міфотворчості є не що інше, як трансформація архетипу в образи, «мимовільні висловлювання про несвідомі душевні події» мовою об'єктів зовнішнього світу.** Попри всю свою формальність, беззмістовність, крайню узагальненість,

архетипи мають властивість «мірою того, як вони стають виразнішими, супроводжуватися надзвичайно жвавими емоційними тонами, ... вони здатні вражати, навіювати, захоплювати», оскільки сягають універсально-сталих начал людської природи. Звідси роль архетипу для художньої творчості. Таємниця впливу мистецтва, за К.-Г. Юнгом, полягає в особливій здатності художника відчутти архетипові форми й точно зреалізувати їх у своїх творах. «Той, хто говорить архетипами, промовляє неначе тисячею голосів... він підносить зображуване ним зі світу однократного й минушого до царини вічного; притому й свою особисту долю він підносить до вселюдської долі...» (К.-Г. Юнг).

К.-Г. Юнг припускав, що архетипи притаманні рудові (людській спільноті або всьому людству) в цілому, тобто, вочевидь, успадковуються. Як вмістище («душевного простору») для архетипу К. Юнг постулював особливо глибокий рівень несвідомого, що виходить за межі особистості, – колективне несвідоме. «Колективне несвідоме є величезною духовною спадщиною, відродженою в кожній індивідуальній структурі мозку. Свідомість же, навпаки, кожної хвилини пристосовується і орієнтується, тому її роботу швидше за все можна порівняти з орієнтуванням в просторі. «Несвідоме містить джерело сил, що приводить душу в рух, а форми або категорії, які все це регулюють, – архетипи» (К.-Г. Юнг).

Архетипи, з одного боку, обумовлюють, схильність до поведінки певного типу, з іншого – обумовлюють колективні ідеї, образи, теорії людства в ту або іншу епоху, виявляються в міфах, казках, мистецтві, виражаючи «дух епохи». Усі наймогутніші ідеї і уявлення людства зводяться до архетипів (це релігійні, наукові, філософські, моральні уявлення).

Зовнішні психологічні умови, наприклад небезпечні ситуації, викликають емоції і афектні фантазії, а оскільки такі ситуації типові, то в результаті утворюються архетипи, які знаходять віддзеркалення в міфах, мистецтві. Звичайні реальності людського життя, що постійно повторюються, створюють могутні архетипи – архетип «Мати», «Батько», «Жінка».

«Образ *Матері* є архетипне переживання, мати на несвідомому рівні спочатку сприймається не як конкретна особа, а як архетип, як узагальнений образ всіх матерів минулого, як могутній першообраз, який забарвлює протягом індивідуального і свідомого життя відношення людини до матері, жінки, суспільству, але робить це настільки тонко, що свідомість зазвичай нічого не помічає. Проте те, що багато чоловіків не усвідомлено вибирають собі дружину, ґрунтуючись тільки на тому, що вона схожа або, навпаки, протилежна його матері – це факти абсолютно реальні. *Батько* також є могутнім архетипом, що живе в душі дитини. Архетип *Батька* – це узагальнений образ всіх батьків минулого, цей архетип визначає відношення людини до чоловіка, до закону, до держави, до розуму, а першоначально архетип *Батька* може бути образом Бога, влади, боротьби, образом всіх стихій-

них сил, готових допомогти або нашкодити» (К.-Г. Юнг). У дитинстві дуже виражений несвідомий зв'язок, єдність дітей з батьками, потім ця несвідома єдність послаблюється, але повністю не зникає, а в дорослому житті у людини утворюється новий особистий несвідомий зв'язок з іншою людиною — коханою людиною, замість зв'язку з батьками. У чоловіків проявляється архетип жінки — Аніми, у жінок — архетип чоловіка — Анімус. Чим сильніше несвідомий вплив батьківського образу, тим частіше фігура коханої людини вибирається як позитивна або негативна заміна батькам — тобто діти як би заново одружуються зі своїми батьками у вигляді обраних чоловіка або дружини. Архетип жінки — «Аніми» — чуттєвий образ жінки, який тисячоліттями носить в собі чоловік, причому багато чоловіків до деталей можуть описати образ «бажаної жінки», і серед великої кількості можуть розпізнати і шукати ту, хто більше всього підходить під тип Аніми. Архетип чоловіка — «Анімус» — це образ чоловіка, яким його з давнини знала жінка, це чуттєвий образ бажаного чоловіка, героя, або образ тирана, якого слід остерігатися.

Аналіз психотерапевтичної практики показав К.-Г. Юнгу, що в снах, маревних фантазіях багатьох людей є певна схожість з міфологічними сюжетами і навіть з найдавнішими космологічними ідеями, хоча людина свідомо цих міфів, ідей могла б і не знати, не бути з ними знайома. Але архетип як такий відрізняється від перероблених форм — від казок, від міфів. Він є несвідомим змістом, який змінюється при його усвідомленні і сприйнятті: трансформується під впливом тієї індивідуальної свідомості, на поверхні якої він виникає. Образно архетип можна порівняти з «руслом річки», він, як «русло», дає загальний напрям, але конкретний зміст набуває індивідуалізованих форм.

Завдяки релігії, науці між несвідомим (підсвідомим) і свідомим утворюється розрив, але з часом у людській психіці несвідомі процеси органічно поєднуються; як наслідок, архетипні образи-символи входять у сферу свідомого. Психічна енергія старих архетипів і їх вплив на людину зменшуються, входять у рамки освяченої культури загальнолюдської символіки.

Архетипи здобувають неоднозначну інтерпретацію на національному ґрунті. *Архетипи етнічні* — це сукупність духовно-культурних символів та образів етнічного буття, через які життя кожного етнофора (носія етнічних рис) наповнюється почуттям смислоздатності та доцільності. Це, так би мовити, етнічна «душа в собі». Архетипи етнічні, існуючи як колективне несвідоме, створюючи основу духовної сутності людини, яка пройнята ними, здатні надавати цій людині якостей духовної рівноваги, а тому й соціальної усталеності, оберігаючи її душу від руйнівних наслідків урбанізації та техногенних процесів. Вони здатні тим самим протистояти появі невиразно-одноманітної, сірої людини-конформіста, яка легко перетворюється на носія девіантних та суїцидних нахилів.

Людина, навіть поступово втрачаючи зовнішні ознаки своєї етнічності за походженням (через відірваність від етнічної Батьківщини), може до останніх своїх днів пити з цілющих духовних джерел, напівзабутої етнічної мови,

мелодики етнічної пісенності, барв і пахоців етнічної природи, смаків етнічної кухні тощо.

Архетипи етнічні – це те, що кожний носій етнічних рис містить в собі як неусвідомлену ознаку належності до свого етнічного цілого, це те, що дає почуття «ми», дає людині силу і насагу нести на своїх плечах тягар незгод соціального буття (О. Нельга).

Типові форми уявлень (архетипні способи розуміння) К.-Г. Юнгом осмислюються в таких поняттях як «персона» (уособлення соціальної маски), «тінь» (узагальнення того, що кожна людина боїться і ненавидить у собі), «аніма» та «аніму» (уособлення психологічно маскулинного в жінці і психологічно фемінного у чоловікові), «самість» (архетип цілісності), «мудрий старий» та «мудра стара» (архетипи духу). Оскільки кожне із виділених понять об'єктується в слові, розглянемо цю одиницю мови в контексті лінгвістичної концепції О.О. Потебні про «внутрішню форму» слова.

Поняття «внутрішньої форми» походить із джерел античної філософії та виступає основним у вченні українського мовознавця О.О. Потебні. На його думку, «внутрішня форма» слова «крім фактичної єдності образу, дає іще знання цієї єдності; вона є не образ предмета, а образ образу, тобто *уявлення*», яке «має значення не саме по собі, а тільки як форма, у якій чуттєвий образ входить у свідомість; воно – тільки вказівка на цей образ і, будучи не пов'язаним з ним, тобто будучи не пов'язаним із судженням, не має змісту». Це формулювання співзвучне одному з юнгівських визначень поняття архетипу: «Архетип... є тенденцією до створення певного мотиву, – *уявлення*, яке може значно змінюватися в деталях, не втрачаючи при цьому своєї базової схеми». По суті, два вчені – український мовознавець О.О. Потебня та швейцарський психоаналітик К.-Г. Юнг – описують одне явище, користуючись різними системами понять. У наведеному визначенні К.-Г. Юнга поняття «архетип» виступає як тотожне терміну «внутрішньої форми слова», окресленому О.О. Потебнею.

«Внутрішня форма» слова при автоматичному використанні не виявляє *генеративної функції*. Слово у цьому випадку є комунікативним засобом мови. Натомість, якщо «внутрішня форма» слова активізується, створюється символічне поле, в якому генеруються нові образи і моделюються символічні системи. Слово стає організуючим, об'єднуючим центром символів і образів, і, починаючи функціонувати як текст символічних систем (архетип), виступає як комунікативний засіб міфу. Оскільки, як зазначає О.О. Потебня, «сама поява «внутрішньої форми» згущує чуттєвий образ, замінюючи всі його стихії одним уявленням, розширюючи свідомість, повідомляючи можливість руху великим мисленим масам», завдяки об'єктивації архетипних моделей у певні поняття, навіть невеликий за обсягом художній твір може передавати величезні смислові масиви.

Друга функція, яку виконує у тексті слово з активізованою «внутрішньою формою», – *інтерпретаторська*. «Внутрішня форма» слова-архетипу забезпечує інтуїтивне осягнення істини, у той час як його «зовнішня форма»

допомагає усвідомити логічні взаємозв'язки між поняттями. Число генерованих «похідних текстів, що є інтерпретаційними варіантами первісного образу, є нескінченною величиною, адже «...наші можливості розуміння кружляють навколо вічного первообразу, і при кожному новому повороті починає блищати нова грань, притаманного йому смислу». Архетипна інтерпретація тексту передбачає виявлення основних організаційних центрів, кодів-слів та їх символічних взаємозв'язків.

Кожен сюжет, образ, мотив художнього твору, що зазнає архетипної інтерпретації, постає в тримірній часовій перспективі – одночасно розглядається з позицій сьогодення, позицій того часу, у якому був створений твір, і, нарешті, осмислення сюжету, образу чи мотиву розширюється до рамок вічності.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Етнічні міфи (від гр. *mythos* – переказ) – фіктивні, усталені в етносвідомості ідеї, які приймаються на віру всіма представниками етносу й не потребують доведення чи спростування.

Міфологема (від гр. *mythos* – переказ, гр. *logos* – слово, наука) – термін, що використовується для позначення стійких понять народної фантазії, що повторюються та узагальнено відображають дійсність у вигляді чуттєво-конкретних персоніфікацій, істот, що сприймаються як реальні. Наприклад, міфологема Світового дерева, міфологема Води, міфологема Смерті, міфологема Вірності тощо.

Процес міфотворчості є не що інше, як трансформація архетипу в образи, мимовільні висловлювання про несвідомі душевні події мовою об'єктів зовнішнього світу.

Архетипи (від гр. *archē* – початок, *typos* – образ) – це психічні першообрази, приховані в глибині фундаменту свідомої душі, її коріння, опущені в світ в цілому, це система настановлень, що є одночасно і образами, і емоціями.

Архетипи етнічні – це сукупність духовно-культурних символів та образів етнічного буття, через які життя кожного етнофора (носія етнічних рис) наповнюється почуттям смислозаданості та доцільності.

ПРОКОМЕНТУЙТЕ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

1. «*Національна міфологія – складова частина несвідомого, цілісна система світорозуміння і світотворення, вираження ідеального буття нації, абстрактна ідея нації, єдність архетипів, національного духу. Саме на її основі відбувається націокультурна творчість. Це націосинтезуючий фактор культури у часі та просторі історії*» (Н. Хамітов).

2. «Певну частку міфу носить і національна ідентичність. У міфі відсутня дистанція між тим, що відбувається зараз, і тим, що було колись» (Е. Касірра).

3. «Той, хто говорить архетипами, промовляє неначе тисячею голосів... він підносить зображуване ним зі світу однократного й минутого до царини вічного; притому й свою особисту долю він підносить до вселюдської долі» (К.-Г. Юнг).

4. «Архетипи етнічні – це те, що кожний носій етнічних рис містить в собі як неусвідомлену ознаку належності до свого етнічного цілого, це те, що дає почуття «ми», дає людині силу і насагу нести на своїх плечах тягар незгод соціального буття» (О. Нельга).

5. «Міф, міфологія – це особливий тип мислення, яке супроводжує людство на тривалому шляху його доісторичного розвитку. Це універсальна система, яка не лише відбиває певний рівень свідомості, а й регулює відносини всередині соціуму, взаємини роду, племені з природою. Міфологічне мислення, з нашої точки зору, є дифузним, бо спирається на органічну єдність індивідууму й колективу, людини і природи, на змішування природного й людського, живого і неживого, причини й наслідку. Коротше – міфологія є глобальною концепцією людини і навколишнього світу, властивою первісному суспільству» (М. Мишанич, С. Мишанич).

ПОМІРКУЙТЕ

1. Виносячи на обговорення на сторінках незалежного інформаційного ресурсу «Діалог.UA» тему «Соціальні міфологеми масової свідомості й політична міфотворчість», автори намагалися досліджувати зв'язок між культурними й політичними міфами, установивши архетипи, за якими конструюються політичні міфи, резонуючи з існуючими в Україні ментальними стереотипами. Прочитайте роздуми щодо ролі соціальних міфологем масової свідомості і політичної міфотворчості. Підготуйтеся до дискусії, яка б допомогла віднайти певні шляхи до встановлення соціально-політичного консенсусу щодо образу майбутнього України, її місця та місії у світі.

Реконструкція соціальної ідентичності – майже неминучий побічний ефект будь-яких швидких соціальних змін. Як результат, у країн, що проходять через епоху реформування, існує постійна потреба у віруваннях, що пояснюють зміни в ідеології, або релігії. А це, у свою чергу, породжує запит на нові міфи.

«Міф» – це модне слово. Його часте використання – і розтягування до неможливості, – робить цей термін досить розмитим, особливо коли словники пропонують цілий ряд суперечливих його тлумачень. Схоже на те, що до реальності, позначуваної словом «міф», майже неможливо наблизитися. Проте, міфи, – це необхідні конструкції, оскільки ми, люди, не можемо жити за межами уявлюваного: «Міфи потрібні всім. Міфи потрібні окремим людям. Міфи потрібні націям».

Міф зміцнює цінності, звичаї й переконання соціальної групи, підсилюючи зв'язки між її членами. Міф має потужний потенціал інтеграції співтовариства й спрощення тлумачення навколишнього. У той же час, у міфі віддзер-

калюються суттєві характеристики реальності, однак історична достовірність та логічна точність для нього вторинні. Важлива не його істинність, а те, що в нього вірять, — тому міфи мають символічну владу.

У сучасному суспільстві міфи змішані з політичними ідеологіями. І насправді, сьогодні політичні міфи мають майже таку ж владу, як і священні міфи минулого. Політичні міфи й священні міфи мають тісний зв'язок, однак, незважаючи на всі риси подібності, їх все-таки не можна порівнювати. Для того, щоб ефективніше впливати на людські душі, міфи повинні резонувати з існуючими стереотипами колективної пам'яті.

У той же час, одного разу створений міф здатен поступово змінити психологічний портрет нації, і стати важливим інструментом для реалізації ідей амбіційних політиків. Довіра до політиків, віра в політику, у її месіанську роль здобуває в останні роки в Україні набагато більшого значення, ніж будь коли.

У той час як після падіння Берлінської стіни поляки, угорці, чехи, словаки намагалися консолідуватися за допомогою міфу про євроінтеграцію (що їм в решті решт і вдалося), для України цей шлях виявився закритим. Не в останню чергу тому, що образ «Європи» не для всіх наших громадян став «рятівною соломинкою» для пошуку загальнодержавної ідентичності. Не став він, на відміну від центральноєвропейських країн, і стимулом для наших правлячих еліт дотримуватися букви закону, спрямованого на гарантування прав громадян, на подолання корупції, на навчання ефективному управлінню.

Українське суспільство, виходячи з базових архетипних структур свідомості, хоча й пережило перехідний період в 16–17 років, за рівнем своєї гіпнабельності й керованості стає усе більш схильним до сприйняття міфів, ніж навіть у попередню, радянську епоху. Сьогодні — це благодатний ґрунт для нових соціальних конструкцій і змін, уразливий для маніпуляцій.

Говорячи про міфи українського суспільства й соціальні легенди, ми повинні враховувати, що вони не з'являються спонтанно, самі по собі. Хоча б тому, що однією з функцій влади є необхідність давати людям і надію, і мету, а, можливо, і ілюзії. Але, у кожному разі, — брати участь у створенні позитивного міфу, що мобілізує. Якщо ж владні еліти не можуть нав'язати суспільству потрібний у цей момент міф, або дооформити уже існуючий, направивши його сприйняття в потрібне русло, вони втрачають не лише «владу над розумом», але й політичну легітимність.

Міфи й сьогодні допомагають українцям знайти зміст у тому, що відбувається з нами й навколо нас. До таких міфів останнього часу можна віднести міф про свободу, що перетворився в «свободу вибору товарів у супермаркеті», міф про вільний ринок і конкуренції, міф про демократію, міф про середній клас, міф про стабільність, всепоглинаючий грошовий фетишизм і багато інших міфів. Але все це міфи глобальні, привнесені. Створити ж свій міф - загальний, той, що поєднує, «резонує» — Україна так поки й не змогла (Матеріал www.dialogs.org.ua).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Завдання 1. Ознайомтеся з думками вчених про значення і функції міфу. За потреби зверніться до тексту лекції і з'ясуйте функцію міфу у первісному суспільстві – у його нерозривній єдності із ритуалом.

За Є. Тайлором (міф – це свідоме прагнення людини пояснити природні фактори, народжене утилітарними потребами підтримання життєздатності), Б. Маліновським (міф виконував чисто практичне завдання: підтримував традицію й безперервність суспільної культури, зберігав інформацію, зміцнював мораль, пропонував певні правила поведінки, санкціонував обряди, раціоналізував й виправдовував соціальні установи), Е. Дюркгеймом (міф – відображення соціальної реальності), А. Лосєвим (міф – властивий людині і соціуму спосіб бачення і витлумачення себе і світу), О.Потебнею (міф – найбільш адекватне повідомлення для усієї спільноти про оточуючу дійсність).

Завдання 2. Міфологічна концепція О. Потебні, котра трактує прадавній міф як найбільш адекватне повідомлення для усієї спільноти про оточуючу дійсність, є дуже важливою для журналістикознавства. Як Ви гадаєте, на скільки актуальна ця концепція для сьогодення українського суспільства? Яка місія журналістики у створенні сучасних міфів? Напишіть есе, даючи відповідь на поставлені питання.

Зверніть увагу на висловлювання Х. Ортега-і-Гассет: *«...нині в суспільному житті не існує більшої «духовної сили» як журналістика. Правдиво історичне життя суспільства завжди має потребу бути керованим, хоче воно того чи ні. Саме собою воно безіменне й сліпе і не керує собою. А в нинішні часи давні «духовні сили» зникли: церква вийшла за межі сучасності; держава після тріумфу демократії вже не керує нашим життям, а навпаки – сама керується суспільною думкою. За такої ситуації суспільне життя повністю підкорилося єдиній духовній владі, котра має за свій обов'язок піклуватися про сучасність, – журналістиці».*

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Жайворонок В.Н. Українська етнолінгвістика : [нариси] / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262с. – Бібліогр. : с. 249-261.
2. Жайворонок В. В. Українські обрядові мовні формули на етнокультурному тлі / <http://ukrling.iwebland.com>.
3. Кононенко Віталій Концепти українського дискурсу : [монографія] / Віталій Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
4. Кононенко В.І. Рідне слово : [підручник для шкіл з поглибленим вивченням української мови, ліцеїв, гімназій, колегіумів] / Віталій Кононенко. – К. : Богдана, 2001. – 203 с.
5. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник / О.О.Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – С. 287-293.

§ 12. ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНЕ ПОЛЕ, ЛІНГВОКУЛЬТУРЕМА

СЕМІНАР № 2.

План заняття

(теми для повідомлень і обговорення)

1. Мова та культура в їхній взаємодії і взаємовпливі.
2. Людина в культурі та мові.
3. Лінгвокультурологія – наука про взаємодію і взаємозв'язок мови та культури.
4. Базові поняття лінгвокультурології.
5. Лінгвокультурологічний аналіз тексту.

ДОВІДКА

Сучасне українське суспільство як соціокультурне середовище характеризується процесами як етнічного розмежування, так і етнічного згуртування, солідаризації та «етнічної ідентифікації, тобто встановлення свого етнічного походження, що неодмінно призводить до пошуків свого етнічного коріння. Це сприяє накопиченню етнічного знання...» (Н.І. Гавріна). Основними детермінантними чинниками у таких процесах виступають національна мова та національна культура, що перебувають у постійних взаємозв'язках. Тому лінгвістичні дослідження мови як носія культурної інформації, як форми вираження і буття національної культури, мови як самого явища культури, як естетичного й етичного погляду на світ, як артефакту життя набувають все більшої актуальності.

Українська мова і українська культура ідентифікують нас з українським народом і, зберігаючи його історичну пам'ять, збагачують та розвивають індивідуальну пам'ять мовців, досвід, українську мовну особистість, служать запорукою наступного розвитку нації.

Зв'язки української мови з культурою в широкому її розумінні лежать в основі формування і тягlosti українського лінгвоетногенезу, культуроетногенезу і націогенезу.

Сучасні дослідники визначають основні принципи націогенезу, серед яких мова і культура посідають основне місце: «Є чіткі принципи націогенезу: кожна нація постає на основі генетичного розвитку, духовно-звичаєвих традицій, мови, культури, суспільно-національної і державницької ідеологій» (О. Баган).

Якщо культуру розглядати як «складний феномен життя певної групи, етносу чи цивілізації, що являє собою збережені в їх колективній пам'яті символні способи матеріального і духовного усвідомлення світу, моделі його пізнання й інтерпретації, а також способи колективного існування представ-

ників різних народів, одного етносу або певної його групи» (О.Селіванова), то мова є складовою частиною цього феномена поруч зі свідомістю.

Якщо ж мову розглядати як складний феномен людського життя, що є засобом категоризації і концептуалізації картини світу у свідомості індивідів і закріплення її в колективній пам'яті етносу, феномен, що є акумулятором колективного досвіду і засобом національно-культурної ідентичності народу, його духовного просвітлення і вивищення, то вже культура є дуже важливою складовою частиною цього феномена – мови. М. Грушевський про це писав: «весь культурний запас зберігається рідною мовою; мова стає питанням життя і смерті «бути чи не бути» національного існування». У сучасній філософії «людська діяльність розуміється і організується як культура, а мова – як культурний код нації» (М. Хайдеггер).

Мова і культура – ці два знакові коди на взаємоперетинах і зв'язках детермінували появу нової лінгвістичної науки – лінгвокультурології.

В.С. Біблер запропонував своє визначення культури з погляду всезагального значення її для індивіда, але і в цьому тлумаченні культура також невіддільна від мови: культура – це «форма самодетермінації індивіда в горизонті особистості, тобто культура – це форма вільного вирішення... своєї долі...», що має означати: культурою є все життя людини. Він же подав визначення лінгвокультурології: «це комплексна наукова дисципліна, що вивчає взаємозв'язок і взаємодію культури і мови в їх функціонуванні і відображає цей процес як цілісну структуру одиниць в єдності їх мовного і позамовного (культурного) змісту» (В.С. Біблер).

Мова і культура – це дві семіотичні системи, що в семіотичному просторі одна одної займають значне місце і надзвичайно важливі ролі виконують у їх прагматиконах – мова у прагмакультурі, а культура у прагмалінгвістиці. Мовна ідентичність не обходиться без відповідної їй культурної ідентичності, як і культурна ідентичність обов'язково передбачає наявність мовної ідентичності, бо і мова, і культура є не зовнішніми ознаками людини, які можна легко набути, а внутрішніми сутностями людини, складовими її свідомості, мовомислення, її мовно-культурної особистості.

Можуть бути мовці (і немало є), що, не знаючи української мови, хочуть у культурі ідентифікувати себе українцями, але це не є повноцінною культурною ідентифікацією і причина такого стану не у мові і культурі, а в іншій третій силі – політиці, ідеології, владі, яка деформує природний порядок постановня мовно-культурної ідентичності українських мовних особистостей.

Зв'язки мови і культури сягають цивілізаційних основ. В античні часи мова і мистецтво сприймалися як гілки освіченості і культури. Світські знання і культура здобувалися вивченням семи вільних мистецтв, розділених на *trivium* (граматика, риторика, діалектика) і *quadrivium* (арифметика, геометрія, астрономія, музика). Мовознавство (риторика і граматика) розглядалося як основа усіх знань і способів їх мовного вираження. Діалектика розумілася як мистецтво логічного міркування і його вияву у мові. Інші чотири мистецтва (арифметика,

геометрія, астрономія і музика) додавали знання про природу засобами мови. Мовою здобувалися знання, досвід і культура.

У наступні часи взаємозв'язки і взаємовпливи мови й культури вченими визначалися по-різному, як і самі ці сфери людського життя, залежно від філософських засад, історичного і лінгвокультурного контекстів. Неухильний розвиток суспільства протягом усіх епох від античної до ренесансу, середньовіччя, просвітництва, класицизму, романтизму, реалізму й лібералізму відбувався шляхом вдосконалення розуму засобами мови і культури, конкретно-чуттєві емпіричні, логічні, філософські знання, емоції, почуття і відчуття «вбиралися» в мовні форми і формули, «окультурювалися» етичними й естетичними канонами. Про зв'язок мови з культурою писали представники порівняльно-історичного, психологічного мовознавства (Ф. Буслаєв, І. Гердер, В. фон Гумбольдт, Г. Штейнталь, Г. Пауль, О. Потебня та ін.). Лінгвокультурологічне бачення мови започаткувалося на ґрунті антропологічного й етнологічного підходів до дослідження і вивчення мови, які пов'язані з ім'ям німецького філософа і лінгвіста Вільгельма фон Гумбольдта. На його думку, мова найточніше характеризує етнос, його спосіб життя і культуру у найширшому розумінні, вона є дух народу: «Мова є немовби зовнішній вплив духу народів: мова народу є його дух, а дух народу є його мова» (В. фон Гумбольдт.).

У мовознавстві пізнішого часу, зокрема в таких його гілках, де основним є принцип антропоцентризму (німецькому неогумбольдтіанству, італійській неолінгвістиці, антропологічному мовознавстві, етнопсихолінгвістиці, соціолінгвістиці, лінгвокультурології) питання про зв'язок мови з культурою ставало засадничим методологічним принципом. Про це свідчить мовознавча спадщина представника ідеалістичної лінгвістики і неолінгвістики, визначного німецького вченого Карла Фослера, що з відомих причин у радянський час була мало відома українським мовознавцям, але справила значний вплив у подальшому на розвиток сучасної соціолінгвістики і лінгвокультурології. Тому на цьому зупинимось докладніше. Його головна заслуга в тому, що він акцентував увагу дослідників на естетичних началах у мові, обґрунтував статус мовознавства як естетичної науки, визначив особливий статус стилістики як культурологічної дисципліни (О.А. Радченко). У праці «Позитивізм і ідеалізм у мовознавстві» (1904 р.) К. Фослер поставив основними завданнями мовознавчої науки пошук причини і джерел розвитку мови, виявлення духу як єдиної діючої першопричини всіх мовних форм.

К. Фослер, сприйнявши ідеї В. фон Гумбольдта про мову як творчий дух народу, про енергію як індивідуальну мовну діяльність творчої особистості, про мову як божественно вільний феномен, що самотвориться, витікає з самого себе, і про мову як творчість нації, і що все це взаємопов'язане мовотворчістю, — так це інтерпретував: «Дух, що живе в людській мові, констатує речення, член речення, слово і звук — та й усе інше. Він не просто констатує їх, він творить (ezzeugt) їх» (К. Фослер).

Розробляючи ідею про зв'язок духу й мови, український філософ мови і лінгвіст О.О. Потебня трохи пізніше у праці «Думка й мова» зробить суттєві уточнення й доповнення про взаємозв'язок мови і думки, про мову як простір і напрям для розвитку думки. Про дух – свідому розмовну діяльність, про поняття, що твориться тільки за посередництвом слова, про те, що не тільки мова без духу, а й дух без мови є не можливим і мова в ньому є першою за часом подією, О.О. Потебня писав так: «Прийнявши... дух у розумінні свідомої розумової діяльності, що передбачає поняття, які утворюють тільки за посередництва слова, ми побачимо, що дух без мови не можливий, бо сам утворюється за допомогою мови, і мова в ньому є першою за часом подією».

Працюючи над темою докторської дисертації «Поетичні теорії в ранньому італійському Ренесансі» (1899р.), К. Фослер познайомився з визначним італійським автором відомої тоді книги «Філософія і практика» Бенедетто Кроче. Б. Кроче потім у 1900 р. видав «Фундаментальні тези про естетику як науку про вираження почуттів і загальну лінгвістику» (в іншій редакції «Естетика як наука про вираження і як загальна лінгвістика»), що й сприяло виробленню концепції Кроче – Фослера про творчий характер мови і нову лінгвістику з виразним культурологічним струменем.

На цій ідейній хвилі К. Фослер написав теоретичну роботу (з практичними прикладами з мови байок Лафонтена) під назвою «Мова як творення і розвиток» (1905р.). У 1913 році К. Фослер видав велику працю «Культура Франції в дзеркалі її мовного розвитку. Історія французької писемної мови від початків до класичного нового часу». В ній ідеться не стільки про індивідуальну творчість мовних особистостей, як про розвиток мови залежно від чинників національної культури в цілому, політичних, релігійних, літературних систем, створених мовною спільнотою. Цей аспект ширше розглядається у наступних працях – «Життя і мова», «Співвідношення мови і національного почуття» («мова нас об'єднує в націю»).

У праці «Межі соціології мови» (1923р.) акцентовано соціолінгвістичні питання. Мова сприймається як естетичний медіум у культурно-історичному контексті, але вона ж і духовна своєрідність і доцільний засіб (інструмент) творення й передачі духовних цінностей: «Як засіб вираження вона (мова) бере участь у естетичних досягненнях, а як інструмент – у всіх інших духовних досягненнях. Як засіб вираження, вона прокладає дорогу усім передчуттям, бажанням і схильностям духу. Як інструмент, несе за духом весь досвід і досягнення. З попередника і послідовника мова перетворюється у піонера і хранителя, що як такий не існує ні до, ні після духу, а постійно при ньому, у ньому, ідентично з ним» (К. Фослер).

У праці К. Фослера «Мовна спільнота і спільнота за інтересами» порушуються також дуже актуальні питання співвідношення у мові індивідуального і колективного, національного; емоційного, персонального і ділового, науково-виробничого: «В національних мовах навіть ділові обставини набувають

індивідуального і персонального емоційного тону... При цьому слід настійно підкреслити ту передумову, що національні і галузеві мови ніколи не існують роздільно як чисті культури, але завжди у зв'язку і в багатоманітних змішуваннях один з одним. Галузева мова як така могла б створити свій власний словник і в разі потреби – власну граматику, але не власний акцент» (К. Фослер).

Отже, живу народну мову ніщо не може замінити. Насправді йдеться про стильову і стилістичну диференціацію сучасної національної мови, але «настійно підкреслюється», що це не окремі мови, а мова однієї культури. Це особливо важливо розуміти зараз у нашій сучасній українській мовній ситуації, коли виникають поняття і вислови *комп'ютерна мова, ділова мова, військова мова, суржик* та ін., бо скільки б у таких текстах не було запозичень, порушень літературних норм, специфічних словотворів і семантичних неологізмів, всі вони творяться і живуть, функціонують у межах сучасної української мови і культури, їхнє спільне тло – загальнонаціональна мова і національна культура. І якою б розвиненою не була галузева мова (окремий підстиль чи різновид), вона ніколи не може дорівнятись до загальнонаціональної мови: «мова науки, якою б вишуканою в логічному, термінологічному, граматичному, логіцистичному, математичному відношеннях і якою б смиренною в емоційному аспекті вона не була, дарує нам замість світла окуляри, підзорну трубу і збільшувальне скло, з яким більшість людей не вміють поводитися» (К. Фослер). Історія вимагає, щоб кожний народ повідомляв про своє минуле собі і всім своєю власною мовою, – так вважав К. Фослер.

У праці «Дух і культура у мові» К. Фослер надає великого значення стилістиці національних мов як науці, що формує простір для мовної діяльності: «Національні мови в життєвому процесі людської мови є специфічним стилістичним моментом, тобто фазою мовної діяльності, у якій дух створює собі простір для дії або готує канву, по якій піде мовлення» (К. Фослер). Автор показує переваги художньої мови над практичною мовою спільноти, над діловою, науковою мовою, бо, на його думку, граматичні категорії в процесі мовного вдосконалення «бажають бути не тільки сприйнятими, вивченими, спостереженими, але й створюваними, переживаними, застосовуваними, вправлюваними, танцьованими, маршированими, вдихуваними, виконуваними на флейті, на трубі, на барабані, мальованими, розфарбовуваними і розспівуваними» (К. Фослер), тобто вони мають бути одухотвореними живою образною уявою автора, що можливим є тільки в тексті. Найкраще й найшвидше такі художні трансформації з мовними засобами робить поет, ніж загальна мовна спільнота, бо «мовні спільноти з великим задоволенням і неспішно в'яжуть вздовж і вшир безкінечну велику панчошу, якою є, наприклад, романські мови або ж слов'янські, ... граматичні категорії є своєрідні петлі, за які чіпляються якомога довше» (К. Фослер).

Особливим почуттям у К. Фослера овіяне поняття рідної мови, він пов'язував його з поняттями національного почуття і пошанування національної

мови: «наше повне, не ущемлене, нерозщеплене, всебічне національне почуття, але загострене на одній тільки мові» (К. Фослер).

Той, хто має таке почуття, кого виховали у любові і шані до рідної мови і свого народу, той ніколи не відчує себе без вітчизни: «Той, у кого вкрали земну батьківщину, знаходить у рідній мові душевну, яка завжди і всюди має смисловий зміст і тому знову може стати тілесною і земною» (К. Фослер).

Як романіст К. Фослер пояснює унікальність значення рідної мови для людини і її духовного єства так: «Француз не говорить нічого такого, що випадало б з французької мови, не було б характерним для його умонастрою або інструментовки і не мало б французького відтінку (Anstrich). Навіть коли він переймає слова з інших мов, вони стають для нього французькими, і коли він учить німецьку чи китайську мову, то це відбувається на французькій основі. Він може вправами і навичками набути собі права говорити скількома завгодно мовами, а його духовною батьківщиною залишиться французька, якої він може, правда, зректися і яку може забути, але від якої не може позбавитися так, як і від переживань свого дитинства» (К. Фослер). К. Фослер виділяє з-поміж інших важливих суспільних чинників національну мову як «квіт і плід соціального життя».

Як «плід» соціального життя сучасні національні мови, в тому числі передусім і українська, є багатими на соціальні і територіальні підсистеми та на стилістичні диференціації. М.І. Толстой радив у слов'янських мовах культуру розглядати у чотирьох зрізах – елітарному, сільському, міському і професійному. Відповідно на елітарному зрізі виділяється елітарна, або книжна культура освічених мовців, на сільському – традиційна етнічна культура, на міському рівні – проміжна, загальнонародна з соціальними субкультурами, а на професійному рівні – традиційні професійні субкультури (В.А. Маслова): педагогічна, правнична, інженерна, виробнича, культура віросповідання та ін. Кожна з цих культур рівночасно є і мовною культурою.

Розвиток нелінгвістичних ідей заглиблення в соціомовний та етномовний матеріал багатьох народів привели дослідників до розуміння того, що цивілізаційна культура людства формується з багатоманіття етнічних культур і повнота дослідження мови потребує вивчення її взаємозв'язків та взаємодії з культурою. На цьому покордонні наукових студій двох таких важливих суспільних явищ – мови і культури – виникла лінгвістична наука *лінгвокультурології*, що користується методологією мовознавства, і культурології. Безперечно, що культурологія виникла у зв'язку з актуалізацією антропоцентризму у мовознавстві і розвитком соціолінгвістики та етнолінгвістики як нова галузь, що досліджує історичні та сучасні мовні явища й структурні одиниці через призму матеріальної і духовної культури народу.

Таким чином, *об'єктом лінгвокультурології є взаємозв'язки мови і культури, їх взаємодія, предметом – мовні одиниці, що несуть культурологічну інформацію, культурні цінності у формах національної культури і національної*

мови, мова як форма культури і словесне мистецтво як культура. **Мета лінгвокультурології** – вивчення способів, засобів і форм, якими мова зберігає у лінгвокультурах одиниці культури і транслює їх через тексти у суспільну мовну практику.

Лінгвокультурологічний аналіз художнього тексту передбачає добру загальнолінгвістичну орієнтацію в тексті і вимагає знання теоретичних засад лінгвокультурології, її методології і методики аналізу, основних категорій лінгвокультурології: лінгвокультурний концепт, лінгвокультурна ментальність, лінгвокультура, культурна сема, культурна конотація, культурний фон, культурний простір, культурна традиція, культурна спадщина; лінгвокультурна парадигма. Необхідною умовою проведення успішного лінгвокультурологічного аналізу художнього тексту є володіння лінгвокультурологічною компетенцією, до складу якої входять добрі знання не тільки української мови, а й української культури, концептів української національної культури, фольклору, етнології, етнографії, міфології, символіки українського національного способу життя, традицій, звичаїв, ритуалів, етикету. Ці знання необхідні для того, щоб, добре знаючи семасіологію української мови, семантику українського словника і фразеологізмів, можна було виокремлювати в художньому тексті лінгвокультури на усіх мовних рівнях включно з текстовим. Лінгвокультурологічний аналіз мовних одиниць слід співвідносити з загальною лінгвістичною характеристикою тексту, з аспектами його нарації, з темою, концепцією і структурою тексту, образами автора, читача, персонажів; контекстом і підтекстом, хронотопами, з прагматикою.

Лінгвокультурологічний аналіз передбачає з'ясування змісту термінологічного поняття лінгвокультури як таких мовних одиниць тексту, в семантиці яких зосереджена вага і актуальна культурна інформація. В науковій літературі вони називалися по-різному: *концепт національної культури* (Н.Арутюнова²⁶, Ю.Степанов²⁷), *лінгвокультурний концепт* (В.Маслова), *лінгвокультурологічний концепт* (В.Карасик), *культурно маркована одиниця, слово з національно-культурним компонентом семантики* (Є.Верещагін, В.Костомаров), *мовно-естетичні знаки національної культури* (С.Єрмоленко), *мовні знаки культури, етнокультурний концепт, знак етнокультури* (В.Жайворонок), *знак національної культури* (В.Калашник), *лінгвокультура* (В.Воробйов).

Для лінгвокультурологічного аналізу художнього тексту бажано користуватися терміном «лінгвокультура», оскільки в його семантиці заявлені семи мови і культури. Культура є одиницею культурології і відповідно лінгвокультура є одиницею лінгвокультурології. В термінологічній енциклопедії «Сучасна лінгвістика» О. Селіванова так визначає поняття **лінгвокультурології** – «галузь мовознавства, яка вивчає вияви культури народу в його мові й мовленнєвій діяльності. Предметом лінгвокультурології є засоби мовної системи та її дискурсивних продуктів, які фіксують культурно значиму інформацію – збережені у колективній пам'яті народу символічні способи матеріального й духовного

усвідомлення світу певним етносом, відтворені в його ідеях, схемах мислення й поведінки, системі етичних й естетичних цінностей, нормах, звичаях, обрядах, міфах, віруваннях, забобонах, побуті тощо» (О.Селіванова). З такого осяжного визначення постає розуміння лінгвокультуреми як мовного знака, що містить культурну інформацію, є «базовим терміном лінгвокультурології і служить для позначення одиниці вербалізації культурного змісту» (О. Селіванова).

Культурно марковані знання й уявлення носіїв певної культури є **планом змісту** лінгвокультурем їх мови, а планом вираження – мовні одинці, в семантиці яких є культурна інформація. Остання може мати такі **способи представлення в мові**: 1) культурологічні семи як елементи значень номінативних одиниць, що позначають культурні реалії (*скрипка, бандура, пісня, оркестр*); 2) культурологічний концепт – стійке уявлення, сформоване в культурі на основі ціннісних орієнтацій і соціально-історичного досвіду носіїв національної культури (*Україна, мати, степ, доля, воля, тополя, калина* та ін.); 3) оцінні, естетичні, емотивні, культурні конотації стилістичних значень мовних одиниць і конструкцій (*Ренесанс, Відродження, Просвітництво, Софія Київська, Володимирська гірка*); 4) символи, метафори, фразеологізми; 5) культурний фон тексту (наприклад, весільного), що створюється кількома словоформами, культурологічний часопростір (*Княжа Україна, Гетьманщина, козацтво*). Лінгвокультурема є стійкою, відтворюваною у етнолінгвістичному соціумі мовною одиницею, яка відображає культурний досвід і ціннісні орієнтири національного суспільства. З цього погляду вона є надбанням і скарбом нації.

З погляду плану **змісту лінгвокультуреми** мають надзвичайно широкий спектр культурологічної семантики: це слова, вирази і конструкції для називання культурних реалій (підприємств, явищ, осіб); ідей, течій, стилів; це міфи, образи, символи, стереотипи, еталони, ритуали; це мовна освіта і стиль, мовне виховання і мовна культура, мовна поведінка і мовна мода; це мовленнєвий етикет і стилістичний лад мови. Тому і **план вираження культурної інформації** у матеріалі мовних одиниць є також широким: від звукосполучень («*твое журливе «ку-ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому*». М. Коцюбинський), окремих слів, синтаксичних конструкцій, виразів, фразеологізмів, афоризмів, паремій, творів малих форм (прецедентних текстів) аж до епічних романних текстів. І саме тому, очевидно, В. Воробійов лінгвокультуреми розуміє як міжривневу одиницю, що являє собою «діалектичну єдність лінгвістичного та екстралінгвістичного змісту».

Лінгвокультурологічний аналіз художнього тексту може проводитися окремо, а може бути складовою частиною стилістичного або ширше – комплексного лінгвістичного аналізу. Але в кожному разі його виконання передбачає певну послідовність міркування і дій:

- Визначення належності тексту до більш-менш конкретного історичного періоду розвитку української культури, літератури та етапу в історії української літературної мови.

- Визначення мовних образів автора, адресатів і персонажів.
- Виокремлення з тексту культурної інформації, пов'язаної з загальною концепцією художнього твору і основними її концептами.
- Виділення у художньому тексті лінгвокультурум і групування їх за рівневим критерієм: звукосполучення (мелос), лексеми, лексичні словосполучення, фразеологізми, синтаксичні словосполучення, граматичні словоформи, синтаксичні конструкції, надфразні єдності, прецедентні тексти, сегменти тексту, цілісний текст.
- Семантико-гносео-онтологічна характеристика виділених лінгвокультурум, яка означає, що лінгвокультурема (незалежно від кількості слів, які в неї входять) сприймається як один мовний знак, що цей мовний знак пов'язаний з поняттям (ідеєю, думкою) і що він несе культурну інформацію про предмети реального світу.
- Аналіз семантичних особливостей лінгвокультурум, виокремлення денотативних¹, сигніфікативних² та конотативних³ мікрокомпонентів у семантиці лінгвокультурум та ще порівняння їх з лінгвокультуремами сусідніх мов надасть змогу визначати типи лінгвокультурум.

Це можуть бути:

- Лінгвокультурема-реалія, тобто мовний знак, що називає національний артефакт, який не має мовного еквіваленту в іншій культурі (*колядки, щедрівки, свят-вечір, бандура, троїсті музики, сопілка, гай, тин, рушник, заручини*).
- Сигніфікативна лінгвокультурема, тобто така, денотат якої спільний для порівнюваних культур, а сигніфікати відрізняються важливістю і змістом культурної інформації (*тато, батько, матуся, ненька, трембіта, батьківщина (спадщина), подавати рушники, шишки бгати*).
- Конотативна лінгвокультурема несе культурну інформацію тільки у конотації мовного знака, а предметно-понятійний зміст його однаковий або дуже близький у порівнюваних мовах (*калина, барвінок, чорнобривці, як тополя стала в полі, наче волошки в житі, криниця, отчий поріг*).
- Тропеїчні і фігуральні лінгвокультуреми міфологічного, народно-поетичного, фразеологічного, уснорозмовного та писемно-літературного походження, які, маючи культурологічну сему у денотаті змісту, в результаті перенесення значень та зміщення смислів здобувають ще й конотативну культурологічну сему. Це епітети, порівняння, метафори різних

¹ Денотація – буквально значення символу, що визнається більшістю людей в даній культурі.

² Сигніфікація – створення і вживання людьми знаків спілкування, надання їм певних значень і смислів.

³ Конотація – сумарне значення слова, як описове так і емоційне, у лінгвістиці використовується для опису супутнього емоційно-експресивного значення мовної одиниці пов'язаного та доповнюючого описове значення.

типів параномазії, перифрази та ін. (*золоте слово, срібне весельце, карії очі, дрібні сльози, гірка доля; сонячні кларнети; в сотах мозку золотом прозорим мед думок розтоплених лежить* (О.Теліга); *киплять сади під снігом квітня; квітчаста батьківщино вишні й соловейка* (Б.І. Антонич); *блакитними річками тече льон* (М. Коцюбинський).

- Лінгвокультуреми-фразеологізми етнічного уснорозмовного і писемно-літературного походження (*немає лою під чуприною, не варить баняк, витрішки продавати, позичити в сірка очей; терновий вінок, лебедина пісня, зачароване коло; немає пророка у своїй вітчизні, через терни до зірок; розрита могила, в своїй хаті своя правда, і сила, і воля; наша дума, наша пісня не вмре, не загине* та ін.)
- Лінгвокультуреми-народні номени українських місяців, пір року, традиційних свят тощо (*березень – бурильник, тесняк, веснявець, весномрій, весноклич, весновій, зимобор, зимогриз, крапельник, первоцвіт, птахограй, радосвіт; вересень – барвограй, айстровик, зажурець, сінець, підосінник, школярик, щедробарвень; соняшник – сонцепоклонник, сонцелюб, сонцебриз; завірюха – віхола, завія, сніговійниця, хуртовина; петрівка, спасівка*).
- Символічні лінгвокультуреми (символіко-предметні) – це мовні знаки, що мають культурний зміст, виражають особливості світобачення національної лінгвокультури і сприймаються в суспільстві як символи (*Україна, Дніпро – Славути, Кобзар, Каменяр, Великий Луг, Хортиця, Славутич, Чумацький Шлях, Гетьманщина*).
- Символічні лінгвокультуреми соціально-національної поведінки – це формули мовного етикету (*Добридень! Надобраніч! Дякую! Будь ласка! Моє шанування! Слава Ісу! Навіки слава! Боже помози!*), замовляння, ритуальні заклинання та ін.
- Лінгвокультуреми загального характеру (їх ще називають денотативними) – це ті, що несуть культурну інформацію своїм денотативним змістом, і вона у багатьох мовах однакова чи дуже близька (*концепт, оркестр, театр, актор, скульптура, живопис*).

Наступним етапом може бути об'єднання лінгвокультурем у **лексико-семантичні ряди чи поля** з визначенням домінант та периферії і врахуванням культурних відмінностей у значенні лінгвокультурем, спричинених особливостями національними, гендерними, професійними, віковими.

- Аналіз семантичних зв'язків у лінгвокультуремних рядах чи полях (синонімічних, антонімічних, асоціативних, аксіологічних).
- Визначення концептів, які вербалізуються лінгвокультуремами, і формування концептосфери чи концептуального комплексу.
- Визначення ролі аналізованих лінгвокультурем у створенні образної системи тексту, тропіки і фігур, національного колориту.
- Характеристика лінгвокультурем художнього тексту як засобів презентації

індивідуальної культури мовної особистості автора та його ж – як носія національної лінгвокультури.

На відміну від загального поняття концепту як змістової одиниці пам'яті, «ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку» (О.С. Кубрякова), в лінгвокультурології використовують і термін лінгвокультуротерміновану культуру. Лінгвокультурологічний концепт є «ментальною проекцією елементів культури» (В.І. Карасик), опредмеченою у мові і мовленні у вигляді лінгвокультурем, про що йшлося вище.

Лінгвокультурема є органічною і значною за обсягом частиною українського словника, що несе в собі цивілізаційні здобутки за всю мовну історію українців разом з їхніми мовними попередниками – предками, їхніми культурами і набутками та запозиченнями в процесі вільних і невільних контактів нашого народу з сусідами. (Л. Мацько «Лінгвокультурологічний аналіз»).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Лінгвокультурологія – це галузь мовознавства, яка вивчає вияви культури народу в його мові й мовленнєвій діяльності.

Об'єктом лінгвокультурології є взаємозв'язки мови і культури, їх взаємодія.

Предметом – мовні одиниці, що несуть культурологічну інформацію, культурні цінності у формах національної культури і національної мови, мова як форма культури і словесне мистецтво як культура.

Мета лінгвокультурології – вивчення способів, засобів і форм, якими мова зберігає у лінгвокультурах одиниці культури і транслює їх через тексти у суспільну мовну практику.

Лінгвокультурологічний аналіз художнього тексту передбачає добру загальнолінгвістичну орієнтацію в тексті і вимагає знання теоретичних засад лінгвокультурології, її методології і методики аналізу, основних категорій лінгвокультурології: лінгвокультурний концепт, лінгвокультурна ментальність, лінгвокультурема, культурна сема, культурна конотація, культурний фон, культурний простір, культурна традиція, культурна спадщина; лінгвокультурна парадигма.

Лінгвокультурологічний аналіз передбачає з'ясування змісту термінологічного поняття лінгвокультурем як таких мовних одиниць тексту, в семантиці яких зосереджена вага і актуальна культурна інформація.

ПОМІРКУЙТЕ

1. У чому виявляється взаємозв'язок і взаємовплив мови і культури?

2. Прокоментуйте поняття: «лінгвокультурологія», «лінгвокультурема», «лінгвокультурний аналіз».
3. Які рівні змісту інформації, закладені в лінгвокультурему, варті уваги під час ознайомлення з власне українською лексикою?
4. Охарактеризуйте типи національно-специфічної лексики.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Завдання 1. Познайомтеся з міркуваннями українських мовознавців І.Огієнка, Л.Мацько та німецького філософа Г.Гадамера стосовно батьківщини, мови, культури. Які ідеї корисні для Вас?

1.1. *«Рідна мова — це найважливіша основа, що на ній зростає духовно й культурно кожний народ. У житті кожного народу, а особливо недержавного, рідна мова відіграє найголовнішу роль: рідна мова — що сила культури, культура — сила народу»* (І. Огієнко).

1.2. *«Мова і культура — це дві семіотичні системи, що в семіотичному просторі одна одної займають значне місце і надзвичайно важливі ролі виконують у їх прагматиконах — мова у прагмакультурі, а культура у прагмалінгвістиці. Мовна ідентичність не обходиться без відповідної їй культурної ідентичності, як і культурна ідентичність обов'язково передбачає наявність мовної ідентичності, бо і мова, і культура є не зовнішніми ознаками людини, які можна легко набути, а внутрішніми сутностями людини, складовими її свідомості, мовомислення, її мовно-культурної особистості...»* (Л. Мацько).

1.3. *«...Але що таке для нас батьківщина...? Де це місце і де воно було б, якби не було мови? Коли ми говоримо про споконвічність батьківщини, ми зараховуємо сюди передусім мову. ... в рідній мові струментить близькість до свого, у ній — звичаї, традиції й знайомий світ.*

...Звичайно, кожен, хто досконало володіє своєю рідною мовою, може вивчити інші мови й, зрештою, досягти певної межі досконало них. Проте вирішальний момент полягає ось у чому: хто живе у вигнанні, той не може сам повернутися до власного мовного світу власної волі. Коли прибулий у чужу країну почувається як гість у мовному середовищі цієї країни, він ще не втратив своєї батьківщини...

...у реальному вимірі батьківщина — це передусім мовна батьківщина. Рідна мова вміщує для кожного елемент зв'язку зі споконвічною батьківщиною.

...Життя — це заглиблення в мову. Кожен, хто прагне освоювати чужий край і чужу культуру, повинен шукати можливостей заглибитись в іншу мову. У цьому полягає перелом, якого не уникнути і який повинен допомогти вилікуватись, якщо людина хоче вижити в нових умовах. Взагалі лікування — це не те, що ми звикли мати на увазі в нашому технократичному суспільстві, коли, наприклад, звертаються до лікаря. Лікуватись — це імператив життя для самого хворого.

Хвороба полягає в тому, що людина втрачає навички комунікативного мовлення, якщо більше не чує своєї власної мови. Такий людський вимір будь-якого вигнання». (Гадамер Г. Герменевтика і поетика : вибрані твори / пер. з нім. — К. : «Юніверс», 2001. — С. 188-194).

Завдання 2. Підготуйте тези поданої вище статті Л.І. Мацько «Лінгвокультурологічний аналіз». Визначте ключові позиції науковця щодо лінгвокультурологічного аналізу художнього тексту.

Завдання 3. Прочитайте текст. Побудуйте і схарактеризуйте лінгвокультурологічне поле «Квітень».

Квітнева ластівка день починає, а соловей кінчає

Якщо березень весну, наче наречену, лишень приводить у гості, то квітень її зустрічає як повноправну господиню: луки, узліски, видолинки зодягаються у зелень, з'являються перші весняні квіточки. Обіч осель прокльовуються тендітними списами півники. Ці справжні рицарі найпершими оповіщають, що весна оселилася біля хати. Незважаючи на ще частенькі морози, вони мужньо переносять випробування своєї долі. Від того й казали: «З'явилися біля оселі півники — весна присіла на призьбі».

Четвертий місяць року в давнину на Україні йменувався березнем. Лише у XVI столітті в літературній мові з'явилося сучасне означення «квітень».

Письменники ж послуговувалися переважно словом «апріль» — од латинського «апріліс», себто «сонячний». Проте Яків Головацький в альманасі «Вінок русинам на обжинки» ще вживав назву «березень» як дублет «квітня».

А ще у різних регіонах України користувалися діалектними назвами. У західних областях в активному вжиткові був «ісвітень», на Поліссі (до речі, ця назва деінде збереглася й до сьогодні) — «краснець». Зустрічаються й інші — «лукавець» (на ознаку примхливої погоди), «снігогін», «дзюрчальник», «водолій».

Отже, найпершою давньоруською назвою, як засвідчують історичні джерела, був «цветень». У білоруській мові закріпилася назва «красавік».

З приходом квітня значно побільшується турбот у хліборобів. «Минув марець, — нагадує відоме прислів'я, — готуй у поле ярець» Там, де земля підсохла, зосібна на пагорбах, вже починали висівати ранні ярові. До таких у першу чергу належить ячмінь. Ця невибаглива до природних умов рослина вимагає ранніх строків сівби. Це підтверджує мудре народне прислів'я: «Кидай мене у болото — буду як золото, топчи мене у грязь — будеш як князь».

У квітні починали виводити на пасовиська і свійських тварин. У кожному селі були свої звичаї першого вигону корів на пашу. Припасували тварин переважно на свята або ж у недільні дні. Про це заздалегідь домовлялися з сусідами (В. Скуратівський).

Завдання 4. Схарактеризуйте лінгвокультуреми поданого художнього тексту як засобів презентації індивідуальної культури мовної особистості автора та його ж – як носія національної лінгвокультури.

Степ

Південні ночі майже без вечорів, тільки захід одпалав, уже темніє раптово, небо вже – тьма космосу з крупинками зірок де-не-де. Любить він такі ночі безвечірні, і цю тишу, і якусь таємничість, гармонію у всій природі. Їх, певне, любили споглядати мудреці – і халдеї, і еліни. Спочиває степ, набирається прохолоди після денної сліпучої спеки. Океан місячної ночі розливається навкруги. І глибину тиші не зменшує ні сюрчання коника десь у траві, ні шелест тополиного вершечка. Як він любить цей зоряний степ уночі! Десь пісня тане далека, наче крізь сон. Повітря чисте, запашисте, А над тобою простір, всіяний зорями; світлою порошею курить Чумацький Шлях – шлях твоїх пращурів, що проходили тут чумаками в чорних дігтярних сорочках. Проходили і не знали, що над ними скрутились в спіралі галактики, а тепер і до них, до заглиблених в безвість, галактик, сягає твій розум. Але чи справді сягає? Чи справді наш розум всесильний, всемогутній?

Вітерець дмухнув, і забриніли стебельця сіна, забриніла тирса тонко, навіть скошена, навіть ставши вже сіном сухим, вона продовжує співати по-степовому. Небо чисте, тільки на виднокрузі ледь помітно проступають перламутрово-білі хмарки – оболочки. Недовге їхнє життя: як непомітно з'явилися, так непомітно і зникнуть, розтануть до полудня. А зараз ще біліють, мов вітрила далеких фрегатів, обступають по видноколу двох закоханих. «Ну, клади ж, – першою схаменулася Тоня, – скидай того хомута». Це вона про його колесо, з яким він так і стовбичить перед нею, ніби забув, для чого його сюди волік (О. Гончар).

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Єрмоленко С. Мова і українознавчий світогляд. К., 2007. – С. 98-100.
2. Жайворонок В. Мовні знаки культури: спроба лексикографічного опису / Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка. К., 2007. – С. 92-101; Знаки української етнокультури. Словник-довідник. К., 2006. – 703 с.
3. Мацько Л.І. Українська мова в освітньому просторі : навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» / Мацько Любова. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 607 с.
4. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник / О.О.Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – С. 287-293.

§ 13. КОД КУЛЬТУРИ – БАЗОВЕ ПОНЯТТЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ

1. Поняття коду культури

Ідея зв'язку мови й культури виникла ще у XVIII столітті, але цілеспрямована розробка проблеми почалася в XIX ст. В. фон Гумбольдт у своїх працях неодноразово наголошував на тому, що мови є для націй органами їх оригінального мислення й сприйняття. За В.фон Гумбольдтом, мова описує навколо людини зачароване коло, вийти з якого можна, лише вступивши до іншого кола, тобто вивчивши іншу мову. Вивчення іншої мови рівнозначне набуттю нового погляду на світ. Люди, що розмовляють різними мовами, бачать світ по-різному, оскільки кожна мова членує навколишній світ по-своєму, вона є своєрідною сіткою, що накидається на пізнаваний світ.

Ще далі в питанні про вирішальну роль мови у процесах пізнання пішли американські вчені Е.Сепір і Б.Уорф – автори так званої гіпотези лінгвальної відносності. Вивчаючи своєрідність культур і мов американських індіанців, вони дійшли висновку про глибокий вплив мови на становлення світоглядних категорій. На думку Е.Сепіра, «... мова не стільки засіб передачі суспільного досвіду, скільки спосіб визначення цього досвіду для всіх, хто розмовляє тією мовою». Б.Уорф у своїх працях твердить, що «... мова – це не просто передавальний інструмент для озвучення ідей, а скоріше сам творець ідей, програма і керівництво для інтелектуальної діяльності людських індивідів». Ці погляди конкретизуються, передусім, у дослідженнях лексики.

Лінгвокультурологічне бачення прямих і зворотних зв'язків між семантикою слова, а також усім ореолом його конотативних сенсів, динамічних асоціацій та й ширше соціокультурною реальністю задекларовано ще в концепції О.О. Потебні (60-80-ті рр. XIX ст.). Стосовно мовної й етнопсихічної відносності вченого цікавили такі питання: як люди сприймають світ, яким чином попередній мовно-культурний досвід впливає на наше сприймання? Як цей світ класифікують, у які класи та на підставі яких прикмет групують реалії? Як і за допомогою яких усталених мовленнєво-мисленнєвих взірців про цей світ думають люди?

О.О. Потебня наголошував на тому, що навіть найменші структурно-семантичні відмінності в мовах особливим чином налаштовують увесь механізм думки. Уже навіть на рівні відчуття, яке супроводжується врахуванням місця, часу, минулого досвіду, зазначені специфічні структури по-своєму орієнтують таке сприймання, спрямовують його, визначаючи характер вибіркості.

Йдеться не тільки про різне членування позавербальної дійсності, а й про надання певним її аспектам різного сенсу, різної прагматично-функціональної та ціннісної значущості (навіть тоді, коли ці аспекти взагалі недобачаються чи ігноруються). Щодо цього О.О. Потебня писав: «...ми можемо порівняти

душі різних народів із водомірами, які по-різному розподіляють струмінь, що протікає крізь них. Візьмемо, наприклад, зорові відчуття. Без сумніву, кожен народ одержує однакові кольорові відчуття, а в кількості назв ми побачимо величезну відмінність. У великоросів, наприклад, є, щонайменше, до шістдесяти назв для мастей коней, і всі вони істотно розрізняються між собою, в інших мовах, у німецькій, наприклад, їх значно менше... Тому мова налаштовує весь механізм думки особливим, індивідуальним чином...».

Специфіку сприйняття навколишнього світу представниками різних культур і неоднакову оцінку одних і тих самих культурних явищ згадані вище вчені пояснюють тим, що *мислення має національну специфіку, обумовлену характером мови*. Відображаючи ту саму дійсність, мови акцентують у ній різні ознаки. Неповторність, своєрідність і національний характер тієї чи іншої культури забезпечується специфікою мови. Отже, мовні системи різних народів відрізняються національно-культурною специфікою бачення світу, тобто виокремленням у мові істотних для певного народу і його навколишнього середовища елементів, явищ, властивостей.

Опановуючи мову, людина вимушено засвоює закладену в мовні семантичні матриці інформацію про світ, побут, спосіб життя, стосунки між людьми, що зумовлює формування її культурної самосвідомості та національно-культурної ідентичності. У контексті вивчення зв'язку між мовою та культурою логічно припустити, що успіх міжкультурного спілкування знаходиться у прямо пропорційній залежності від ступеня наближеності (генетичної і топологічної) мов, які обслуговують певні культури.

Оскільки, рівні мови та одиниці, які їм належать, мають різний рівень культурної «наповнюваності» та культурної обумовленості, то постають такі питання: як зберігається культура у людській підсвідомості; як вона фіксується у мові та мовній підсвідомості; як проявляється у поведінці людини; як проявляється у комунікативній і мовленнєвій поведінці;

Відповідь вчені знайшли, розглядаючи питання коду культури і проаналізували на прикладах, як ці коди фіксуються у мовній підсвідомості, мові та проявляються в дискурсі.

Код культури розуміється як: «сітка», яку культура «накидає» на навколишній світ, членує, категоризує, структурує та оцінює його. Коди культури співвідносяться із найдавнішими архетиповими уявленнями людини і своєрідно їх «кодують», формують систему координат, котра містить і відтворює еталони культури (В.В. Красних). На думку Ф.С. Бацевича, *код культури* — це ще й «...сукупність знаків, смислів та їхніх комбінацій, котрі наявні у будь-якому предметі культури певної національної лінгвокультурної спільноти. Знаходить вияв у етнічній мові, мовній картині світу».

Міркуючи про культурні коди, вчені вибудовують певну їх класифікацію, наприклад, анатомічні, соматичні, зооморфні, рослинні, предметні, аксіональні, просторові, духовні тощо. Розглянемо базові коди, які співвідносяться із архетиповими уявленнями представників української, російської та болгар-

ської культур і в яких зафіксовані уявлення про світобудову: **соматичний (тілесний), просторовий, часовий, предметний, біоморфний, духовний**.

Учені-лінгвісти схиляються до думки, що чіткої межі між культурними кодами не існує, що в якійсь мірі соматичний код визначив просторовий, а просторовий «наклався» на часовий і помітно його обумовив. Предметний код, до якого відносяться такі поняття, як, наприклад, *дім, рід, родина*, безпосередньо пов'язаний із соціальними відношеннями. Такий зв'язок розглядається як певна залежність: предметний код «проникає» у соціальні відношення, визначаючи та відображаючи їх, а соціальні відношення пронизують багато базових понять предметного коду. Таким чином, предметний код у певній мірі визначає і код духовний, який є первинним у відношенні до нього.

У цілому можна сказати, що існує три основних об'єкта пізнання та опису, які належать світові: сама людина, навколишній світ (простір і предмети, які його заповнюють), час. Людина, пізнаючи саму себе, переходить до пізнання себе у світі собі подібних і, таким чином, вступає у світ людей. А усвідомлення часу необхідне їй для того, щоб розмістити події на часовій осі.

Розглянемо названі вище коди культури докладніше на прикладах.

2. Соматичний код культури

Соматичний (тілесний) культурний код (гр. *sxma* — тіло) — код, у якому знайшли відображення функції різних частин тіла та їх оцінка.

Причиною уваги до цього коду є той факт, що процес усвідомлення себе серед навколишньої дійсності і визначення себе як особи людина почала з відчуттів, що виникають безпосередньо через органи чуття і частини власного тіла. Людське тіло виявилось одним з найдоступніших для спостереження і вивчення об'єктом, і слова, що позначають частини тіла людини, так само давні, як і сама людська свідомість.

За допомогою цих «інструментів» пізнання людина почала орієнтуватися в просторі та часі, виражаючи своє ставлення до світу. Еталоном просторової орієнтації людини є анатомічна орієнтація його тіла: передня частина — та, де розташовані органи чуття, органи зору, задня сторона — сторона спини.

Вперше в лінгвістичний ужиток термін «соматичний» був введений Ф. Вакком, який, розглядаючи фразеологізми естонської мови з назвами частин людського тіла, назвав їх соматичними. Він зробив висновок про те, що вони пішли з найдавніших пластів фразеології і складають найбільш споживану частину фразеологізмів естонської мови.

Терміни «соматизм», «соматичний» має різні тлумачення. Згідно широкому тлумаченню, соматизми, соматичний — це засоби позначення явищ, що відносяться до сфери тілесності. У вулчому сенсі, соматизм — це будь-яка значуща ознака, положення або рух особи і всього тіла людини (Е.М. Верещагін, В.Г. Костомаров), тобто термін, що охоплює всі форми однієї з невер-

бальних мов – соматичної мови, що охоплює жести, міміку, пози, вирази осіб і різноманітні симптоми душевних рухів і станів.

Термін «соматичний» використовується в біології і медицині в значенні «пов'язаний з тілом людини, тілесний» і протиставляється поняттю «психічний». У мовознавстві він починає активно застосовуватися з другої половини 20-го століття в дослідженнях, що відображають в своїй семантиці все те, що відноситься до сфери тілесності.

Автори робіт по культурології і соціолінгвістиці (М. М. Бахтін, І. З. Кон, М. Фуко) відзначають ті історичні зміни, які відбувалися в свідомості людей і в суспільстві по відношенню до ціннісної сторони сфери тілесності: від відкритого визнання культу краси людського тіла в античну епоху, через табування тілесності в період раннього середньовіччя, вироблення нового суперечливого канону тілесності в епоху Відродження, посилювання тілесної дисципліни в період зародження капіталізму, що досяг піку у вікторіанську епоху, до реабілітації людського тіла і зняття існуючих заборон на прояви тілесності в сучасній культурі. Дискурсивні практики, що знайшли віддзеркалення в створених в різні історичні епохи текстах, красномовно свідчать про еволюцію поглядів на тілесність.

Назви частин тіла – якнайдавніший пласт лексики, що безпосередньо пов'язаний з функціонально-плотськими сторонами людського буття і відображає культурно-антропологічні особливості індивідів, що належать до тих або інших мовних співтовариств. Така лексика називається соматичною, тобто позначає частини тіла людини і прояву його організму, і є однією з цікавих лексико-семантичних груп. Ця група відноситься до основного словникового фонду, який складався протягом багатьох тисячоліть і відображає не тільки знання носіїв мови про навколишній світ, але і їх уявлення про себе і про свій організм.

Група соматизмів, як один із архаїчних і стійких до змін компонентів лексичної системи, завжди використовувалася і використовується під час вирішенні багатьох важливих проблем історії мови, зокрема для встановлення спорідненості мов.

Ця лексико-семантична група найнаочніше демонструє процес утворення вторинних значень, семантичний зміст яких пов'язаний з людською діяльністю. Походження людини загалом і її тіла зокрема є одним із центральних міфологічних мотивів. Українська міфологія сповіщає про творення людини з восьми частин, восьми елементів макрокосму. Народна анатомія представляє людину як конструкт не тільки фізичний – поряд з тілом, кістками, очами і кров'ю як рівноцінні складові згадуються також «нематеріальні» елементи – думки, дихання і тепло. Так, у людини думка від хмари, кості від каменю, кров від моря, очі від сонця, дихання від вітру, теплота від вогню – а душу наостанок вдихнув сам Бог (І. Франко, П. Іванов). Існує й протилежний мотив, де, навпаки, з тіла дівчини постають елементи природного світу (М. Гримич). Постання світу з тіла є доволі архаїчним і представлено в «Рігведі», де тіло

першолюдини Пуруші стає матеріалом для творення світу: з духу постає місяць, з очей – сонце, з дихання – вітер, з пупка – повітряний простір, з голови – небо, з ніг – земля, з вух – сторони світу (В. Топоров). «Тілесні теми» побіжно залучалися у численних описах родильної та поховальної обрядовості.

У соматичному культурному коді особливе місце займає символічна функція різних частин тіла. Наприклад, для українського народу *голова* – це символ розуму; духовного життя; управління, контролю; символ світу; символ Ісуса Христа; водночас – символ зневаги. Для російського народу *голова* – символ людини як такої, а символом управління і контролю виступає *рука*.

Руки в замовляннях – це інструмент магічної жестикуляції. Найпоширеніші жести: *триматися за руки* – магічний контакт, знак любові; *передавати щось з рук до рук* – контакт через предмет, передання магічних сил; *розвести руки* – втратити здатність що-небудь робити. Вислів «*рука Божя*» – символ небесної дії, сакральної влади, присутності божества. В обрядах багатьох народів рука є заступником людини; отже віддаючи рукавиці, людина передорує магічному заступництву себе саму. Якщо йдеться про лихі сили, людина так само відкупується від них, віддаючи рукавицю як еквівалент руки.

Нова хвиля інтересу вчених до питань тілесності припадає на кінець 80-х років минулого століття. Ця проблематика почала цікавити в межах теорії комунікації, а також як елемент «знакових засобів культури», «вторинних моделюючих систем», себто структурно-семантичних і семіотичних підходів. Так, Я. Чеснов торкнувся проблеми тілесної комунікації й звернувся до аналізу поз, жестів, міміки та інших способів промовляння тіла. А. Байбурін та А. Топорков опублікували дослідження семіотики етикету, де розглянули семантику жесту, зокрема схиляння голови й колін, потиск руки, поцілунок. Окремо було розглянуто символіку тіла і його частин через призму етикетної поведінки (голови, волосся, пальців, руки тощо). Тіло знову проголошувалося одним із центральних символів структурних побудов, де людське тіло і всесвіт було визнано умовно тотожними: «Склад людини, її плоть в решті-решт пов'язуються з космічною матерією, яка, втілюючись, лягла в основу стихій і природних об'єктів (наприклад елементів ландшафту)» (А. Топорков). Інтерес до цієї тематики виявився на сьогодні актуальними і важливим у побудові міжкультурної комунікації.

3. Просторовий код культури

Просторовий культурний код тісно пов'язаний з соматичним і передбачає членування простору, наприклад: *кінотеатр під боком, іспити на носі, багатства під ногами*. Маємо зауважити, що просторовий код важко відокремити від соматичного коду культури саме у тій частині, яка стосується будови світу, оскільки окремі метафори (що первинно належали соматичному коду) «обслуговують» просторовий код, засвідчуючи певне членування простору.

Поглянемо, як же соматичний код нашаровується на просторовий і визначає просторові уявлення людини і структурування навколишнього світу. Наведемо декілька прикладів

Під рукою (укр.) – у межах досяжності; людина може користуватися предметом, не змінюючи своє місцезнаходження у просторі (*це завжди повинно бути під рукою*).

«Рукой подать» (рос.) – недалеко, близько, зовсім поруч; людина може швидко дібратися від початкового пункту проходження до кінцевого (*«Мне от Брайтон-Бич до Дерибасовской через океан подать рукой»*).

«На две крачки» (болг.) – близько, поруч; предмети розташовані недалеко один від одного (*приближавам на две крачки*).

Гадаємо, саме тепер ми повинні розглянути просторову модель світу, створену людиною, тобто спробуємо розібратися у тому, як виглядає окультурений людиною простір. Із приводу цього слід відмітити, що окультурення людиною навколишнього середовища і в філогенезі (процес історичного розвитку світу організмів), і в онтогенезі (процес історичного індивідуального розвитку організмів) відбувається паралельно із усвідомленням категорій «свій» світ та світ «чужий».

Російська дослідниця В.В. Красних з цього приводу подає загальну структуру світу.

1. Внутрішній світ людини, те, що знаходиться в середині самої людини й обмежується тілесними межами; саме тут дуже важливим є соматичний (тілесний) код культури, оскільки універсальними одиницями вимірювання простору з давніх часів були параметри людського тіла. Оскільки внутрішній світ знаходиться у середині тілесної оболонки, і є місцем (локусом) думок, почуттів, емоцій тощо, то головну роль тут відіграють різні органи та частини тіла людини, головними з яких є *серце і душа* як локус відчуттів. Наприклад:

Українська мова	Російська мова	Болгарська мова
серце радіє, розквітати серцем, гарно на серці, потеплішало на серці, вилити душу, краяти душу, за душею ні копійки, бrehати душею,	в сердце закралась тре- вога, в сердце шевельнулась жалость, больно сердцу, разделить сердце, открыть душу, заглянуть в душу, голая душа, кривить душой,	сърцето ми се свива (серце стис- кається), притискам до сърцето (притискати до сердца), на драго сърце (з задоволенням), не ми е по сърце(мені не до сердца), отворити душу, завирити (заронити) у душу, у дну душе, судити по души.

2. Фрагмент зовнішнього за відношенням до людського тіла світу, який є «власністю» людини, входить у її власний простір, створюючи при цьому особисту зону, яку, наприклад, можуть окреслювати руки людини. Наприклад:

Укр. мова	Рос. мова	Болг. мова
<i>Відстань між кінцями розтягнутих великого та середнього пальців:</i>		
п'ядь, п'єдь, п'єда;	пядь великая;	педята.
<i>Відстань між кінцями розтягнутих великого та вказівного пальців:</i>		
хрома п'єда;	пядь малая;	чеперек, чепарог.
<i>Товщина вказівного пальця:</i>		
перст;	перст;	пръстът.
<i>Відстань від ліктя до краю пальців:</i>		
лікоть;	локоть;	лакът.
<i>Відстань від п'яти до пальців ноги:</i>		
ступня;	стопа;	стъпки.
<i>Довжина одного кроку:</i>		
крок;	шаг;	крачка, разкращ.

3. Фрагмент зовнішнього світу, що виходить за межі особистої зони, але усвідомлений як *близький, свій, рідний*. Цей світ історично пов'язаний насамперед з рідною землею. Наприклад у свідомості українця *рідний край* – це *земний рай, рідна земля (сторона) – мати, чужа – мачуха*.

4. Фрагмент зовнішнього світу, який сприймається й усвідомлюється як *чужий, ворожий*. За межами свого світу починається світ чужих. *Чужий світ* знаходиться, як правило, далеко: укр. – *у далеку сторону, з далекого далека, острів з далеким і невідомим, в далечинь*; рос. – *«за тридевять земель», «в тридцять царств», «в тридцятьом государств»*; болг. – *«далече», «далечина», «далекичко»*. Для українця чужа країна (чужина) асоціюється з чужими (небатьківськими) звичаями, законами (*чужа чужина – не батьківщина*), з незвичним докільлям (*на чужій стороні і весна не красна; на чужині і сонце не гріє*). Інакші обставини життя, відстань роблять людину самотньою, відірваною від родини, рідної землі, від вітчизни, отже, сиротою (*як заїде на чужину, то хоч бородатий, а сирота*). Чужий ритм, відмінне світосприйняття, а тим самим і незвичне пульсування життєвої енергії вселяє тугу (*Ой гай, зелений гай!; Чужа країна, невесела година*), порушує душевну рівновагу (*Болить в мене голова, що чужая сторона*), звідси розпач і заклинання (*Не дай, доле, в приймах жити, а на чужині гинути*). Тому чужину українець порівнює із домовиною (*На чужині, як у домовині*). І врешті, ідентифікація себе зі своїм краєм (країною, етносом), усвідомлення власного «я», частково етнічного «ми» стають мірилом найвищих моральних цінностей, що, зрештою, виливається у високі патріотичні почуття укр. *«Краще в рідній країні кістьми полягти, ніж на чужій слави досягти»*; рос. *«Лучше дома иметь половину, чем целое на чужбине»*.

Межі особистої зони проходять по тій лінії, яку можуть провести руки. Таким чином, ця зона утворює півколо – овал. Те, що знаходиться за спиною людини, їй вже не належить. Ця сфера знаходиться за зоною видимості, за зоною тактильного, візуального контакту, у зоні недосяжності. І якщо вона невидима і недосяжна, то вона непізнана, незрозуміла і небезпечна. Саме тут спостерігається перетинання зі світом чужих, світом мертвих. Окрім цього, ці ж просторові відношення, як ми вже побачили, переносяться на відношення часові.

4. Часовий код культури

Часовий код культури фіксує членування часу осі, відображає рух людини по часовій осі, кодує буття людини в матеріальному і нематеріальному світі, проявляється у відношенні людини до часу. Наприклад, укр. *втрачати час, знаходити час, не зважати на час, обмежувати час*; рос. *проигрывать, выигрывать время, терять, находят время, тянуть, убивать время* (звідси рос. *битый час*).

Час є однією із основних категорій (поряд із простором), що поєднує міфологічне (циклічне) та історичне (лінійне) сприйняття часу. Перше базується на циклічності природного часу – пір року, фаз місяця, дня і ночі; друге – на лінійності людського життя, яке має свій початок і кінець. Ця ж лінійно-циклічна модель характерна для християнської хронології, в якій історизм (створення світу тощо) поєднуються з «вічним поверненням» (М. Еліаде) до «історичних подій» земного життя Христа.

Часовий код культури має декілька відносно автономних циклів.

Природний час, що протиставляється життєвому (людському) часу, складається із астрономічних циклів-сонячних (рік, доба); місячних (місяць, фази місяця), вегетативних (час росту і визрівання рослин). Для народного сприйняття природного часу характерний біологізм: кожен цикл має початок (народження), розквіт, в'янення (старість) і смерть, за якою йде народження і новий цикл. Універсальним інструментом структурування і визначення річного часу є народний календар, що надає безперервному природному часу характеру дискретної ритуалізованої системи (чергування свят і буднів, періодів посту і м'ясиць, добрих і злих днів тощо). Подібно до простору, час у традиційній культурі наділяється семантикою, сакралізується і включається у систему цінностей, головними координатами якої є життя і смерть. Позитивний час – це час життя, час цього, земного життя; негативний час – час смерті, прориву у потойбічний світ, час нечистої сили (І.М. Щербак).

Життєвий час, «вік», за народними уявленнями, визначений долею. Нежитий вік, дочасна смерть (насилницька, самогубство) класифікуються як кара за гріхи, що загрожує всьому світопорядку.

Обрядовий час – один із головних параметрів структури ритуалу, що сприймається як розрив буденного, земного часу і прорив у сакральний, вічний час. За характером часової приуроченості розрізняються обряди календарного

циклу та okazіональні (від гр. *okasionalis* – випадковий). Обрядовий час визначає також часові межі, послідовність і ритм виконання ритуалів, виконання фольклорних творів – пісень, замовлянь тощо.

Час міфологічний – сакральний час першотворення, першоподій і першопричин. У цей час був створений світ; сформульовані перші правила, заборони і приписи, що регулюють соціальне життя колективу; встановлені перші культурні зразки та першозразки. Події, що відбувалися у міфологічному часі, пояснюють структуру світу у його основних параметрах. У ритуалі періодично реактуалізується «початковий час», адже всі події, що побутують у емпіричному часі, мисляться як такі, що мають причини і зразки у міфологічному часі. Уявлення про міфологічний час найвиразніше проявляються у міфах творення (І.М. Щербак).

Підтвердженням зазначеного є такі вербальні висловлювання:

1. Тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами і т. ін. – *Мамо! Що це ви вчинили? – сказала Настя, – А що ж я зробила? Підождемо з півроку, та й годі. Як не одкинеться Денис за цей час, то він буде твій* (Н.-Лев.).

2. Послідовна зміна годин, днів, місяців, років і т. ін. *Час не спинається. Чимало літ минуло. Івга хоч і привикла трохи, та вже не та стала, що перше була!* (Вовчок). // Прийнятий країнами світу відрахунок тривалості за часовими поясами. З часом – у майбутньому, колись. *З часом, на очах Франка, відбувається важкий соціальний процес. Процес росту капіталізму* (Коцюб). Час від (од) часу; Від (од) часу до часу: а) через певні інтервали, проміжки; іноді; б) дедалі більше. – *Микиточку, душко Уласовичу! Час від часу дужче тебе люблю!* (Кв.-Осн.).

3. Проміжок, відрізок у послідовній зміні годин, днів, років, протягом яких що-небудь здійснилося, здійснюється чи здійснюватиметься. *Він лежав тихо кілька часу, а тоді знов ухопився за груди. – Води!..* (Гр.); // Певна пора дня, року і т. ін. *Над горами сонечка сходить з-за гаю, Отари женуть... Тихий ранішній час* (Л. Укр.). *Весь (ввесь, увесь) час – невпинно, постійно, безперервно. Він помагав мені розкласти речі в призначеній для мене кімнаті, робив це з великим запалом, розчервонівся і весь час не вгавав* (Коцюб.); *В останній час – в момент, який безпосередньо передувє тому, що має статися. Вмолив він бога тим благанням, В Самсона знову уступила В останній час перед сконанням Незмірная, нелюдська сила* (Л. Укр.); *Деякий (якийсь, який) час – невеликий, чітко не окреслений проміжок тривалості чогось; недовго. – Пересидьте якийсь час та й знов вертайтесь на роботу, як минеться оце лихо* (Н.-Лев.); *До цього часу – до цих пір. – А де ж ти, волоцюго, волочився до цього часу? – крикнула Кайдашиха з хати* (Н.-Лев.); *До часу – до певної пори, моменту; тимчасово, поки що. До часу мужиків ледачий пан мордує* (Г.-Арт.); *Дух часу – погляди, потреби, смаки і т. ін. суспільства певної епохи. Ви боїтесь, що я не піду разом з духом часу, а зостануся позаду, – не думаю я сього* (Л. Укр.); *За браком (через брак) часу – через нестачу, відсутність потрібного проміжку (у 2 знач.). Досі не писала., через брак часу* (Л. Укр.); *З того*

часу, як, *спол.* — уживається в складнопідрядному реченні, вказуючи на початок дії в головному реченні або на весь проміжок тривалості, протягом якого ця дія відбувається. *З того часу, як він перебрався до Зарванець, на село, почав потроху читати* (Коцюб). *Настав* (настане, прийшов, прийде) *час чий*: а) настала (настане) пора умирати кому-небудь. [Прісцілла:] *Ні, тату, настав уже й мій час. Я здавна вже мов гість на сьому світі. Душа моя вгорі...* (Л. Укр.); б) настала (настане) пора чиємусь успіхові; Під час: а) в ту пору, коли щось триває, відбувається. *О-о-ой і шумить же, мабуть, цей ліс під час бурі!* (Хотк.); б) Іноді. *Чого там розходився? Та я ж під час На місяць раз І без того голівся!* (Г.-Арт.); По [якомусь] часі — трохи згодом. *По часі, зобачивши, що Павло «смирний», дали йому волю ходити, куди схоче, по селі* (Вовчок); *Смертний час*; *Час смерті* — смерть, кончина; *У свій час*; *Свого часу*: а) колись у минулому, у певний період чийогось минулого життя; б) коли необхідно буде в майбутньому; своєчасно. *Чистий дохід з видання визначаємо на премії за видатніші твори красного українського письменства по конкурсу, який буде в свій час об'явлено* (Коцюб.); У (в) той час як (коли), *спол.* — уживається у складнопідрядному реченні, вказуючи на одночасність, паралельність дій головного й підрядного речень. *В той час як вербівські бурлаки розмовляли з роботниками, надійшов сам посесор* (Н.-Лев.).

4. Історичний період у розвитку природи і людства; визначена епоха або окремих етап у житті певного народу, держави, суспільства. *Суворий Дант, вигнанець флорентійський, Встає із темряви часів середньовічних* (Л. Укр.). В давні (в старі) часи; За давніх (за старих) часів — у давнину; колись. *Для неї стало ясным, що.. її зараз поведуть топити або спалять на вогнищі, як відьму в давні часи* (Коцюб); В наші (в теперішні) часи — у сучасний період; нині, тепер. [Орест (до Люби):] *Любо, для вас я хотів би вірити, що в наші часи можлива така любов, як у Данте до Беатріче* (Л. Укр.); З найдавніших часів — з давніх пір, віддавна. *З найдавніших часів ясенівські люди найбільше підтримували опришківство, та й тепер все село було симпатично настроєне до чорних хлопців* (Хотк.); З часів кого, чого — від якогось етапу в розвитку суспільства, держави, з пори відомих народних рухів, воєнних походів.

5. Сприятливий, потрібний момент. *Вони бояться, що ти [Т. Г. Шевченко] ще не згинув, Що в тій могилі не поліг, не стлів, Що в слушний час повернеш в Україну Ше раз і збудиш громом своїх слів* (Фр); // *Пора що-небудь робити, здійснювати. В час — коли треба; вчасно.* (Сл. Гр.); Іншим часом — згодом, колись, пізніше. *Любий Михайлику!.. була я там [в Січі] не довго, бо прийшла пізенько, але все бачила і чула січовиків чимало, докладно описувати не буду, а то дуже довго вийде, нехай іншим часом напишу* (Л. Укр.); *На все свій час*; *Всьому свій час* — все існує в межах якоїсь пори, все буде в певну пору.

6. Проміжок у послідовній зміні годин, днів, не зайнятий основною роботою, справами, вивільнений для відпочинку, дозвілля тощо. *Пиши про все. Як ви проводите час, чи купаєтесь, гуляєте, чи ходила Оксанка до лікаря?* (Коцюб.). (Новий тлумачний словник укр. мови, укладачі: В.Яременко, О.Сліпушко).

5. Предметний код культури

Предметний код культури стосується в першу чергу світу, пов'язаний із предметами, які заповнюють простір і належать навколишньому світу. Предметний код обслуговує окультурений людиною світ і тісно пов'язаний із духовним кодом. Так, продемонструємо це на поняттях укр. *хата*, рос. «дом», болг. «къща». Цей аналіз ми робили, використовуючи матеріали словника Т.Агапкіна, Л.Виноградова, А.Гури «Славянские древности», дослідження В.Колесова, матеріали тлумачного словника В.Даля, словника символів культури України за загальною редакцією В.Коцура, О.Потапенка, М.Дмитренка, дослідження А.Данилюка «Українська хата» та матеріали енциклопедичного словника А.Стойнева «Българска митология».

«Для українця, – відзначає А.Данилюк, – хата була Всесвітом, місцем на землі, де усе рідне, звичне і незвичне... Недарма наявність власної оселі виводила людину на певну сходинку громадського визнання, означала, що вона працьовита, клопочеться про прихисток і достаток своєї сім'ї... Хата надавала людині не тільки притулок від непогоди, але й створювала їй умови для повсякденного існування, де відновлюються сили, визріває натхнення».

«У родовому побуті, як пише В.Колесов, «дом» – це люди, що його населяють. Пізніше, на Русі в образі «дома» було уявлення про господарство, тобто про майно і багатство, матеріальне забезпечення роду» В основі такого народного уявлення про «дом» лежить не поняття про будівлю, а поняття про щось створене, постійне та спільне для усіх «своїх», кого об'єднує дах цього «дома». Ще пізніше «дом» – будівля, де постійно живуть певні люди, зберігають там своє майно і приховують своє приватне життя. Із цього приводу В.Даль зазначає, «Дом – рідний дах (кров), з усім господарством, з усім населенням, об'єднаним родинними стосунками». Отже, поняття «дом» для росіян первинно було пов'язане із людьми, які у ньому жили.

Для болгар «къща» є символом людського тіла, мікрокосмоса. Вона уподібнюється житлу з п'ятьма вікнами (п'ять видів відчуття). «Къща» – це місцезнаходженням душі. А.Стойнев зазначає, що: «Къща» – це уособлення роду, фамільних традицій. Окрім цього значення, «къща» є ще уособленням храму, Христової церкви». У болгарському фольклорі «къща» є символом роду. Зв'язок із космічним простором здійснюється через віру і кожний вірить, що «къща» – це дім Бога. Для болгар «къща» є знаком соціального статусу, так, людина, яка не має власної оселі, засуджується суспільством.

Символіка хати для слов'ян багата і різноманітна. У давнину практично всі її елементи, окрім побутово-прагматичного, мали символічне значення (див. фон слів: *під, поріг, вікно* тощо).

Таким чином, аналізуючи конкретні лексичні одиниці, ми знайшли відповіді на запитання поставленні раніше: ми рухаємося по осі часу і простір та предмети у просторі тісно пов'язані у нашій свідомості.

6. Біоморфний і духовний культурні коди

Біоморфний культурний код пов'язаний із живими істотами, які населяють навколишній світ. Цей культурний код відображає уявлення людини про світ тварин, про рослинний світ та про світ бестіаріїв, який знаходиться у зоні, де перетинається із двома названими попередньо світами. Цей код насамперед пов'язаний із етнічними стереотипами.

Розглянемо на прикладах як саме біоморфний код проявляється у мовній свідомості.

Українська мова	Російська мова	Болгарська мова
<i>Барвінок</i>	<i>Гроб-трава</i>	<i>Самодивско цвете</i>
<p>1. Символ радісної життєвої сили, вічності усталеного буття, провісника весни та емблема викривальних сил; невмирущої пам'яті про покійних; незайманості, цнотливості.</p> <p>2. Назвали так черезбарвисті квіти рослини.</p> <p>3. Прикраса ритуальних предметів (купальське дерево, весільні деревце, коровай, прапор, поховальні предмети).</p>	<p>1. Символ невмирущої пам'яті про покійних; емблема викривальних сил.</p> <p>2. Виріс на залишках мертвого тіла юнака.</p> <p>3. Оздоблення ритуальних предметів (труна, хрест).</p>	<p>1. Символ життєвої сили, вічності усталеного буття.</p> <p>2. Проріс через череп убитої змії.</p> <p>3. Прикраса для весільних речей (одяг молодих, коровай, прапор).</p>
<i>Русалка</i>	<i>Русалка</i>	<i>Сладка-медена</i>
<p>1. Русалки – дівчата, що утопилися у воді або були утоплені ма чухой. Побутувала думка, що русалками ставали люди, які помирали на Русалчин Великдень. Русалки живуть в озерах, річках, водоймищах.</p> <p>2. Русалки – вродливі дівчата, що мають довге лляне волосся і ноги. Як зазвичай, русалки не мають одягу, взуття.</p> <p>3. Русалки чудовим співом заманюють юнаків та дівчат, затягують їх у воду і залоскочують.</p>	<p>1. «Русалки» – дівчата, що утопилися у воді або були утоплені мачухой. Вони живуть у річках і озерах.</p> <p>2. «Русалки» – вродливі дівчата, що мають довге зелене волосся і риб'ячий хвіст. Як зазвичай, русалки не мають одягу.</p> <p>3. «Русалки» чудовим співом заманюють юнаків та дівчат, затягують їх у воду і залоскочують.</p>	<p>1. «Сладка-медена» – істота, яка живе у горах, лісах, печерах, ямах, під землею, у гірських озерах. Їх приносить (створює) вітер.</p> <p>2. «Сладка-медена» – дівчата, які мають довге золотаве волосся і крила за спиною. На головах мають корони і сукня прикрашена пір'ям.</p> <p>3. Якщо цих істот хтось ображає, то вони викрадають дітей, віднімають тінь у людини, іноді вбивають поглядом.</p>
<i>Бджола</i>	<i>Пчела</i>	<i>Пчела</i>
<p>1. Символ Великої Богині; першопочатку світу, безсмертя; чистоти душі, творчої діяльності, влади; працьовитості, невтомності.</p> <p>2. У легендах виступає на боці Бога проти злого духу як провісниця весни. Важливий елемент Світового дерева.</p>	<p>1. Символ святості, безсмертя; творчої діяльності, влади; працьовитості, невтомності.</p> <p>2. Виступає на боці Бога проти злого духу, з'явилася із божих сліз.</p>	<p>1. Символ магічної сили проти зла, хвороби в образі Шарки (чуми).</p> <p>2. Благословенна від Бога комаха, що першою з'явилася на землі.</p>

Останнім із нашого списку кодом культури, на який фактично «працюють» усі, розглянуті нами коди, – це духовний код культури. Саме він містить у собі моральні цінності та еталони, а також пов’язані із ним базові опозиції культури, такі, як, наприклад: «добро – зло», «добре – погано», «доля – недоля», «правда – брехня», «багатство – бідність» тощо. Цей код пронизує все наше життя, обумовлює нашу поведінку та будь-яку діяльність, визначає оцінки, які ми даємо собі та навколишньому світу. Розглянемо на прикладах, як духовний код проявляється у мовній свідомості трьох народів (українського, російського, болгарського).

Українська мова	Російська мова	Болгарська мова
<i>Багатство</i>	<i>Багатство</i>	<i>Богатство</i>
1. Достаток земних благ пов’язували з уявленням про Долю, прихильність Бога, душ померлих предків, демонологічних істот.	1. Достаток земних благ пов’язували з уявленнями про Долю, вдачу, прихильність Бога, предків та ін.	1. Достаток земних благ пов’язували з уявленням про Орисницю, прихильність Бога та інших сил.
2. Багатство це: худоба, урожай збіжжя і плодів, золото, срібло, гроші.	2. Багатство це: худоба, урожай збіжжя і плодів, риба, хутро, срібло, золото, гроші.	2. Багатство це: кози, вівці, урожай кукурудзи, плодів, золото, срібло, гроші.
3. Вірили: хто волохатий, той багатий, а голий – вбогий. Вірили, якщо нести немовля із церкви на вивернутому кожусі або молодих перед тим, як йти до церкви садовити на такого ж кожуха, то буде багатство.	3. Вірили, коли вмиватися у Великий четвер водою, в якій лежали монети або носити у гаманцю горіх із двома ядрами, то будеш багатий. Наряджали молоду, оздоблюючи одяг монетами.	3. Вірили, коли побачиш приліт першого журавля або почувеш перший грім то, буде багатий рік. Якщо курка несе яйця з двома жовтками, то буде багатство у домі.
4. Символи багатства: гроші, земля, зерно, хутро (овеча шерсть), овечий кожух, прядиво.	4. Символи багатства: овечий кожух, волосся, гроші, бджоли.	4. Символи багатства: гроші, дощ, грім, яйце, комахи.

У підсумку до всього сказаного маємо зазначити, що коди культури утворюють систему координат, яка містить еталон культури, а також визначають метрично-еталонну сферу, що структурує та оцінює матеріальний світ.

Отже, мовні одиниці мають різний рівень культурної «наповнюваності» та культурної обумовленості. Багато дослідників, які аналізували способи зберігання мовою культурної інформації, основну увагу приділяють слову, а серед слів – іменам. Це закономірно, оскільки їм належить центральна роль у накопиченні та передачі культурної інформації, «...мова, – за Е.Сепіром, – є вказівкою до розуміння культури», а «лексика – надзвичайно чутливим показником культури народу».

ПРОКОМЕНТУЙТЕ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

1. «Код культури розуміється як: «сітка», яку культура «накидає» на навколишній світ, членує, категоризує, структурує та оцінює його. Коди культури співвідносяться із найдавнішими архетиповими уявленнями людини і своєрідно їх «кодують», формують систему координат, котра містить і відтворює еталони культури» (В.В. Красних).

2. «Код культури – це сукупність знаків, смислів та їхніх комбінацій, котрі наявні у будь-якому предметі культури певної національної лінгвокультурної спільноти. Знаходить вияв у етнічній мові, мовній картині світу» (Ф.С. Бацевича).

ПОМІРКУЙТЕ

1. Як вчені пояснюють зв'язок мови та культури?
2. Чим пояснюється специфіка сприйняття навколишнього світу представниками різних культур?
3. На що необхідно зважати задля ефективного вивчення нерідної мови?
4. Яку функцію виконують культурні коди: соматичний (тілесний), просторовий, часовий, предметний, біоморфний, духовний?

ВПРАВИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Завдання 1. Розгляньте на прикладах, як соматичний (тілесний), просторовий, часовий, предметний, біоморфний, духовний коди проявляється у мовній свідомості українського та російського (або болгарського, або польського, або будь-якого іншого) народів.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Жайворонок В.Н. Українська етнолінгвістика : [нарис] / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262с. – Бібліогр. : с. 249-261.
2. Кононенко В.І. Рідне слово : [підручник для шкіл з поглибленим вивченням української мови, ліцеїв, гімназій, колегіумів] / Віталій Кононенко. – К. : Богдана, 2001. – 203 с.
3. Кульчицький О. Світовідчуття українця // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 48-65.
4. Красных В.В. Этнопсихолінгвістика и лінгвокультурологія : курс лекцій. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284 с.
5. Нечуй-Левицький І.С. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К. : Обереги, 1992. – 96 с.
6. Сузнель де Аннік. Символіка людського тіла / Переклад з франц. З. Борисюк. – Київ: Знання-Прес, 2003.
7. Топоров В. Н. Пуруша // Мифы народов мира (в 2-х т.). – Москва : Российская энциклопедия, 1997. – Т. 2. – 540 с.

РОЗДІЛ 2.

МОВА ЯК ІНФОРМАЦІЙНА МОДЕЛЬ РЕАЛЬНОСТІ

Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування.

І. Огієнко

§ 14. МОВНА КАРТИНА СВІТУ ТА ЦІННІСНІ ПРІОРИТЕТИ ЕТНІЧНОЇ СПІЛЬНОТИ

1. Картина світу

Кожна мова відображає певний спосіб концептуалізації (сприйняття та організації) світу. Основні знання, які відображають зміст людської діяльності (концепти) створюють єдину систему поглядів, тобто картину світу. Це образ світу, який історично склався у кожного народу. Термін «картина світу» в сучасній науці є досить актуальним та усталеним. Лінгвісти вживають його для встановлення зв'язку між мовою та навколишньою дійсністю. Будь-яка мовна картина світу виникає внаслідок діяльності людини та спрямована на пізнання об'єктивної дійсності.

Термін «картина світу» з'явився у мовленні вчених-фізиків на межі ХІХ-ХХ ст. Пізніше картина світу почала розглядатися в межах семіотики (наука, яка досліджує способи передачі інформації, властивості знаків та знакових систем в людському суспільстві) під час дослідження первинних моделюючих систем (мови), і вторинних систем (міфу, релігії, фольклору, поезії, кіно, живопису, архітектури).

Картина світу – це наше уявлення про реальність, вона є реальністю людської свідомості, одним із завдань життя: «Людина намагається адекватним способом створити в собі просту і ясну картину світу для того, щоб в певній мірі спробувати замінити цей світ створеною таким чином картиною. Саме цим займається художник, поет, філософ і дослідник, кожен по-своєму. На цю картину та її оформлення людина переносить центр тяжіння свого духовного життя...» (А. Ейнштейн). Таким чином, світобачення кожного народу складається в картину світу: «кожна цивілізація, соціальна система характеризується своїм особливим способом сприйняття світу» (А. Гуревич). Отже, менталітет будь-якої лінгвокультурної спільноти переважно обумовлений певною картиною світу, в якій репрезентовано світобачення, світорозуміння її членів.

Картина світу – це цілісний, глобальний образ світу, який є результатом всієї духовної активності людини, вона виникає під час всіх контактів зі світом

та уявлень про нього. Якщо світ – це людина і середовище в їхній взаємодії, то картина світу – «результат переробки інформації про середовище і людину» (Т. Ців'ян). Людина не може помічати тих явищ і предметів, які знаходяться поза її уявленнями про світ. Так, М. Хайдеггер писав, що під час звучання слова «картина» ми думаємо насамперед про відображення чого-небудь, «картина світу, сутність якої зрозуміла, означає не картину, яка зображує світ, а світ, зрозумілий як картина» (М. Хайдеггер).

Проте, картина світу – це не простий набір «світлин» предметів, процесів, явищ, ознак, дій тощо, вона вбирає в себе не тільки відображені об'єкти, але й позицію суб'єкта, що відображає, його відношення до цих об'єктів, до того ж позиція суб'єкта є такою ж реальністю, як і самі об'єкти. Оскільки відображення світу людиною не пасивне, а діяльнісне, відношення до об'єктів не тільки породжується цими об'єктами, але й здатне змінити їх через діяльність. Отже, система соціально-типових позицій, відношень, оцінок знаходить знакове відображення у системі національної мови і бере участь у конструюванні мовної картини світу.

2. Мовна картина світу, національно-мовна картина світу

У сучасній лінгвістиці *мовна картина світу* визначається як представлення предметів, явищ, фактів, ситуацій дійсності, ціннісних орієнтирів, життєвих стратегій і сценаріїв поведінки в мовних знаках, категоріях, явищах мови, що є семіотичним результатом концептуальної репрезентації дійсності, в етносвідомості. *Мовна картина світу* співвідноситься з поняттями наукової й наївної картин світу: перша опосередкована науковим знанням про світ, друга – національно-культурним і емпіричним досвідом етносу. Як бачимо, у цілому поняття мовної картини світу пов'язане з поняттями «народ», «етнос», «нація» і розумінням національного характеру особистості. Що поєднує людей у народ? Що визначає приналежність людей до того або іншого народу?

Об'єднуючою й цементуючою силою є його історія, що зберігається в соціальній пам'яті, у культурі. Історичний підхід обумовлює необхідність розгляду поняття «народ» у двох контекстах:

- народ як етнічна (етногенетична) спільнота;
- народ як етносоціальна спільнота.

Етнос – це соціальна група, членів якої поєднує етнічна самосвідомість, що формується на основі його уявлень про своє походження, про генетичний зв'язок з іншими представниками цієї групи. Людина є носієм певної національної ментальності та мови, що беруть участь у спільній діяльності (і що особливо важливо – мовній діяльності) з іншими представниками національної спільноти. Сучасним дослідникам цікавою є не людина взагалі, а людина у мові. Мова є єдиним засобом, здатним допомогти проникнути у приховану від споглядання сферу ментальності, тому що вона визначає приховану сферу

членування світу в тій чи іншій культурі. Вона розповідає про людину такі речі, про які сама людина й не здогадується. І.А. Гончаров у листі до Є.Н. Нарішкіної писав: «Мова не є тільки говіркою: мова є образом усього внутрішнього людини: її розуму, того, що називається серцем, вона є виразником виховання, всіх розумових і моральних сил».

Національно-мовна картина світу (національно-мовна модель світу) є виражене засобами певної мови світовідчуття і світорозуміння певного етносу, вербалізована інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу та себе самого в цьому світі. *Національно-мовну картину світу* може бути репрезентовано за допомогою просторових (*вгору – вниз; праворуч – ліворуч; захід – схід; далекий – близький*), часових (*день – ніч; зима – літо*), кількісних, етнічних та інших параметрів. На її формування впливають мова, традиції, природа й ландшафт, виховання, освіта та інші соціальні фактори. Картина світу може бути цілісною (міфологічна, релігійна, філософська), але й може відображати певний фрагмент світу, тобто бути локальною. Отже, мовна картина світу частково універсальна і частково національно специфічна.

Центральною частиною *національно-мовної картини світу* є той єдиний поняттєвий базис людської свідомості, на якому і ґрунтується «психологічна єдність людства». Спільний базис виступає центральною частиною національно-мовної картини світу у вигляді набору мовних універсалій, які відбивають єдність різних мов і культур. От як міркує з цього приводу відома австралійський лінгвіст А.Вежбицька: «Поряд з величезною кількістю понять, специфічних для певної культури, існують також деякі фундаментальні поняття, які підлягають лексикалізації в усіх мовах світу... Мовні та культурні системи значною мірою відрізняються одна від одної, але існують семантичні й лексичні універсалії, що вказують на спільний поняттєвий базис, на якому ґрунтуються людська мова, мислення і культура...». Поєднання універсального з національним через мову і створює «обличчя» національного менталітету, промальовуючи його у мовних формах.

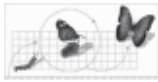
Отже, погляд на світ певним чином не лише універсальний, а й національно-специфічний, тому носії різних мов можуть бачити світ дещо по-різному, крізь призму своїх мов.

ДОВІДКА

Мовна картина світу – це мозаїкоподібна польова структура взаємопов’язаних мовних одиниць, що через складну систему фонетичних явищ, лексико-семантичних і граматичних значень, а також стилістичних характеристик відбиває відносно об’єктивний стан речей довкілля і внутрішнього світу людини, тобто загалом картину (модель) світу як таку. ...мовну картину світу можна сприймати як загальнолюдський універсум і як національне мовне явище. На схемі подаємо спробу Ю. Караулова спроектувати поняттєвий універсум на власне мовну картину світу (*В.В. Жайворонок «Українська етнолінгвістика»*).

Мовна картина світу

ЦІКАВО ЗНАТИ

1. Філософська наука успішно довела, що насправді не ми володіємо мовою, а навпаки, мова володіє нами. «Не вербалізоване, не впіймане словом вислизає з ясно освітленого кону свідомости в темну млу непевних, хаотичних відчуттів, — єдино лише висловлене, ославлене існує для нас реально: мова і тільки мова велить нам сприймати світ таким, а не інакшим, накидає нам світогляд. Завдяки мові уродженець Борнео бачить 37 відтінків зеленого кольору, яких не бачу я, а мені «хата»-жінка несвідомо видається теплішою, обжитішою, а ніж «дім»-чоловік (жіночність-бо обволікає, обтулює собою, тоді як *masculinum* — завжди твердість протистояння, виклик: насторч світові), — і хай потрапить це зрозуміти природний англومовець, у чийй свідомості не існує роду для неживих предметів! По суті національна мова — чи не єдина абсолютно необорна нематеріальна даність, із форм якої душа негодна вийти так само, як із «приділеного» їй тіла: словом структурується все наше внутрішнє життя, від мислення до сновидінь, і недарма прагнення прибрати до рук цей «психічний зонд», невідпорне знаряддя контролю за людиною (жодні психотропні препарати не дадуть подібного ефекту!), — прагнення узурпувати право на унормування мови притаманне всякій владі, знаній в історії людства» (О. Забужко).

2. Національна ментальність відбивається в мові на різних рівнях — побутовому, науковому тощо. Невідповідність інформації, що стоїть за словом у різних мовах, яскраво виявляється в перекладах, коли домінує ментальність перекладача. Навіть така, здавалось би, загальнолюдська категорія понять, як колір, не є універсальною.

С. Іваненко наводить цікаві приклади перекладу з англійської мови: «...the fields were *brown*» — «земля в полях *бура* (Е.Хемінгуей). Багатозначний англійський прикметник *brown* акумулює назви трьох українських кольорів: *бурий, коричневий, карий*, серед яких національно значущим є останній. *Карі очі* — це не просто відтінок, а *живий коричневий* колір, *вишнево-коричневий* (порівн. у російській мові: *карий* — колір очей; масть коней; *темно-коричневий*). В іншому прикладі «his *russet* hair» — «*каштанові* волоси» (С.Моем) прикметник *russet* не ідентифікується лексемою «*каштановий*», оскільки має значення «*червоно-коричневий*». В англійській мові є відповідний прикметник *chestnut*, який, до речі, має ще й значення «*гнідий*». Іноді такі розбіжності виникають через відсутність подібної реалії в мові перекладу, наприклад: «*клюквенное сукно*» — «*mulberry-cloth*» (О.Толстой). Слово *mulberry* перекладається як шовковиця, яка аж ніяк не нагадує журавлину, хіба що у вигляді прикметника із значенням «*темно-червоний*». В американському варіанті йому відповідає *crutch*. Індивідуальні авторські епітети перекладаються, як правило, буквально: «*grape colour*» — «*виноградний* цвет» (Дж.Голсуорсі). С.Ожегов такий колір не фіксує взагалі.

Існує багато теорій походження назв кольорів. На думку І.Вихованця, у давні часи світ був *біло-чорним*, тобто сприймалися лише *ахроматичні* кольори. Першим кольором, що його виділили із цього безбарв'я, був *червоний*, який

«народили сонце, вогонь і кров». Потім виникали й інші основні барви спектра, навколо яких групується усе розмаїття відтінків.

У російській мові слово «красный» пов'язують з іменником «краса». Первинне значення його збереглося у словосполученнях «красно баять» і «красно рещи» (красноречие, красноречивый). Значення кольору виникло пізніше. «Красный» ототожнювався з кольором крові. Звідси й пішли окремі фразеологізми, наприклад, «начать с красной строки». У давнину новий розділ книги писали кіновар'ю, рідиною червоного кольору, тому весь перший рядок абзаца почали називати «красной строкой».

«Словник символів культури України» підкреслює, що практично у всіх етносів червоний кодир асоціювався з кров'ю, війною, ранами, смертю, любов'ю, чоловічою силою, вогнем.

В іспанській та німецькій мовах червоному (ісп. *rojo*; нім. *rot*) відповідають два кольори — червоний і рудий. Англійський *red* також поєднує в собі ці кольори, проте у словосполученні *Turkey red* він набуває й іншого значення: червоно-оранжевий.

Як бачимо, назви кольорів неоднаково сприймаються представниками різних народів, що фіксують і тлумачні словники. Розглянемо, що входить у поняття червоний у різних мовах. Новий тлумачний словник української мови виділяє такі складові цього кольору: колір крові та його близьких відтінків; темно-рожевий, кривавий, багрянний, буряковий. У російській мові *красный* тлумачиться як колір крові, стиглих ягід суниці, яскравої квітки маку; *багрянний* і *темно-рожевий* відкидаються.

Різняться і назви варіантів цього кольору. В українській мові є й неповторна, поетична, чисто національна назва кольору полум'я — червоногарячий, «який має колір вогню; яскраво-червоний». У росіян функціонує прикметник *алый* — яскраво-червоний (тюрк, *аль* — алий), якому за кольором відповідає український *жаркий*. Вони різняться сферою вживання: *алый* (фолькл., поет.), *жаркий* (розмов.). Назва *алый* фіксується в російських пам'ятках від XIV ст. Вживається ця назва в татарській мові, але з іншим значенням (*al* — світла-рожевий, турецькій *alew* — *alel* — полум'я, арабській *vlaw* — полум'я), що відповідає українському червоногарячий. І. Вихованець називає такі відтінки червоного: багрянний (дозрілість барв осіннього подиху, згушеність червоного кольору); порівн.: в російській мові багрянний — густо-червоний, темно-червоний; український пурпуровий — синонім до прикметника багрянний; яскраво-червоний з фіолетовим відтінком (рос. темно- чи яскраво-червоний), калиновий — колір калинового соку або ягоди (С.Ожегов як назву кольору не вносить); малиновий — колір спілої малини, крові, вражаюче червоний, кривавий (рос. малиновий — густий, червоний з відтінком фіолетового). Отже, навіть схожість назв, їх лінгвістична тотожність не гарантують тотожності змісту, однакового сприймання назв кольорів у різних етносів, зокрема близьких за мовою й культурою, оскільки за такою назвою стоїть набагато більше, ніж проста семантика. Кожна земля породжує своє розуміння барв світу, а тим більше їх відтінків і варіантів, обирає свої, неповторні назви, відповідні до того, чим багатий конкретний край.

Таким чином, лексеми, що номінують кольори, стають джерелами національно-культурної інформації, репрезентантами конкретного народу, його мовної картини фантастично розмаїтого світу.. (І. Колесникова «Ментальна лексика і наукова термінологія: один із фрагментів мовної картини світу»).

ВПРАВИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Завдання 1. Користуючись конспектом, складіть словник теми. Звірте його з матеріалом, поданим нижче.

Завдання 2. Структура мовної особистості, на думку відомого російського мовознавця Ю. Караулова, умовно складається з трьох рівнів: 1) нульового (вербально-семантичного); 2) першого (лінгвокогнітивного), 3) другого (прагматичного, мотиваційного).

Нульовий рівень відбиває рівень володіння буденною мовною семантикою, лексико-граматичним фондом мови. Перебуваючи на цьому рівні, мовна особистість повинна сформувати готовність здійснювати вибір слова, усне мовлення, володіння нормами орфографії та ін.

Перший (лінгвокогнітивний) рівень передбачає інтелектуальні характеристики мовної особистості, притаманні її картині світу, тобто тезаурусові. У якості одиниць виступають одиниці тезауруса – поняття, слова-символи, образи. Мовна особистість цього рівня має розвинути вміння визначати використовувані поняття, знаходити, вибирати, розуміти й переробляти необхідну інформацію із запропонованих текстів та ін.

Другий – прагматичний рівень (мотиваційний) включає виявлення і характеристики мотивів, цілей, інтересів, соціальних ролей, які керують людиною у процесі комунікації. Одиницями цього рівня є комунікативно-діяльнісні потреби особистості: необхідність висловитися, отримати інформацію, вплинути на співрозмовника тощо, що вимагає від особистості оволодіння готовністю керувати спілкуванням, цілеспрямовано будувати висловлювання, переконливо говорити тощо. (Караулов Ю.Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения //Язык и личность. – М. : Наука, 1989).

Як ви розумієте міркування науковця? Яке значення для полімовної особистості мають знання національно-мовних картин світу?

Завдання 3. Про що йдеться у висловлюваннях В. фон Гумбольдта? Поясніть думки вченого на прикладі мов і культур, які знаєте.

1. «...відмінності між мовами становлять щось більше, ніж звичайні знакові відмінності..., різні мови за своєю суттю, за своїм впливом на пізнання та почуття є в дійсності різними світобаченнями» (Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М. : Прогресс, 1985. – С.16-17).

2. «Мова є немовби зовнішній вияв духу народів: мова народу є його дух, а дух народу є його мова» (Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества. – В кн. : Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 67).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Картина світу – це цілісний, глобальний образ світу, який є результатом всієї духовної активності людини, вона виникає під час всіх контактів зі світом та уявлень про нього.

Мовна картина світу – представлення предметів, явищ, фактів, ситуацій дійсності, ціннісних орієнтирів, життєвих стратегій і сценаріїв поведінки в мовних знаках, категоріях, явищах мови, що є семіотичним результатом концептуальної репрезентації дійсності, в етносвідомості.

Національно-мовна картина світу (національно-мовна модель світу) є виражене засобами певної мови світовідчуття і світорозуміння певного етносу, вербалізована інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу та себе самого в цьому світі.

ПРОКОМЕНТУЙТЕ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

1. Мова – дім буття людської істоти (М. Хайдеггер).
2. Мова – дім буття духу (Ю. Степанов).
3. Межі моєї мови означають межі мого світу (Л. Вітгенштайн).
4. Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування (І. Огієнко).

ПОМІРКУЙТЕ

1. Аргументовано доведіть, що певна мова відображає свій спосіб сприйняття та організації світу.
2. Поясніть сутність поняття «національно-мовна картина світу».
3. Іван Огієнко зазначав, що етнографію, етноісторію чи етнокультуру пранароду можна вивчати не лише за допомогою предметів матеріальної культури, знайдених унаслідок археологічних розкопок, а й через слово (Огієнко Іван. Історія української мови. Т.1. Вступ до історії української мови. – Кам'янець-Подільський, 1919. – С. 17-19). Прокоментуйте висловлювання педагога.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Кульчицький О. Світовідчуття українця // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 48-65.
2. Нечуй-Левицький І.С. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К. : Обереги, 1992. – 96 с.
3. Чукіна В. Мовна картина світу українців / В. Чукіна // Українська мова та література. – 2004. – Число 8 (360). – С. 3-8.
4. Шигарева М.О. Роль мовної картини світу в соціальному пізнанні (історико-філософський аспект). – Львів, 1996. – 182 с.

§ 15. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СВІТУ В ЗНАЧЕННЯХ МОВНИХ ОДИНИЦЬ

1. Проблема концепту в сучасній лінгвістиці

Кожна мовна одиниця, зорієнтована на простір, довкілля, є мовленнєвим виявом певного його фрагмента. Та оскільки цей простір – явище динамічне, а не статичне, мовні одиниці, що його відображають, зазнають усіляких перетворень і набувають концептуальних значень, що розширюють семантичне поле того чи того мовного знака. Інакше кажучи, слово не просто містить і передає актуальну інформацію. Воно передає також загальногуманістичну, соціально-історичну, інтелектуальну, етнокультурну, експресивно-емотивну, оцінну інформацію, значущу для того чи того соціуму. У результаті мовна одиниця функціонує часто не просто як слово-номінація (назва) з одним чи кількома значеннями, а як слово-концепт – вмістилище узагальненого культурного смислу (сенсу), що дає підстави вважати мовну одиницю *концептом*.

Термін «*концепт*» є запозиченням із лат. *conceptus* – поняття, від *concipere* – «збирати, вбирати у себе; представляти себе; утворювати тощо».

Термін «концепт» у лінгвістиці не новий. Так, С.А. Аскольдов-Алексєєв у своїй статті «Концепт і слово», опублікованій у 1928 році, акцентуючи увагу на функції заміщення, яку виконує концепт, тлумачить це поняття так: «...концепт – мисленнєве утворення, яке заміщує нам у процесі думки невизначену кількість предметів одного й того ж роду».

На сьогодні у сучасній лінгвістиці існує три основних підходи до розуміння концепту, що базуються на спільному положенні: концепт – те, що називає зміст поняття, синонім смислу.

Перший підхід, представником якого є Ю.С. Степанов, під час розгляду концепту передбачає більше уваги культурологічному аспекту, вся культура розуміється як сукупність концептів і відношень між ними. Відповідно, *концепт* – це основний осередок культури в ментальному світі людини. У такому розумінні терміна «концепт» роль мови є вторинною, він є лише допоміжним засобом – мовною формою згустку культури.

Другий підхід до розуміння концепту (М.Д. Артюнова, Т.В. Булигіна, А.Д. Шмельов та інші) представляє семантику мовного знака єдиним засобом формування змісту концепту.

Прибічниками *третього підходу* є Д.С. Лихачов, О.С. Кубрякова та інші, котрі вважають, що концепт не безпосередньо виникає із значення слова, а є результатом зіткнення із значенням слова з власним і національним досвідом людини. Таким чином, концепт є посередником між словами та дійсністю.

Цікавою є теорія, яку запропонував Ю.Д. Апресян. Вона ґрунтується на таких положеннях:

- 1) кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття й організації світу; значення, які виражаються в ній, складаються у певну єдину систему поглядів, колективну філософію, яка нав'язується мовою усім її носіям;
- 2) притаманний мові спосіб концептуалізації світу частково універсальний і частково національно специфічний;
- 3) погляд на світ (спосіб концептуалізації) «наївний», оскільки відрізняється від наукової картини світу, але це не примітивні уявлення.

Загальним для всіх цих підходів є спільна думка вчених про зв'язок мови та культури; розходження обумовлено різним баченням ролі мови у формуванні концепту. Об'єкти світу стають «культурними об'єктами» лише у тому разі, якщо уявлення про них структуруються етномовним мисленням у вигляді специфічних знань, *концептів*.

Цей термін до нашого часу не має одного визначення. Наведемо найбільш відомі визначення концепту.

На думку О.С. Кубрякової, *концепт* – це оперативна змістовна одиниця пам'яті ментального лексикону, концептуальної системи мозку, всієї картини світу, відображеною у психіці людини.

А. Вежбицька дає інше тлумачення *концепту*: він із світу «Ідеальне», має ім'я і відображає культурно-обумовлене уявлення людини про світ «Дійсність».

В.І. Карасик і Г.Г. Слишкін розуміють *концепт* як «...багатовимірну ментальну одиницю з домінуючим ціннісним елементом». На думку вчених, концепт групується навколо певної точки свідомості, від якої розходяться асоціативні вектори, де найбільш актуальні для носіїв мови асоціації становлять ядро концепту, менш значущі – периферію. Мовна або мовленнева одиниця, якою актуалізується центральна точка концепту, є *іменем концепту*.

О.О. Селівановою *концепт* кваліфікується як «...інформаційна структура свідомості, різноsubstrатна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й поза-свідомого».

Упорядковане поєднання концептів у свідомості людини становить її концептуальну систему. Таким чином, на думку М.П. Кочергана, «...ці концепти не можна зводити до ментального лексикону, тобто системи вербалізованих («ословлених») знань, яку ще називають внутрішнім лексиконом, тезаурусом, мовною пам'яттю...». Концептосистема і ментальний лексикон знаходяться у відношенні «ціле – частина», оскільки концептосистема – це єдиний рівень представлення знань, що поєднує мовну, сенсорну й моторну інформацію.

Різні визначення *концепту* дозволяють говорити про його ознаки:

- 1) це мінімальна одиниця людського досвіду в його ідеальній уяві;
- 2) це основні одиниці обробки, зберігання і передачі знань;
- 3) це основний осередок культури в ментальному світі людини.

Отже, *концепти* представляють світ у голові людини, створюючи концептуальну систему, а знаки людської мови кодують у слові зміст цієї системи.

Відсутність одного визначення пояснюється складною, багатовимірною структурою концепту, яка містить окрім понятійної основи, соціо-психокультурну частину, яка не стільки мислиться носієм мови, скільки переживається ним; вона включає асоціації, емоції, оцінки, національні образи та конотації, притаманні певній культурі, певному народу.

Концепти в свідомості людини виникають у результаті діяльності, досягнення світу, соціалізації, а точніше складаються з:

- її безпосереднім чуттєвим досвідом — сприйняття світу органами чуття;
- предметної діяльності людини;
- розумових операцій з вже існуючими у людській свідомості концептами;
- мовного знання (концепт може бути повідомлений, пояснений людині у мовній формі);
- шляхом свідомого пізнання мовних одиниць (З.Д. Попова, І.А. Стернін).

Концепти як результати розумової діяльності мають бути вербалізовані. На думку вчених, вони не можуть бути повністю описані, оскільки «... в усіх духовних концептів ми можемо довести свій опис лише до конкретної межі, за якою лежить певна духовна реальність, яка не описується, а лише проживається» (Ю.С. Степанов).

Для встановлення смислового навантаження концепту необхідно виконати наступні кроки:

- 1) визначити ситуацію, до якої належить концепт, а за наявності тексту ця операція виконується на його основі;
- 2) встановити місце обраного концепту у мовній картині світу та мовній свідомості етносу, нації за допомогою енциклопедичних і лінгвістичних словників;
- 3) звернутися до етимології для урахування її особливостей;
- 4) оскільки словникові тлумачення подають загальне уявлення про значення слова, а енциклопедичні словники — про поняття, то необхідно задіяти до аналізу різні контексти, що містять лексичну одиницю, в якій задіяні найтонші смислові елементи цього концепту;
- 5) за необхідності використати для інтерпретації живопис, музику, скульптуру тощо.

Осмилення концепту варто починати із *семантичного аналізу*, що має роз'яснювальний характер відносно слова. Аналіз інформації відбувається на основі вивчення значень одиниць мови: виявлення синонімів, омонімів, антонімів; з'ясування багатозначності; аналіз змін у значеннях цих одиниць мови під час різної сполучуваності. Семантичний аналіз дозволяє вивчати інформацію щодо смислового змісту її окремих елементів, знаходити способи мовної відповідності при однозначному розпізнаванні повідомлень. Семантичний аналіз спрямований на роз'яснення семантичної структури слова, уточнення

денотативних, сигніфікативних, конотативних значень, які її реалізують. Такий аналіз може мати характер нелінійної репрезентації, не простого переліку сем, а моделі їхніх зв'язків у структурі значення. Тому підхід має бути таким: *від слова – до думки* (О.О. Селіванова) і передбачати використання на уроці української мови з'ясування значень слова.

Смисл концепту, що виходить далеко за межі лексичного аналізу відповідного слова, реалізується в тексті звичайно не в усіх, а лише в окремих своїх «іпостасях» і в повному обсязі виявляє себе в межах дискурсивної семантики, на базі багатьох текстів, кількість яких може бути необмеженою. Визначення смислів з орієнтацією на звичні «тексти культури» (міфи, легенди, казки, художні твори, паремії тощо) має доповнюватися широким мовним простором, із включенням, зокрема, наукової продукції, богословської літератури, публіцистики, розмовної практики, асоціативно-образних параметрів, різного роду апперцепцій (опора на попередній досвід) тощо. З цією метою доцільно використовувати *концептуальний аналіз*.

На відміну від семантичного концептуальний аналіз слова передбачає встановлення смислу, навколо якого ґрунтуються інші номени, категорії, образи, знання, когнітивні уявлення. Головну відмінність цих видів аналізу треба вбачати в самому підході: *від слова до думки* – для семантичного, *і від думки до слова* – для концептуального (О.Селіванова). Отож «...характеристика концепту, вираженого іменем, має ґрунтуватися на встановленні його відношень з іншими компонентами тексту, з урахуванням того, що в поняттєвому вимірі концепти включають часом різноаспектні константи, які передають сутність як загальнолюдських, так і національно орієнтованих цінностей».

ДОВІДКА

Система термінів лінгвокультурології знаходиться на стадії формування базових понять, про що яскраво свідчать спроби дослідників знайти якнайточніші найменування для центральних понять. В. Кононенко у своїх студіях використовує словосполучення «визначальні слова-поняття». Згадуваний автор пише: «особливості національного характеру знаходять вияв у мікрополі споконвічних мовних утворень на позначення найсуттєвіших, визначальних для українців слів-понять, таких як *земля, мати, хата, хліб, доля*. Кожна з цих номінацій має систему первинних і вторинних значень, характеризується широкими асоціативними зв'язками, здатністю виконувати когнітивні функції метафоризації, символізації, персоналізації, посилені можливостями включатися в різноманітні контексти, утворювати стійкі звороти». В. Жайворонок вживає термін «концепти історико-культурної свідомості народу», вважаючи їх не просто словами-знаками, а мовними одиницями, наповненими етнокультурним змістом, які здебільшого і функціонують у культурних контекстах та позначені образністю та етносимволікою. Цитований автор до «концептів історико-культурної свідомості народу» слушно зараховує не лише

абстрактні концепти. Зіставні погляди на обсяг концептосфери висловлює Р.Кісь: «У межах життєвого середовища кожен об'єкт — це інтенціональний об'єкт. Він наділений смислами (ще й сам дієво впливає на динаміку сенсоутворення) і має для людини (суспільного стратуму) відповідну значущість чи «вагу». Із цього погляду наївне уявлення про існування якоїсь так званої «матеріальної культури» на противагу духовній — це тільки за давня фікція». Абсолютно поділяючи погляди Р. Кіся на культурну значущість «матеріальних об'єктів», не можу погодитися із визначенням «лінгвокультурних концептів» як «етнокультурних компонентів слова», «що «заряджені» смисловою специфікою структур життєдіяльності етносу, його окремих груп (від систем «modus operandi» щодо знарядь та інших артефактів аж до стійких інтерпретаційних, оцінкових моделей і фонових знань)...». Можливо, цитований автор має на увазі «етнокультурний компонент значення слова», який у термінах традиційної семантики отримав найменування національно-культурний компонент значення, а також культурно-національна конотація. У пропонованому Р. Кісем підході відбувається, з нашого погляду, невиправдане поєднання терміносистеми традиційної семантики із терміносистемою когнітивної лінгвістики: автор одночасно використовує терміни семеми («як основні інтралінгвальні одиниці змісту»), лінгвокультурні концепти та лінгвокомунікативні конструкти. Таке розуміння лінгвокультурного концепту (за логікою Р. Кіся, семема та концепт лише перетинаються та кожен з них містить і власну інформацію, тобто в мові є «інформація», якої не містить когніція!) гранично суперечить ідеям когнітивного підходу. Когнітивісти переконані, що «мова кодує частково і вибірково способи мислення та аналізу, які є еволюційно старшими, ніж мова; і більше того — ми знаємо про наші слова більше ніж закодовано у мові загалом».

Сьогодні формуються підходи до аналізу концептів. О. Селіванова вважає, що «спільним для всіх концептуальних досліджень є пошук деякої структури, проміжної мови...». А. Вежбицька створила методику опису значення слова за допомогою семантичних примітивів (робота була виконана на конкретній лексиці — англ. cup, mug, jars, cabbage, carrots тощо). У подальших роботах А. Вежбицька пропонує описувати суспільство через ключові слова, які репрезентують ключові культурні концепти, і «культурну граматику», яка відображає перелік підсвідомих правил мислення. У 1997 році з'являється дослідження А. Вежбицької «Розуміння культур через їх ключові слова», в якому аналізуються концепти (наприклад, англ. freedom, лат. libertas, рос. свобода, воля, польськ. wolność тощо). Цитований автор приходить до висновку про те, що «ключовими словами» є звичайні, а не маргінальні слова; вони можуть часто вживатися в семантичних доменах (домени емоцій, домени покарання); ці слова є центрами цілих фразеологічних кластерів, як, наприклад, російське слово душа; часто вживаються в прислів'ях, висловах, популярних піснях, назвах книг. Тобто головну роль у процесі дослідження відіграє інтуїція лінгвіста, але, на жаль, інтроспекція (навіть і тренувана) як метод дослідження не завжди дозволяє отримати вірогідні результати. Так, А. Вежбицька прийшла до вис-

новку, що особливості російського національного характеру розкриваються і відображаються в трьох унікальних поняттях російської культури – душа, судьба и тоска, а також «авось». У цитованому дослідженні як «еталон» використовувалася англомовна культура і певним чином ігнорувалися концептосфери інших слов'янських культур.

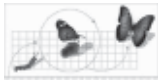
Роботи Р. Ленекера, на думку Є. Рахіліної, репрезентують «візуальний підхід» в описі концепту в поняттях профілю й бази; одна з найважливіших ідей Р.Ленекера полягає у тому, що людина під час сприйняття концептів не оперує окремими семантичними ознаками чи їх множинами, а цілими образами. Так, Р. Ленекер припускає, що когніція має деяку вроджену базу, яка містить біологічний субстрат з вродженими ментальними структурами чи здібностями; без такого вродженого підґрунтя когніція ніколи не виникає; нові концепти створюються через попередній досвід; когнітивний розвиток є циклічним: існуючі ментальні структури забезпечують підґрунтя для когерентного досвіду різного роду (психічного, соціального чи виключно уявлюваного); досвід породжує нові ментальні структури, що репрезентують вищий рівень системи; «культурні концепти», культурна інформація знаходяться на вищих рівнях цієї складно влаштованої системи, вони формуються на пізніших стадіях через неперервний досвід...

Ця ж проблема перебуває у центрі уваги польської етнолінгвістики. Є.Бартмінський зазначає, що мовознавець повинен збудувати мовний портрет предмета. Процес створення мовного портрета предмета Є. Бартмінський, услід за Р. Ленекером, називає профілюванням. «У нашій дефініції профілювання є суб'єктивною (тобто такою, що має свій суб'єкт) мовно-понятійною операцією, яка полягає в своєрідному формуванні образу предмета через трактування його в окреслених аспектах (підкатегоріях, фасетах), таких, як наприклад, походження, якості, вигляд, функції, події, переживання і т.ін., у межах певного типу знання й згідно з вимогами окресленого погляду». Результатом процесу створення мовного портрета предмета (профілювання) Є. Бартмінський вважає профіль. «Різні профілі не є різними значеннями, є способами організації семантичного смислу всередині значень. Є твореними на основі деривації, що виходить від базового переліку семантичних ознак, прикмет в сфері значення – відкритого переліку ознак. Профілювання закладає існування прототипу. Можна поняття прототипу пов'язувати з профілюванням, приймаючи існування прототипного профілю й похідних від нього». На думку З. Мужинського, відмінності концепцій Р. Ленекера та Є. Бартмінського полягають у тому, що «профілювання у Бартмінського є профілюванням у свідомості суспільній, у тому, що є усталеним... Для Р. Ленекера процес цей полягає у емпіричному одиничному суб'єкті, у якому лише деякі аспекти узвичаїлися». Тобто у концепціях Є. Бартмінського та Р. Ленекера розмежовуються суспільна, культурна свідомість й свідомість психологічна, одинична. Є. Бартмінський також вважає (на відміну від Р. Ленекера, який говорить про рамку спостереження), що досвідну рамку формують різноманітні коди (вербальний, поведінковий, міфолого-ідеологічний, предметно-символічний).

Отже, як видається, доцільно говорити про окремі прийоми концептуального аналізу, які переважно використовуються комплексно, у тому чи іншому поєднанні, що становить специфіку тієї чи іншої методики. Серед них: «візуальний» метод Р. Ленекера, метод «профілювання» Є. Бартмінського та його школи; опис за предикатними зв'язками та моделюванням «діагностичних контекстів»; опис концепту за його асоціативним полем; аналіз значення за словниковими дефініціями; етимологічний аналіз; метод вивчення концепту через лексико-граматичне поле лексеми, що його репрезентує. У лінгвокультурології спостерігається декілька напрямів вивчення концептів з огляду на вибір матеріалу дослідження. А. Вежбицька досліджує «ключові культурні концепти», виявляючи національно-культурну специфіку через семантичні примітиви на матеріалі неблизькоспоріднених мов. Також у низці лінгвістичних праць представлений одномовний (чи переважно одномовний) аналіз концептосфери мови, наприклад, у проекті «Логический анализ языка», студії т.Булигіної, О. Шмельова, О. Шмельова. Якщо випадіння концептів «матеріального світу» з поля зору дослідника лише збіднює наукову картину світу, то висновки про національно-культурну специфіку, зроблені на одномовному матеріалі, вульгаризують її. Одне із вразливих місць багатьох сучасних лінгвокультурологічних досліджень – це продукування глобальних висновків про менталітет та національно-культурну специфіку того чи іншого явища на локальному матеріалі (досліджуються мовні факти однієї мови чи явища лише одного мовного рівня). Однак, навіть за умови міжмовного та міжрівневого дослідження, охопити мегатекст дуже складно. Наприклад, І. Голубовська, аналізуючи суфікси пестливості на матеріалі української та російської мов, стверджує, що український суфікс -еньк- надає слову «відтінок позитивної здрібності, ніжного, ласкавого ставлення з боку мовця», натомість у російській мові цей суфікс, окрім тотожних з українською мовою значень, «здатен передавати конотацію жалості, співчуття і навіть іронії, маючи, таким чином, ширший емосемантичний потенціал», що дозволяє дослідниці, як видається, погодитися з думкою про «обмежену здатність українця входити у становище іншого (чужого)». І далі: «На відміну від російської, українська мова не схильна до формантного вираження конотації зневажливості, принизливості та іронії. Ці мовні факти свідчать про суттєві психологічні відмінності двох близьких народів, про більший позитивізм українців порівняно з росіянами». Проте вже існування численних українських фразеологічних одиниць з компонентом *серце є*, на думку цитованого автора, «ще одним аргументом на користь визнання української кордоцентричності, особливостей емоційного психотипу українця, у якому трагічна доля українського етносу сприяла акцентуації переважно негативних реєстрів емоційної чуйності».

Отже, ...у процесі розумової діяльності відбувається актуалізація принаймні однієї й згортання інших структурних частин концепту – фреймів. Культурно значущий концепт – одиниця ментального рівня, яка у певній системі (картині світу) виконує роль стрижневого елемента. Видається, що по-

гляд на концепти як на ментальні конструкти, що «стоять» лише за «абстрактними» сутностями, не може бути застосований у межах лінгвокультурології. Власне і національно-культурну специфіку не можна вважати параметром релевантним для зарахування тих чи інших одиниць до концептів. Широкий погляд на розуміння культурно значущих концептів уможливорює пояснення взаємозв'язків мови, мислення та культури, дає змогу дослідити процеси творення значень. Перед лінгвокультурологією сьогодні стоїть важливе завдання – вивчити принципи вербалізації ментальних одиниць – концептів та їхнього функціонування в мегатексті методом зіставлення з аналогічними одиницями інших мов з метою виявлення культурно значущої інформації і культурно значущих концептів певної мови, що у результаті повинно привести до вичерпного опису мовної картини світу та її специфіки (О.Левченко «Лінгвокультурологія та її термінна система»).

ЦІКАВО ЗНАТИ

До національних історико-культурологічних концептів можна було б віднести, скажімо, поняття *побратимство/побратим*. За словником, *побратимство*: 1) давній слов'янський звичай зміцнення дружби прирівнюванням її до братських стосунків; 2) група об'єднаних спільною діяльністю і метою людей, які додержуються певних установлених ними правил; братство; 3) братське почуття, ставлення; дружба. Як видно, автори Словника намагалися уникнути «прив'язування» *побратимства* до історично зумовленого козацького звичаю, до національно орієнтованого явища. У тлумаченні слова *побратим* визначення 'той, хто вступив у побратимство з ким-небудь; названий брат' зроблено знову таки без посилання на історичні обставини існування українського *побратимства*. У Словнику Б. Грінченка *побратим* передається російським 'названий брат, друг', *побратимство* – як 'братство, дружба', тобто представлені як безеквівалентні одиниці...

Як видно, у тлумаченнях не наголошується на особливо близьких відносинах, що дорівнюють побратима до названого брата.

Побратим, побратимство мають типовий префікс *по-*, що зазначає об'єднання в щось спільне, неподільне (порівняйте *побрататися, побратися, помиритися* і под.). За словником, *побратим* має аналоги в інших слов'янських мовах, зокрема польське *pobratim*, що, очевидно, сприяло його утвердженню на українському ґрунті (порівняйте болгарське *побратим, братим*).

Побратимство, як історичне явище склалося в Україні в часи козаччини з його культом чоловічої дружби, за умов відсутності у Січі жінок. Як писав Д.І.Яворницький, «щоб полегшити труднощі своєї самотньої долі, щоб мати якщо не супутниць, то супутників життя, запорізькі козаки часто зверталися у себе до так званого побратимства. З одного боку, січовий козак як людина мав душу й серце, відчував потребу когось любити, до когось прихилитися; але любити жінку він не міг, отож «прихилитися» слід було до такого ж

«сіроми», як він сам. З іншого боку, січовий козак, котрий або сам нападав, або чекав нападу інших, потребував вірного друга й нерозлучного товариша, котрий міг би вчасно прийти на допомогу чи відвести від нього несподівану небезпеку. Отож, потребуючи з цього огляду один одного, двоє козаків, цілком чужих для себе, вирішували «побрататися» між собою з метою піклуватися, визволяти й навіть жертвувати життям один за одного, якщо буде потрібно». Д.І. Яворницький розповідає, що *побратими* скріплювали свій союз у церкві, виходячи з неї «наче рідними братами на все життя». І робить висновок: Отже, в Січі жили виключно нежонаті козаки, що звали себе, на відміну від жонатих, лицарями й товаришами; тобто оцінює *побратимство* не лише як слідування «заповітному слову», а й ширше – як вияв лицарської честі, товариської вдачі. Порівняйте Шевченкове «У тієї Катерини» з оповіддю про дівчину, яка ввела трьох запорожців в оману, намагаючись визволити свого милого, і тому загинула, «а славнії запорожці в степу *побратались*».

У широкому розумінні поняття *побратимство* наближується до поняття ‘товариство’ в його козацькому трактуванні. Порівняйте: – Нічого святішого й нема від *товариства*! Батько любить свою дитину, мати любить свою дитину, діти люблять батька й матір, та це не те: і звір любить свою дитину. А поріднитися душею, а не по крові, може тільки людина. Бували й по інших землях *товариства*, а такого, як на нашій землі, не було ніде (Гоголь М. Тарас Бульба / Пер. з рос. – К., 1998. – С. 118). І далі: – Ні, пани-браття, так любити, як козацька душа, – любити не тільки розумом чи ще чим, а всім, що дав тобі Бог і що тільки є в тобі, – еге!.. Ні, так любити ніхто не зможе!

Отож ідеться не лише про взаємну виручку й допомогу у військовій справі, а й про вияв почуттів любові до товариша по зброї, причому в цих «чуваннях» виразно виявляє себе «українська душа» козака; явище оцінюється як власне національне, бодай викликане історичними умовами, але не чужими національній вдачі. І хоч «Словник синонімів української мови» у 2-х томах і не вводить у ряд *товариш* слово *побратим*, їхнє зближення, принаймні контекстуальне, безумовне. Разом із тим цей словник включає слово *побратим* в один синонімічний ряд зі стрижневим словом *друг*; порівняйте: Всі – вірні друзяки, що тайни не зрадять. Бо всі тут немов *побратими* (А. Кримський) (щоправда, *друзяки* тут – *немов побратими*, тобто лише наближаються за своєю вдачею до побратимів).

Оспіване в історичних думках і піснях, у поезії, *побратимство* набуло різних рис романтизованого, традиційно українського явища. Залишившись у свідомості народу як відгомін героїчних часів, як характеристика чоловічої вдачі, *побратимство* має не лише історичні витоки, а й сьогоденні рецепції...

Слова-поняття *побратимство*, *побратим*, *побрататися* пов’язуються в українській класичній літературі передовсім із козацькою добою і зустрічаються переважно в творах історичної тематики в їх прямому значенні, об’єднаному семою ‘козацький звичай брататися з товаришем по зброї’...

Стати *побратимом*, *побрататися* – це була і велика честь, котрої не кожний був гідний; більше того, відмова від *побратимства* була ознакою відмови

не лише у дружбі, а й у визнанні чоловіка порядним, гідним високого звання: – Спасибі тобі, козаче, дай руку, *побратаємось*. ~ чоловік простягнув руку... – Вибачай, чоловіче, – одрізав січовик, – хоч мені тебе й жаль, а... Каїнові руки не подам і *побратимам* не буду (О.Стороженко).

У Малишківській «Старовинній баладі» йдеться про найтяжчий злочин – козак убив свого *побратима*, за що й був скараний на смерть:

Вітер. Ворон. Лихо з ним!
Друже, друже, *побратим*...
Плаче туга несходима, –
Друг застрелив *побратима*...
Що за туга несходима?
Де тут голос *побратима* ?..
Мертво пада вбивця лютий
При шовковім знамені.

Виникають додаткові конотації: *побратимство* непорушне; зрада йому карається; побратим дорожчий від батька з матір'ю тощо.

Очевидячки, за аналогією до *побратима* виникло поняття *посестра* 'назва на сестра або найближча подруга' (порівняйте *посестритися*). На зв'язку цих співвідносних назв наголосила Леся Українка в поемі «Віла-посестра»:

Не знайшов козак між хлопців *побратима*,
не знайшов межі дівчат *посестри*,
а надібав вілу білу в горах,
вілу білу з поглядом урочим,
обмінявся з нею пірначами,
цілував її в обличчя біле,
стиснув руку і назвав: «*посестро*»,
а вона його: «мій *побратиме*».

Показово, що в ході оповіді герой звертається до Бога зі скаргою, що не дав йому *юнат-побратима*, а судив *посестру* – сюю вілу:

От тепер я помочі не маю тільки маю жалощі дівочі...

Здавалося б, звичні поняття в своїх первинних значеннях дещо зміщуються: чоловік не знаходить побратима, а знаходить за подругу – вілу (тобто русалку) й називає її посестрою, сестрою, а вона його, чоловіка, побратимом, братом; вони й звертаються один до одного *любая посестро, милий побратиме*. Але якщо врахувати, що йдеться про часи козаччини (їх обступають турки, юнак сподівається на допомогу дужого коня, вони обмінюються пірначами і под.), то слова-поняття *побратим* і *посестра* оживають у своїй первісній силі й красі, хоч дещо й у метафоричній оболонці.

У творах, тематично віддалених від зображення козаччини, поняття *побратимства* значною мірою втрачає свій первинний зміст, але не повністю: у свідомості українця залишається відчуття «внутрішньої форми» слова: В мислі його [Бенедя Синиці] промелькнув образ такого *побратимства*, великого і

сильного, котре би могло злучити до купи дрібні сили робітників (І. Франко). Тут ідеться, звичайно, не про укладене між чоловіками братерство, побудоване на визначених традицією законах, а про образ, свого роду ідею непорушної взаємопідтримки, взаємодопомоги. Але чи не ховається за цим образом-ідеєю уявлення про традиційні для українства форми співжиття (якщо не для Бенедя, то принаймні для читача)?

До конотацій, що їх виявляє концепт *побратимство*, можна віднести: вірність, відданість; честь; лицарство; протилежність зраді, нещирості, боягузтву, заздросам тощо. Ціннісний компонент концепту вирізняється посиленою позитивністю, що межує з ідеалізацією (В.В. Кононенко «Концепти українського дискурсу»).

3. Концептуальна картина світу

Один із процесів пізнавальної діяльності, що полягає в осмисленні й упорядкуванні результатів внутрішнього досвіду людини й уявлень про об'єкти, явища дійсності та їхні ознаки; понятійна класифікація, «один з найважливіших процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні отримуваної нею інформації, яка надходить із різних каналів і приводить до творення концептів, концептуальних структур і всієї концептуальної системи в мозку (психіці) людини» – є *процесом концептуалізації*.

Результатом концептуалізації є формування *концептуальної системи* – системи концептів у свідомості людини або колективній свідомості етносу, що відтворює у вигляді структурованих й упорядкованих знань, уявлень про світ, дійсність і результати внутрішнього рефлексивного досвіду. Концептуальна система фіксує інформацію, яка поступає до неї в мовній і невербальній формі різними шляхами: від органів чуття, у результаті осмислення, на підставі інтуїції, позасвідомих процесів або у функціональному континуумі взаємодії різних пізнавальних механізмів.

У межах концептуальної системи лінгвісти виокремлюють *концептуальні сфери*, що репрезентують певну предметну галузь (наприклад, рослин, тварин, музики тощо). Концептосистема може мати індивідуальний і колективний характер. Колективна концептосистема представлена в етносвідомості як узагальнення колективного досвіду певного етносу, що дає можливість його представникам ідентифікувати себе та взаємодіяти. У такому розумінні поняття концептуальної системи відповідає терміну «*концептосфера*», уведеному Д. Лихачовим, який розглядав її як сукупність концептів нації й зауважував, що чим багатшими є культура нації, її фольклор, література, наука, образотворче мистецтво, історичний досвід, релігія, тим багатшою є концептосфера народу.

У структурі концептосфери є *ядро* (основне розуміння концепту), *приядерна зона* (інші лексичні репрезентації важливого концепту, його синоніми тощо) і *периферія* (асоціативно-образні репрезентації). Ядро і приядерна зона

переважно репрезентують універсальні та загальнонаціональні знання, а периферія – індивідуальні.

Концепти вбирають у себе результати спостережень, уявлень, підводячи їх до однієї рубрики, дозволяють зберігати знання про світ і є будівельними елементами концептуальної системи, сприяючи обробці суб'єктивного досвіду шляхом підведення інформації під певні, відпрацьовані суспільством, категорії.

Фрагментом концептосистеми, який представляє інтеріоризований людиною або етносом світ, є *концептуальна картина світу*.

На сьогодні вчені розрізняють мовну і *концептуальну картину світу*. Мовна картина світу формує концептуальну, оскільки людині властиве розуміння світу та самої себе завдяки мові. У мові закріплюється суспільно-історичний досвід – як загальнолюдський, так і національний. Умови життя людей, навколишній матеріальний світ визначають їх свідомість і поведінку, що знаходить відображення в мові, насамперед в семантиці та граматичних формах. Людина сприймає світ переважно через форми рідної мови, яка детермінує людські структури мислення і поведінки.

Картина світу, яку можна назвати знанням про світ, лежить в основі індивідуальної та суспільної свідомості. Мова виконує вимоги пізнавального процесу. Концептуальні картини світу у різних людей можуть бути різними, наприклад, у представників різних епох, соціальних і вікових груп, галузей знань тощо. Люди, що говорять різними мовами, можуть мати за певних умов близькі концептуальні картини світу, а люди, що говорять однією мовою – різні. Відповідно, у концептуальній картині світу взаємодіють загальнолюдське, національне й особистісне.

Людина збагачує свою концептуальну картину світу не тільки завдяки особистому досвіду, а й завдяки мові. Національний досвід визначає специфічні особливості мови на всіх його рівнях. Це призводить до появи специфіки різних мов, що спонукає виникнення специфічних мовних картин світу у представників різних народів. Існують також індивідуальні картини світу, які дещо відрізняються у різних людей, носіїв навіть однієї і тієї мови.

ДОВІДКА

У науковій літературі висувається положення про те, що «мовна картина світу переує концептуальній і формує її, тому, що людина здатна розуміти світ і саму себе завдяки мові; саме в мові закріплюється суспільно-історичний досвід – як загальнолюдський, так і національний» (В. Маслова). Мовна картина як фіксація результатів концептуалізації та категоризації світу в колективній свідомості, безперечно детермінує (визначає, обмежує) пізнавальні механізми індивіда. Однак, якщо мова закріплює досвід етносу чи людства, як стверджує В. Маслова, то досвід як результат пізнавальної діяльності, уже сформував відповідну концептуальну мережу, фрагменти якої позначає мова...

О. Кубрякова виокремлює у межах концептуальної мовної світу три зони мовного впливу: перша є зоною безпосереднього впливу мови на формування концептів і понять, друга впливає на формування концептів із боку інших, які вже мають мовні позначення, третя частина концептуальної картини повністю позбавлена впливу мови.

Зважаючи на це універсальність концептуальної картини світу постає як фікція, оскільки з одного боку, мова впливає на концептуальну картину світу, яка постає як національна або етнічна; з іншого, кожна людина залучена до певного соціокультурного угруповання і сприймає світ за настановами і стереотипами цієї групи, формуючи картину світу. Проблема універсальності концептуальної картини світу за умови сучасної глобалізації, можливо, розглядатиметься під кутом зору єдності певних світоглядних категорій, однак сьогодні постулат універсалізму лежить не в цій площині аналізу, а висувається під впливом певних ідей, концепцій універсальних елементів свідомості на кшталт семантичних примітивів А. Вежбицької (О.О. Селіванова «Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми»).

В.В. Жайворонок концептуальною картиною світу вважає не лише систему понять про сукупність реалій довкілля, але й систему значень, що втілюються у ці реалії через слово-знак і слово-концепт. Учений зазначає: «Якщо погодитися з тим, що реальний світ відбито передусім у мові, то його образ, модель (як концептуальна, так і мовна, тобто сам світ і його відображення в мові) є чимось єдиним. З огляду на концептуальний і мовний універсуми дозволимо собі запропонувати синтезований і дещо вдосконалений нами концептуально-мовний універсум, що в цілому окреслює сприйману картину світу людиною/людством, з одного боку, і людиною/етносом, — з другого».

Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення

(В.В. Жайворонок)

Світ постає для людини таким, яким вона в міру свого розвитку пізнає його і освоює. Картина світу — це те, що йде передусім від людини, плід її сприйняття, фантазій, мисленневих процесів і перетворювальної діяльності. Всесвіт як всеохопний світ є для людини всеосяжним предметом пізнання. Разом з тим світ — це й сама людина, коли йдеться про внутрішні її світовідчуття, переживання, розумову діяльність, невіддільну від мови як способу організації інформації про сам світ, а ширше — всесвіт. Тому феномен світу, пізнаного через мову, постає для людини передусім таким, яким постає для неї її мова. Звичайно ж, людина тут виступає узагальненим суб'єктом, бо індивідуальні продукти пізнання дійсності через свідомість і мислення підтримуються колективними зусиллями, перевіряються, зрештою, колективним досвідом.

Мова, як відомо, має три плани — план предметної дійсності, план думки і план вираження цієї думки мовними засобами. О.О. Потебня говорив, що пізнання здійснюється за допомогою порівняння пізнаваного з раніше

пізнаним. Майже все питоме в мові — це плоди міфічного мислення, тобто мислення донаукового, яке стало передосновою мислення поетичного, що виокремлює, в свою чергу, мислення наукове, бо передбачає вже аналіз і критику (О.О. Потебня). Тим самим слово з міфу, яким воно є за своєю природою, переходить в розряд об'єктів вивчення. Бо ніщо інше, як слово, є найбільш явним для свідомості показником здійснення акту пізнання, тому водночас є дійсним актом думки і точним свідченням ступеня її розвитку. У той час як членороздільний звук стає лише натяком, знаком минулої думки, власне слово об'єктивує думку, актуалізує її, а всяке його розуміння є певною мірою і новим його усвідомленням. Останнє відбувається тільки з огляду на усвідомлення реалії, яку це слово позначає. Тим самим кожна мовна одиниця зорієнтована на концептуальний простір довкілля, стаючи мовленнєвим виявом того чи іншого його фрагмента. Та оскільки концептуальна картина світу (а отже і її фрагменти) — явище динамічне, а не статичне, мовні одиниці, що її відображають, зазнають усіляких перетворень і набувають концептуальних значень, що розширюють семантичне поле того чи іншого мовного знака. У результаті останній функціонує часто не просто як слово-номінація з одним чи кількома лінгвістичними значеннями, а як слово — культурний концепт.

Особливо виразними є концепти історико-культурної свідомості народу, про які говорить, зокрема, акад. Ю.С. Степанов. Вони пов'язані передусім з народними звичаями, переказами, традиціями — явищами, що підтримують історичну спадковість, тим самим зміцнюючи людську етноспільноту (пор., зокрема, мовні одиниці — концепти *батько, мати, батько-мати, хліб-сіль, берегиня, весілля, домашнє вогнище, жива (цілюща) вода, живий вогонь, вулиця, вечорниці, досвітки, дума, душа, земля, калита, калина, кладка, лиха година, мавка, місяць, рута-м'ята, небо, доля, недоля, той (потойбічний) світ (засвіти), розрив-трава, рід, родина, козак, гайдамака, віще слово, соловей, тополя, хата, хліб, чари, човен, щастя-доля, яр* та багато ін.). Це не просто слова-знаки, це вже мовні одиниці, наповнені етнокультурним змістом. Вони здебільшого і функціонують у культурних контекстах. Або це народне дискурсивне мовлення, або ж народні чи авторські поетичні тексти. Такі слова в українській мові мають етнографічний, етноісторичний, етнокультурний, етнофілософський, етнопсихологічний, етнопедагогічний та інший національно-культурний підтекст, тому, як правило, багато з них позначені образністю та етносимволікою.

Скажімо, лексема *батько* (старє *отець*) як «чоловік стосовно своїх дітей» в українській мовній свідомості має цілу низку пестливих пошанних найменувань *батуньо, батусь, батусьо, батенько, батечко, баточко* (також від зменшено-пестливої суплетивної форми *тато* — *татко, татонько, татусь, татусик, татусенько, татуньо*). Це пояснюємо тим, що з давніх часів батько виступає головою роду, родини, релігійним домовим головою (тому назва перейшла й на священика — «батюшка»). Як старший у родині батько виконує здавна всі необхідні обряди, пов'язані з родинним вогнищем. Як голова родини, за давнім звичаєм, він господар (пан господар), порадник у сім'ї,

мудрий вихователь своїх дітей, тому кажуть: «У кого нема вітця, у того нема лица». Спрадавна ведеться, що діти, особливо син, успадковують не лише батьківське добро (звідси маємо концепт *батьківщина*), але й натуру, вдачу, тому кажуть: «Яка вода, такий млин, який батько, такий син» (пор. з Біблії: «Син мудрий – потіха для батька»). На батькові (батьках) завжди лежала і лежить велика громадянська відповідальність (звідки узагальнено-переосмислене *батьківщина*); не випадково народ застерігає: «Живемо не батьками, помремо не людьми». І навпаки, не можна не згадати народну пересторогу, адресовану дітям, які не слухаються порад батька: «Не слухав тата, послухаєш ката». Велике горе тому, хто рано залишається без батька, а то й круглим сиротою, згадаймо у Т.Г. Шевченка: «Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки; Одна, як та пташка в далекім краю».

Давні обрядодії, де головною дійовою особою виступав батько, породили низку етнокультурних концептів, виражених номінативними сполученнями, як-от: *весільний (посаджений, головатий) батько, хрещений (духовний) батько*. Пошанування батька переросло у шанобливе називання цим словом не лише кровноспоріднених осіб, а, скажімо, поважаних у народі посадовців і полководців – гетьманів, отаманів, козацької старшини, пор.: «Ой Богдане, батьку Хмелю, Славний наш гетьмане! Встала наша Україна На вражого пана» (дума). У цей же ряд можна поставити й звичаєве ввічливе звертання, виражене зазначеною формою, до поважного старшого чоловіка або взагалі до чоловіка похилого віку, згадаймо у Т.Г.Шевченка: «Добре еси, мій кобзарю, Добре, батьку, робиш».

Батько-мати у значенні «батьки щодо своїх дітей» в українській мовній свідомості давно набув додаткових національно-культурних нашарувань. У родинному культурі, який скріплював сім'ю, батьки завжди були її основою. Якщо батько з язичницьких часів, як говорить І.І. Огієнко, був першим жерцем, а родинне (домове) вогнище – першим жертovníком, то мати – дбайливою охоронницею, берегинею цього вогнища, запорукою його невгасимості. Не випадково в народі застерігають: «Усе купиш – батька-матері не купиш» або ще: «Хто батька-матір зневажає, той добра не знає».

У контексті весільної обрядодії концепт *батько-мати* набуває ще виразнішого сакрального значення, оскільки батьки тут виступають головними дійовими особами. На відміну від звичаїв деяких європейських народів, де батько веде дочку-наречену до вінця, в Україні батько-мати на вінчання не ходять, а чекають повернення молодих з-під вінця вдома, щоб обсіпати їх житом чи взагалі якимось збіжжям на порозі батьківської хати, благословляючи і зичачи молодому подружжю всіляких гараздів. Чільне місце лексема *батько-мати* займає й у вербальному контексті весільної обрядодії, пор.: «Просили батько-мати і я прошу: приходьте до нас на весілля» (так звертається молода, коли разом із старшою дружкою обходить родичів, сусідів, односельців із запрошенням завітати на весілля і розділити разом із нею, її обранцем та батьками радість народження нової родини).

Як бачимо, лексема *батько*, перебуваючи у певному культурно-концептуальному просторі, вступає в тісні зв'язки з іншими культурними концептами – похідними від неї утвореннями *батьюшка*, *батьківщина*, *батьківщина*, *батько-мати*, *батьки*, а також асоціативними національно-забарвленими мовними одиницями *рід*, *родина*, *родинне (домове) вогнище*, *хата*, *поріг*, *вода*, *млин*, *син*, *мати (ненька)*, *гетьман*, *отаман*, *кобзар*, *пан господар*, *весілля*, *молоді* та ін. У цілому ж маємо приклад асоціативно обумовленого лексико-семантичного поля з ключовою лексемою *батько*, що становить певний фрагмент етномовної картини світу, чітко зорієнтований на відповідний концептуальний простір, визначений «спільним ритмом» етносу, властивими лише йому пульсуванням енергії, асоціаціями, оцінками. Стійкість цього поля і відповідної йому етномовної картини світу забезпечується збігом чи подібністю уявлень окремих «я» як часток загального «ми», що є ознакою «тонкої тканини» етнокультури, як реальної в колективній свідомості етносу, так і відтворюваної в мові кожним його представником.

Концептуальні перетворення мовних одиниць і відношень між ними особливо виразно постають при освоєнні мовою-реципієнтом іншомовних елементів. Етнокультурні нашарування в багатьох із них очевидні, про що свідчать, зокрема, семантичні й стильові зрушення в запозичених лексемах на зразок *вампір (упир)*, *каштан*, *картопля (бараболя)*, *барвінок*, *квасоля*, *гарбуз*, *кобеняк*, *кирея*, *жупан*, *кунтуш*, *шаровари*, *ліврея*, *камзол*, *плахта*, *хустка*, *бріль*, *кожух*, *серпанок*, *парча*, *габа*, *атлбс*, *тафта*, *лава*, *миса*, *комин*, *груба*, *гарба* та багато ін. Окремі з них взагалі заслуговують на детальніший етнолінгвістичний опис, особливо ті, які на українському мовному ґрунті активно розвивають образні й символічні значення. Символізація реалії спричиняє до символізації лінгвальних одиниць, навіть якщо останні привнесено з іншої мовної системи. Скажімо, германізм *барвінок* на українському мовному ґрунті витворив ряд зменшено-пестливих варіантів – *барвінонько*, *барвінчик*, *барвіночок*, *барвінчикок*, а ознаки цього предмета *зелений*, *хрещатий*, *крячастий* давно стали постійними фольклорними епітетами, широкоживаними в народному дискурсивному мовленні. Концепт *барвінок* з часом перетворився на константу української етнокультури, оскільки поступово став утіленням народної символіки – вічного життя, безсмертя людської душі, дівочої краси, цнотливості і чистоти, щасливого кохання і шлюбу, коханого чоловіка (пор. у пісні: «Та прийди до мене, хрещатий барвінчику!»). Не випадково рослина здавна є невід'ємною частиною символіки різних народних ритуалів і обрядів, зокрема весільного (пор. символіку барвінку в світилчиній шаблі), а слово тим самим набуває вторинного, сакрального значення, бо разом з реалією виступає одним з аксіональних елементів відповідних обрядодій як етнокультурних контекстів.

Деякі освоєні українською мовою іншомовні одиниці могли б розповісти багато чого про українську етнокультуру. Згадаймо хоч би численні паремійні одиниці зі словами *жупан* і *кожух*, як-от: «Убрався в жупан і дума, що пан», «Хоч і надів жупан, все ж не цурайся свитки», «Кожух та свита, то й душа

сита», «От такі наші вжитки: ні кожуха, ні свитки». У цих прислівних висловах виразно постають передусім соціальні характеристики, пов'язані з етнокультурними концептами, поійменованими названими запозиченими лексемами.

Не менш цікавим, на наш погляд, може бути зіставлення двох слів (по суті, двох форм генетично того самого слова) — *комин* і *камін*, доля яких в українському культурно-мовному просторі чимось нагадує долю наведеної вище соціально значущої лексичної пари *кожух/жупан*. Якщо *комин*, як і *кожух*, гріє зазвичай селянина, то і *камін* і *жупан* є вже атрибутами панського життя. Саме *комин* (також германізм) здавна пов'язують з нечистою силою, бо він, вірили, був звичним місцем її пробування або ж служив отвором, через який вона могла залетіти в хату, тому й кажуть: «Кайся, та в каглу не пхайся». Також жартують: «Послала жінка чоловіка каглу затикати, та й каглянка вбила». Саме з каглою генетично споріднений інший германізм *кахель*, яким оздоблювали здавна радше панські каміни, ніж мужицькі комини, що, як і печі взагалі, в українському сільському побуті прийнято білити, а ще розмальовувати, розцяцьковувати півнями. А на Поліссі на Семенів день традиційно справляють обрядодію «женіння комина», пов'язану із запаленням посвіту біля нього, прийманням гостей, з куштуванням обрядових страв, побажанням господарям доброго врожаю і всіляких гараздів. Тим самим у різних своїх проявах як *комин*, так і *камін* уособлюють родинне вогнище, тепло, домашній затишок, але як концепти вони стали, зрештою, константами культур різних соціальних станів того самого етносу.

Поняття і концепт — терміни різних наук. Якщо перше належить до сфери філософії і логіки, то другий є прерогативою лінгвософії. Поняття зазвичай утілюється в найближчому значенні слова (*соловей[ко]* — всі птахи певного роду і зовнішнього вигляду). Концепт — це й зміст поняття, й смисл (а частіше комплекс смислів) слова (*соловей[ко]* — дика пташка; так звучать і самець і самка (пор. ще розмовне *солов'їха*); самець — співуча птаха, кажуть: «Соловей співає, поки дітей не виведе»; птаха починає співати в травні, тому кажуть: «Соловейко — мала пташка, а май знає»; спів солов'я припиняється в червні, бо кажуть: «Коли ячмінь колоситься, соловей замовкає» або ж: «Соловейко вдавився ячмінним колосом»; традиційний символізований об'єкт українського поетичного світосприймання, пор. у пісні: «Ой там на горі ... соловейко гніздо звив. Всю нічку не спав... та все щebetав, собі солов'їху прикликав» або в Т. Шевченка: «... світає, Край неба палає, Соловейко в темнім гаї Сонце зустрічає»). Як говорить Ю.С. Степанов, «концепт витає над концептуальними сферами, виражаючись як у слові, так і в образі або матеріальному предметі». Отже, концепт водночас і форма поняття і його ідея, втілена в словесних образах буття. Тим самим концептуальна картина світу — це не лише система понять про сукупність реалій довкілля, але й система смислів, що втілюються у ці реалії через слово-знак і слово-концепт. Мовна ж картина світу — це мозаїкоподібна польова система взаємопов'язаних мовних одиниць, що відбиває об'єктивний стан речей довкілля і внутрішнього світу людини, тобто загалом картину світу

як таку. Оскільки ж говоримо як про загальнолюдську концептуалізацію реальності (згадаймо у зв'язку з цим поняттєвий універсум Р. Халліга – В. фон Вартбурга «Всесвіт – Людина – Людина та Всесвіт», який суттєво доповнила Ж.П. Соколовська), так і про специфічні для тієї чи іншої культури аспекти концептуалізації світу тим чи іншим етносом, то здебільшого у полі зору маємо мовні одиниці, що виражають традиційні чи ідіостильові концептуальні зв'язки національно мовної картини світу, об'єктивної чи суб'єктивно змодельованої, фрагментарної чи цілісної, в авторському її вираженні чи загальномовному.

Схема

**Концептуально-мовна картина світу (за В.В. Жайворонком)
УНІВЕРСУМ (світ як ціле)**

ВСЕСВІТ				ЛЮДИНА				ЛЮДИНА ТА ВСЕСВІТ	
Космос	Земля	Рослинний світ	Тваринний світ	Людина як жива істота	Людина як суцільна істота	Людина як духовна істота	Соціальна організація людського життя	Об'єктивне дане	Набуте досвідом
Небозвід	Рельєф	Дерева	Четвероногі	Стать	Праця і відпочинок	Свідомість	Родина	Буття	Сільське господарство
Світла	Води	Кущі	Птахи	Раса	Професія	Мислення	Община	Простір	Транспорт
Природні явища	Ґрунти	Звіки	Морські звірі	Фізичні дії	Побут	Мова	Держава	Час	Торгівля
Погода	Надра	Овочі	Риби	Частини тіла	Громадські зв'язки	Пам'ять	Влада	Рух	Техніка
	Кормові культури		Плазуни	Органи і функції	Соціальний стан	Розум	Соціальні інститути	Зміни, перетворення	Промисловість
	Технічні культури		Амфібії	Фізичні потреби	Політичні інтереси	Здібності	Виробничі відносини	Якості властивості	Інформатика
	Трави		Молоски	Рухи і положення	Суспільні запити	Сприймання	Грошові відносини	Стани	Телекомунікація
	Лікарські рослини		Ракоподібні	Сон	Індивідуальні свободи	Почуття	Правові відносини	Зв'язки, відношення	Культура
	Декоративні рослини		Комахи	П'ять почуттів	Гендерний статус	Увага	Національна політика	-	Міфічні уявлення про світобудову
	Бур'яни		Мікроорганізми	Здоров'я	Національність	Воля	Геополітика	-	Богослов'я
	Гриби		Хвороби тварин	Життя і смерть	Місцепроживання	Мораль	Освіта	-	Наука
	Водорості		Калкові істоти	-	-	-	Релігія	-	-

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Концепт – це основний осередок культури в ментальному світі людини.

Концепт – інформаційна структура свідомості, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого.

Концептуальна картина світу – фрагмент концептосистеми, який представляє інтеріоризований людиною або етносом світ.

Концептосфера – сукупність концептів нації, з яких утворюється світорозуміння носія мови.

ПРОКОМЕНТУЙТЕ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

1. Кожна цивілізація, соціальна система характеризується своїм особливим способом сприйняття світу (*А. Гуревич*).

2. Картина світу, сутність якої зрозуміла, означає не картину, яка зображує світ, а світ, зрозумілий як картина (*М. Хайдеггер*).

ПОМІРКУЙТЕ

1. Висловіть власну думку, чому людина збагачує свою концептуальну картину світу не тільки завдяки особистому досвіду, а й завдяки мові.
2. Поміркуйте, яка роль мови у процесі пізнання і розуміння світу.
3. Користуючись наступними визначеннями поняття «концепт», дайте його узагальнене робоче визначення:

Д.С. Лихачов: концепт – це «своєрідне алгебраїчне вираження значення, яким людина оперує у своєму писемному мовленні».

Р.М. Фрункіна визначає концепт як вербалізоване (мовне) поняття, відформатоване в категоріях культури.

В.М. Телія розуміє концепт як продукт людської думки, явище ідеальне, що не відтворюється, а реконструюється через своє мовне вираження і позамовні знання.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Жайворонок В.Н. Українська етнолінгвістика : [нариси] / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262с. – Бібліогр. : с. 249-261.
2. Кононенко Віталій Концепти українського дискурсу : [монографія] / Віталій Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
3. Кононенко В.І. Рідне слово : [підручник для шкіл з поглибленим вивченням української мови, ліцеїв, гімназій, колегіумів] / Віталій Кононенко. – К. : Богдана, 2001. – 203 с.

§ 16. НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ КОНЦЕПТІВ

1. Групи концептів

Багатство мови визначається не тільки багатством словникового запасу та граматичними можливостями, а ще й багатством концептуального світу, концептосферою в якій формується національно мовна особистість. Модель світу в кожній культурі вибудовується з *універсальних концептів і констант культури*.

Універсальні концепти – спільні для всіх культур концепти, способи осмислення світу, які з одного боку звернені до зовнішнього світу, а з другого – до національних культур. За однакового набору універсальних концептів у кожного народу існують особливі, тільки йому притаманні співвідношення між цими концептами, що і створює основу національного *світобачення* й оцінювання світу. Спільні універсалиї – це *час, простір, місце, подоба, причина, обов'язок, істина, правда, щирість, щиросердність, правильність, неправда, милосердя, свобода, доля, пам'ять, мова, людина* та ін.

Мова відображає те, що є у свідомості, а свідомість формується під дією культури. Відповідно, з'являються специфічні національні концепти, наприклад: українські – *воля, свобода, неволя, слава, мрія, надія, доля, недоля, віра, кохання, любов, страх, сміх, сум, туга, журба, гріх, спокута, зло, добро, зрада, вірність, родинність, побратимство*; російські: *подвиг, воля, удаль, тоска, душа, дом, поле, даль, авось, ширь, раздолье, приволье, зимняя ночь, туманное утро, беспредел, новые русские, утечка мозгов*; болгарські: *куща, родно огнище, родна стряха, чуждо, чужина, праг, покрив*.

Константа культури – це концепт культури, який існує постійно або дуже довгий час і значною мірою визначає світосприйняття етносу, його мовну картину світу. *Ціннісна константа культури* – найсуттєвіші для певної культури смисли, сукупність яких утворює певний тип культури, що підтримується мовою і зберігається в ній.

Усі концепти вчені поділяють на такі умовні групи:

- 1) світ – *простір, час, число, батьківщина*;
- 2) стихії та природа – *вода, вогонь, дерева, квіти*;
- 3) уявлення про людину – *інтелігент, геній, дурень, мандрівник*;
- 4) моральні концепти – *совість, сором, гріх, правда, істина, щирість*;
- 5) соціальні поняття, відношення, стосунки – *свобода, воля, дружба, війна*;
- 6) емоційні концепти – *щастя, радість, сум*; світ артефактів – *храм, дім, дзвіниця*; геральдика, сакральні предмети – *дзвін, свічка*;
- 7) концептосфера наукового знання – *філософія, філологія, математика*;
- 8) концептосфера мистецтва – *архітектура, живопис, музика, танок*.

2. Національна специфіка репрезентації концептів

Мова – факт культури, складова її частина, яку ми наслідуємо, і одночасно мова – знаряддя. Культура кожного народу вербалізується у мові, саме мова

накопичує ключові концепти культури, передає їх в знаковому перевтіленні — словах. Модель, яку створює мова, є суб'єктивним образом об'єктивного світу, вона має риси людського способу світопізнання, який пронизує всю мову.

Людина, набуваючи досвіду і знань, трансформує концепти, які, логічно поєднуються між собою, утворюють концептуальну систему, яка конструюється і уточнюється людиною безперервно. Це пояснюється такою властивістю концепту, як здібність до безкінечної зміни в свідомості. Концепти як частина системи (концептосфери), потрапляють під вплив інших концептів і видозмінюються. Тому з часом змінюється і кількість концептів, і їхній зміст.

Послідовність побудови концептуальної системи в свідомості відповідає принципам логіки. Відповідно, така властивість системи, як її логічність, обумовлює можливість логічного переходу від одного концепту до іншого, визначення певних концептів через якісь інші, побудова нових концептів на базі тих, які вже є. Логічність системи дає можливість побудови в ній нових концептів, які не засвоювалися з актуального досвіду, а перейшли у свідомість людини за допомогою мови. Цим пояснюється можливість введення у концептуальну систему людини абстрактних понять, типу

Існують такі *етапи формування концептуальних систем* в свідомості людини: *невербальний (домовний) і вербальний (мовний)*; і такі їх властивості, як мінливість (пов'язана з накопиченням досвіду і набуттям нових знань) і логічність (пов'язана з особливостями процесу побудови концептуальної системи в свідомості людини).

Кожна мовна картина має свою національну специфіку репрезентації концептів, де взаємопов'язані універсальні поняття — *простір, час, вимір, причина, доля, число* тощо. За однакового набору універсальних концептів у кожного народу існують особливі, тільки йому притаманні співвідношення між цими концептами, що і створює основу національного світобачення і оцінки світу.

Проаналізуємо зазначене вище на прикладі концептів простору. Саме поняття *простору* та його характеристики відбиваються у мовній картині світу, де простір виражається одиницями лексичного рівня. Мова безпосередньо бере участь у двох процесах, пов'язаних із картиною світу. По-перше, в ній формується мовна картина світу, яка є одним із найбільш характерних виявів людського осмислення світу. По-друге, сама мова виражає та пояснює інші картини світу, які через спеціальну лексику входять у мову, відбиваючи в її засобах сприймання людини, її культури.

Перше абстрактне значення слова *простір* — як певна протяжність, пустота, в якій розташований весь доступний людському сприйняттю матеріальний світ, властива і українській, і російській, і болгарській мовній свідомості. Такий простір не має меж, не передбачає присутності людини і не піддається виміру. До нього зазвичай додаються означення *безмірний, необмежений, безмежний, космічний, галактичний, міжпланетний* тощо (рос. пространство: *безмерное, неограниченное, безграничное, вселенское, космическое, галактическое, межпланетное, околосолнечное, околоземное* — *огромно, безгранично, безкрайно, безмерно,*

космічно, галактично, міжпланетно, окологлобально. Такий простір охоплює всі об'єкти та є сценою всіх подій і явищ, що відбуваються, а лексичні одиниці на позначення таких понять вчені називають металексемами.

До металексем, що позначають загальне сприйняття, відносяться ще такі слова, як: укр.: *космос, усесвіт, світ, повітря, земля*; рос.: *космос, вселенная, мир, свет, воздух, земля*; болг.: *космос, вселена, свят, въздух, земя*. Але, як видно з перелічених лексем, тільки слово «мир» в українській і болгарській мовах не отримало просторового значення

Л.Г. Панова, коментуючи значення металексем «світ» і «мир» у російській мові, зазначила, що слово «світ» означає простір, обжитий людьми та добре відомий людям; для нього важлива ідея горизонтальної поверхні; з ним співвідносяться спільний географічний поділ: *части света, стороны света, старый свет*; це слово пов'язане з існуванням людини – її народженням, життям і смертю: *появиться на свет, жить на свете, отправиться на тот свет*.

Відповідно російське слово «мир» «...має настільки широку семантику, що може використовуватися під час опису будь-якої картини світу, зокрема і відмінної, і загальноприйнятої» (Л.Г.Панова). На думку вченої це слово в російській мові може у більшості контекстів замінити і «світ», і «землю», і «вселенную» та позначати сутність великих і невеликих за розміром, обмежені та необмежені простори.

В українській і болгарській мовах картина дещо інша. Слово «мир» не має просторового значення, його взяло на себе слово: укр. «світ», болг. «свят». Воно служить для вираження всієї просторової семантики. Новий тлумачний словник української мови (укладачі: В. Яременко, В. Сліпушко) подає такі пояснення до слова «світ»:

1. Сукупність усіх форм матерії як єдине ціле; всесвіт. *Я би наважився твердити... що світу будова В жадному разі не є і не може вважатися твором Божеських рук* (Зеров).

2. Окрема частина всесвіту. *Крізь сон пронизувались мрії, мов промені з далеких тих світів, що з нами тільки світлом розмовляють...* (Л. Українка).

3. Земна куля, Земля з усім, що на ній є. *Я дуже симпатизую його замірові статись моряком, бо я сама колись маю відбути подоріж довкола світа* (Л.Українка).

4. Усе живе; все навколишнє; все, що оточує людину. *Ніколи перше не думав, що світ такий гарний, що клапоть неба, дерево, сміх, голос людини – приносять глибоку радість і як повітря потрібні людям* (Коцюбинський).

5. Оточення – суспільство, люди. – *Одсахнись тебе... зречусь тебе, мій вину... моє лихо... перед усім світом скажу...* (Мирний). Близький (близенький, такий) світ – далеко. [Іван:] *Що ж, далеко був?* [Семен:] *Та занесло мене аж у Бессарабію!* [Бессарабію!] [Іван:] *Еге, близенький світ.* (Кропивницький). Витягати (витягти) на світ [божий]: а) діставати, виймати щось, далеко сховане або давно забуте; б) знаходити й виводити на люди того, хто сховався. Відірваний (відрізаний, одірваний, одрізаний) від світу – який не має зв'язку з зовнішнім світом; ізольований. *Берегова стежка була затоплена, і з боку моря сет було одрізане од світу* (Коцюбинський).

6. Грішний світ, заст. – земне життя в усіх його проявах. *Кривульками в'ється біла дорога з монастиря святого у грішний світ* (Коцюбинський). Заступати (заступити) світ кому: а) позбавляти когось зв'язків із навколишньою дійсністю, зменшуючи потребу в спілкуванні з близькими, друзями і т. ін.; б) позбавляти чіткості сприйняття, викликаючи

потемніння в очах (про тяжкі переживання). *Ярина вийшла з хати На світ божий глянуть, – Ледве вийшла.. А лютеє лихо... В самім серці повернулось І світ заступило* (Шевченко).

7. Позводити на той світ – доводити до смерті кого-небудь; Зживати (ізживати, зжити, ізжити) з (із, зо, зі) світу: а) створюючи нестерпні умови, не давати можливості жити де-небудь, спокійно існувати. [Тиміш:] *Хроську чоловік не б'є*. [Сохвія:] *Її свекруха скоро з світу зживе* (Кропивницький); б) позбавляти життя; Зникати (зникнути) з (із, зі, зо) світу – помирати; З'явитися на світ – народитися. *З тьми «невідомого» з'явивсь я на світ – ; перший віддих, і перший рух мій – в темряві матернього /іона* (Коцюбинський). Іти (йти, податися / т. ін.) у [широкий] світ (в світі, в світа) – залишаючи свій дім, іти куди-небудь надовго, далеко. На всі чотири світи, *рідко* – на всі чотири сторони світу: на південь, північ, захід і схід. На світ [білий (божий)] не дивився б – жити не хочеться від туги, горя і т. ін. – *Часом так погано, що й на світ не дивився б, а часом чую, як кров у мені грає* (Коцюб.). На чім (чому) світ [стоїть]: а) не добираючи висловів, не соромлячись (ляяти, ляятися); б) дуже сильно (кричати). Піти з цього (сього) світу (світа) – померти. *Поставили громадою Хрест над сиротою й розійшлися... Як билина, Як лист за водою, Пішов козак з сього світа* (Шевченко); Піти світ за очі (за очима); Піти в світ (у світі); Погнати у світі – вирушити в далеку дорогу, невідомо куди. Піти широким світом – помандрувати.

8. Побачити світ: а) народитися; б) бути опублікованим, надрукованим. *Який би я був щасливий, коли б почув од Вас, що третя частина «Повії» таки побачить світ* (Коцюбинський). Побачити світу (світ); Набачитися світу – побувати в багатьох місцях; багато чого побачити, зазнати. *Остап ще молодий, він не жив ще, не зазнав усього...Йому ще хочеться глянути на сонце, побачити світ божий, людей, обняти Соломію...* (Коцюбинський).

У болгарській мові слово «свят» вживається як: *светът около нас, космически светове, частите на света, пътешествие около света, непознати светове, малкият свят на ученика*. У болгарській мовній свідомості це поняття вживається як відкрита плоска сутність і як замкнений простір: *на този свят и в този свят*. У такому розумінні «свят» можна об'їхати і в ньому можна замкнутися.

Слова з просторовим значенням часто використовуються в мові та є важливим складником образу світу в концептуальному та мовному планах. Мова передає просторові поняття через різні просторові орієнтири, через речі, розміщені у просторі, тому в мові простір не передує речам, які його заповнюють, а навпаки, констатуються ними. Так, наприклад, прикметники *близький – далекий* означають простір, який окреслює мовець, тобто той, хто говорить, але є інші прикметники, які характеризують зовнішній простір щодо того, хто говорить, або прикметники простору об'єктів.

Відомо, що *простір* характеризується певними вимірами. Відповідно до його вимірів визначаються параметри і мовні засоби їх вираження. У просторових вимірах до основних параметрів належать поняття горизонталі та вертикалі. Ці поняття у мовній картині виражаються групою пов'язаних слів. Наприклад, вертикаль: *високий – низький, високо – низько, небо – земля, глибокий – мілкий, глибоко – мілко, море – річка* тощо; горизонталь: *далекий – близький, далеко – близько, довгий – короткий, шлях – стежка, степ – поле* тощо. Оскільки ці слова передають у мовній картині світу різні виміри одного явища дійсності – *простору*, то вони перебувають у залежності та взаємодії, що відбивається у багатозначності лексем:

1. Необмежена протяжність (в усіх вимірах, напрямках); тривимірна протяжність над землею. *В безмірній вишині парить орел, і зрідка долітає звідтам, з небесних просторів, спокійний клекіт* (Хоткевич).

2. Дивитися у (в) простір – дивитися просто перед собою, без певної мети. *Пальці хруснули од внутрішнього болю, а затуманені сльозами очі дивились кудись у простір* (Коцюбинський).

3. Вільний, великий обшир; просторінь, обшар, шир. *Яка широкість, який простір навкруги, куди глянеш!* (Нечуй-Левицький); // Площа чого-небудь на земній поверхні; територія, терен. *Хоча ліс великий і займає мало не квадратovu милью простору, то проте малий Мирон не боїться в нім* (Франко).

4. Відсутність яких-небудь обмежень, перешкод у чомусь; воля, розмах, роздолля. *Нема простору, нема свіжості, щоб дихнути на всі груди, – хоч пропадай!* (Мирний).

5. Відкривати (відкрити) простір для чого, чому – давати можливість вільно розвиватися. Знаходити (знайти) простір – мати можливість виявитися якомога повніше. *Буйна фантазія молодого письменника, розпалена фантастичними оповіданнями німецького белетриста Гофмана, знаходить широкий простір у тій першій Франковій повісті* (Коцюбинський).

Простір для українця – символ волі, а отже й щастя, розкошу як його різновиду: *«Над горою високою голуби літали. Я ж розкоші не зазнала, а літа минають»* або *«Вилітали орли з-за крутої гори, Вилітали, буркотали, розкошу шукали»*. Просторові уявлення панують і в народних віруваннях *«Смерть – це вихід, локальне переміщення в просторі»* (В. Петров). У голосіннях просторові уявлення відходження і зміни місця перебування позначено формулами: *«під стріхою»*, *«під каменем»*, *«в садочку на листочку»*, *«в полі на колосочку»*.

Простір для росіянина – не просто роздолля, але й стан душі, а усамітнення у просторі дає можливість самопізнання. М. Бердяєв писав: *«Пейзаж російської душі відповідає пейзажу російської землі, таж сама безмежність, безформність, спрямованість, широта душі»*. Російська людина сформована під впливом безкінечних просторів, звідси таке поняття, як *«рівнинне мислення»* російської людини. З російським словом *«простор»* синонімічними є поняття *«даль»*, *«ширь»*, *«раздолье»*, *«приволье»*. У семантиці російських слів *«даль»* і *«ширь»* присутня ідея зорового сприйняття; *«даль»* – одномірна, має форму множини – *«дали»*; *«ширь»* – простягається в різні сторони і не має числа множини.

А.Д. Шмельов, порівнюючи російські слова *«пространство»* і *«простор»*, зазначає, що у *«просторе»* ширина присутня в більшій мірі, а ніж висота або глибина; *«пространство»* тривимірне, для *«простора»* головним є горизонтальний вимір; *«простор»* – це завжди те, що сприймається зором, відкрита протяжність, найчастіше пов'язане з рівнинним степовим пейзажем або з чистим полем; без меж; у семантиці цього слова велике значення має емоційна складова – відсутність тиску, коли легко дихається, коли є де розгулятися на волі. У мовленнєвій практиці обидва слова синонімічні та взаємозамінні: *В высоком небе над немереными таежными просторами /пространствами/ не спеша тянулись редкие облака* (Проскурин); *По освещенным полуденным солнцем снежным просторам я иду среди бесчисленных токующих птиц* (Соколов-Микитов); *Весною и летом, как бы поделив на участки просторы тундры, полярные совы ведут уединенную сторожевую жизнь* (Соколов-Микитов); *Необыкновенно дерзок и смел этот зверь, обитающий в безлюдных просторах* (Соколов-Микитов);

Для болгарського народу сприйняття поняття «простор» пов'язане насамперед з чуттєвим, емоційним сприйняттям навколишнього середовища: «простор» — «свобода», «шир» — «волен живот». У болгарській мові поняттю «простор» відповідають слова «далечина», «шир», «ширине». Часто поняття пов'язане зі сприйняттям моря: *Яхтата на мистър Смит плаваше по морската шир като бяла чайка с разперени криле* (Марчевски); *Накъдето и да се обърнеш — безкрайна водна шир, леко надиплена от вятъра* (Марчевски); *И отново след това изчезват светлините, изчезват параходи, градове и крайбрежия и ти виждаш само неизмерима водна шир, разляна наоколо като тежко масло* (Св. Минков); *Пред погледа му се разлива само безкрайна водна пустиня, напечена от лъчите на слънцето, което се спуска все по-ниско...* (Св. Минков); *... те напомним някакви странни птици, долетели из безкрайната шир на океана и кацнали тук на почивка* (Св. Минков).

У російському перекладі, якщо йдеться про водний простір, часто надається перевага слову «гладь»: «...той бързаше да си свърши работата до обед, да вземе конете и с тях да преплува оголеното водно пространство до къщата си — ... он спешит закончить работу до обеда, чтобы взять лошадей и переплыть на них обнаженную водяную гладь до своего дома» (Радичков).

Концепт не збігається з поняттям та із значенням слова, а має більш ширший зміст, що охоплює різноманітні зв'язки явища в картині світу та слова у мовній системі. Тому для виявлення мовної картини світу мало слів, що номінують окремі його явища та фрагменти, необхідно схарактеризувати їх сполучуваність з різними частинами мови — прикметниками, дієсловами й дієслівними формами, іменниками в різних їхніх синтаксичних і стилістичних функціях, що дає можливість більш повно пояснити відповідний фрагмент картини.

Так, для сполучуваності просторового концепту *step* характерними, наприклад, є прикметники — означення, що виражають протяжність (*безкрай, безмежний, незорий*), характер рельєфу (*відкритий, рівний, розлогий*), кліматичні особливості (*весняний, гарячий, холодний*), колір (*білий, голубий, рожевий, рудий*), пахощі (*запашний, пахучий*), наявність води (*безводний, засушливий, мокрий*), наявність і характер рослинності (*багатий, голий, квітучий*), характер тваринного світу (*безгомінний, мертвий, порожній*), наявність/відсутність людей (*безлюдний, дикий, малонаселений*), психологічне сприйняття (*зморений, зранений, невмитий*), історичні асоціації (*козацький*), емоційну оцінку (*вільний, замислений, замріяний, злий*), географічну характеристику (*бессарабський, запорізький, таврійський*).

Слову *поле* в прямому значенні властива сполучуваність з прикметниками, що виражають родючість («*безмежність щедролідних піль*» — М. Слабошпицький), склад ґрунту («*ловити на пустельних глиняних полях куріпок*» — П. Загребельний). Сполучуваність іменників, що виражають концепт «степ», з прикметниками в основному тотожна, відмінності властиві вживанням, які на периферії цього фрагменту картини мають натяк на оброблювану землю («*Степе мій, урожайнику! Лежиш ти, повитий красою, шепочеш стиглим колосом!... Твої недавні сівачі стали жінцями. Яким же ти розкішним і багатим став, степе наш!*» (І. Цюпа).

Аналогічні семантичні групи виявляються і в складі іменників, з якими сполучаються слова лексико-семантичної групи «степ»: 1) назви рослин, що притаманні степовій зоні (*полин, ковила, жито*); 2) назви тварин (*кулан, борсук, тур*); 3) назви елементів степового простору (*балка, долина, пустеля*); 4) назви на позначення природних явищ і погодних умов (*сонце, вітер, сніг, дощ*); 5) власні географічні назви (*Україна, Каховка, Мелітопольщина, Дніпро, Чорне море*); 6) назви розміру степових просторів (*далечинь, глибина, обрій, небокрай, простір, відкритість*); 7) емоційно забарвлені іменники, що вказують на враження людей від степу (найчисельніша група) (*воля, привілля, доля, чужина, молитва, краса, дух, смуток, печаль, диво, казка. життя*) та ін. Серед відмінних слів відзначаються ті, які вказують на людей або людську діяльність у степу.

Сполучуваність з дієсловами: зв'язок з дієсловом, при якому назва з концептуальним значенням «степ» виступає об'єктом дії або стану (*любити степ, цілувати степ*), і з дієсловами, при яких «степ» є суб'єктом стану (*пахне степ, цвіте степ, степ приліг* тощо). У другому типі відношень дієслова, як правило, мають метафоричне значення.

Однією з важливих розрізнявальних ознак лексичних значень є їхні дериваційні зв'язки. Так, слово *степ* утворює два словотвірних варіанти прикметника (*степний, степовий*) і два іменники на позначення осіб (*степовик, степняк, степовичка, степнячка*). Слово *поле* у такому ж значенні утворює прикметник *польовий* та іменники *польовик, польовичка*, що за значенням не зовсім збігаються із *степовик, степняк*. Від інших іменників утворено збірну назву *нив'я* і субстантивовану назву особи-суб'єкта дії — *лановий*. Іменники *степ, нива, лан* мають зменшено-пестливі похідні *степок, нивка, ланок* і похідні з емоційною оцінністю *степочок, полечко, поленько, нивочка, нивонька, ланочок* (О.Є.Єфименко).

Безмежність, незмірність *українського степу* органічно викликає ідею свободи, незалежності людини від світу, прагнення бути вільним, сміливим, непоборним:

Чого ще ждять? Скоріш, мерщій у поле,
Мерщій у степ! Я вп'юсь тобою, воле,
Серед моїх незміряних степів! (Б. Грінченко)

Для українського козака *степ* був не лише місцем постійного перебування, а й важливим чинником волелюбства, широчини, повноти життя: «У вільних степах, — пише дослідник козацької ментальності І.Рибчин, — втікача огортало визволяюче почування цілковитої свободи». Козак-«уходник» не відчував над собою жодної влади, «крім блакитного південного неба, а навколо себе розкішного степу, який так мальовничо змалював на підставі старих переказів Гоголь» (М. Грушевський). «Степова Еллада» Є. Маланюка — це утвердження нових символів і мотивів, зумовлених степовим простором, — і прекрасним, і згубним:

І загорілась відвага —
Бористенського плеса обабіч — на дикий степ.
Відвіку покарано степом,
І простір всю силу п'є.

Степ — і щастя волі, простір для мрій, і нестриманість почуттів; зрештою, він, на думку О. Кульчицького, має не лише соціально-економічний, а й гео-психічний вплив: *«світонастановова людини українського степу — це найскоріше ентузіастична настанова, коли панує стан душі, що його філософи і поети описують як сп'янілість, розмріяність, любов і шал»*. Такі психологічні передумови певною мірою визначають поведінкові стереотипи козацької вольності, степового анархізму. Принаймні образ степу входить у поетичну метафору, символізується і водночас виступає як уособлення людських пристрастей і прагнень.

Концепт *«степь»* в російській мовній свідомості епічний як і сама історія російського народу. У російській літературі є *«степь пушкинская, кольцовская, толстовская, чеховская, бунинская, шолоховская»*. Для росіянина *«степь»* — це стихія невід'ємна від побуту, існування, — це *«земля», «хлеба»*; *«степь»* — годувальниця, рятувальниця: *«...днями летними, погожими в степях донских, под небом густым и прозрачным звоном серебряным вызванивает и колышется хлебный колос. Это перед покосом, когда у ядрёной пшеницы — гарновки ус чернеет на колосе, будто у семнадцатилетнего парня, а жито дует вверх и норовит человека перерасти»* (М. Шолохов).

Уособлення і персоніфікація збагачують значення російського концепту *«степь»*: *«степ кругом легла до срамоты растелёшенная, ни тебе кустика, ни тебе ярка либо балочки», «туман, низко пригибаясь над степью, лапал пухлыми седыми щупальцами колючие стебли», «по утрам степь, как лошадь, коростой, покрывалась туманом»* (М. Шолохов). Для росіян *«степь»* є не тільки символом життя, а й символом смерті: *«...выводили кучки пленных красногвардейцев и под конвоем гнали в степь — к ярам, закутанным белесым туманом», «ветер степной, шарящий по ярам, вонь трупную ворошит»* (М. Шолохов).

«Русская степь» — це ще й шлях, *«путь»* до іншого життя: *«...по степи, на заботливо расшитом полотнище пыли, виднелись следы: один волчий, шаг в шаг, редкий и разлапистый, другой — косыми полосами кромсавший дорогу след трактора...»* (М. Шолохов).

Таким чином у сприйнятті простору та функціонуванні його в етнічній картині світу проявляється *«українське»* або *«російське»*, або *«болгарське»* національно специфічне світосприйняття, мислення.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Універсальні концепти — спільні для всіх культур концепти, способи осмислення світу, які з одного боку звернені до зовнішнього світу, а з другого — до національних культур.

Спільні універсалії — це час, простір, місце, подоба, причина, обов'язок, істина, правда, ширість, щиросердність, правильність, неправда, милосердя, свобода, доля, пам'ять, мова, людина та ін.

Константа культури — це концепт культури, який існує постійно або дуже довгий час і значною мірою визначає світосприйняття етносу, його мовну картину світу.

Ціннісна константа культури – найсуттєвіші для певної культури смисли, сукупність яких утворює певний тип культури, що підтримується мовою і зберігається в ній.

Усі концепти вчені поділяють на такі умовні групи:

- світ – *простір, час, число, батьківщина*;
- стихії та природа – *вода, вогонь, дерева, квіти*;
- уявлення про людину – *інтелігент, геній, дурень, мандрівник*;
- моральні концепти – *совість, сором, гріх, правда, істина, щирість*;
- соціальні поняття, відношення, стосунки – *свобода, воля, дружба, війна*;
- емоційні концепти – *щастя, радість, сум*; світ артефактів – *храм, дім, дзвіниця*; геральдика, сакральні предмети – *дзвін, свічка*;
- концептосфера наукового знання – *філософія, філологія, математика*;
- концептосфера мистецтва – *архітектура, живопис, музика, танок*.

ПРОКОМЕНТУЙТЕ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

1. «Кожна цивілізація, соціальна система характеризуються своїм особливим способом сприйняття світу» (А.Я. Гуревич).

2. «Мова – це об'єднана духовна енергія народу, яка прекрасно втілена у певних звуках, і у такому вигляді й через взаємозв'язок своїх звуків зрозуміла всім мовцям і збуджує в них приблизно однакову енергію. Різні мови – це зовсім не різні позначення однієї речі, а різне бачення її. Мови – ієрогліфи, в які людина вмонтовує світ і своє уявлення про нього. Мова є відбиттям духу людського і засобом для творчого перетворення матеріального світу у світ духовний... Мова є голосом самого буття, саморозкриттям буття...» (В. фон Гумбольдт).

2. «Людина намагається певним адекватним способом створити в собі просту і ясну картину світу для того, щоб в певній мірі спробувати замінити цей світ створеної таким чином картиною. Цим займається художник, поет, філософ і природодослідник, кожен по-своєму. На цю картину і її оформлення людина переносить центр тяжіння свого духовного життя...» (А. Ейнштейн).

3. «Картина світу – те, яким собі малює світ людина у своєму відображенні, – феномен більш складніший, ніж мовна картина світу, тобто та частина концептуального світу людини, яка має «прив'язування» до мови і відбивається за допомогою мовної форми» (О.С. Кубрякова).

ВПРАВИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Завдання 1. Наведіть переконливі приклади, що концептуальні картини світу у різних етносів відрізняються.

Завдання 2. Прочитайте фрагмент статті Н.В. Брагінець «Концепти «душа» і «серце» в національно-мовних картинах світу (на прикладі української, російської та англійської мов)». Чи погоджуєтеся Ви з ідеєю, про існування національно-мовної картини світу? Обґрунтуйте свою відповідь. Як на Вашу думку, чи існують національно-культурні відмінності в інтерпретації фрагменту мовної картини світу, пов'язаного з концептами «душа», «серце»? Яке значення для людини мають знання про національно-

культурні відмінності й подібності в інтерпретації певних фрагментів мовної картини світу?

В кожній культурі формується спеціальний категоріальний стрій свідомості, світоглядна парадигма, що фіксується за допомогою міфологем, символів, притч, поетичних образів, які промовляють до нас незалежно від волі автора, але показують нам його підсвідомий вибір. Кожна національна культура формує ніби невидиму сферу, за межі якої належні до неї люди неспроможні вийти. Вони не усвідомлюють, не відчувають цих обмежень, оскільки знаходяться всередині певної ментальності й культурної сфери. Суб'єктивно вони почувають себе вільними, об'єктивно ж вони їй підпорядковані. Ця підпорядкованість виявляється в тому, що людина мислить, діє, відчуває так, як це прийнято нацією. Вона бачить світ через призму менталітету свого народу, в традиційних образах культури, в якій ця людина виросла. Особливості національного характеру знаходять вияв у мікрополі споконвічних мовних утворень на позначення найважливіших, визначальних для українців слів-понять, кожне з яких має розгалужену систему первинних і вторинних значень, характеризується широкими асоціативними зв'язками, здатністю виконувати когнітивні функції метафоризації, символізації тощо. Вплив національно-культурного компонента на мовленнєву діяльність позначається не лише в безпосередньому використанні етнічно орієнтованих слів і виразів, а й у способах і засобах слововживання, у процесах розвитку образності. Внутрішній світ кожної особистості характеризується різним ступенем поєднання властивостей розуму (*ratio*), з одного боку, і властивостей серця й душі (*emotio*) – з другого. Особистість – це, за словами І.О. Голубовської, хтось, хто хоче, відчуває, думає, знає, говорить і робить. Наявність у всіх мовах слів для втілення цих понять свідчить про те, що подане визначення особистості можна сприйняти як універсальне. Етнічна зумовленість поняття «особистість» виявляється у різній наповненості цих понять і в специфіці їхньої взаємної співвіднесеності.

Тож ми спробуємо розглянути значення слів душа (*серце*), *тіло*, *mind*, *body*, *soul* в українській, російській та англійській мовах. Українська і російська моделі особистості ґрунтуються на протиставленні *тіла* як матеріального компонента *душі* (*серцю*) як морально-емоційному ядру людини. Сфера ірраціонального, не контрольованого розумом, в цих мовах (ментальностях) є головною. У російсько-українському культурному ареалі *душа* (*серце*) виступає символом внутрішнього психічного світу людини, місцем локалізації її емоцій і високих бажань, пов'язаних із задоволенням духовних потреб, наприклад: українська мова: *душа радіє* (*болить, тішиться, тривожиться*), *душа ятриться*, *брати гріх на душу*, *відвести душу*, *душі не чути*, *душа не на місці*; *серце підказує* (*віщує, чує, ніє, не привертається*), *серце не на місці*; російська мова: *душа радується* (*чує, болит, просит, не принимает*); *сердце подсказывает, надеется, не обманывает*. Крім того, *душа* (*серце*) відає ще й думками: *думи душу осідають*, *кривити душею*, *сміятися в душі*, *камінь давить душу*. Якщо використовувати

метамову семантичного опису, концепти *душа* і *серце* можуть бути представлені як означники таких емоцій, як «хотіти» і «відчувати». *Душа* і *серце*, будучи абстрактними поняттями, метафорично переосмислюються в конкретних образах певного вмістилища, що має цілком визначені просторові характеристики: українська мова: *порожньо в душі (серці), прирости до душі, сидіти в душі, хоч із душі вийми, камінь на душі (серці) лежить, заходити в душу, тягти за душу, брати за душу, у глибині душі (серця), з відкритою душею*; російська мова: *в глубине души, широта души, в душе (сердце) пусто, душа полна, залезть в душу, тяжело на душе (сердце), с души воротит, открывает душу (сердце), с открытой душой, от всей души (от всего сердца), вырвать из сердца, сердце сжимается*. Як бачимо, у багатьох стійких виразах іменні компоненти *душа* і *серце* знаходяться у відношеннях вільного варіювання. З іншого боку, існують фразеологічні одиниці, в яких замінити компонент *серце* компонентом *душа* неможливо. Наприклад: українська мова: *запалилося серце, заплакало серце, кам'яне серце, гаряче серце, серце холодне, завоювати серце, серце в тузі, покласти руку на серце, від широкого серця*; російська мова: *иметь сердце на кого-либо, сорвать сердце на ком-либо, золотое сердце, холодное сердце, сердечный друг*. Можна сказати, що в українській мові *серце* має більшу спеціалізацію як «символ почувань, переживань, настрою людини» на вираженні подій емоційного життя. Так, у російській мові досить важко підібрати адекватні відповідники таким українським фразеологізмам, як *переїдати серце, відводити тугу від серця, серце тліє, краяти серце, мультко на серці*. Звертає на себе увагу спеціалізація цих сполучень на вираженні негативних емоцій: *п'явки за серце ссуть, мов ножем вколоти в серце, мов хто всадив кулю в серце, мов хто батоном по серцю стьобає, мов хто шпигонув ножем у серце, мов хто серпом по серцю полоснув*. Тільки одному з українських образних порівнянь вдалося знайти російський відповідник: *как ножом по сердцу полоснул, нож: в сердце*. На думку І.О. Голубовської, це може свідчити на користь визнання української кордоцентричності або, кажучи ширше, – емоціоналізму, який має внутрішню спрямованість. За словами І. Бичка, специфічною ознакою української ментальності є «спрямованість на внутрішній емоційно-почуттєвий світ людини, у якому панує не холодний раціональний глузд, але жагучий поклик серця». Висока емоційність у поєднанні з очікуванням справедливості та в сполученні з власною безпорадністю, неспроможністю активно діяти, виборювати свою «правду» життя, стимулює фантазію, посилену діяльність уяви. Це й спрямувало український народ до поглиблення духовно-моралістичних пошуків, націленості на внутрішньо-екзистенційний світ людини, в якому уявне переживання тих чи тих ситуацій значною мірою підміняє реальне переживання зовнішнього світу. Якщо *серце* протиставлено розуму, то *душа*, як вже зазначалося, протиставляється *тілу*: українська мова: *душею й тілом відданий, душа розлучається з тілом, душа пішла з тіла, душа ледве тримається в тілі*; російська мова: *предан душой и телом, ни душой ни телом, душа с телом расстаётся*. Стосовно серця *душа* виступає ширшим поняттям, адже відає вона не лише емоціями, а й думками, бажаннями,

схильностями і перевагами людини. Репрезентуючи весь внутрішній світ людини в цілому, номен *душа* може позначати людину в певному морально-етичному ракурсі: українська мова: *бісова (чортова, проклята, окаянна, собача) душа, заяча душа, каїнова душа, черства душа, щира душа, широка душа, мотузьяна душа, душа не з лопуцька*; російська мова: *добрая душа, низкая душа, подлая душа, черная душа, мелкая душонка*. Якщо ж ми розглянемо функціонування таких понять, як *душа (soul), тіло (body) та серце (heart) в англійській мові*, то побачимо тут дещо іншу ситуацію. Словник дає нам такі значення слова *heart*:

1. Орган тіла, завдяки якому циркулює кров у організмі: *She could hear her heartbeating ...*

2. Можна говорити про чиєсь серце у відношенні до його емоцій чи характеру: *He's got a very soft heart.*

3. Серце дуже часто використовується у сполученнях на позначення мужності чи сміливості: *It was a bad time and people were losing heart...*

4. Серцем називають і найважливішу частину чогось: *...the heart of the problem.*

5. Серце – це центральна частина чогось: *University Square is in the heart of Bucharest.*

6. Серце використовується як символ любові. Вживається слово *серце (heart)* у таких фразеологічних виразах та ідіомах:

- на позначення чиєїсь доброти: *If you say that someone's heart is in the right place, you mean they are kind and considerate;*
- на позначення любові до якоїсь справи: *His heart is not in the nurse he's taking but he realises that there is no real alternative;*
- розбити чиєсь серце: *Every time I hear that someone has breached the public trust, it breaks my heart;*
- бути близьким комусь: *The author is one of those who lets passion take over when the subject is very close to his heart;*
- на позначення щастя чи нещастя: *He said his heart leapt for joy when the Hungarian people cast off Communist rule... I found there were six of us auditioning and my heart sank;*
- дуже хотіти чогось: *She had set her heart on going;*
- приймати щось близько до серця: *President Mobutu took the criticism too much to heart.*

Що ж до значень слова *душа*, то вони такі:

1. Душа – це духовна (*spiritual*) частина людини: *They said a prayer for the souls of the men.*

2. Душа – це також характер, думки, почуття людини: *His soul was in turmoil.*

3. Душа нації – це те, що репрезентує її характер: *...the soul of the American people.*

4. Людину можна описати як власника якоїсь душі (архаїзм): *She was a kind soul... Poor soul! Soul* може позначати просто людину як особу: В парку не було ні душі. — *There was not a soul to be seen in the park.*

Але найбільшого розповсюдження і використання набуло слово *mind*, яке в англійській мові має безліч значень:

1. Розум: *She must be out of her mind to marry him!*
2. Висловлення думки: *Try to keep an open mind! Speak your mind on the object!*
3. Пам'ять: *I could not quite call his name to mind. Her birthday had gone right out of my mind!*
4. Намір, прийняття рішень: *What have you in mind to do with him?*
5. Уява: *She could see her child in her mind's eye.*
6. Увага: *Keep your mind on what you are doing!*
7. Занепокоєння: *She is out of her mind with worry!*
8. Настрій: *I have a mind to come along.*

За словами А. Вежбицької, поняття *mind* «є дуже специфічним продуктом англійської мови, що не має еквівалентів в інших мовах світу». Багатозначний номен *mind* позначає процеси, пов'язані з функціонуванням усєї сфери свідомості людини: її мисленнєво-оцінною діяльністю, пам'яттю, волею, уявою, увагою, емоціями. Цей номен, на думку І.О. Голубовської, будучи ідеальним компонентом опозиції «матеріальне — ідеальне», має яскраво виражений інтелектуальний характер і наштовхує на думку про розумовий спосіб емпіричного пізнання дійсності представниками англосаксонського культурного ареалу, що різко контрастує з емоційним, чуттєвим пізнанням світу слов'янами (у нас ідеальний компонент *душа/серце* виступає центром емоційного життя, опосередковує знання, думки і наміри). Найяскравіше ці відмінності виявляються під час перекладу з української чи російської англійською мовою...

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Голубовська І.О. Душа і серце в національно-мовних картинах світу // Мовознавство. — 2002. — № 4-5.
2. Жайворонок В.Н. Українська етнолінгвістика : [нариси] / Віталій Жайворонок. — К. : Довіра, 2007. — 262с. — Бібліогр. : с. 249-261.
3. Кононенко Віталій Концепти українського дискурсу : [монографія] / Віталій Кононенко. — Київ — Івано-Франківськ : Плай, 2004. — 248 с.
4. Кононенко В.І. Рідне слово : [підручник для шкіл з поглибленим вивченням української мови, ліцеїв, гімназій, колегіумів] / Віталій Кононенко. — К. : Богдана, 2001. — 203 с.
5. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник / О.О.Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2008. — С. 287-293.

§ 17. ДУХ, ДУША В НАЦІОНАЛЬНО-МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

ПРАКТИКУМ № 4

На сторінках газет і журналів, теле- та радіоефіру – від розважальних до проблемних – у різних текстах і контекстах часто зустрічається слова «дух», «душа», «духовність». Особливо важливий цей термін у текстах про освіту, виховання, релігію, культуру. Кожен автор, кожне видання подають своє тлумачення цих понять, їх наповнення. Навіть побіжний огляд текстів свідчить, що вони вбирають у себе досить широку палітру значень, за якими стоять певний світогляд, позиція, ідеологія.

Завдання 1. Прочитайте речення. З'ясуйте лексичне значення слів *дух* і *душа* в кожному реченні. Перевірте свої знання за тлумачним словником української мови. У яких значеннях ще можуть вживатися слова *дух* і *душа*. Проілюструйте свою відповідь прикладами.

1. *Дух Божий витав над водами* (П.Куліш). 2. *Пограємось, погуляймо Та пісеньку заспіваймо: Ух, Ух! Солом'яний дух, дух* (Т. Шевченко). 3. *Се був веселий Чугайстер, добрий лісовий дух* (М. Коцюбинський). 4. *Малі тілом, та великі духом* (М. Номис). 4. *Не нарадується було дух у Олексія, як узяв свою Галочку з монастиря* (Г. Квітка-Основ'яненко). 5. *Випрямлений, зміцнілий духом, увійшов Начко до редакційного бюро* (І. Франко). 6. *Дух охайності чепуріння опанував її цілком – і вона товклає по цілих днях* (М. Коцюбинський). 7. – *Ой, лишенько... умираю! – скрикнула Явдоха та й дух спустила* (П. Мирний). 8. *Дух свіжої мамалиги приємно полоскотав йому нюх* (М. Коцюбинський). 9. *Ведуть (некрутів) снідати каші з салом, а того сала – і духу нема* (П. Мирний).

1. *Оксані стало на душі трошки веселіше* (Квітка-Основ'яненко). 2. *Доброї душі дівчина, а от з пантелику збилася та й гине* (П. Мирний). 3. *Він сидів між господинею і господарем як сам не свій,.. без того дотепу, який робив його звичайно душею товариства* (І. Франко). 4. *Дуже мене тішить од душі...це Ви вже сидите.. і краще себе почуваете* (М. Коцюбинський). 5. – *Раз чув, як ти комусь читала вголос мою повість.. – так можна читати тільки те, що до душі припадає* (Л. Українка). 6. *Шкода! Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила, тільки чую, душею чую – їм не відрости* (Л. Українка). 7. *От гостював, – насилу з душею вирвався* (Укр. присл.). 8. – *Чи має що за душею її батько?* (Нечуй-Левицький). 8. *Щирість – це лице душі* (Укр. приказка).

Етимологічний словник української мови
(гол. редактор: О.С.Мельничук)

ДУХ, [духало] «ковальський міх» Я, *духи, духівник, духівництво, духівниця* «заповіт», [духівня] «тс.» Ж, [духниця] «димар» Я, *духовенство, [духовик]* «лівер», [духовина] «незамерзаюче

Этимологический словарь русского языка (М.Фасмер)

ДУХ, род. п. духа, укр. дух, род. п. духу, ..болг. дух(ьт), сербохорв. дух,

<p>місце на річці; легка земля Ж», [духовна] «заповіт», [духовниця] «тс.», [духовник] «духівник» Ж, [духовнянка] «вихованка духовного училища» Я, духота, душник, духмяний, духовий Г, Ж, духовитий, духовний, [душистий, душливий] Ж, душ-ний, душнуватий, [духати] «дмухати; дути, віяти», духмяніти, душити «кропити духами; [видавати запах ЯК] [душити] «пахнути; сильно випаровуватися Ж», [душкувати] «під час спеки, скупчившись, важко дихати» (про овець), [духа] «швидко, бігом» Я, духом, душком, віддух, віддушина, здухвина (анат.), здуховина «тс. Г, Ж; трясовина Мо», [оддушина] Ж, продух, продуха, продухвина «ополонка», продуховина, [продушник] «отвір у стелі» Мо, [роздухван] «вид жіночого одягу» Нед; – р. бр. болг. м. дух, п. ч. слц. вл. нл. duch, схв. дяч «дихання», ... споріднене з лит. DaЦsos «повітря; (літ.) невідома тепла країна, рай», з іншим вокалізмом також лит. dvasia, dvrсі «дух, душа», dvzsti «дихнути», з гр. мови «бог»...</p> <p>ДУША, [души] (мн.) «начинка в варениках» Лекс Пол, душиця (знев.) «душа», [душівка] «наділ землі на душу», душка «приємна людина; [кохана людина Ж; сукня без рукавів із вирізом ззаду]», дуся «душка», душевний, [душний] «душевний» Ж, бездушний, бездушя, задушевний, обездушувати, одушевляти, подушне (іст.), подушник (іст.), подушний (іст.), [подуш] «у достатку, досить» Нед; – р. бр. болг. душа, др. душа, п. dusza, ч. duъe, слц. нл. вл. duъa, полаб. dausa, м. схв. душа,.. споріднене з лит. dvasia «дух, дихання»; розвиток значення аналогічний в лат. anima «вітер, подих» – «душа», у гр. «видихаю, дму» – «душа».</p>	<p>род. п. дяха, словен. dnh, чеш. duch, польск., в.-луж., н.-луж. duch. Друга ступень чередования: дохнуть. Родственно лит. daФsos «воздух», с другой ступенью вокализма – лит. dvrse «дух, душа», dvesiщ, dvesli «дохнуть», греч. «бог», «сера»; см. двохать, далее гот. dius «зверь», д.-в.-н. tior «животное».</p> <p>ДУША, укр. душа, болг. душа, сербохорв. душа, словен. dusa, чеш. duъe, слнц. duъa, польск. dusza, в.-луж., н.-луж. duъa. Из *duxiv; см. дух. Знач. душа «крепостной человек» калькирует ср.-греч. «рабы», буквально «души людские».</p>
---	--

Завдання 2. Розгляньте та порівняйте етимологічні довідки про походження слів «дух» і «душа», подані в етимологічних словниках під ред. О.С. Мельничука і М. Фасмера. Чим відрізняється етимологія цих слів в обох словниках? Що нового Ви дізналися про подані слова? Поміркуйте, чим корисна для Вас може бути інформація, отримана з етимологічного словника?

Прочитайте статтю «Душа» зі словника В. Даля. Що нового Ви взяли для себе з цієї статті? Поміркуйте, які вислови російською мовою зі словом *душа* мають відповідники в українській мові.

ДУША ж. бессмертное духовное существо, одаренное разумом и волею; в общем знач. человек, с духом и телом; в более тесном: | человек без плоти, бестелесный, по смерти своей; в смысле же теснейшем: | жизненное существо человека, воображаемое отдельно, от тела и от духа, и в этом смысле говорится, что и у животных есть душа. | Говоря душа, в знач. человека, разумеют иногда людей обоого пола, либо только мужеского, душу ревизскую, что собственно означает человека податного состояния. | Душа также душевные и духовные качества человека, совесть, внутреннее чувство и пр. Душа есть бесплотное тело духа: в этом знач. дух выше души. Ни души нет дома. Горожане - жители, а селяне души. Человек с сильною, слабою душой, или просто сильная, слабая душа. Взять что на душу, на совесть; принять в чем клятву, присягу; ручаться.

Взять грех на душу, сделать что самоуправно, приняв на ответ. В нем много души, в его сочинениях много души, чувства. Быть душою беседы, главным двигателем ее. Душа-человек прямой и добродушный, откуда и привет: душа моя. У него сто душ, он владеет именем со ста крестьянами. Родовые души, населенное родовое, наследованное имяне. Прописные души, пропущенные в народной переписи. Мертвые души, люди умершие в промежутке двух народных переписей, но числящиеся, по уплате податей, налицо.

Отдать Богу душу, умереть. Положить за кого душу, пожертвовать жизнью. Заложить за кого душу, ручаться в важном деле. Искать чужой души, хотеть погубить ближнего. На душе легко, тяжело, спокоен и весел: озабочен и грустен. У меня душа не на месте, боюсь, тревожусь. Отвести на чем душу, отдохнуть, утешиться чем. Отпусти душу на покаянье, не губи напрасно, дай пожить. Жить с кем душа в душу, мирно, дружно, любовно. У меня дело это на душе лежит, совесть упрекает или забота не дает покою. Это на твоей душе, ты виноват, дашь за это Богу ответ. Покривить душой, поступить против совести. Вертеть душою, отлыгаться. Затаить что в душе, держать в тайне. Душа замирает, лишаясь чувств, памяти, теряю сознание. На душе мутит, с души тянет, тошнит, нудит, делается дурно; с души скинуло, вырвало. Душа не принимает этого, не могу есть, противно. Душа меру знает, ешь и пей сколько хочется. Рад душой, от души, искренно, сердечно. Он от нее без души, она в нем души не слышит, не часть, безумно, безотчетно любит его. Это мне по душе, по желанью. Скажи по душе, по правде. В чем или чуть душа держится, едва, еле жив. Он так и вьется, так и лезет в душу, льстит, обольщает. У него за душой ничего нет, вполне беден. Душа вонь божба, клятва. Душа телу (плоти) спорница. Плоть душе враг. Грешное тело и душу съело! Душе с телом мука. Ни душе поминовенья, ни телу погребенья, не покинул. Душа прохладу любит, а плоть пар, т. е. плотское. Не тужи по голове: душа жива! Душа всего дороже, или душа заветное дело. Свет во храмине от свечи, а в душе от молитвы. Душа душу знает, сердце сердцу весть подает. Муж да жена одна душа. Муж голова, жена душа. Душа с душой беседует. Покуда душа жива. Хоть шуба овечья, да душа человекья. Кабы не зубы да губы, так бы. и душа вон. Хлеба с душу, денег с нужу, платья с ношу. Жив Бог - жива душа моя (или: жива правда, надежа моя)! Душа не сосед: пить-есть просит (или от нее не уйдешь, от совести). Душа не стерпит, так сердце возьмет. Хоть мошна пуста, да душа чиста. Не стой надо мной, как чорт над душой! Отпусти душу на покаянье! Не мучь христианской души до веку (смерти). Покривил ты душой. Не пожалел ты души своей! Душа Божья, голова царская, спина барская. Одна душа. и та не хороша! Как нет души, так что хошь пиши! Мастеровой не худ, да в душе плут. Душа христианска, да совесть цыганска! На всякую душу (на долю всякого) Бог зарождает, хлеба. Рад бы душой, да хлеб-эт чужой. Своя душа не холоп, себя жаль. Душа, что в венике, а голос, что в тереме. У немца (француза) ножки тоненьки, душа коротенька. Душа пузыри пускает, отрыгается. Душа с Богом беседует. Свищи, душа, через нос! спи. В сватовстве

спрашивают не о душе, а о душах. Это дело у меня на душе (или на совести). Это мне на душу легло. Что-то на душе тяжело. От души, душою рад. чужую душу не влезешь. Чужая душа потемки (темен бор). Человека видим, а души (ума. т. е. что на уме) не видам. Сколько душе угодно. Есть все, что угодно душеньке. Душа не примаёт, а глаза все больше просят. Сторонись, душа, оболью! говор. пьяница, поднося чару ко рту. Шел я мимо Петровска, видел дело таковско: головы разбиты, брюха вывалены, душу в рай несут, тело в рай везут? снопы. | Душа назыв. также ямочка на шее, над грудною костью, под кадыком; тут, по мнению народа, пребыванье души. Душа или душка, в скрипке, подставка внутри, распорка. | Душа в пере, сухой мозжечок. Голову отрежу, душу выну, дам пить, станет говорить? очинка пера. ДУША ж. душ м. франц. холодные обливанья, обдача струей воды.

Завдання 3. Випишіть із словникових статей тлумачного й етимологічного словника синоніми до слів «дух», «душа».

Дух – демон (злий дух), геній (покровитель людини в її справах) ...

Душа – утроба, нутро...

Завдання 4. Прочитайте міркування на тему: «Чим відрізняються слова «дух» і «душа»?». Зважаючи на інформацію, отриману із словників, висловіть свою думку з приводу поставленої проблеми.

Поняття *дух* прийнято пов'язувати з діяльністю свідомості. *Дух* завжди діяльний, активний, повний творчої енергії. Саме завдяки діяльності *духу* людина сприймає і оцінює світ насамперед в ідеях різного світоглядного характеру: філософсько-гуманістичних, морально-етичних, екологічних, релігійних та інших. Проте *дух* є цілісність у структурі особистості, яка робить її тим, що вона є.

На відміну від *духу душа* – це скоріше психологічний феномен. Вона відображає життя за допомогою почуттів, емоційних морально-психологічних станів, які виникають у зв'язку з оцінкою людиною тих чи інших явищ зовнішнього або внутрішнього світу. Тому душа може страждати, боліти, хвилюватись, радіти і таке інше.

Взаємодія *духу* і *душі* створює засіб існування і функціонування духовності, де домінує дух, бо саме він є суб'єкт, суб'єктивність, свобода і творчий акт (М. Бердяєв). Саме завдяки діяльності *духу*, його «прориву в природу» тобто самовираженню і відбувається становлення особистості, її вдосконалення та самовдосконалення. «Без роботи *духу* над душею і тілом, людина», – за словами М. Бердяєва, – «немає і не може бути особистістю» (Кравченко Н.І.).

Завдання 5. Прочитайте текст. Сформулюйте головну думку тексту. Поміркуйте, як вона сформульована автором у тексті? Визначте ключове речення.

Про який дух йдеться у тексті? З'ясуйте значення слова «дух», в якому воно

вживається у тексті. Як автором визначається поняття «*дух українства*» і чи Ви згодні з цим?

Випишіть із тексту слова, які є опорними для розуміння ключового словосполучення «*дух українства*». Ці слова розподіліть за тематичними групами: *тема духовно здорової нації; тема духовно занедбаної нації, об'єднані мовною домінантою «дух»*, яка розпочинає висловлювання і яка утворює базовий концепт «*дух українства*». До якого синонімічного ряду належить слово «*дух українства*»? Знайдіть у тексті епітети до слів «*здоров'я*», «*знищення*» й доберіть свої епітети, які можна було б використати у цьому тексті.

Знайдіть у тексті речення, які виражають кульмінацію того, що діється з «*духом українства*». Які слова є ключовими у цьому уривку?

Розкрийте метафоричне значення висловів: «*симптом кінця нації*», «*обрубували корені нашого минулого*», «*спраглі за минулим*». Утворіть свої метафори, які б відображали незламний дух українства, побудуйте з ними речення.

Чи згодні Ви з твердженням «*Народ живий, допоки жива його історична пам'ять. Кінчається пам'ять – кінчається надія, починається щось інше*»? Як Ви гадаєте, що інше може початися в разі втрати історичної пам'яті? Як сьогоденне українське покоління може цьому зарадити? Свої думки викладіть у вигляді есе і придумайте йому заголовок.

Дух українства

Чого ж ми, українці, так спрагло тягнемось до свого минулого? Це ознака нашого духовного здоров'я чи, навпаки, невпевненості, ущербності й страху перед сучасним і майбутнім, історичної інфантильності⁶? Так само, як окрема людина в хвилини зневіри, невдач і приниження рятує себе, віру в свої можливості, звертаючись до зоряних сторінок власного минулого, так і народ, коли утверджує себе поміж іншими народами, а ще більше тоді, коли настає загроза його духовного чи фізичного знищення, розчинення «на розпуттях велелюдних» історії, щоб вижити, апелює до свого минулого. Мабуть, так дерева під час бурі волають до свого коріння. «Народ живий, допоки жива його історична пам'ять. Кінчається пам'ять – кінчається надія, починається щось інше». Ці слова Д. Балашова б'ють по серцю кожного українця, хоч російський письменник передовсім мав на оці росіян. Відразу згадуєш процес денационалізації, що охопив південно-східну Україну, зокрема міста, чие населення з частини нації перетворилося поступово у «щось інше», якому немає наукової назви, – уже не в українців, але ще не в росіян. Чи це не симптом кінця нації? Чому ж закінчується пам'ять, що віщує кінець нації, адже пам'ять – це найтривкіше з усього, що є у людей на землі? Пам'ять ніколи не закінчується сама по собі, вона закінчується лише тоді, коли її убивають. Ми, українці, такі спраглі за минулим, історією, яку у нас постійно віднімали. Упродовж багатьох століть обрубували корені нашого минулого, і можна лише подивуватися, що, порубані, потоптані, понищені, вони знову відростали. Але відростали й нові рубачі. І палії також, що випалювали «каленим железом» і репресіями дух українства, національної самосвідомості – і горів він, горів, як неопалима купина і не міг догоріти. (С. Андрусів)

¹ Інфантильність – це коли люди не розуміють того, що з ними відбувається.

§ 18. МЕТАФОРИЧНІ ПОРТРЕТИ ЕМОЦІЙ: СКАЖИ МЕНІ, СЕРЦЕ, ЩО МАЄШ НА МИСЛІ?

ПРАКТИКУМ № 5

Думки й емоції як ідеальні сутності не побачити, ні помацати не можна. Не можна їх ні приставити, ні розгорнути, ні підкликати. Їх можна тільки відчути. Вони, хоч і реальні, але невидимі. І постає питання: якщо явища психічного світу не мають зовнішнього вигляду, то як людині сказати про них? Як їй висловити те, що вона відчуває і над чим міркує? Як сказати про те, що в неї на думці, на душі?

П. Селігей

Українська мова виявилася напрочуд винахідливою. Вона виробила цілий арсенал лексичних засобів, за допомогою яких мовець може повідати іншим про свій внутрішній світ. Що це за засоби? Це переносні, метафоричні значення, які розвинулись у звичайних словах. Ідеться про лексику, що у прямому значенні вживається стосовно людини та її буденної життєдіяльності.

Як саме це відбувається — спробуємо простежити на конкретних мовних прикладах, зокрема узвичаєних висловах, фразеологізмах, сталих синтаксичних сполученнях українських назв, думок і емоцій, які візьмемо з класичних і сучасних художніх творів, а також зі сторінок преси. Проаналізувавши ці приклади, побачимо, що в мові стосунки між людиною та її думками й емоціями вимальовуються не такими простими й однозначними. Інколи вони навіть не мирні. Між ними розгортається справжня боротьба!

Завдання 1. Напишіть відповіді-асоціації на запропоновані стимули:

1. Найсвітліша емоція — ...	1. Найтемніша емоція — ...
2. Найлегша емоція — ...	2. Найважча емоція — ...
3. Гаряча емоція — ...	3. Холодна емоція — ...
4. Дзвінка емоція — ...	4. Глуха емоція — ...
5. Приємна емоція — ...	5. Неприємна емоція — ...

Завдання 2. Оберіть відповіді-асоціації (*прикрість, сором, гнів, образа, побожність (шанобливість)*) на подані стимули:

1. Суміш страху й поваги (В.Даль) — ...
2. Жалість до себе, поєднана з претензією до інших — ...
3. Суміш смутку, гніву, незадоволення (В.Даль) — ...
4. Пристрасна, поривчаста досада (В.Даль) — ...
5. Зниковілість, що горить провинною — ...

Завдання 3. Думки й емоції приходять до людей звідкілясь іззовні – конкретніше мова про це нічого нам не говорить, тільки прирівнює їх або до тихого-мирного пішохода, або крадія, нахаби. Інколи мова вказує точніше, в якому саме місці з'являється емоція або думка. Доповніть ряд висловів, де мали б місце такі метафори:

Думки	Емоції
<i>Прийшла до голови думка, дур зайшов у голову, мимоволі закрадається сумнів...</i>	На мене найшла нудьга, приступить до серця біль, сум і туга наседають...

Завдання 4. Прочитайте речення. Поміркуйте, як ще пропонує українська мова зафіксувати вияв емоцій і думок словесно. Поясніть семантику цих висловлювань.

1. Комбайнер відчуває, як сміливість хвилями накочується на його серце (Ю. Яновський). 2. На хвилину в лейтенанта зринуло припущення, від якого радісно забилося серце (П. Панч). 3. У пам'яті зринули спогади, як він увірвався у її життя, подарував надію, щастя, віру, а потім усе розбив (С. Ковалів). 4. Мислі пливли як от білі хмарки в небі (Г. Хоткевич). 5. Буває іноді, Катре, що як налінуть ті думоньки та як підхоплять на крилоньки, та й занесуть-занесуть – занесу-ть... (С. Васильченко). 6. Незчулися батько-мати, як з літами й думи про синів до них налетіли (А. Головка). 7. «Відвезуть, відвезуть, відвезуть», – стукало щось молотком у її голові за кожним кроком, коли вона поспішала до Івана (М. Коцюбинський). 8. Страх мене такий проїняв, що ногами з місця не зрушу (Григорій Тютюнник). 9. Всі почуття її на мить завмерли, отупіли, щоб по хвилиночці залякості прохопити всю її істоту непереносно гострим болем (З. Тулуб). 10. Якось втома вечорами нападає і часто голова болить (Л. Українка). 11. Голос у Талі радісно тремтів, як вона швидко про все це розказувала, її справді обнімала безмірна радість... (Б. Грінченко). 12. Інша річ – обличчя тих, котрі знають, що через хвилину їх уже не буде. Уявімо себе на їхньому місці – цього досить, щоб відчутти безмежний розпач (Г. Пагутяк).

Завдання 5. Ознайомтеся зі словниковими статтями «Гнів», «Надія» у тлумачному словнику та випишіть синоніми до цих слів.

Люди користуються певним набором мовних знаків, при цьому виражають широку палітру індивідуальних почуттів, переживань, думок. Встановлено, що концепти поетичної картини світу сформульовано на базі метафор. Для аргументації цієї думки можуть служити ідеї О.О. Потебні, який вперше звернув увагу на внутрішні поетичні ресурси слова, його культурні можливості, які спрацьовують завдяки закладеній у слові внутрішній формі – передумові образності й образного уявлення. Як синтез пізнання і творчості, слово у кожній мовній ситуації створює новий зміст, народжується в новій поетичній якості.

Пригадаємо, що Ю.С. Степанов визначає концепт як «згусток культури у свідомості людини»; те, у чому культура стає складовою ментального світу людини. З іншого боку, концепт – це те, за допомогою чого людина сама стає складовою культури, а в деяких випадках і впливає на неї. О.О. Потебня вважає, що слово проходить шлях від міфічного до власне поетичного мислення. Це шлях постійного «згущення» поетичної думки, метафоризації слова.

Отже, метафора – всеохоплюючий принцип мислення і мови. Розглядаючи її як оптимальний засіб вербалізації концепту, можна реконструювати поетичну картину світу, обумовлену світоглядом автора. Аналіз індивідуально-авторської метафори допомагає розкрити суб'єктивно-особистісне бачення світу, дає можливість виділити світоглядні константи поета, письменника.

Метафора – системне явище в мові, тому її аналіз вимагає функціонально-семантичного підходу.

Завдання 6. Прочитайте текст. Назвіть основну ідею гніву і надії у тексті? Як вона сформульована автором? Обґрунтуйте це реченням з тексту. Доберіть спільнокореневі слова до іменників *гнів*, *надія*. Чим відрізняються вислови: *бути надійною* – *бути при надії*?

Випишіть із тексту слова, які є опорними для розуміння ключових слів «*гнів*», «*надія*». Ці слова розподіліть за тематичними групами: *таємний гнів*; *світлі надії*.

Поміркуй, якою може бути етимологія слова *гнів*. Зіставте свої міркування з етимологічною довідкою:

Гнів, [*гніванка*] «гнів, сварка», [*гнівник*] (у виразі *він мій г.* «він зі мною посварився»), *гнівивість* «гнівливість», *гнівний*, *гнівливий*, *гнівати* «гнівити», *гніватися*, *гнівити*, [*прогнівляти*], *розгнів* «лють»; – р. *гнев* «гнів»; [гниль],... розвиток значення такий: «гниль, гній, отрута, отруєна кров > гнів» (пор. як семантичну паралель болг. *яд* «гнів», а також нвн. (у Лютера) *es tut mir faul* «мені шкода, прикро» (букв. «мені гнило»); допускається також зв'язок з псл. *огнь* «вогонь».

Випишіть з тексту метафори, поділивши їх на групи:

1. Атрибутивні: *таємний гнів*,...
2. Предметні: *шматок землі*,...
3. Дієслівні: *здіймається надія*,...

Розкрийте метафоричне значення цих висловів. Утворіть свої метафори, якими можна було б зобразити почуття розгніваних, але ще з надією людей, побудуйте з ними речення.

Які художні порівняння використовує автор, яка їх роль у тексті? Яким чином М. Стельмах у виразноє почуття людей? Поміркуйте, чи можлива синонімічна заміна у назві тексту М.Стельмаха «Народження гніву і надій».

Знайдіть у тексті речення, яке виражає кульмінацію гніву та надії. Які слова є ключовими у цьому уривку тексту? Чи може бути продовження цього тексту, запишіть його, використовуючи свої художні засоби мови.

Народження гніву і надії

Восени, перед відльотом у вирій, тривожиться й табунами збирається птаство.

Отак тепер восени тривожились і гуртувалися люди. Їх теж, як птахів, манила до себе омріяна земля, що вдосталь вродить хліба, а не та, що з торбою пускає у світ хліборобську долю. Люди марили, снили й жили землею; вони щоденно міряли її і думкою, і оком, і босими потрісканими ногами. Правда, міряли ще потай, але вже розуміли, що не за горами той день, коли свої ж дядьки візьмуть легенькі кроковки і почнуть ділити панський ґрунт. Навіть прикидали в голові, яким найправеднішим людям випаде ця честь.

У глибинах цієї осені народжувався і таємний гнів, і світлі надії. В одних вони, немовби орел, здіймалися до самого сонця, у других – дрібним жайворонком тріпотіли тільки навколо свого, серцем виплеканого шматка землі, у третіх кигикали чайкою: чи вийде щось із того дива, чи не вийде? Що ж, не будемо суворими до тих, у кого думки були, немовби каламутна вода. У неспокушену, голодом зчавлену душу якось відразу увірвалися і слова революціонера, і бомба терориста, і восковий трепет церковної свічечки, що застерігала християн від бунту.

Але тепер християни не воскову свічечку світили перед сивим Богом, а нагрівали небо вогнями. І даремно по ночах мідним благанням гупали дзвіниці, щоб люди рятували панський хліб чи оселі. Люди залишалися самі по собі, а вогонь теж сам по собі, неначебто його й не рука людини широко випустила в світ. А через якийсь час хлібороби чорніли навколо нових пожарищ, але не гасили, а мовчки дивилися на них (М. Стельмах).

Завдання 7. Відчайдушні вольові зусилля захиститися від навали емоцій, думок і бажань – стримати, спинити чи бодай зловити їх – зводяться нанівець. І людина змушена крок за кроком відступати. Але ці тихі й мирні пішоходи, або зухвалі крадії, нахаби, побачивши примирення, ще дужче посилюють свій наступ і починають мало-помалу брати верх. Спочатку вони ганяються за людиною назирці: *під час розмови переслідувала мене думка, на мінливих крилах і хвилях носили мене думки...* Потім урешті наздоганяють і затримують її: *радістю переймає мене, сумом наповнюється...* Спинивши людину, починають брати все до свої рук: *бере за живе, бере за серце, хапає за душу, захопило дух, одержимий надією...*

То що ж, виходить, людина зазнала остаточної поразки? Стала жертвою своїх думок і емоцій? Виявляється, ні! Не варто їх недооцінювати. Попри тимчасові невдачі, попри вимушений відступ, людина зовсім не збирається здавати свої позиції та складати зброю. Насправді боротьба триває. Щоб у цьому пересвідчитися, придивімося уважно до дієслів *долати, боротися, приборкувати, упоратися, перемагати*.

Напишіть твір-мініатюру, використовуючи подані метафори, епітети, дієслова: «Я можу бути щасливим (-ою)».

§ 19. ДІАЛОГ ІЗ СОВІСТЮ

ПРАКТИКУМ № 6

Совість – найкращий порадник, а тому, збираючись щось зробити, необхідно чесно спитати себе: «А чи залишиться моя совість чистою? Чи буду я спокійно спати після цього?» Бо душевний спокій, мир із самим собою – це найголовніше.

Р. Матвіюк

Зупинимося на одній реалії, що в історії й сьогоденні світової культури не має зримого образу: ні відображення, ні зображення – це «совість». Російською мовою «совість» звучить дуже схоже зі словом українською мовою, англійською «conscience», – різновид латинського «conscientia», яким англійці замінили своє давніше слово «inwit».

Завдання 1. Порівняйте як тлумачиться лексичне значення слова «совість» в українській, російській і англійській мовах. Що спільного і відмінного в цих тлумаченнях? У якому із словників відображено національно-культурну самобутність слова «совість» і тлумачення є більш детальним, точним у культурному відношенні?

У «Новому тлумачному словнику української мови» (укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко) читаємо: «СОВІСТЬ – усвідомлення і почуття моральної відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою, людьми, суспільством; моральні принципи, погляди, переконання; сумління. *Щоб не замерзнуть, Андрій нишком ноцях рубав по шляху верби або розбирав стріху в сусідніх порожніх будинках. Якби не совість – крав би (Коцюб.); // перен. Найчесніший, найсправедливіший, найвідповідальніший представник певного колективу, суспільства і т. ін. Де твоя (у тебе, ваша, у вас і т. ін.) совість?; Май (майте) совість; Немає (нема) совісті у тебе (у нас і т. ін.) – уживається, щоб присоромити когось, викликати почуття відповідальності за щось. [Олімпіада Іванівна (до п. Груїчевої):] Де у вас совість, де у вас серце? Хіба ви не бачите, що ви з нею робите? (Л. Укр.); [Лежить] на совісті кого, у кого, чий – хтось винен у чому-небудь, морально відповідає за якісь дії, вчинки і т. ін. Я занадто в лірику вдаюся і забуваю, що в мене на неї нема часу що маса роботи лежить на совісті! (Л. Укр.); Муки (докори, докір) совісті – переживання, викликані усвідомленням своєї несправедливості, провини і т. ін. [Річард:] Тепер мені сидіти, дивитися на сії зайві руки, позбавлені коханої роботи єдиної, що красила життя, се гірше, ніж нещасна провина, ніж муки совісті... (Л. Укр.); На совість: а) дуже добре, якісно; б) покладаючись тільки на чесність, не вимагаючи інших гарантій; Не за страх, а за совість – сумлінно, чесно; Не має ні сорому (ні честі), ні совісті хто; Немає (нема) ні сорому (ні честі), ні совісті у кого – хтось діє несправедливо, поводить безсоромно. – У цих людей ні сорому, ні совісті, ні душі, десь, немає! (Вовчок); Совісті стало (стає, хватило, хватає) у кого – хтось не соромиться робити що-небудь негоже; Совість мучить (мучила, гризе, гризла і т. ін.) кого – хтось страждає, гостро відчуваючи свою*

провину. *Він знав, що тепер справді в Піски йти небезпечно, однак совість його мучила, що так товариша кинули...* (Мирн.); Угода з совістю *див.* угода; Як велить (підказує) совість – справедливо, без упередження».

У «Тлумачному словнику російської мови» В. Даля читаємо: «СОБЕСТЬ – нравственное сознание, нравственное чутье или чувство в человеке; внутреннее сознание добра и зла; тайник души, в котором отзывается одобрение или осуждение каждого поступка; способность распознавать качество поступка; чувство, побуждающее к истине и добру, отвращающее от лжи и зла; невольная любовь к добру и к истине; прирожденная правда, в различной степени развития».

Сучасний американський Webster's New World Dictionary на місці «усвідомлення» подає «знання» (що може бути й практичним, неусвідомленим) та додає два сутнісні доповнення:

CONSCIENCE – 1. знання або чуття (sense) праведності/неправедності, із сильною схильністю до правди; моральний суд, що не дозволяє порушити моральний принцип, визнаний досі; 2. [заст.] а) consciousness; б) внутрішні думки чи почуття (feelings). Conscience – у значенні «внутрішнє визнання моральності чиїхось мотивів і вчинків; розуміння чи принцип, який наголошує на моральності чиїхось мотивів або вчинків, схвалюючи добро і засуджуючи зло» (The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles, 3 rd. ed., 1975), – виникло ще в середньовічній англійській, витіснивши питоме англійське слово *inwit* – досл. «внутрішнє знання (чуття, розуміння)», у вжитку синонімічне до «серце, душа, розум, дух, відвага» (Ibidem). Пор. лат. *intuition*, «інтуїція» – досл. «внутрішнє стеження» < *Intueri*, «дивитися, спостерігати» < *in*, «в» + *tueri*, «стежити, охороняти». Пор. традиційні християнські образи «ангела-охоронця» та «всевидючого ока».

Завдання 2. Зіставте етимологічні довідки про походження слова «совість», подані в «Етимологічному словнику української мови» і словниках М. Шанського та М.Фасмера. Чим схожі й чим відрізняються словникові статті?

Завдання 3. Доберіть синоніми до слова «совість». Чим відрізняються слова «совість» і «сумлінність»? Побудуйте з цими словами речення. Чи є відповідник слову «сумлінність» в інших мовах?

Завдання 4. А) Прочитайте текст і поміркуйте над запитаннями. Назвіть основну ідею поданого тексту. Як вона сформульована в тексті? Визначте ключове речення.
Б) Чим совісні люди відрізняються від безсовісних? Як автором визначається поняття *совість* і чи Ви згодні з цим? Щоб Ви ще додали до такого тлумачення.
В) Випишіть із тексту слова, які є опорними для розуміння ключового слова «совість». До якого синонімічного ряду належить слово «*порядність*»?
Г) Знайдіть у тексті речення, що виражають кульмінацію совісті. Які слова є ключовими у цьому уривку з тексту?
Д) Поясніть вислови «*пуста правда*», «*чутливий індикатор*». Розкрийте метафоричність вислову з тексту: *не всім людям дано бути альпіністами*.
Ж) Придумайте свої метафори, що відображають відчуття совісті. Використайте у мовленні метафоричні сполуки різної будови, наприклад: 1) атрибутивні (чиста

- совість, неспокійна совість, ...); 2) предметні (в'язні совісті, час совісті, ...); 3) дієслівні (поступитися совістю, гризе совість, ...).
- З) Чи згодні Ви із твердженням: *совість виховувати важко, а обманювати легко*. Свою думку обґрунтуйте.
- К) Прокоментуйте східну мудрість: *виявивши поблажливість до себе, навіть розумніший дурнішає*.
- Л) Запишіть короткий уявний діалог з автором на тему поданого висловлювання.

Що ж таке совість

Коли людина не робить сумнівних вчинків, хоч точно знає, що про це нікому й ніколи не стане відомо і тому ніхто й ніколи її не осудить, – значить, у такої людини є совість.

Спробую показати на прикладі.

Ось на такому, скажімо. У кімнаті ти сам, усі пішли і повернуться не скоро. Якщо закурити, ніхто про це не довідається. Але ти твердо вирішив покинути курити. І ти не закурюєш.

Можу сказати з певністю: почуття совісті у тебе розвинуте.

Інший випадок. Батьки на роботі, сестра в школі. Тобі «пощастило» – зранку температура підвищилася – 37,1; ти вважаєшся хворим, тобі велено пити молоко з содою і носа не показувати з квартири. Наливаючи молоко, ти ненароком розбив блюдце від улюбленої маминої чашки.

Можна все звалити на капосну кішку Мурку (вона вже точно тебе не викаже), та ти цього не робиш. Чому? Не дозволяє совість.

У сім'ї тебе вважають лагідним, ввічливим синком, який шанобливо ставиться до батьків і взагалі до старших. Дома ти цілком свідомо підтримуєш цю думку, а позаочі, коли дорослі не чують, називаєш батька «мій старий шкарбун» (і хай навіть ти цього не думаєш, а говориш так ради пустої бравади), – не претендуй на звання совісної людини.

Совість – поняття надто тонке, я б сказав, делікатне, і бувають у житті тисячі ситуацій, коли не так просто визначити, по совісті чи проти совісті діяла людина. Трапляються й помилки. Та справа не тільки в тому, що тобі кажуть і думають люди, а й у тому, як ти сам усвідомлюєш свої вчинки, правильно судиш: зробив ти по совісті чи дозволив піти на компроміс. Це набагато важливіше.

Розвинена совість – найтонший вимірювальний інструмент, чутливий індикатор будь-якого твого вчинку і навіть наміру.

Совість, як і інші риси людського характеру, піддається удосконаленню, регулюванню, настроюванню. Отож, коли у тебе щодо цього не все в порядку, не втрачай надій, а дій... Як?

Починати треба з вироблення переліку заборон і строго, за будь-яких обставин, дотримуватися його.

Припустімо, в твій перелік заборон входить: я не кажу неправду. Тож будь люб'язний, не бреші...

– А як бути, – заперечать мені, – коли правду сказати не можна? Бувають же такі випадки?

Бувають. Не можна сказати правду – промовч, ухились од відповіді, переведи розмову на іншу тему...

Скажімо, в твій перелік заборон входить: я не розпускаю пліток. Тож не піддавайся спокусі першим передати товаришу найсвіжішу «новину»...

І знову я передбачаю заперечення...

А як бути, коли кращий друг запитує, що про нього говорив хтось?

Дуже просто. Скажи: «На жаль, передавати чужі слова не в моїх правилах. Краще запитай у того, хто говорив...» Звичайно, друг може образитися, але це буде свідчити про його, а не про твою ваду...

Дуже непогано внести до переліку заборон: я не даю оцінок людям з першого погляду.

Що? Ти не згоден? Будь ласка, я готовий вислухати твоє заперечення.

– А якщо мене запитують: ну як, гарний хлопець Остапенко? Що ж мені – мовчати й лупати очима?

Відповідаю: лупати очима не треба, і мовчати не обов'язково. А можна сказати, приміром, так: «Ми ще надто мало знайомі, щоб я міг судити про нього...» В такій відповіді нема нічого образливого, і вона буде правдивою.

Так, совість виховувати важко, а обманювати легко. Чому? Бо ніхто, крім тебе, не дізнається, обманюєш ти свою совість чи ні. Ось чому за чистоту цієї важливої властивості душі треба боротися з особливою наполегливістю і чітко розуміти: ніхто і нічим не нагородить тебе за це. Не чекай нагород і не засмучуйся через «невдячність» оточуючих.

Порядні люди звершують подвиги – найбільші і найпомітніші – не заради почесей і слави, а за велінням власного розуму і під суворим контролем власної совісті. Будь вимогливим до себе і час від часу згадуй східну мудрість: «Виявивши поблажливість до себе, навіть розумний дурнішає».

Не треба ні мої поради, ні тим паче приклади розуміти буквально. Річ не в тому, так чи не так складеться твоя особиста ситуація... Набагато важливіше, так би мовити, розкусити зерно прикладу і самому, неодмінно самому, зробити правильний висновок.

З досвіду знаю, як важливо і як необхідно допомагати людям і словом і ділом, але знаю й інше: якщо людина не прагне сама собі допомогти, то й цілий полк доброзичливців їй не допоможе. Будь-яке удосконалення людини починається із усвідомлення того, що їй треба зробити. Це – перше. Друге – добре обміркувавши завдання, порівнявши його з іншими, вже вирішеними чи запозиченими з чужого досвіду, слід відповісти на запитання: як досягти поставленої мети? І третє – переконавшись, що мета ясна і порядок її досягнення визначено тобою правильно, дій! І – ніяких потурань, ніяких знижок.

Найчастіше дорога буває важкою. Але тим більша радість перемоги, чим крутіший підйом. Вийти на горбок може всякий дурень, а от здолати гірський пік, схований у хмарах, – таке може тільки справжній альпініст. На жаль, не всім людям дано бути альпіністами, але хто може заборонити тобі прагнути до цього, хто зупинить тебе в намірі піднятися за хмари? Якщо тільки власні лінощі, то задуши їх, знищ своїми руками.. (За А. Маркушею)

ЦІКАВО ЗНАТИ

Совість – особливий морально-психологічний механізм, що діє зсередини нашої власної душі, причепливо перевіряючи, чи виконується обов’язок. Головна функція совісті – самоконтроль. Совість нагадує людині про її моральні обов’язки, про відповідальність, яку вона несе перед іншими і перед самою собою. *Совісна людина* – це людина з гострим почуттям морального обов’язку, що пред’являє до себе високі моральні вимоги. Совісний ніколи не ставиться до себе поблажливо, запитує із самого себе зі всією строгістю, не шукаючи виправдань. Тихий, але наполегливий *голос совісті* – наймогутніше знаряддя моральності, він звучить у людині тоді, коли ніякого зовнішнього контролю немає, і суб’єкт, наданий самому собі, здавалося б, міг діяти без усяких обмежень. Однак обмежником безкрайньої свободи виступає саме совість, яка є застереженням і докором з боку власного «я». *Совість тривожить* особистість, не дає їй морально заснути, змушує її коректувати свої вчинки відповідно до цінностей і встановлень, які існують у суспільстві.

Безсовісною називають людину, в якій відсутня совість як могутній внутрішній контролер. Така людина, по суті, аморальна, тому що нею не засвоєні, не прийняті душею найважливіші моральні орієнтири. Безсовісного стримує тільки зовнішній контроль, його потрібно стримувати, щоб він не наносив шкоди оточуючим. Як тільки істота безсовісна одержує свободу, вона відразу виявляє свою крайню шкідливість: не говорить правди, краде, знущується з інших. Цікаво те, що психологи звернули увагу на такий факт: у сім’ях, де існує жорсткий зовнішній контроль і жорстокі покарання, є більше шансів виростити безсовісну людину, яка не розуміє нічого, крім батога. Вона буде йти до своєї мети, прагнучи уникати зовнішнього покарання й анітрохи не звертаючи уваги на страждання оточуючих. Люди, які виростають в атмосфері уваги і ласки, глибоко засвоюють моральні норми й ідеали, вони співчують оточуючим, сприймають їх страждання як свої і прагнуть не робити зла.

Совість – феномен емоційний, вона виявляє себе через глибокі негативні переживання, самодокори, через тривожність і заклопотаність людини моральністю і гуманністю своєї поведінки. Про неї говорять «*муки совісті*», «*каяття совісті*». Будучи за своєю природою емоційною, совість виступає в якомусь розумінні як надрозумна. Звичайно, совість включається тільки тоді, коли людина знає моральні норми. Якщо вона не знає їх і «морально безневинна», то і совість у ній не може заговорити. Щоб пережити з приводу власного відступу від цінностей, потрібно їх знати і приймати душею. У цьому розумінні совість пов’язана з розумом. Однак розум – великий хитрун стосовно того, як знайти виправдання для нашої неморальної поведінки. Коли людина відступає від веління моралі, вона звичайно говорить собі: «я не міг», «я не встигав», «мої старання все одно не дали б результату», тобто шукає раціональні практичні аргументи, які обґрунтовують власну недосконалість. Ось тут і набирає сили надрозумна природа совісті. Совість ігнорує раціональні аргументи, багатослівні міркування і неправдиві докази. Вона приходиться до людини почуттям, яке без слів говорить:

«Ти брешеш собі, ти міг повестися по-іншому». *Совість дорікає* мовчки, але невідступно. Вона змушує людей говорити самим собі правду і, зрештою, починати реальні зусилля для виправлення ситуації, якщо це, звичайно, можливо.

Совість – це внутрішній самозвіт за виконання певних моральних обов'язків, які далеко не завжди збігаються з обов'язками абстрактного морального суб'єкта і можуть значно від них ухилятися. Людина може вважати своїм обов'язком здійснення кровної помсти і мучитися докорами совісті за те, що не змогла її здійснити. Або хтось зобов'язаний доповідати начальству про благонадійність оточуючих, і його мучить совість, що він пожалів свого сусіда і приховав від влади його критичні розмови. У подібних випадках завжди постають питання: чи є справжнім те добро, яке ми усвідомлюємо? Чи тим ідеалам ми служимо? Виникає проблема ієрархії цінностей, рефлексії з приводу самих установок нашої совісті. І тут совість неминуче знову повертається до розуму, без якого людина не може зробити правильний вибір у складній ситуації.

Філософи, зайняті етичними проблемами, нерідко звертаються до питання: чи можлива *чиста совість*? На цю тему існують два протилежних погляди. Один погляд, який висловлює, зокрема, видатний етик ХХ ст. Альберт Швейцер, полягає в тому, що чиста совість як така неможлива. Це все одно, що круглий квадрат. Якщо совість – отже, неодмінно хвора.

У подібному випадку наводиться той аргумент, що людина совісна мірою свого самовдосконалення, пред'являє до себе усе більш високі вимоги. Вона стає суперчутливою до найменшого свого відступу від моральних зразків і починає переживати такі тонкості, яких звичайний індивід і зовсім не помітить. Вона увесь час страждає від своєї недосконалості, її *совість, як відкрита рана*. Той, хто говорить, що його совість чиста, просто не має совісті, тому що совість саме і є інструментом, який вказує на відхилення від обов'язку. Адже ми не ангели! Ми постійно грішимо, потураємо своїм слабостям, і, виходить, чиста совість – не більше ніж ілюзія чи самообман.

Інший погляд полягає в тому, що визнавати свою совість чистою можливо і потрібно. *Чиста совість* – це свідомість того, що ти загалом справляєшся зі своїми моральними обов'язками, що за тобою немає істотних порушень обов'язку і великих відступів від моральних орієнтирів. Навіщо треба мучитися, якщо ти, дійсно, виконуєш те, що потрібно, і робиш це чесно й охоче? Відчуття чистої совісті дає людині спокій, здатність оптимістично і бадьоро дивитися в майбутнє. Якщо в морального індивіда виникнуть реальні підстави для сумнівів у правильності того чи іншого свого вчинку, індикатор-совість моментально запрацює. Це відбудеться навіть раніше, ніж з'явиться думка – «щось не так». Але там, де таких реальних підстав немає, винаходити собі муки і посипати голову попелом зовсім непотрібно. *Совісність* не повинна ставати хворобою, мазохістською пристрасстю, самознищенням. У цьому випадку людина може так захопитися муками совісті, що забуде про реальне життя, яке продовжується. Чиста совість – нормальний стан людини, яка виконує моральний обов'язок, нагорода за моральні зусилля.

Завдання 5. Напишіть твір-роздум на тему «Совість – найкращий порадник».

§ 20. КРАСА: ВІД РЕАЛІЇ І СИМВОЛУ ДО СТЕРЕОТИПУ

*Я понесу тебе в душі на дні,
Облиту чаром свіжості й любові,
Твою красу я перелю в пісні,
Огонь очей в дзвінкій хвилі мови,
Коралі уст у ритми голосні.*

І. Франко

ПРАКТИКУМ № 7

Цікавим є вивчення мови в аспекті її взаємозв'язків із ментальністю, культурою, звичаями і традиціями народу. Ці зв'язки опосередковують концепти культури як складники етносвідомості. Одним із таких складників є концепт КРАСА, що репрезентує уявлення українців про універсальну ознаку буття – красу зовнішню і внутрішню, яку виділяють у процесі емоційно-естетичного освоєння дійсності, зумовленого емоційно-почуттєвою домінантою конкретної етносвідомості. Тому пропонуємо розглянути засоби мовного вираження цього концепту та проаналізувати відповідні стереотипи, що склалися в українському етносі.

Завдання 1. Проведіть паралелі між поняттями та прикладами-ілюстраціями:

Поняття	Приклади-ілюстрації
1. Оздоба, прикраса когось, чого-небудь; слава.	А) <i>Нащо ж мені краса моя. Коли нема долі?</i> (Шевч.).
2. Властивість, якість гарного, прекрасного; врода	Б) <i>Ви [Панас Мирний], найбільш шанований мною письменник український, сила й краса літератури нашої</i> (Коцюб.).
3. Гарна, приваблива зовнішність; уroda	В) <i>Коли він зійшов на горбок, перед ним встали в повній красі всі ниви</i> (Коцюб.).
4. В усій (повній) красі – в усій величч, в усьому блиску.	Г) <i>А Катря й не чує: – Чому не прийшов? Чому його нема? – Не знаю, не знаю, моя красо!</i> (Вовчок).
5. Заст. Красуня.	Д) <i>Парубок постояв на згірку, помилувався красою околиці</i> (Мирн.).

За допомогою «Нового тлумачного словника української мови» (укладачі: В.Яременко, О.Сліпушко) перевірте виконання завдання.

Завдання 2. У лінгвістиці немає єдиної думки щодо етимології лексеми краса. Так, цю лексему мотивують словами крајь «славити», hro'sa «слава», лит. karlytas «гарячий», krglytis «спека», лтс. kgrsa «спека», і.-є. kres «висікати іскру», ірл. creas «іскри від кресала», чес. kresat «висікати вогонь», і.-є. kresati «створювати, творити» (О. Соболевський, В. Скляренко, Ф. Славський). Відповідно до більшості версій стосовно етимології лексеми краса, первинний зміст етноконцепту КРАСА визначили асоціативні зв'язки з концептами СВІТЛО, ВОГОНЬ, СОНЦЕ, ЗОРЯ, ЖИТТЯ.

Доведіть існування цих зв'язків за допомогою фольклорних джерел і численних прадавніх українських вірувань та обрядів, пов'язаних насамперед із культом сонця й вогню.

Завдання 3. У поданих реченнях знайдіть слова, які можна вважати синонімами до слів «краса», «красива». Обґрунтуйте свою думку. Яку функцію у мовленні виконують ці синоніми?

1. *Гарна дівка, як засватана (М.Номис)*. 2. *На городі верба рясна, Там стояла дівка красна (пісня)*. 3. *Був молодий і гарний був на вроду. І жив, і вмер, як личить козаку (Л. Костенко)*. 4. *Веселий, ладний, вродливий, Він випадково глянув в очі, І вже до нього линуть мрії І ніжні погляди дівочі (Є. Будницька)*. 5. *І схована твоя духовна тлінь За куплену, фальшиву, підлу вроду (Д. Павличко)*. 6. *Та в прекраснім житті важкому Будуть завжди сіять мені ... сіруватих очей вогні (В. Симоненко)*.

Завдання 4. Сукупність реакцій утворює асоціативне поле, що є зовнішньою формою існування образів свідомості, асоційованих із словом-стимулом.

Які асоціації викликають у Вас подані слова? Запишіть слова-реакції до слова-стимулу в кожному рядку.

Слово-стимул	Слова-реакції
Краса	Природна, ... Душі, ... Молодеча, ... Підступна, ...
Врода	Дівоча, ...

Поясніть значення виразів: *краса душі; підла врода, зів'яла врода, таємниця красоти, красний світе мій, набиратися краси, сліпнути від краси, внутрішня краса, краса Сікстинської мадонни, співуча краса*. З'ясуйте, до якого художнього засобу вони належать.

Завдання 4. А) Прочитайте текст і поміркуйте над запитаннями. Назвіть основну ідею поданого тексту. Як вона сформульована в тексті? Визначте ключове речення.
 Б) З чим автор пов'язує усвідомлення людиною краси рідного краю? Як автор описує красу рідного краю? А щоб Ви ще додали, коли б описували свій рідний край?
 В) Випишіть із тексту слова, які є опорними для розуміння ключового словосполучення «рідний край». До якого синонімічного ряду належить «гімн красі рідного краю»?
 Г) Знайдіть у тексті речення, які виражають кульмінацію краси рідного краю. Які слова та словосполучення є ключовими у цьому уривку з тексту?
 Д) Поясніть вислови «споглядати красу», «відчувати красу», «сповнюється душа красою», «залюблений у життя». Розкрийте метафоричність вислову Г.С. Сковороди: *Не горить сіно, не торкаючись вогню. Не кохає серце, не споглядаючи красу*.
 Ж) Чи згодні Ви із твердженням: *краса врятує світ*? Цей крилатий вислів Федір Достоєвський залишив осмислити нам самостійно. Яка краса і від чого врятує світ?
 З) Прокоментуйте українську мудрість: *кому – як мара, мені – як зоря*. Чим краса природи відрізняється від людської краси?

Гімн краси рідного краю

Великий філософ Григорій Савич Сковорода писав: «Не горить сіно, не торкаючись вогню. Не кохає серце, не споглядаючи красу». Безперечно, він мав рацію, бо любов починається з усвідомлення прекрасного. Людина, яка відчуває красу, не здатна на лихі вчинки, вона стає лагіднішою, добрішою.

Рідкісну красу подарувала матінка-природа нашій Україні. І хоч де б я був, завжди милують моє око і голубі стрічки річок, і золото ланів, і велич лісів та дібров. А де ще є таке небо, як в Україні? Бездонне й блакитне, фіолетове й багряноцвітне, перламутрове й синьо-золоте.

Не можна не згадати слова М. Грушевського: «Тішуся сяйвом сонця, темними тінями лісу, ніжним дотиком повітря, тишею рослинного царства. Зливаюся еством з цим безмежним життям...» Природа, любов до неї, уміння відчутти її красу пробуджують в людині творця.

Гордістю за свою Батьківщину сповнюється душа, коли читаєш рядки з Тютюнникового «Виру». Вони звучать наче гімн красі рідного краю, гімн людській праці, хліборобській справі. Косить Тимко, і надзвичайною гордістю сповнюється його серце за красу рідної землі, за працю, що приносить задоволення. І пригадується Довженкова «Зачарована Десна», Сосниця – затишний куточок чернігівської землі, Сашко – залюблений у життя мрійливий хлопчина. «Коли б спитав мене хтось, яку музику я любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я сказав би, що більш за все любив слухати kleпання коси... ото й була для мене найчарівніша музика», – пригадує Олександр Довженко. Дійсно, що може бути благородніше, ніж праця хлібороба? З величезною теплою, ніжністю й любов'ю розповідається про неї у творах багатьох українських письменників – Мушкетика й Барки, Стельмаха і Олеса Гончара. Хліборобська праця на тлі розкішної природи – хіба це не краса, хіба це не творчість? (Л.І. Нечволод «Диктанти для старшокласників та абітурієнтів».)

Завдання 5. А) Прочитайте текст і поміркуйте над запитаннями. Назвіть основну ідею поданого тексту. Як вона сформульована в тексті? Визначте ключове речення. Б) Про яку красу говорить автор? Які міркування стосовно поняття краси подає автор? В) Випишіть із тексту слова, які є опорними для розуміння ключового словосполучення «внутрішня краса». До якого синонімічного ряду належить «краса душі»? Г) Знайдіть у тексті речення, які виражають кульмінацію людської краси. Які слова та словосполучення є ключовими у цьому уривку з тексту? Д) Поясніть вислови «дзеркало душі», «випромінювати внутрішній світ», «тепло душі», «талант любові». Розкрийте метафоричність авторського вислову: *Природна краса – то джерельна вода, а штучна й косметична – вода навіть не з крану, а з калюжі.* Ж) Прокоментуйте авторське висловлювання: *краса найвищої проби – краса духовна.* Чи могло б бути це висловлювання заголовком поданого тексту? Обґрунтуйте свою думку. З) Запишіть короткий уявний діалог з автором на тему запропонованого висловлювання.

Загальне поняття краси має багато складових, зокрема, і красу людську. Що ж це таке – краса? Відповідаючи на це питання, молоді люди називають гарне обличчя, модний одяг, дехто з досвідчених – красу душі, але чомусь ніхто не назвав красу мови. Наше мовлення є головною рисою культури, а, значить, і краси.

Звичайно, перше враження про людину складається на основі здорового сприйняття, тобто зовнішності. На жаль, мало хто звертає увагу на очі, а вони є, як кажуть, дзеркалом душі та значною мірою характеризують особу, випромінюючи весь спектр її внутрішнього світу, майже всі риси характеру. Очі, їхній вираз роблять людину красивою, чи навпаки – спотворюють.

Красиві люди перш за все ті, які випромінюють позитивну енергію, творять і віддають тепло душі, мають почуття обов'язку перед усім, що існує під сонцем. Ці люди наділені талантом любові.

У трагедії давньогрецького драматурга Еврипіда «Медея» няня говорить Медеї, що найкраще зі слів – слово «міра». Як на мене, це золоті слова. Почуття міри якраз є визначальним не лише в нашій культурі, а й у красі. Для декого краса – це вродливе обличчя, обов'язково із макіяжем, а окрім того «прикрашене» сережками у брові, носі, навіть губі. Це стильно, круто, модно, а значить і красиво. Якщо міра є показником культури і мудрості, то криклива людина, як і престиж, є показником недумання, а то й недалекої, легковажності й дурості.

Як часто природна, уроджена краса нищиться усілякими косметичними засобами, навіть операціями. Природна краса – то джерельна вода, а штучна й косметична – вода навіть не з крану, а з калюжі. Чи може бути красивою жінка, яка жодного разу не була у перукарні, не кажучи вже про косметичний кабінет і ні копійки не витратила на парфуми? Думаю, що так. Хіба не була прекрасною Мати Тереза? А серед чоловіків Махатма Ганді? Це була краса найвищої проби – краса духовна. Завдяки цій красі їх приймали з найбільшими почеснями перші особи багатьох країн світу. Ця краса робить гарним навіть недосконалі форми тіла. Їх не видно за блиском очей, що випромінюють любов.

Краса духовна і краса фізична. Перша без другої може існувати, а друга без першої – ніколи. Якщо хочете побачити справді красивих людей, то зайдіть у Храм. Одухотворені обличчя гармонують із довершеними архітектурними формами, інтер'єром і цю одухотвореність підкреслює святковий одяг. Антиподів знайдеш у корчмі, серед нашої суєти суєт.

Будьмо ж красивими! Те, що краса врятує світ – не просто слова. Врятує світ краса людських відносин, сповнених любові (Василь Годяк, м. Соснівка Львівської області).

Завдання 6. Знайдіть у правій частині таблиці продовження прислів'я чи приказки.

Хто милий, а з розумною гарно жить.
Не те гоже, там ясна світлиця.
На красиву жінку гарно дивитися, той красен.
Де красна молодиця, а не гарне, що миле.
Поганий на вроду, то всі пси брешуть.
З краси та гарний на вдачу.
З красивого лица хоч води напийся.
Як вигляне у вікно, то три дні собаки брешуть, води не пити.
Така ладна, що як на двір вийде, не пити роси.
Хороша, хоч а одна як придивилась, то й сказалась.

Завдання 7. Використовуючи фольклорні й авторські художні твори, простежте розуміння стереотипу «жіноча краса» як культурного символу, пов'язаного з усвідомленням того, що жіноча стать має не лише соціальну, а й культурно-історичну інтерпретацію, закріплену в культурі етнічних груп через символіку жіночого начала. Така робота передбачає дослідження того, як не пов'язані зі статтю поняття і явища (назви рослин і тварин, явища природи, небесні тіла та астрономічні об'єкти, назви

творів мистецтва, стихії, кольори тощо) асоціюються з жіночою красою у мовній свідомості представників української культури. Які у Вас є асоціації, знання про символічне значення і стереотипи щодо жіночої краси в мовній свідомості представників інших культур? Доповніть цими знаннями таблицю.

Зразок:

Етнічна група	Асоціації	Символіка	Стереотип
Українка	<i>Будь, доню, і ти червоною та здоровою <u>каліною</u>, незайманою та чистою до вінця.</i> (Нар. пісня)	Калина – символ духовного життя жінки, її цнотливості, дівочості; символ краси та кохання. Червоний колір відображає красу, а біле цвітіння – невинність.	Дівчина у червоному намисті та червоних чобітках, вишитій квітками або плодами білій сорочці, на голові вінок з кетягом калини.

Завдання 8. Прочитайте поради О. Пономаріва щодо вибору слів *вродливий і потворний*. З якою метою вчений подає нам такі рекомендації?

Вродливий (уродливий) і потворний

Гарне українське слово *врода* (*урода*) та похідні від нього *вродливий* (*уродливий*), *вродливість* (*уродливість*), *вродливець* (*уродливець*), *вродливиця* (*уродливиця*) дуже поширені в фольклорі та в творах класиків нашого письменства: «Не родись багатий та *вродливий*, а родись при долі та щасливий» (прислів'я); «Вулкасю милий, *уродливий!* Мій друже вірний, справедливий» (І. Котляревський); «Нащо мені *врода*. Коли нема долі, нема талану!» (Т. Шевченко). Можна навести ще чимало прикладів а народних пісень, прислів'їв, приказок, із творів Лесі Українки, Ганни Барвінок, Олекси Стороженка, Івана Франка, Панаса Мирного, Олесея Гончара...

Проте в сучасній літературній мові це словотворче гніздо щодо частоти вживання неабияк поступається іншому – *краса, красивий* (*красний*, на жаль, майже вийшло з ужитку), *красень, красуня*. І причина тут не лише в тому, що слово *краса* та його похідні мають ширшу семантику: *врода, вродливий* стосуються, як правило, зовнішніх рис, фізичних якостей людини, а *краса, красивий* можна вживати не тільки до людей, а й до явищ природи, при описі краєвиду (*краса озерного краю*), і як властивість прекрасного (*краса почуттів, фонетична краса української мови*), і як синонім до слова *окраса*: «Амвросій Бучма, Друг наш Бронек – Народу гордість і *краса!*» (М. Рильський). На таких самих засадах співіснують у нашій мові, не витісняючи одне одного, слова *кохання* (з вужчим значенням) і *любов* (із ширшим значенням). Причиною зменшення частоти використання лексем *уродливий, врода* й ін. є їхня паронімічність до російських *уродливый, уродство*, які мають протилежне значення і відповідають українським *потворний, потворність*. Слова *врода, вродливий* слід використовувати в українському, а не в російському значенні, як зробила одна телекоментаторка, заявивши: «Від *краси* до *вроди* (замість *потворності*) – один крок» (О. Пономарів).

Завдання 9. Написати твір-міркування на тему «Кому – як мара, мені – як зоря».

§ 21. ЧИ ЗНАЄТЕ ВИ УКРАЇНСЬКІ ДОСВІТКИ?

ПРАКТИКУМ № 8

Завдання 1. Ознайомтеся з поданими словниковими статтями «Нового тлумачного словника української мови» (укладачі: В.Яременко, О.Сліпушко) та словника-довідника «Знаки української етнокультури» В.Жайворонка. Чим відрізняються інформація в обох словниках? Що нового Ви дізналися про слова: *досвіт*, *досвіток*, *досвітки*, *досвітній*? Поміркуйте, чим корисна для Вас може бути інформація, отримана з тлумачного словника та довідкового видання?

«Новий тлумачний словник української мови» (укладачі: В.Яременко, О.Сліпушко)	Словник-довідник «Знаки української етнокультури» (укладач: В.Жайворонко)
<p>ДОСВІТ, у, ч. Час доби перед сходом сонця, світанком; досвіток. <i>Від самого досвіту в ловецькім таборі великий рух і тривожне дождання</i> (Фр.).</p> <p>ДОСВІТКИ¹, -ток, мн., рідко. Те саме, що досвіток. <i>Зимові деньки сумрачні, зимові вечори і досвітки довженні, як море</i> (Фр).</p> <p>ДОСВІТКИ², -ток, мн., заст. Зібрання сільської молоді, організовані для спільної праці і розваг в осінній та зимовий час. <i>На улиці невесело, В хаті батько лає, А до вдови на досвітки Мати не пускає</i> (Шевч.).</p> <p>ДОСВІТНІЙ, я, є. Прикм. до досвіт. <i>У неділеньку у святую Удосвітнюю годину, задзвонили в усі дзвони</i> (Шевч.); / / Який буває перед сходом сонця, світанком. <i>освітні огні переможні, урочі, Прорізали темряву ночі</i> (Л. Укр); // Стос, до досвіту.</p> <p>ДОСВІТОК, тку, ч. Час доби перед сходом сонця, світанком, передсвітанок, передсвіт, досвітки. <i>Загупали з досвітку до пізньої ночі ціпи між стогами, загарчали лопати на токах</i> (Мирн.).</p>	<p>ДОСВІТКИ – старовинні вечірні (що часто тривали до світання, «до світу», – звідки назва) зібрання сільської молоді для спільної праці й розваг в осінній та зимовий час; збиралися, як правило, в складчину, перев. натурою («куряча складка»), рідше грошми; досвітки починалися від свята Кузьми-Дем'яна; прикметник – досвітчаний; у сполученні: досвітчана мати. <i>Оце, було, як підуть на досвітки, то дідова дочка пряде, а бабина, знай, цілу ніч гуляє з хлопцями та крутиться</i> (казка); <i>Ой маєш ти, моя мати, іще дочок п'ять; не пускай їх на досвітки, нехай дома сплять</i> (П. Чубинський); <i>На улиці невесело, В хаті батько лає, А до вдови на досвітки Мати не пускає</i> (Т. Шевченко).</p> <p>ДОСВІТОК – час доби перед сходом сонця, світанком; за давніми віруваннями, з настанням досвітку темні духи ночі втрачають свою силу; породжує сподівання на скорий прихід сонця й на зміну на краще; пор. у П. Куліша про символічну надію на відродження України: «Ой скоро світ буде, Прокинуться люди, У всяке віконце засіяє сонце»; час вирушання в далеку дорогу (на волах, на конях), зокрема на ярмарок. <i>Чорт би й не оддав, та на лихо йому досвіток захватив</i> (казка); <i>Загупали з досвітку до пізньої ночі ціпи між: стогами, загарчали лопати на токах</i> (Панас Мирний); <i>Темним досвітком усі троє вийшли з села</i> (Ганна Барвінок).</p>

Завдання 2. Випишіть із словникових статей тлумачного словника та словника-довідника синоніми до слів «досвіт», «досвітки», «досвітній». Побудуйте з цими словами речення.

Завдання 3. Які асоціації викликають у Вас подані слова. Запишіть слова-реакції до слова-стимулу в кожному рядку. Порівняйте асоціації, викликані словами-стимулами, що позначають реалії української та російської культур.

Слово-стимул	Слова-реакції
Рассвет (рос.)	Лиловый, нежный, ...
Утро (рос.)	Туманное, седое, ...
Досвіток (укр.)	Гіркувато-тривожний, магічний, ...
Ранок (укр.)	Весняний, примарний, ...

Завдання 4. Прочитайте текст, звертаючи увагу на те, як прикрашають мову слова, вжиті у переносному значенні. Визначте тему, ідею, стиль, тип мовлення. Обґрунтуйте свою думку. Чому, на вашу думку, автор дав саме таку назву тексту. З чого Ви зрозуміли, що у тексті йдеться про час доби перед сходом сонця? Яке ставлення автора до цієї частини доби? З чого це видно? Які картини Ви уявляли, коли читали цей текст? Які вислови Вам здалися красивими? Як Ви розумієте вислів «досвітні поля»? Чи доводилося вам спостерігати за досвітком? Які ознаки дуже ранньої частини доби підкреслюють назву часу перед сходом сонця? Запишіть їх на окремому аркуші паперу: (*видно темні торочки слідів, застигли волоконця туману, ...*). Випишіть із тексту слова, які є опорними для розуміння ключового слова «удосвіта». Ці слова розподіліть за тематичними групами: *тема магічної сили; тема простору, волі, об'єднані мовною домінантою «досвіт»*, яка розпочинає висловлювання. Доповніть метафоричний ряд: *сиві горішки роси, лінкувато-неповоротка дорога, ...* Розкрийте метафоричне значення цих висловів. Утворіть свої метафори, які б відображали український досвіток, побудуйте з ними речення. Знайдіть у тексті речення, яке виражає бажання автора. Які слова є ключовими у цьому уривку тексту? Чи може бути продовження цього тексту, запишіть його, використовуючи свої спостереження за природою.

Удосвіта

Сиві горішки роси на пальчастому листі конюшини – наче посідав ранковий холодок; якщо озирнутись назад, видно темні торочки слідів, що поспішають за тобою. Ген у круглomu видолинку, схожому на денце ложки, застигли розпорошені волоконця туману – немов пара над гарячою стравою.

Того легкого дихання повно і в ярку, що ген ліворуч лежить руслом молочної річки; свіжість хмелить, од неї солодко в роті, в зволжених очах, у душі; і здається, десь у твоєму естві – так як це бувало в дитинстві – шовком шелестить і пахне весняна травичка, сяє смарагдами, зворушливо просвічується проти сонця. Досвітні поля в червні чи в липні після теплої або задушливої ночі, немов зеленкуватим маревом укриті, а те марево легке й примарне: чи то з зірок плаває пил у повітрі, чи місячна курява не вляжеться. І дорога в досвітніх полях – біла, з приспаним порохом, лінкувато-неповоротка – зовсім іще пустельна, а по ній скрадливо походжають сни. Що перший – це сон долину, гіркувато-тривожний і запилений, що другий – це сон волошок, синьобровий, майже дівочий, що третій – це сон петрового батога, легкий та пахучий. Але не тільки ці сни походжають по дорозі, бо не тільки ці квіти ростуть на узбіччі, а ще вздовж неї дримають чебреці, материнка, чорнобиль, шипшина, стоять без плескоту жита й пшениці. Якось розумно вони стоять, з уродженою гідністю, якої не переймеш. Дивлячись на них у цю пору, хотів би помітити, як з їхньої зеленої води випливає чи мавка, чи польова царівна, чи просто живий химерний дух цих просторів та цієї волі. (За Є. Гуцалом).

РОЗДІЛ 3.

ВИРАЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-СПЕЦИФІЧНОГО НА ТЛІ УНІВЕРСАЛЬНОГО МОВНОЇ СИСТЕМИ

*От слово, у яке і той, і той вкладає.
І кожен уклада сто значень протилежних!
А врешті: що воно? Чи вишитий рукав,
Що птицею майнув на луках прибережних.
Чи повів довгих вій, що серце враз пойняв
Дзвінкою тугою, чи шал жадань бентежних,
Що родять дуроці і геніїв ростять,
Чи все це змішане, аж і кінців не знать?*

М. Рильський

§ 22. ЕМОЦІЙНО-ОЦІННА Й ОБРАЗНО-ЕКСПРЕСИВНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ДІЙСНОСТІ ТА СЛОВОТВІР

1. Мова як світоглядний індикатор етносу

Мова є не лише засобом спілкування, а й способом сприймання світу, відбиття його в свідомості людини. Хоча органи чуттів у всіх народів, які населяють різні континенти не відрізняються, а психічні процеси сприйняття і опрацювання інформації проходять однаково, бачення світу різноманітними народами дивує специфічністю і розмаїттям. Людина сприймає світ крізь призму як свого індивідуального досвіду, так і суспільного, в середовищі якого її виплекали національні традиції та звичаї. Як доречно зауважив Х. Ортега-і-Гассет, «...крізь цей соціальний світ, або світ звичаїв ми бачимо і людей, і світ предметів, бачимо Універсум». Мова – це «людинотвірний» початок. Мова – це знаряддя, засіб або «інструмент» пізнання світу. Здатність мови відображати реальність спонукає до подальшого розвитку біологічної здібності людської свідомості встановлювати відповідні стосунки організму зі світом на основі таких національних станів, як довіра, намір, бажання тощо.

Кожен народ сприймає світ не так, як інші народи, тому в усіх словах є щось неповторне, оригінальне. Кожна мова має власне світло, яке «виблискує в безмежному океані мов землі». Так, А. Вежбицька, цитуючи російську поетесу М. Цветаєву («иные вещи на ином языке не мыслятся»), стверджує, що кожна мова утворює свій семантичний всесвіт. Зображальний колорит мови визначається як особливостями природних умов, культури, традицій, так і своєрідністю характеру її носіїв, іншими словами – менталітету. Ментальність нації обумовлює неповторність її світобачення.

Поширеною є думка, що кожний народ має власний неповторний характер, який проявляється протягом усієї історії й у всіх ділянках його життєдіяльності, зокрема мовній. Менталітет, або національний характер, – зазначає Б. Цимбалистий, – вказує на той окремий спосіб думання, відчуття і поведінки, яким відрізняються члени однієї спільноти суспільства від інших. Це те, що робить англійця англійцем, українця – українцем, китайця – китайцем. Ментальність – це, свого роду, «канон інтерпретацій», який утворюється на рівні несвідомого на ґрунті традицій, звичаїв, стереотипів певної національної спільноти.

2. Аксіологічні (оцінні) засоби концептуалізації дійсності

Упродовж віків у процесі пізнання навколишнього світу за одиницями загальнонародної і літературної мови виробилися оцінні значення, які виражають закріплене традицією ставлення до предметів, осіб, явищ тощо за принципом «позитивне – негативне», «добре – погане». Вони активно використовуються у живому мовленні, промовах і текстах усіх стилів.

Оцінка – це така думка про предмет, яка виражає його характеристику з огляду на категорії цінності, а цінність – це будь-який предмет певного зацікавлення, бажання, прагнення тощо. Поняття цінності всеохоплююче: людина оцінює все, що було, є, буде, може бути і могло би бути. Аксіологія – вчення про цінності та є сферою інтересу різних наук. Розрізняють такі оцінки: 1) позитивна / негативна / нейтральна; 2) абсолютна / порівняльна; 3) суб'єктивна / об'єктивна; 4) інтелектуально-логічна / емоційна / емоційно-інтелектуальна; 5) сенсорна¹ / сублімована / раціоналістична; 6) оцінка, зумовлена конкретними поняттями / оцінка, зумовлена абстрактними поняттями. Виступаючи одним із компонентів семантики слова, оцінне значення є носієм пізнавальної інформації (логічні судження суб'єкта про цінність об'єкта) та емоційного навантаження (емоційне ставлення суб'єкта мовлення до об'єкта оцінювання), що зумовлює виділення його різних типів – загальнооцінного і частковооцінного.

У період Київської Русі «шкала оцінки» відбивала свідомість давніх українців, для якої характерними є такі оцінні опозиції, як «добро – зло», «добре – погане», «порядок – безлад», «своє – чуже», «світло – темрява» тощо. Поступово «шкала оцінки» почала заповнюватися такими позитивними концептами, як *святість, мудрість, милосердя, подвиг, страстотерпець, смиренномудріє, мовчання*. Абсолютним концептом *добра* після впровадження християнства стало *благо*. Концепт *зла* в період Княжої Доби представлено у писемних пам'ятках не такою широкою палітрою, як концепт *добра*.

¹ Сенсорна оцінка – оцінка за допомогою органів відчуття – зору, дотику, нюху, смаку, слуху.

Поширення ісихазму¹ сприяє подальшому розвитку концепту Благодать («бажане єднання з Богом шляхом заглиблення людини в себе»). Активно розробляються концепти позитивної оцінки на позначення внутрішнього духовного світу людини, у зв'язку з чим широко використовується лексика на позначення внутрішнього світу людини. Значний внесок у розробку понять негативної оцінки зробив І. Вишенський (XVI ст.). Стверджуючи відносний характер оцінки, він наголошував на суб'єктивних відмінностях критеріїв понять «добро» і «зло».

Діячі братських шкіл, серед яких Лаврентій і Стефан Зизанії, Мелетій Смотрицький, Йова Борецький, Кирило Ставровецький, Памво Беринда репрезентують оцінку в ракурсі: від людини – до світу. Розробку проблеми «Людина і Всесвіт» продовжили вчені Києво-Могилянської академії (XVII-XVIII ст.). Для цього періоду характерним є визначення суб'єктивних відмінностей критеріїв понять «добро» і «зло». Учені Києво-Могилянської академії вивчали аксіологічні питання логіки та психології (логіко-психологічні типи оцінки); характеризували пізнавальні здатності людини: відчуття, сприйняття, уявлення та ін. Г.Сковорода розглянув поняття *добра* через концепт *щастя* (задоволення) – стан незалежності та душевного спокою і подолання бентежних пристрастей «*злої волі*» всередині людини. *Щастя* – це веселість, яка є виявом «здоров'я гармонійної душі». Він обстоював так звану філософію «серця», яка знайшла яскраве відображення у подальших творах українських філософів. Мовленневою формою вияву емоційного типу оцінки поет часто обирав такі мовні структури, як вигук, звертання, частки, прикметники з семантикою оцінки, імена морально-етичної оцінки, категорію стану.

У наш час дослідники виокремлюють оцінні марковані слова, що позначають: назви осіб: *дурень* (розм.), *базікало* (зневажл.), *великорозумник* (ірон.), *дилда* (фам.); дії і процесуальні стани людини: *верзти* (фам.), *патакати* (зневажл.), *жертити* (вульг.), *лупцювати* (розм.); неопредмечені риси й ознаки людини (зрідка тварини, предмета, явища): *ідіотський* (розм.), *паскудний* (розм.), *пришелепкуватий* (фам.); опредмечені дії людини: *базікання* (зневажл.), *верзякання* (вульг.), *реготня* (розм.) та ін. Значна частина цих найменувань – похідні слова, що здатні виражати первинну (*головань, губань, чубар*) чи вторинну (*брехуняра, проклятуций, сьорбнути*) оцінність.

Оцінні марковані слова можуть вступати у відношення, які виявляють себе в: 1) синонімічних рядах: *базікало, белькотун, говорун, патакало, пустодзвін, пустомеля; базікати, бевкати, белькотати, варнякати, верзти, патакати,*

¹ Ісихазм (від грец. – спокій, тиша) – містична, аскетична течія східного християнства, про яку часом говорять, що становить один з полюсів православ'я; інше значення – це вчення про «симфонію». Відома ще з часів Отців Церкви, проте канонічною визнана лише в 14 сторіччі завдяки старанням св. Григорія Палами. Суттю цієї доктрини є обоження людини – її повне єднання з Богом ще під час земного життя – аждо реального ставання «богом за благодаттю, а не за сутністю».

подейкувати, просторікувати, теревенити та ін.; 2) антонімічних рядах: *говорун — мовчазник; тихоня — зірвиголова*. Аналізовані одиниці можуть утворювати варіантні ряди: *голоштан — голоштанець — голоштанник — голоштанько; хитрик — хитрун — хитрець* та ін.

Оцінні марковані слова утворюють семантичні групи, наприклад: назви осіб (*красень, геній, вбивця, лицемір*); моральні поняття (*добро, зло, правда, неправда*); опредмечені стани (*багатство, злиденність, небезпека, порядок*); опредмечені дії людини (*вибрик, вихватка, метушня, розкачка*); побутові предмети, речі (*барахло, ганчір'я, мотлох, причандалля*); процеси (*відродження, деградація, прогрес, регрес*); здобутки культури та мистецтва (*плагіат, шедевр*); слова суспільно-політичної лексики (*геноцид, депортація, дискримінація, корупція, тероризм*); особливості інтелекту людини (*бездарний, мудрий, нерозумний, талановитий*); моральні якості людини (*вихований, відважний, грубий, лінивий*); зовнішність, стан здоров'я, конституцію людського тіла (*вродливий, миловидний, непривабливий, потворний*); матеріальний достаток людини (*багатий, заможний, небагатий, убогий*); загальне визнання, популярність істоти (неістоти) серед інших (*авторитетний, відомий, знатний, почесний*); корисність / шкідливість реалій об'єктивного світу (*корисний, практичний, непотрібний, шкідливий*); ознаки, що пов'язані із запахом (*ароматний, запашний, пахучий, смердючий*). Незначну частину лексем, що містять оцінку, становлять слова на позначення неопредмечених дій і процесуальних станів людини (*грабувати, гвалтувати, зраджувати, мародерствувати*) та слова, що позначають ознаки дій (*безстрашно, красиво, незграбно, цинічно*). Лексеми, що належать до однієї семантичної підгрупи, можуть вступати в синонімічні (*багатир, багатій, багач*) й антонімічні (*ароматний — смердючий; неакуратний — акуратний*) зв'язки.

На думку українського мовознавця Л.І.Мацько, «У текстах стилістичні значення... можуть модифікуватися в інші оцінні значення залежно від суспільної чи соціальної оцінки певної епохи, конкретних інтересів, індивідуальних оцінок мовців. Через політичні й історичні причини українська мова має багато таких слів зі стилістичним оцінним значенням, яке трансформується за всією шкалою від крайніх меж: «позитивне — негативне», «добре — погане». Прикладами можуть бути прізвища провідників українських визвольних змагань Івана Мазепи, Симона Петлюри, Степана Бандери, похідні слова *мазепинці, мазепинство, петлюрівці, бандерівці*. У часи колоніальної залежності України захисники українського народу, культури, науки, релігії одержували від офіційної влади тільки різко негативну оцінку і, на жаль, вона прищеплювалася у свідомості багатьох українських мовців. Така негативна оцінка й досі зберігається у свідомості окремих мовців і переноситься як стилістичне значення на слова й вирази: *націоналіст, січові стрільці, повстанці, оунівці, повстанська армія*. Проте в сучасній Україні цим іменам і

назва повертається істинний оцінний зміст і закріплюється відповідне йому позитивне стилістичне значення. Наприклад:

Схилися дві черешні
Наліво й направо,
А на віттях вітер грає
Про стрілецьку славу.

(Р. Купчинський)

Оцінка наявна в різних мовних засобах. Вона може бути обмежена елементами меншими, ніж слово, а може характеризувати групу слів, ціле висловлювання. У лексичній наявні групи слів, функція яких – вираження оцінки. У текстах це, насамперед, прикметники й прислівники, яким притаманні різноманітні відтінки оцінної семантики. Та висловлювання сприймають як оцінні і за відсутності оцінних слів, якщо описано ситуацію, що має відповідний смисл в «картині світу». Оцінний смисл можна сприймати, орієнтуючись на зміст наступного висловлювання. Отже, оцінку можна пов'язати як з конкретними мовними одиницями, так і з семантикою висловлювань у широкому діапазоні значень.

3. Емотивні (емоційні) засоби концептуалізації дійсності

Людина як частина світу завжди з ним не лише душею і тілом, але й думкою і почуттями, як суб'єкт практичної діяльності пізнає та змінює світ, вона переживає все, що відбувається. Ці переживання складають сферу емоцій і почуттів. Емоція – частина природи, яка виражається мімікою, жестами (невербально) та словом чи конфігурацією слів (вербально). Ставлення людини до світу закріплюється в почуттях.

Емоції і почуття органічно пов'язані між собою, але різні за змістом і формою переживання: відображення ситуаційного ставлення людини до певних об'єктів – емоції, стійке й узагальнене ставлення до об'єктів – це почуття. Деякі психологи вважають емоцією «пізнання глобальної настанови організму», таке трактування дає змогу стверджувати, що емоція безпосередньо сприймається тим, хто її відчуває. Почуття потребують для свого виникнення емоцій. За силою, характером прояву серед емоцій виокремлюють: афект – стрімкий емоційний процес бурхливого характеру (гнів, лють, раптова велика радість) і настрій – загальний емоційний стан індивіда. Розрізняють фізіологічний (людина свідомо і відповідальна) і патологічний (короткотривалий психічний розлад) афекти. Розвитку афективного явища передують реактивні процеси. Отже, для емоційних процесів властиве позитивне та негативне визнання залежно від стану індивіда.

Будь-яка емоція розглядається як єдність афективного й інтелектуального, переживання і пізнання, а також як вольовий момент. Емоції є типовими

суб'єктивними сигналами. Важлива особливість емоцій – їхня комунікативна здатність. Емоційний досвід значно ширший, ніж досвід індивідуальних переживань.

Сучасні дослідники вживають термін «концепти-емотиви» (емоції, почуття), – розуміючи під цим образи як суб'єктивне переживання певних подій, емоціогенних ситуацій, причин їхнього виникнення, власне емоцій, що продукуються в таких ситуаціях, а також наслідків такого переживання. Емоційні концепти ґрунтуються на емоційних поняттях, в основі яких лежить суб'єктивна оцінка. Відомий дослідник Ю. Степанов вважав, що концепти, здатні переживатися, «вони предмет емоцій, симпатій і антипатій, а іноді і зіткнень».

Людина створює індивідуальну систему концептів: національні образи, асоціації, емоції та почуття, властиві національній культурі. Емоції проникають у семантику слова і закріплюються в ній: *матусенька, ріднесенький, красень, негідник, плентатися, ника, страховище*. Емотивне слово – це позначення конкретної емоції, мовне вираження емоції, частина інтелекту особистості. Емотивність має два плани: план змісту і план вираження, через які відбувається виявлення емоційного ставлення і стан співбесідників.

Емотивні концепти (вербальні засоби) та контекст – мовний феномен під час реалізації його у мовленні, які дають емотивну характеристику мовцям. Внутрішня реалізація діяльності людини виражає емоційні факти картини світу. Емоції – важливий елемент, завдяки якому оцінюємо ситуацію через стан внутрішнього «Я». Слова вербалізують фундаментальні емоції: *здивування, інтерес, рішучість, любов, ненависть, тривогу, страх, горе, страждання, сором, провину, презирство, зневагу, гнів, відразу, щастя, радість, задоволення*.

Так, наприклад, М. Зеров активно використовує засоби словотвору для вираження різних відтінків експресії, надання словам книжного, емоційного забарвлення, що робить його поезію такою ілюстративною і в той же час такою глибокою за змістом. У творах М. Зерова знаходимо суфікси – *-анн(а), -енн(а), -інн(а), -ств(о) (-зств(о)), -цтв(о), -ість, -от(а), -ист(ий)*, які надають поезії більшої абстрактності, глобальності, і суфікси розмовного відтінку – *-ущ(е), -уват(ий), -аст(ий), -ав(ий) (яв(ий)), -уч(ий) (-юч(ий)), -ющ(ий)*, що вносять живомовний струмінь. Серед них суфікси віддієслівних іменників – *-анн(а), -енн(а), -інн(а)*, що утворюють абстрактні та загальні назви, напр.: 1) *Та розійшлося чарування щасне: Осінній день, тепло і сонце ясне Побачили мене сухим стеблом.* 2) *А там світають дні прозріння і науки...* 3) *Знай: коли б люди своїм мордуванням і мукам всякчасним Бачили певний кінець, то якось вони спромоглися Стати на опір погрозам жерців та стражданням поетів.*

Емотивні значення, що відображують основні людські емоції, є універсальними, а лексичне вираження, що конкретизує їх із різним ступенем глибини й у різних аспектах, має національну специфіку. Компонент значення емотивності пов'язаний з лексичним значенням і виконує функцію вираження

емоцій людини, що говорить. Компонент значення емотивності надає слову певної емоційної тональності, тобто слова, що мають ці значення, є неоднозначними: вони одночасно визначають об'єкт-джерело емоцій (номінативна функція) та виражають емоційне ставлення до нього людини, що говорить (експресивна функція).

Емоційно-експресивна інформація тексту крім загального чуттєвого тону висловлення може передаватися низкою мовних одиниць різних рівнів дискретно або в комплексі. Вона може бути в ядрі лексичного значення слова-поняття (*любов – ненависть, радість – туга, хвала – ганьба*), виявлятися у вигляді супровідного до концепту емоційного елемента через афікси (*Всі квітоньки-зірниченьки геть вирвано з пшениченьки; Глянь, моя сестронько, та я ж щаслива! Батьку мій рідний, темненький гаю, як же я ніченьку сюю прогаю? Вербиченько-матусенько, рятуй!; поштурховисько якесь; людиська тії; з дітиськами своїми* (Леся Українка); виникати у словосполученні й реченні в результаті семантичних перетворень, ускладнень та образного осмислення концептуального змісту тексту: *Була ти наче лісова царівна у зорянім вінку на темних косах; щастя упаде мені до ніг; жаль спадає, наче мертвий лист; на крилах пісень* (Леся Українка); *Хто знає, який я чуття скарб багатий в ці вбогії вірші вкладаю* (І. Франко); *чуття єдиної родини; в космічному оркестрі* (П.Тичина); *мандрівка в молодість* (М. Рильський); *з книги життя, полудень віку, серпень душі моєї* (А. Малишко).

Вигуки виділяються поміж усіх мовних засобів тим, що вираження емоцій та почуттів становить основний і єдиний зміст цих слів, тому емоційні вигуки **а! о! у! є! ой! ай! ох! ах! ех! ух!** є стилістично активними. Цьому сприяють два взаємопов'язані чинники: перший – семантика цих вигуків характеризується широким емоційним діапазоном, у семантичне коло входять і семи – виразники прямо протилежних почуттів і емоцій; другий – відносно висока частотність використання цих вигуків у зіставленні з іншими у тематично різних текстах усно-розмовного мовлення.

Вживання емоційних вигуків зосереджується в основному в так званих неописово-розповідних текстах-діалогах, прямій, невластивій мові, сюжетних ситуаціях. Характерною рисою таких текстів є наявність суб'єкта у значенні особи, з якою й пов'язується вираження почуттів та емоцій. Стилістичне значення вигуків виявляється як у вираженні ними конкретних почуттів та емоцій, так і в їх можливостях набувати додаткових емоційних відтінків та надавати всьому висловленню певного чуттєвого тону, цим самим сприяючи семантичній зв'язності тексту та комунікативній спрямованості конкретного акту мовлення. Так, вигук **ах!** є традиційним елементом, що надає поезії піднесеності, схвильованості, інтимного ліризму: *Ах, скільки радості, коли ти любиш землю, коли гармонії шукаєш у житті; Ах, нікого я так не любив, як вітра вітровіння, його шляхи, його боління і землю, землю свою; Ах, серце, пий! Повітря – мов прив'ялий трупок. Це рання осінь шле цілунок такий чудовий та сумний* (П.Тичина)...

Як правило, вигуки у художніх прозових творах вживаються переважно у мовних партіях осіб. Вигук ах! належить до тих небагатьох емоційних вигуків, що можуть зустрічатися й у авторському мовленні, зокрема в ліричних відступах, надаючи їм емоційної інтенсивності і своєрідної поетизації прозового тексту. Наприклад: *Сліпучий блиск, казкова блакить, золото й рожевість – ах, срібло й самоцвіти, й морозні узорі на вікнах, ніби лілії...* (М. Рильський); *Розвалювалась темрява, з-під неї виходила земля, вибігала вода і вилітав жайворонок. Ах, як йому, провісникові весни, хотілося скоріше побачити сонце і поєднати в доброму звучанні землю і небо; Ах, ця тривожна і надійна краса на зморшкуватих долонях вересня. Як уточити твого багатства в свіже слово, як, не розхлюпнувши його, донести до людей, донести й до тебе* (М. Стельмах); *Золота осінь... Ах, як не хочеться листу з дерева падати, – віл аж ніби кров'ю з печалі налився і закривавив ліси* (Остап Вишня).

Вигук ах! у художній літературі використовується і як стилістичний засіб, за допомогою якого підкреслюються риси характеру, надмірна або вдавана чуттєвість, манірність, сентиментальність тощо. Наприклад: *Приходить Лідія Аполонівна, манірно стулила губки, обвела лорнетом весь клас. Розкриває журнал. Ми причаїлися, мовчимо. Розкрила і: «Ах-ах! Бунт у гімназії... Ах!.. Ах!..» і впала на стілець* (О. Десняк); *Мрійників у нас і так – не розминешся... Ах, на цілину! Ах, на новобудову!* (О. Гончар). У таких випадках вигук ах! набуває вторинної стилістичної конотації... (Л.І.Мацько «Стилістика української мови»)

4. Образно-експресивні засоби концептуалізації дійсності

Експресія – це «виразово-зображальні властивості мови, що виявляються в лексичних, словотворчих і граматичних засобах, які надають мові образності й емоційної забарвленості» (Д.І. Ганич, І.С. Олійник). Т.Г. Винокур називає експресію виразністю вислову. Експресія, на думку В.А. Чабаненка, – це не те, що надає мовленню емоційності, образності, характерності, а те, що саме породжується емоційністю, образністю, характерністю мовлення. Експресія – це не виразність, а інтенсифікація, підкреслення виразності, це збільшення вражаючої (діючої) сили вислову, надання йому особливої психологічно мотивованої піднесеності. Експресія пов'язана не лише з емоційним та образним (художнім), а й іншими планами вислову – вольовим, естетичним, соціально-оцінним, нормативним, формально-структурним, семантичним, ситуативним.

Експресивність створюється з метою справити враження на співбесідника, слухача, читача. Так, у творах Євгена Гуцала є велика кількість спеціальних афіксів, з допомогою яких можна експресивно передавати найтонші відтінки почуттів, переживань і оцінок. Найчастіше у творах використовуються суфікси пестливості і зменшеності, як-от: *-к-, -ик-, -ок-, -очіс-, -очок-, -ечк-, -ц-, -ець-, -оньк-, -еньк-, -ат-, -инк-, -есеньк-* та ін. Досить поширеним є суфікс

-к-. В іменниках жіночого роду він виражає відтінки здрібності і пестливості: «Дівчинка, як невтомна бджілка, перескакувала від однієї роботи до іншої», «Пташка пурхала краєчком ожини». Відтінок здрібності збігається з відтінком пестливості, позитивна емоційність виступає на перший план. А в іменниках — власних назвах людей суфікс -к- виражає виключно емоції пестливості, ніжнього ставлення до дитини: «У Василя сині очі, що горять волошковим світом», «Яринка задивилась на верескове суцвіття, що палахкотіло нагорі». В іменниках із суфіксами -ок-, -ик-, -ц- відтінки здрібності й пестливості суміщаються. Подібними утвореннями оповіданням надається висока емоційність: «Віддаляється чередник, схожий у пілотці і в галіфе на молоденького солдатика», «Цвітуть ріпак, суріпка, конюшина, ось гніздечко братиків», «Дубок розкинув стебла-вітрильця». Надзвичайно поширені у творах Є. Гуцала утворення з суфіксами -очок-, -очк-, -ечк-, -ечок-, які позначають вже більший ступінь здрібності і надають слову справді дитячого емоційно-пестливого забарвлення: «Мішечок груш, торбочка з зубочками — ото і все збіжжя», «Ті очі здатні розтопити в твоїй душі найпотемніші куточки», «Ластівочка прилітала у гніздечко все частіше». Відтінок найвищої пестливості, власне дитинної голубливості в іменниках створює суфікс -ат- (-ят-), за допомогою якого утворюються назви малих предметів, наприклад: «Гуртом порадьтесь, лебедята!», «Збились докупи, як пташата».

Високою частотністю вживання характеризуються іменникові та прикметникові суфікси -еньк-, -оньк-, -есеньк-, які виражають пестливість з особливим відтінком ніжності, прихильності, дитячості. Слова будь-якого значення за допомогою цих суфіксів перетворюються у яскраві експресивні засоби, передають великої сили почуття: «Рідная доненько! Бережи голівоньку свою, моя зозуленько...», «Жучок малесенький — і той радий звідси податися». Поширеними є іменникові утворення за допомогою двох суфіксів зменшеності-пестливості -ин- і -к-: «Впали росинки на синю траву», «Хмаринки ніби збиралися кудись швидко летіти».

Отже, вживання зменшено-пестливих форм слів свідчить про їх адресованість, добре чуття мови, розуміння душі людини, обізнаність з фольклором. Суфікси здрібності вносять у значення слова не лише об'єктивну зменшеність, а й емоційне забарвлення ніжності, пестливості, голублення; вони є своєрідним засобом збагачення, поглиблення відображення тонких емоційних відтінків.

Окрім названих словотворчих засобів експресивності Л.І. Мацько називає ще й:

- суфікси збільшення й згрубілості (аугментативні): -ищ-, -ак-(-як-), -ук-(-юк-), -ар-(-яр-), -ур-(-юр-), -ах-(-ях-), -омах-, -ань-, -ух-(-юх-), -айл-, -ман-, -уган-, -уч-(-юч-), -уц-(-юц-), -езн-, -елезн-, -енн- та ін.: чоботища, головань, дундук, гуляка, дідуган, бруднющий, величезний, бородище, носяра, товстелезний, поганючий тощо:

- основокладання, в якому основи вже мають оцінну або емотивну експресію: *блюдолиз, бракороб, вертихвіст, головотяп, дармоїд, зірвиголова, злодій, кровопивець, лиходій, грошолоб, людинолюб, правдолюб, молокосос, пустодзвін, самодур, словоблуд, торбохват, христонпродавець.*

Таким чином, образно-експресивні відтінки значення слова є одним із складників стилістичної характеристики його. Це важливий фактор при доборі мовних засобів: слова з образно-експресивним значенням вживаються переважно у тих текстах, де постійно і послідовно виявляється ставлення до об'єкта. Найчастіше це розмовне мовлення, окремі жанри публіцистики і, особливо, художні тексти. Адже саме художній стиль є найбільш суб'єктивним, оскільки, відтворюючи дійсність у художніх образах, митець, як правило, дотримуючись певної позиції, не може залишатися байдужим.

ПРОКОМЕНТУЙТЕ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

1. *«Слово дійсно існує тільки тоді, коли вимовляється, а вимовляється воно має неодмінно певним тоном, який уловити й назвати інколи немає можливості... Слово «ви» я можу вимовити тоном запитання, радісного здивування, гнівного докору та ін., але кожного разу воно залишається займенником другої особи множини; думка, пов'язана зі звучанням «ви», супроводжується ним і є чимось від нього відмінним...» (О. Потебня).*

2. *«...у більшості слів, як взагалі у всіх елементів свідомості, є свій побічний почуттєвий тон, слабкий, але аж ніяк не менш реальний, а іноді навіть позрадницьки могутній відгук задоволення або страждання. Проте за загальним правилом цей почуттєвий тон не є чимось притаманним самому слову, а скоріше як би психологічний наріст на самому тілі слова, на його концептуальному зерні. Почуттєвий тон не тільки змінюється з однієї епохи в іншу, а й надзвичайно різниться в окремих індивідів, залежно від особистих асоціацій кожного, і змінюється з часом в окремій індивідуальній свідомості в міру того, як під дією життєвого досвіду ця свідомість формується і підпорядковується тим самим або іншим настроям» (Е. Сепір).*

ПОМІРКУЙТЕ

1. Як Ви розумієте терміни «суфікси позитивної оцінки» і «суфікси негативної оцінки»? Наведіть приклади слів із такими суфіксами.
2. Як впливають слова, утворені різними способами, на стилістичне забарвлення тексту? Відповідь на запитання проілюструйте прикладами з художніх творів.
3. Наведіть приклади утворень складних слів на народнорозмовній основі. Яка їх роль?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Завдання 1. З якими значеннями словотворчі засоби використані в поданих словах? Складіть або випишіть з літературних джерел речення з поданими словами.

Матусенька, красень, плентатися, пшениченька, квітоньки-зіроньки, роботяга, соломинка, ріднесенький, гуляка, лиходій, пустодзвін, словоблуд, торбохват.

Завдання 2. Чим відрізняються слова: *соломина – соломинка, хата – хатинька, страховище – страховисько, брудний – бруднючий, ніс – носюра, злодій – злодюжка.*

Завдання 3. За тлумачним та етимологічним словниками поясніть такі лексеми: *дітвага, дітва, дітвачча, дітко, дітний, дитинець, дитун.*

Завдання 4. Яким чином афікси змінюють забарвлення слова «широкий»? Згрупуйте подані слова за спільністю виконуваних функцій (розмір, простір, ступінь вияву): *широчезний, широченний, широкуватий, широченький, заширокий, широкий, широкуватий.*

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Вихованець І.Р. Таїна слова. – К. : Рад. шк., 1990. – 284с.
2. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія, 2-е вид., випр. і доп. / І.О.Голубовська – К. : Логос, 2004. – 284 с.
3. Жайворонок В.Н. Українська етнолінгвістика : [нариси] / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262с. – Бібліогр. : с. 249-261.
4. Кононенко Віталій Концепти українського дискурсу : [монографія] / Віталій Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
5. Кононенко В.І. Рідне слово : [підручник для шкіл з поглибленим вивченням української мови, ліцеїв, гімназій, колегіумів] / Віталій Кононенко. – К. : Богдана, 2001. – 203 с.
6. Мацько Л.І. та ін. Стилїстика української мови: Підручник / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – С.194-204.
7. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник / О.О.Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – С. 287-293.

§ 23. МОРФЕМА ЯК ЗАСІБ ЕМОЦІЙНО-ЗАБАРВЛЕНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ДІЙСНОСТІ

ПРАКТИКУМ № 9

Завдання 1. З якими значеннями словотворчі засоби використані у виділених словах?

Бабусенція

*Ой оце чудне дівчатонько, ой-я,
Щосуботоньки їде з містонька
До бабоньки, до бабусеньки, ой...
Одягає куфайчатко порване, ой-ой-оєчки,
У бабцюлі, у бабусеньки, ой,
Взула старі чоботи-шкарбани.
Бабині чоботи-чоботищенки,
Наносить води повну балію –
Ще відро, ще відро, ще відеречко,
Та в баняки, банячища, ой,
Та любисток зімліє в горнятах,
Аж зімліє бабусина хата, ой-ой-ой,
Хата, хатуся, хатинонька,
Хатусенька, Хата Стріхівна, ой.
Заворожи мені, бабченько, ой-я,
Бабусенько, бабулиня, бабусенція.
Ой, гаряча, ой бабулик, ой-ой-ой-єчки.
Ляпотить, хлюпотить у ночвеньках
Дівулиня, дівчина, дівогоренько,
А бабуся так і вештається, ой-ой,
А бабище все шупортається, ой-я,
З кочергами, з банками, банячищами...
Внучка, внученька, студентонька
Спить у баби на рядниці
Під кожухом, кожушиськом, кожушариськом
На лежанці в цмоки цмокає, але оєчки.
А дівуля, дівчинина, дівувальниця
До кожуха, кожушеньки так і горнеться.
А бабуся, бабулиня, бабусенція
До дівчиська, дівчиниська так і тулиться –
Сиротина ж, сиротуля, сиропташечка,
Бабумамця, бабутатко, бабусонечко...*

(І.Драч)

Завдання 2. Чим відрізняються слова: *жовтий, жовтого, жовток, жовтень, жовтизна, жовтіти, пожовтіти, пожовклий, жовтуватий*.

Завдання 3. За тлумачним та етимологічним словниками поясніть такі лексеми: веретено, веретенник, веретенниця, вертій, веретелка, веретенний, веретенуватий, веретенистий, вертіти, веретенце, веретень, веретяж, верета.

Завдання 4. Яким чином афікси змінюють забарвлення слова «довгий»? Згрупуйте подані слова за спільністю виконуваних функцій (довжина, зріст, тривалість у часі): *довжелезний, довженний, довжезний, довгуватий, довгенький, задовгий, довгий, довгуватий*.

Завдання 5. Якої семантики надають суфікси виділеним словам у цьому тексті?

Ненько моя, голубка моя! Нащо ж ти мене так рано покидаєш? Чи ж я тебе не любила, чи я тобі не годила? Чи я рано не вставала, чи я тебе не доглядала, що ти мене навіки покидаєш?

Ненько моя, ластівко моя! Десь ти багато горя зазнала, десь ти багато сліз вилила, що не схотіла на цім світі жити, та полинула, як сива зозуля, в далеку стороньку. Коли ж тебе, моя матінко, дождать у гості? Чи глибокими снігами, чи зеленими луками, чи білими вишневими садками?

Матусю моя, лебідонько моя! Звідкіль тебе ждати, звідкіль виглядати? Чи з заходу, чи з сходу, чи з-за синього моря, чи з широкого степу? Чи прибудеш до мене, моя матінко, бистрою річкою, чи буйним вітром, чи дрібним дощем, чи білою хмарою, чи прилинеш до мене сивою зозулею та закуєш в вишневому садочку?

Ненько моя, ластівочко, золоте насіннячко! Де ж тебе посію, моя матінко рідна? Чи в синьому небі, чи в зеленому лузі, чи в вишневому садочку? Чи зійдеш ти зіркою на небі, чи розів'єшся повною рожею в садочку? (І.Нечуй-Левицький «Микола Джеря»)

Завдання 6. Суфіксальні способи вираження пестливості реалізуються в українській і російській мовах за допомогою певних суфіксів. Перекладіть українською мовою подані російські слова. Поміркуйте, за допомогою яких суфіксів утворилися пестливі форми слів в обох мовах.

Російська мова	Українська мова	Російська мова	Українська мова
Анечка –		Справочка –	
Петенька –		Рощица –	
Лисонька –		Словцо –	
Ноченька –		Утречко –	
Березонька –		Сердечко –	
Братец –		Соседушка –	
Арбузик –		Бабуля –	
Морозец –		Мальчонок –	
Гражданочка –		Дитёнок –	

Завдання 7. Чимало українських слів із суфіксами пестливості, джерелом яких є українська народнопоетична мова, часто не знаходять еквівалентів в інших мовах, зокрема російській мові. Випишіть з українських фольклорних творів такі слова за групами:

Позначення осіб:	<i>козаченьки,...</i>
Позначення дерев і лісових масивів:	<i>ліщинька,...</i>
Найменування птахів:	<i>півниченько,...</i>
Найменування явищ природи:	<i>негодонька,...</i>
Абстрактні поняття:	<i>коханячко,...</i>

Завдання 8. Перекладіть українською мовою подані російські слова. Поміркуйте, які емоційно-забарвлені форми можна утворити за допомогою суфіксів *-уц-*, *-юц-* (*-юч-*), *-езн-*, *-енн-* до одного російського слова. Порівняйте російські розмовні просторічні прикметники з відповідними українськими.

Російська мова	Українська мова
Толстущий –	
Длиннущий –	
Злющий –	
Худющий –	
Хитрющий –	
Тяжеленный –	
Широченный –	
Высоченный –	

Завдання 9. Підготуйте письмове повідомлення на тему: «Словотвір – основне джерело збагачення мовлення».

§ 24. ЛЕКСИКА ТА ФРАЗЕОЛОГІЯ – ПРІОРИТЕТНІ МОВНІ РОЗДІЛИ В ПЕРЕДАЧІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ФЕНОМЕНІВ

*Слова – це кольорові камінці.
Мало їх назбирати – треба ще навчитися
з них узори викладати*

І. Вільде.

1. Національно орієнтована лексика

Лексика і фразеологія найточніше відображають національно-культурну специфіку. Багато дослідників, які аналізували способи зберігання мовою культурної інформації, основну увагу приділяють слову. Це закономірно, оскільки саме йому належить центральна роль у накопиченні та передачі культурної інформації. На думку, Е. Сепіра «...мова є вказівкою на розуміння культури», а «лексика – надзвичайно чутливим показником культури народу».

Зміст інформації, яка закладена у певну лексичну одиницю, має два рівні. *Перший рівень – понятійний*: він містить найважливіші, істотні відомості про предмет, які відповідають за його номінацію. Такий рівень змісту слова називається у лінгвістиці лексичним поняттям. *Другий рівень – непотійний*, включає в себе додаткові відомості про предмет. Ця інформація відображає позамовні (екстралінгвістичні) відомості і називається фоновою. Тому другий рівень змісту слова називається у лінгвістиці лексичним фоном.

Лексичне поняття слова – «це повний набір, сукупність поняттєвих сем, які забезпечують називання й упізнавання предметів чи явищ. Слово, називаючи певний предмет чи явище позамовної дійсності, не вказує всіх характерних ознак такого предмета чи явища; воно є ніби лексичним «айсбергом», у якому значна частина інформації про об'єкт позамовної дійсності прихована, невидима, зашифрована і знаходиться у свідомості чи пам'яті члена конкретної мовної спільноти» (Е. Верещагін, В. Костомаров). *Лексичний фон* – «...це вся сукупність непоттєвих часток (сем), які стосуються слова, це той фіксатор інформації, індивідуальної чи суспільної, яка передається в актах комунікації» (Е. Верещагін, В. Костомаров).

Значення семантики специфічних лексем у формуванні національного світогляду, духовного світу людини зумовило необхідність об'єднання їх в окрему лексичну групу, яку вчені називають *етнокультурознавчою лексикою*. Етнокультурознавча, оскільки вона неоднорідна за походженням і є носієм семантики, що відображає специфічні риси культури певного народу, починаючи від матеріальних реалій і суспільних ритуалів до цінностей, ідеалів та установок людей та того, як вони думають про світ і про своє життя у цьому світі.

І. Голубовська, аналізуючи фактори породження національно-самобутніх концептів (зовнішній світ, який безпосередньо сприймається етносом; національний спосіб мислення, національний менталітет), подає класифікацію *етнокультурознавчої лексики*, яка відповідає вимогам лінгвістики сьогодення:

- 1) перша група національно-специфічної лексики – номени реальних об'єктів зовнішнього світу:
 - номени, які позначають однопорядкові для різних мов поняття, відмінні за ступенем деталізації і змістовим наповненням значень;
 - номени, що позначають специфічні, унікальні для певного мовного ареалу поняття (безеквівалентна лексика);
 - номени, що позначають близькі поняття різної прототипової віднесеності (еквівалентні слова з різним лексичним фоном);
- 2) друга група національно-специфічної лексики – номени концептів колективної етнічної свідомості:
 - культурно-зумовлені слова-концепти, позначення абстрактних специфічних понять;
 - номени, що містять оцінно-ціннісний конотативний компонент;
 - слова, що належать до сфери міфічних категорій, породжених колективною свідомістю етносу.

Звернемося до характеристики *номенів, які позначають однопорядкові для різних мов поняття, відмінні за ступенем деталізації і змістовим наповненням значень*. У науковій літературі найпоширенішими прикладами різного членування об'єктивних сутностей виступають назви спорідненості, позначення кольорів, назви тварин і птахів, назви частин тіла людини, номени одиниць часу тощо. Наприклад, російському слову *аист* в українській мові відповідають три лексичні одиниці: *чорногуз, лелека, бусол*. Специфічною для різних мов є термінологія для позначення родинних зв'язків. Вона дуже детально розроблена у болгарській, кримськотатарській та багатьох інших мовах, причому значна частина лексики цієї тематичної групи суттєво відрізняється від тієї, що маємо в українській мові. Цікаво простежити різницю у найменуванні родинних зв'язків на рівні «*брат – сестра*». В українській і російській мовах ці назви спорідненості звучать майже однаково: укр.: *старший брат, старша сестра*; рос.: *старший брат, старшая сестра*. У болгарській мові ці номени звучать дещо інакше: *бате батко* (старший брат), *кака* (старша сестра). У кримськотатарській мові – *агъа* (старший брат), *къардаш* (молодший брат), бо позиція старшого значно відрізняється (і за правами, і за обов'язками) від молодшого. Однак, у кримськотатарській мові відсутні окремі слова із значенням «двоюрідний брат», бо, з огляду кримського татарина, брат – це завжди брат, навіть, якщо він у другому чи третьому коліні.

Розглянемо *номени, що позначають специфічні, унікальні для певного мовного ареалу поняття (безеквівалентна лексика)*. Національно-специфічна лексика, що складає цю групу, своєю появою завдячує дії позамовних факторів, що зумовили її розподіл за тематичними групами позначень явищ природи, назв страв національної кухні, найменувань предметів побуту (одягу, меблів, посуду), назв споруд, позначень зброї, найменувань різних сфер суспільно-економічного життя (релігія, освіта, судочинство) тощо. Таким чином, позначення національно-специфічних реалій можуть бути виявлені в найрізноманітніших фрагментах лексичної системи мови.

Безеквівалентна лексика – це лексичні одиниці будь-якої мови, які на певному історичному відрізку часу зовсім не мають готових еквівалентів у лексиці іншої мови. В основу визначення вченим покладено формальний критерій: наявність чи відсутність еквівалентного словникового відповідника в іншій мові протягом певного часу. Учені відносять до її складу слова і стійкі словосполучення, які не мають ні повних, ні часткових еквівалентів серед одиниць іншої мови і поділяють її на такі групи:

- власні імена (у широкому розуміння – власні назви): *Вернигора, Перекопиполе*;
- реалії (слова, що позначають предмети, поняття, ситуації, які не властиві практичному досвіду людей, що говорять іншою мовою – предмети матеріальної і духовної культури): *дерга, плахта, бриль, борці, галушки*;
- випадкові лакуни (у вигляді слів), які не мають відповідників у лексичному складі іншої мови: *осоння, гарбузнути*.

Безеквівалентна лексика є скарбницею для здобуття знань про країну, культуру і побут народу, мова якого вивчається. Тому, вивчаючи мову, необхідно враховувати те, що слова відображають і передають спосіб життя та спосіб мислення, характерні для певного суспільства (чи мовної спільноти) та є безцінними ключами до розуміння етнокультури.

Якщо слова-реалії відображають предметний світ етносу, то фонові лексичні одиниці фіксують своєрідність віддзеркалення об'єктивної дійсності у слові. Розглянемо *номени, що позначають близькі поняття різної прототипової віднесеності (еквівалентні слова з різним лексичним фоном)*.

Так, кожне слово має багатопланову «картину свого життя», яка відображає явища і предмети позалінгвістичної дійсності. Той факт, що в іншій мові існує лексичний еквівалент якого-небудь слова, зовсім не означає однозначності поданих слів. Найважливішими виявляються у таких словах позамовні плани, які можна порівняти; здебільшого вони не збігаються із позамовними планами іншомовних слів. Наприклад, українське слово *колиска*, російське слово *колыбель*, і болгарське слово *люлка* мають спільне лексичне значення. Проте навколо кожного з цих слів є свій ореол ознак, пов'язаних з предметом, названим цим словом. Схематично це можна зобразити так:

Укр. мова «колиска»	Рос. мова «колыбель»	Болг. мова «люлка»
Фон	Фон	Фон
1. Підвішене на мотузках до сволока.	1. Стоячий предмет.	1. Носиться за плечима матері.
2. Луб'яний кошик з дерев'яним дном.	2. Переважно зроблене з дерева.	2. Велика торба з шерстяної тканини.
3. Дерев'яна рама з підвішеним до неї полотняним мішком.	3. Дерев'яний предмет на округлих ніжках.	3. Велика домоткана торба із зав'язками на краях.
4. Оберіг немовляти від злих сил, оскільки його майстрували із священних порід дерев.	4. Майстрували із липи, берези, сподіваючись на цілющі властивості.	4. Одночасно така «люлка» слугувала і для перенесення.

Лексичне значення: невелике ліжко для спання і колисання дитини, яке в народі символізує безсмертя роду і родоводу; батьківщини, Батьківщини; зародження, виникнення життя; центру, першопочатку чогось важливого.

Візьмемо для прикладу слово «місяць».

Укр. мова «місяць»	Рос. мова «месяц, луна»	Болг. мова «месецът, луна»
Фон (укр. мова)	Фон (рос. мова)	Фон (болг. мова)
1. Вірування, пов'язані із фазами місяця:		
На молодий місяць слід підрізати косу дівчині, бо буде добре рости. Людина, що народилася на молодий місяць – була свіжою, веселою, з молодим обличчям все життя, а на старий – понурою і сумною. Повний місяць сприятливо впливає на дозрівання хлібних злаків. Місяць, що зменшується, асоціюється з можливістю невдач і псуванням плодів урожаю.	Коли «месяц намолоду», можна садити дерева та квіти або сіяти хлібні злаки. Якщо картоплю посадити на «вѣтхе» (місяць, який йде на зменшення), то вродить велика картопля, а якщо на «маладик», то – дрібна. Якщо «маладик» народився, коли йшов дощ, то ще півмісяця дощитиме. А якщо на «вето» йшов дощ, то буде весь місяць мочити землю.	У період на «новина, нов-дядо, нова свещ, млад мессер» добре починати якісь справи; відбувати весілля; сіяти хлібні злаки. Період на «пълен месец, пълнеж». сприятливий для заготівлі дерева на будівництво нової хати, оскільки не будуть точити дерево жуки. У цей час квочкам підсипають яйця; стрижуть овець.
2. Міфологічні сюжети, пов'язані із місяцем:		
Місяць і сонце пов'язані родинними зв'язками: брат – сестра або чоловік – дружина. Відображені ці зв'язки у міфології, де чоловік виступає в образі Місяця, а дружина – в образі Сонця. Головним божеством тріади (Місяць, Сонце, Зорі) був Місяць.	У міфах Місяць – притулок для мертвих. Коли Місяць сходить з обрію, то стає царством мертвих. Місяць – головне божество тріади.	Існує дуже багато міфів про Місяць. Він народжений у шлюбі Неба і Землі та має сестру (брата) Сонце. Спочатку Місяць і Сонце мали однакову силу світла, але, у результаті їхніх сварок, батьки відбирають частину сили світла у Місяця.

Лексичне значення: небесне світило, яке за народними уявленнями є персоніфікованою істотою, з якою пов'язано багато легенд, повір'їв та обрядів. Символ циклічного ритму часу; вічності; постійного оновлення; духовного аспекту світла у п'їтьмі.

М.П. Кочерган фоновими називає такі лексичні одиниці, «... які мають різні конотації (оцінні й емоційні відтінки), а також різні асоціативні зв'язки і зрідка ці відмінності зумовлені в самих реаліях». Наприклад, укр. *лебідь* і рос. *лебедь* символізують дівчину, однак укр. *лебідь* символізує ще жінку, молодицю, а інколи й батька; укр. *зозуля* і рос. *кукушка* – це вісниця, провідниця, однак укр. *зозуля* – ще й символ безпритульності, самотності, а також дружини, сестри, матері; укр. *калина* – символ краси, здоров'я, дівчини, дівочтва, любові, України, рос. *калина* символізує розлуку і невдале заміжжя.

Критеріями виділення фонових лексичних одиниць лінгвісти вважають:

- детальнішу сегментацію однією лексичною одиницею, у порівнянні з лек-

сичною одиницею іншої мови, об'єктивної дійсності: лексичну характеристику людини за її професією, родом занять, притаманну не тільки українському соціуму. Однак, саме для української етнокультури характерне визначення сімейно-родових взаємин безпосередньо через рід занять або походження старшого чоловіка у сім'ї (діда, батька). Наприклад, *війтенко* (син війтів), *золотаренко* (син золотаря-майстра), *бондарівна* (донька бондаря), *бондаренчиха* (дружина сина бондаря); лексичну характеристику сімейно-родових стосунків, які складаються у людському суспільстві та переносяться етнічною свідомістю українців на світ живої та неживої природи. Наприклад, *ятлиня*, *дятлиня* (дитя дятла), *громовеня* (маленький грім або дитя грому), *сішненко* (лютий – син січня);

- відбиття у лексичній системі особливостей етнічної психічної будови, тобто наявність у мові великої кількості лексичних одиниць із емоційним, експресивним додатком до основного значення. Наприклад, *ника-личко*, *кінь-шкапа*, *черевички-шкарбани*.

Яскравими прикладами фонові лексики можуть послужити лексичні одиниці української мови, які характеризують предмет за різними ознаками. Наприклад, у характеристиці вола можемо виділити такі аспекти:

- за кольором – *барна* (темно-сірий віл), *бокшій* (чорний або сірий з білими боками), *диман* (темно-коричневий), *залізняк* (темно-червоної масті), *кешель* (рябий), *ляшок* (пісочного кольору);
- за формою рогів – *герун* (з короткими і тупими рогами), *кешуля* (із загнутими назад рогами), *козій* (роги розходяться у різні сторони ще й закручені), *козирьок* (роги розходяться майже горизонтально), *шуляк* (віл з опущеними рогами);
- за розмірами – *гостяк* (худий віл, якого важко відгодувати);
- за бровами – *брова* (віл з чорними бровами);
- за формою шиї – *пригористий* (з добре виділеною шиєю, на яку легко накидається ярмо);
- за ногами – *кодій* (віл з товстими ногами);
- за чистотою хутра – *мерха* (брудний віл);
- за ходою – *блиндарь* (віл з кривими ногами), *швейнога* (віл, у якого задні ноги у колінах чіпляються одна за одну), *шмалко* (назва вола з швидкою ходою);
- за поведінкою – *бадя* (лінивий віл); *віник* (віл, який часто махає хвостом), *каплун* (хитрий віл) та інші.

Таким чином, родові поняття української мови *віл*, яке у російській та болгарській мовах відповідає слову *вол*, допускає досить роздільний поділ на ряд видових понять. А це говорить про те, що широке використання вола у господарській діяльності українців визначило появу значної кількості диференційованих найменувань. Отже, для українського етносу було важливим за тих чи інших обставин дати характеристику волів на основі зовнішніх ознак.

Навіть сама людина в українській етнокультурі може характеризуватися за своїм ставленням або схожістю до волів, наприклад, *волопас* (той, хто пасе волів), *забильняк* (зайвий віл у чумаків або зайва людина), *пропий-воли* (чумак, який пропив воли), *волистий* (подібний до вола), *волоокий* (людина, яка має випуклі очі).

Отже, велика кількість лексичних одиниць, за допомогою яких мовний код фіксує різні оцінні характеристики, вказує на своєрідність української лексичної системи, пов'язану з своєрідністю життя етносу.

Звернемося тепер до характеристики слів – культурних концептів (у класифікації І.Голубовської – це лексеми другої групи), які в будь-якій культурі є специфічними виразниками національного характеру і того сприйняття реального світу, що властиве певному етносу. Являючи собою унікальні поняття етнічної культури, концепти не тільки є невід'ємним атрибутом національних літератур, а й до цього часу постійно виникають у повсякденному мовному спілкуванні. Слова цього типу належать до *абстрактних національно-специфічних мовних концептів* (*душа, воля, доля, щирість, лихо, серце* тощо), розуміння яких носіями іншої культури ускладнюється своєрідністю того культурно-історичного контексту, який ініціював їх появу в мові.

Наступну підгрупу номенів-концептів колективної етнічної свідомості становлять *лексичні одиниці, що містять оцінно-ціннісний компонент*. Відмінності мов, зумовлені своєрідністю культури, зводяться також ще й до своєрідності лексичних засобів, що виконують оцінно-ціннісну функцію. До емоційно забарвленої лексики, передусім, відносять слова, що означають назви певних почуттів і є емоційними вже за своїм лексичним значенням: *щирість, жаль, гнів, ніжність, любов* та ін. Найбільш численною є лексика, забарвлення якої досягається шляхом додавання певних суфіксів – зменшеності, пестливості, зневаги, згрубілості: *бабуся, рученька, спатусеньки, дідуган, хмарище*.

Емоційні за своїм лексичним значенням є також слова, що виражають позитивну чи негативну оцінку явищ і предметів дійсності або почуття й стан людини: *добрий, милий, жахливий; тяжко, сумно, гарно, прикро; кохати, ненавидіти, радіти*. Вони так само, як і попередня група слів, активно вживаються у художній і публіцистичній літературі для емоційного забарвлення мови. До такої лексики належить велика кількість емоційних синонімів до слів, позбавлених емоційного відтінку: *вдарити – бахнути, влупити та ін.* Чималу групу становлять і слова з відтінком фамільярності: *дурень, ледащо*, а також утворені від назв тварин і деяких страв: *віслюк, галушка*.

До емоційно забарвлених слів належать слова дитячого мовлення: *люля (ліжко)*, а також поетична лексика: *рута-м'ята, линути* тощо. Обмежену групу слів складають вульгаризми, іронічні та жартівливі слова: *жертти, розумник, жевжжик*.

До групи номенів-концептів колективної етнічної свідомості відносяться також *група слів із сфери міфічних категорій, породжених колективною свідомістю етносу*. Слова, що передають міфічні сутності, називають предмети

та явища, які реально не існують, породжені етнічною мовною свідомістю тих чи інших народів. Такі слова відбиті в народному епосі, широко вживаються в міфах, легендах, переказах. Східнослов'янська та південнослов'янська міфологія пронизана образами добрих і злих духів:

Укр. мова	Рос. мова	Болг. мова
Дика баба	Баба Яга	Баба Шарка
Лісниця	Лешая	Шаруля
	Богинка	Богинка
Ярило	Яровит	Руевит
Чорнобог	Чернобог	Черен бог
Білобог,	Белобог	Бял бог
Мара	Марена	Мора, Мурава
Мокоша	Мокошь	Мокош
Тополя	Береза	Пеперуга
Русалка, мавка	Русалка,	Самовила, самодива, юда,
Нявка, бісиці	Мавка	Видявка
Вихор	Вихорь-вихоревич	Вихрушка, сприн, вихр, буняк,
Вій	Вий	Върколак, вурдалак
Вовкулака, вовкун	Волкодлак, вовкулака	Орисници, наречници, Суденици,
Доля, талан, вили, сужениці	Судьба, рок	урешници

Найбільші розбіжності слова-відповідники в різних мовах мають у семантичних асоціаціях, причому специфічні семантичні асоціації властиві не тільки лексемам, у значенні яких наявний національно-культурний компонент, а й звичайним нейтральним загальноживаним словам на позначення речей і понять, поширених у всіх культурах. Скажімо, загальнолюдські предметні асоціації типу *місяць – ніч, сонце – день* в українському світосприйманні мають ще й такі асоціативні паралелі: *місяць – козацьке (бурацьке) сонце; місяць – отець, зірка – мати, сонце – їх дитятко; сонце – батько, а місяць – вітчим*. У російського та болгарського народів бачимо теж додаткові асоціації, але вони пов'язані з іншою народною уявою, пор.: рос. *месяц – Тихон сударь, месяц – братец, месяц – дружок, позолоченный рожок, солнце – Настья его, звёзды – то детки их*; болг.: *месецьт – бела погача* (обрядовий хліб), *слънцето – капка мед* (краплина меду), *звездите – златни пилета* (золоті курчата).

Особливо національна специфіка асоціювання виявляється в реакціях-порівняннях: укр. *очі – як волошки, терен, вишні, озера, сонце, небо*; рос. *глаза – как бусы, искры, звёзды, небо, как у совы*; болг. *очи – теменужки, очици – както златните пчелици*. Саме національні асоціації зумовлюють входження тих чи інших слів до специфічних для кожної мови порівняльних зворотів, наприклад, укр. *струнка, як тополя*; рос. *стройная, как берёза*; болг. *както тънка ела (пихта)*.

Семантичний ореол слова не фіксується в лексикографічних працях, однак він значною мірою зумовлює реальне функціонування слова в певному соціумі. Цей ореол зумовлений всією історією слова, його етносоціальним й етнокультурним контекстом. Як справедливо зазначає Л. Мкртчян, «...слово тисячами невидимих ниток пов'язане з літературними й культурними тради-

ціями мови оригіналу. Слово живе в контексті речення, абзацу твору, в контексті всієї літератури, а, можливо, й цивілізації».

Так, слово *барвінок* в українців викликало асоціації *в'ється, барвистий, весна, журнал, вінок, хлопець, весілля*, у росіян — *похорон, могила, хвороба, ліс*, у болгар — *засіб від наврочення, чари, купіль, ліки*. Слово *гарбуз* в українців асоціюється, на відміну від росіян і болгар, не тільки з *їжею*, а й з *відмовою, сватанням, весіллям*. Слово *береза* викликає більш захоплюючі асоціації у росіян (*гай, дівчина, наречена, народження онука, Марійський край, марійці*), оскільки це дерево найбільш розповсюджене на території Росії. Для болгар слово *виноград* викликає такі асоціації (*1 лютого, Трифоновден, свято лози (Зарезан) цар лози, життя, вино, багатство, добробут*), оскільки виноградарство — одне із основних господарських занять болгарського народу. Отже, українські лексичні одиниці, що передають національний колорит, національний менталітет народу, досить неоднорідні.

2. Фразеологія в українській мовній картині

Національна специфіка фразеології може виявлятися: у значенні фразеологізмів; в їхній структурі (граматичних моделях), їхньому лексичному складі; в особливостях їх уживання.

У сталих виразах кожної мови багато прихованого, вони говорять і про сам народ, і про його бачення світу, образні мотивації, менталітет. Фразеологізми, з одного боку, мають ознаки, спільні зі словами, словосполученнями та реченнями, а з іншого — відрізняються від них. Фразеологія кожної мови — це скарбниця народу, здобуток його мудрості й культури, що містить багатющий матеріал про його історію, боротьбу з гнобителями й нападниками, про звичаї, ідеали, мрії та сподівання. Так, в усталених зворотах: *пропав, як швед під Полтавою, висипався хміль із міха та й наробив ляхам лиха* звучить відгомін боротьби з чужинцями. У сталих словах: *казав пан кожух дам, та слово його тепле; богу слава, а попові дай сала* — ненависть і зневага до гнобителів, а історія виникнення усталених словосполучень *перемивати кісточки, сім п'ятниць на тиждень, ні пуху ні пера* та інші піднімає завісу над звичаями, віруваннями, обрядами наших предків.

Немає такої ділянки, галузі життя народу, яка б не характеризувалася усталеними зворотами. У фразеологізмах відображені явища розумової діяльності (*ламати голову; сушити мозок; перебирати в пам'яті*), психічного стану (*бути на сьомому небі; сам не свій; руки опустити; на дибки ставати*), взаємин між людьми (*давати прочухана; носити камінь за пазухою*), стану людського організму (*носом клювати; зуб на зуб не попадає (зуба з зубом не зведе)*), дається оцінка людей, явищ, дій (*ні риба, ні м'ясо; на розум не багатий; як сніг на голову*) та інші.

Серед українських фразеологізмів є традиційні формули — власне українські каламбури (*на городі бузина, а в Києві дядько; трошки гречки, трошки проса, трошки взута, трошки боса*), образні порівняння (*старий як світ; чистий як*

сльоза), доброзичливі побажання (*великий рости; будь здорова, як вода, а багата, як земля*), припрошування (*гостинно просимо; чим багаті, тим і раді*), різні примовки (*скільки літ, скільки зим*).

Велику цінність становлять прислів'я і приказки, які також належать до фразеології. Вони всебічно й багатогранно відтворюють різноманітні сфери життя народу: возвеличують духовні цінності, таврують ганебне, висміюють вади, висловлюють співчуття, поради, вчать, наставляють і виховують людей.

Фразеологічні звороти є смисловою і структурною єдністю. Переважна більшість фразеологічних зворотів має стилістичні особливості і є опорою образного, емоційного мовлення. Ці усталені звороти тяжіють до певного стилю. Офіційно-ділова фразеологія – це усталені звороти, що використовуються в документах, ділових паперах. Наприклад: *оголосити догану, взяти до уваги, заслухавши і обговоривши*.

Більшість фразеологізмів, як і слів, за походженням є корінними українськими. Серед них виділяються спільнослов'янські, спільнослов'янські і власне українські. Так, в українській мові використовуються фразеологізми античного походження – старогрецькі, староримські, усталені звороти із західноєвропейських мов – німецької, французької, англійської, італійської та ін. Наприклад, *жити на широку ногу, Ахілесова п'ята, Домоклів меч, скринька Пандори, всі дороги ведуть до Рима*.

Основним, невичерпним джерелом української фразеології є народна мова, якій властиві влучність та образність. Саме влучні, метафоричні вислови стають усталеними і поповнюють фразеологічні запаси мови. Особливо багато фразеологічних зворотів виробничо-професійного походження.

Історія багатьох фразеологічних зворотів здається загадковою і незрозумілою. Наприклад, про людину, що добре знає свою справу кажуть: *він на цьому собаку з'їв*. А про незугарного працівника, який не вміє зробити того, за що взявся, частенько говорять: *зробив із лемеша швайку*, і за кожним висловом стоїть своя, цікава історія, тепер уже забута, хоч зворот живе в різних сферах людської діяльності і сьогодні.

Так, історія фразеологізму: *перемивати кісточки* – займатися пересудами, обмовляти кого-небудь – пов'язана з обрядом другого поховання, яке організовувалося у східних слов'ян через кілька років після смерті людини. Наші предки вважали, що покійника треба звільнити від гріхів, зняти з нього закляття через очищення останків небіжчика. Перемиваючи кістки в прямому значенні цих слів, пригадували життя покійного, переповідали окремі події, найяскравіші сторінки біографії, говорили про характер, вихваляли, возвеличували його.

Живе в нашій мові фразеологічний зворот: *прикласти руку* - взяти участь у чомусь. Історія його походження піднімає завісу над особливостями організації діловодства в давнину. Сьогодні, написавши будь-який діловий папір, документ, ми засвідчуємо його достовірність власним підписом. Так робили і в давнину, оскільки у кожної людини був свій своєрідний підпис. Проте письмом у давні часи володіло не так багато людей і неписьменні, замість підпису, при-

кладали до паперу руку або палець, попередньо злегка пофарбувавши. Відбиток руки або пальця надійно замінював підпис.

Інакший бік життя наших предків розкриває фразеологічний зворот *сім п'ятниць на тиждень*, який використовується для характеристики нестійкої, легковажної людини, що часто змінює свої рішення, погляди, не дотримується своїх слів. Колись існував культ «святої п'ятниці». На відзначення «святої п'ятниці» будувалися церкви, день відкриття яких вважався в певній місцевості святом. У цей день приймали та пригощали гостей, поминали померлих. Біля церкви збиралося багато людей, а ще організовувався ярмарок, велися торги, купували, продавали, міняли, брали у борг і повертали борги. П'ятниця ставала строковим днем, з яким пов'язували виконання обіцянок, зобов'язань. Звісно траплялися й такі люди, які не дотримувалися слова і відкладали виконання своїх обіцянок до наступної п'ятниці або й переносили на інший день. У таких людей всі дні тижня ставали строковими, перетворювались у п'ятниці, а обіцянки так і залишались невиконаними. Так і з'явився вислів, що став усталеним і досить точно характеризує непослідовних, легковажних людей.

ДОВІДКА

«...Специфіка лексичного складу може виявлятися:

1) у вживанні безеквівалентних слів і слів із національно-культурним семантичним компонентом. Наприклад, рос. фразема *лаптем щипать хлебать* «про некультурну, неотесану людину» включає національно-орієнтовані лексеми *лапти*, *щипать*, які не мають прямих аналогів в інших мовах. Сюди ж належать укр. *на рушунік стати* «одружитися», *гарбуза дати* «відмовити тому, хто сватається», *справляти колодія* «своєчасно не одружитися»; рос. *бесструнная балалайка* «пустомел», *коломенская верста* «людина дуже високого зросту», *проще пареной репы* «дуже легко» (парена ріпа до появи картоплі була основним продуктом харчування в Росії), *во всю ивановскую* «голосно» (на Іванівській площі в Москві голосно оголошували царські накази), *шиворот навыворот* «не так, як треба» (бояр, що попали в опалу, саджали задом наперед на коня у вивернутій навиворіт сорочці).

Специфічні для кожної мови фраземи характеризуються наявністю в них слів на означення предметів традиційного національного побуту (укр. *макітра*, *глек*, *писанка*, *ковінька*, *рушник*, *рядно*, *вареник*; рос. *башмак*, *лыко*, *щипать*, *лапоть*, *блины*): укр. *голова як макітра* «про дуже розумну людину», *розбити глек* «посваритися», *як дурень з писанкою* «приділяти багато уваги чомусь незначному»; рос. *под башмаком* «бути в повній залежності від когось», *не всякое лыко в строку* «не кожна помилка ставиться в докір», *лаптем щипать хлебать* «жити в злиднях, бути відсталим, некультурним», *печь как блины* «створювати щось швидко і в великій кількості»;

2) у використанні національних власних назв. Переважно зі специфічним національним забарвленням використовуються у складі фразем імена людей

і клички тварин: укр. *за царя Панька* «дуже давно», *мов Кузьма з маку* «недоречно, недоладно або невчасно що-небудь сказати», *товктися як Марко по пеклу* «невпинно, не перестаючи», *як Пилип з конопель* «невчасно або недоречно сказати що-небудь», *позичати у Сірка очі* «втратити почуття сорому, власної гідності»; рос. *по Сеньке шапка*, *по Іванушке рубашка* «хто-небудь того і вартий»... Специфічно національними є також фразеологізми, побудовані на повторах, співзвуччях (римі): укр. *лицем лити*, *ходуном ходити*, рос. *ревмя реветь*, *сидмя сидеть*, *лежмя лежатъ*; укр. *ні роду ні приплоду*, *не тепер, так в четвер*; на *Миколи та й ніколи*, *обоє рябоє*; рос. *ни складу ни ладу*, *ни ответа ни привета*, *детишкам на молочишко*;

4) у частотності слів-відповідників у фразеологізмах. Так, в українській фразеології поширені фразеологізми зі словом *мак*: *в голові мак цвіте* «хто-небудь недосвідчений, нерозумний», *сісти маком* «потрапити в безвихідне, скрутне становище», *як козак з маку*, *мов Кузьма з маку*, *вскочити в мак* – усі вживаються в значенні «недоладно, не так, як треба, сказати або зробити що-небудь», *втерти маку* «суворо покарати, добре провчити», *як за гріш маку* «дуже багато», *хоч мак сій* «дуже тихо», *як мак на четверо (бідний)* «дуже бідний», *стерти на мак* «розтрити, розбити вщент»; *як маку* «дуже багато», *не з маком* «кому-небудь дуже погано», *дістати фігу з маком* «нічого не одержати», *з маком і таким бути* «по-різному; і краще, і гірше», *з медом та маком (промовити)* «облесливо, нещиро», *як після маку (спати)* «міцно, дуже добре»...

Часто трапляються випадки, коли в одній мові фразеологізм має варіанти, а в іншій не має. Пор. укр. *біла (панська) кість* «люди знатного, дворянського походження» – рос. *белая кость*; рос. *для большей (нущей) важности* – укр. *для більшої ваги*; укр. *скалити (шкірити, продавати, сушити) зуби* – рос. *скалить зуби*. Тенденція до варіювання в українській мові більша й різноманітніша, ніж у російській. Оскільки набір лексичних варіантів суворо окреслений, то можна встановити в зіставному плані типи варіантних компонентів, їх регулярність і продуктивність, співвідношення між ними тощо.

Різняться фразеологізми різних мов системними зв'язками, тобто особливостями полісемії, синонімії, антонімії... Навіть у близьких мовах ідентичні фразеологізми за формою можуть перебувати в різних співвідношеннях щодо їх багатозначності. Так, порівнюючи паралельні фразеологізми української і словацької мов, М.В. Чижмарова виявила такі особливості:

а) полісемічній фраземі української мови відповідає моносемічна фразема словацької мови. Укр. *молоти язиком* має три значення: 1) багато, довго говорити; 2) вести несерйозні, беззмістовні розмови; 3) говорити швидко. Паралельна словацька фразема *mliet' jazykom* має лише одне значення, яке відповідає першому значенню української фраземи;

б) моносемічній українській фраземі відповідає словацька полісемічна фразема. Укр. *кривити уста* «ставитися до кого-, чого-небудь зневажливо, зверхньо, з презирством» – словацьк. *krivit' usta*, крім наведеного значення української фраземи, має ще значення «хотіти плакати»;

в) полісемічна фразема української мови має полісемічний відповідник у словацькій мові, але не всі значення збігаються. Укр. *впасти в око* має чотири значення: 1) «звернути на когось, щось увагу»; 2) «стати особливо помітним»; 3) «сподобатися кому-небудь»; 4) «побачити, помітити щось». Паралельна словацька фразема *padnut' niekomu do oka* має лише два значення, які збігаються з першим і третім значеннями української фраземи [Чижмарова 2001: 210].

Національно-мовна специфіка фразеології виразно виявляється в синонімічних зв'язках фразем. Мови можуть різнитися як за багатством синонімічних рядів, так і за відношенням фразем усередині синонімічних рядів за додатковими диференційними ознаками — семантичними, оцінними, стилістичними. У синонімічних рядах одні фраземи двох мов можуть зближуватися, навіть цілком накладатися одна на одну, інші можуть не мати прямих аналогів у другій мові, відрізнятися семантично й стилістично. Пор. укр.: *обоє рябоє* (розм.), *одним мотузком зв'язані*, *однією міркою міряні*, *один одного варт*, *який їхав*, *таку й стрів* (здибав), *зустрівся Яким з таким* (розм.), *одного поля ягода* (розм.) і рос.: *два сапога пара* (розм.), *одного поля ягода* (розм.), *одним миром мазані*, *одним лыком шити* (прост.), *на одну колоду*, *на один покрій* (розм.), *из одного теста*, *на одну статъ*, *под одну масть* (шерсть) (прост.), *пятак пара* (заст., прост.), *одного сукна епанча* (заст., розм.). У цих двох різномовних синонімічних рядах деякі із співвідносних фразем суттєво розходяться за внутрішньою формою й стилістичними конотаціями. Пор. ще українські й російські фразеологізми зі значенням «те, що позбавлене здорового глузду; нісенітниця»: *сон рябої кобили*, *три мішки (сім мішків) гречаної вовни*, *на вербі груші (а на осиці кисліці)*; *бред сивой кобылы*, *турусы на колёсах*, *сапоги всмятку*, *андроны едут*, *чёрт в ступе*. За збігу внутрішньої форми першого члена інші співвідносні фраземи, зближуючись за значенням, різняться за метафоричною основою, хоч усі вони побудовані на алогізмі.

Синонімією фразем зумовлюється специфіка антонімічних рядів у кожній із зіставлених мов. Що багатші синонімічні ряди, то більше фразем вступають в антонімічні опозиції. Крім цього, специфіка фразеологічної антонімії може виявлятися в інших особливостях. Так, у співвідносних українських протичленах на відміну від російських є більше національно-специфічних рис. Зіставлення антонімічних рядів фразем в українській і російській мовах виявило й спільні тенденції, зокрема переважання фразем, які позначають негативну ознаку, щодо фразем, які позначають позитивну ознаку.

Наведений матеріал показує, що достовірну картину про специфіку фразеології порівнюваних мов можна отримати за умови зіставлення не окремих фразем, а фразеологічних систем мов. Спочатку необхідно проаналізувати системні (парадигматичні) відношення у фразеології кожної окремої мови, а відтак зіставляти (накладати одне на одне) системні об'єднання (тематичні групи, фразеологічні поля, функціонально-семантичні ряди — синоніми, антоніми тощо) і фразеологічні системи в цілому для виявлення спільного й відмінного між ними. Так, В.І. Кононенко у такий спосіб дослідив тематичну

групу «праця», а в ній семантичне поле «важка праця» в російській та українській мовах і дійшов висновків про спільність моделей, близькість лексичного наповнення, єдність внутрішньої форми і мотиваційної бази фразем досліджуваного поля в цих мовах. Відмінності стосуються синонімічних рядів, об'єднаних значенням «безділля». Негативна оцінка цієї вади вплинула на різноманітність метафоричних перенесень, асоціативних ознак, покладених в основу відповідних фразем. Пор. укр. *байдики бити, баглаї бити, каньки м'яти, лежнем лежати, лежні справляти, гави ловити, витрішки купувати* і рос. *бить баклуши, валять дурака, лодыря гонять, лежат на боку, лежат на печи, сидеть сложа руки, плевать в потолок, считать ворон* та ін.

Отже, національно-мовна специфіка фразеології найбільшою мірою виявляється в лексичному складі фразеологізмів, частотності певних тематичних груп слів, у варіативності фразем, їх багатозначності і системних (синонімічних й антонімічних) зв'язках» (М.П. Кочерган «Основи зіставного мовознавства»).

ПРОКОМЕНТУЙТЕ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

1. «*Прислухайтесь, як океан співає – народ говорить*» (М. Рильський).
2. «*Багатовіковий досвід трудового люду, його творча снага, сила духу, біль і гнів, боротьба, страждання, мрії – усе це зафіксовано в слові, в народній пісні, думі, прислів'ї і повнокровному народному афоризмі*» (О. Гончар).
3. «*Глибше пізнати етнос, проникнутися його духом, зрозуміти душу можна не лише через його художню творчість чи художнє слово його найкращих представників, але й за допомогою слова, фразеологізму, взагалі через його мову як «душу», «серце» народу*» (В. Жайворонок).
4. «*Етнографію, етноісторію, етнологію чи етнокультуру пранароду можна вивчати не лише за допомогою предметів матеріальної культури, знайдених унаслідок археологічних розкопок, а й через слово*» (І. Огієнко).

ПОМІРКУЙТЕ

1. У чому виявляється національно-мовна специфіка лексичних одиниць? Наведіть приклади.
2. Які рівні змісту інформації, закладено в етнолексему? Обґрунтуйте свою відповідь прикладами.
3. Охарактеризуйте групи національно-специфічної лексики.
4. У чому виявляється національно-мовна специфіка фразеологізмів? Наведіть приклади.

ВПРАВИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Завдання 1. Оберіть слово за поданим тлумаченням.

Гра на свято Великодня крашанками – ... (піжмурки, навбитки, схованки).

Яйце з орнаментом у вигляді крапок — ... (дряпанка, крашанка, крапанка).
Шматочок прісного тіста, зварений на воді — ... (вареник, галушка, вергун).
Чоловіча зачіска у вигляді довгого пасма посеред голови — ... (коса, чуб, оселедець, вихор).

Завдання 2. Установіть відповідність між народними і загальноприйнятими назвами явищ у природі. Доберіть уривки із фольклорних і літературних творів з поданими словами.

<i>Паморока</i>	<i>Горизонт</i>
<i>Мигушка</i>	<i>Вітер із снігом</i>
<i>Хвища</i>	<i>Веселка</i>
<i>Сипучка</i>	<i>Блискавка</i>
<i>Коромисло</i>	<i>Туман</i>
<i>Небокряй</i>	<i>Заметіль</i>

Завдання 3. Подані слова згрупуйте за спільним значенням і дайте кожній групі родову назву. Які з поданих слів є власне українськими. Обґрунтуйте свою думку.

Рік, чебрець, жайворонок, секунда, щавель, ластівка, місяць, калина, голуб, тиждень, люцерна, орел, доба, бузок, сова, хвилина, день, виноград, журавель, година, малина, ера, зозуля, жито, дятел, ріпа, епоха, просо, горобець.

Завдання 4. З'ясуйте значення поданих фразеологізмів.

Міряти на один аршин; багато вітру в голові; забивати баки; зігнути в баранячий ріг; згущувати барви; брати за барки; каїнова печать; блискавки метати; блиснути очима; брати в шори; виляти хвостом; виміняти шило на мило; геркулесова праця; випивати всю кров; як виросте гарбуз на вербі; доливати масла до вогню; мазати медом по губах; дантове пекло; в один гуж тягти; підлатати ніс; скрутити в баранячий ріг.

Завдання 5. Доберіть українські відповідники до таких фразеологізмів.

Бить баклуши. Вешать голову. Козел отпущения. Глас вопиющего в пустыне. Красная нить. Краеугольный камень. Закусить удила. Кровь с молоком. Медвежья услуга. Играть первую скрипку. Намылить голову. Попасть впросак. Сесть в лужу. Сидеть на бобах.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія, 2-е вид., випр. і доп. / І.О.Голубовська — К. : Логос, 2004. — 284 с.
2. Жайворонок В.Н. Українська етнолінгвістика : [нарис] / Віталій Жайворонок. — К. : Довіра, 2007. — С. 153-164. — Бібліогр. : с. 249-261.
3. Кононенко В.І. Рідне слово : [підручник для шкіл з поглибленим вивченням української мови, ліцеїв, гімназій, колегіумів] / Віталій Кононенко. — К. : Богдана, 2001. — 203 с.
4. Кочерган М.П. Основи зіставного мовознавства : [підручник для вищих навчальних закладів, учителів-словесників] / М.П. Кочерган. — К. : Видавничий центр «Академія», 2006. — С. 341-347.

§ 25. СЛОВО ДО СЛОВА – ЗЛОЖИТЬСЯ МОВА

ПРАКТИКУМ № 10

Завдання 1. Поясніть значення слова *гострий* у поданих словосполученнях. Відповідь перевірте за відповідним словником.

Гострий кут, гостра сокира, гостра страва, гострий язик, гостра розмова, гострий предмет, гострий погляд.

Завдання 2. У поданих реченнях з'ясуйте значення дієслова *пливти*. Перевірте себе за тлумачним словником.

Мати вирішила пливти з дітьми на той бік річки (І. Ле). Тяжко-важко, в неописаній тривозі, плила їй година за годиною (І. Франко). Дні течуть, немов ріка, І рік за роком пропливає (М. Рильський). Орел пливе у чистому небі (О. Гончар). Мелодія пливла над сонними дахами, і дивно було чути її цієї темної ночі (О. Донченко). Одійшли [дівчата] даліше од кручі, де вода ще не дійшла до каміння і пливе тиха та чиста (П. Куліш). Мішана юрба пливла до церкви з трьох боків (І. Микитенко).

Завдання 3. Доберіть власне українські слова до тематичної групи із загальним значенням «посуд», «свято», «страви», «вбрання».

Завдання 4. Подані слова згрупуйте в такі утворення (синонімічний ряд, тематична група, лексико-семантична група, функціонально-семантичне поле). Відповідь обґрунтуйте.

Табун, буря, радіти, калина, купчитися, хуртовина, боятися, ватага, терен, лютувати, парфумерія, буревій, бузок, сердитися, мишва, віхола, кукурудза, тужити, шторм, отара, малина, рій, сумувати, ураган, студентство, заметіль, конюшина, товпитися, тремтіти, квасоля, хурделиця, старостат, петрушка, тішитися, репертуар, щавель, циклон, череда, труситися, овес.

Завдання 5. Прочитайте тексти, за допомогою відповідних словників розкрийте значення незрозумілих вам слів.

Оленка, в білоносовому штофному кунтуші, в запасці з світлого штофу, з королевим цвітом у косах, пурхнула в ридван, Полуботок і я посідали на коні. Полковник був у святковому строї – в жупані з рясними гудзиками, підперезаний довгим поясом, на плечах – накидка, застібнута біля горла застібкою в камені, я – в новенькому кунтуші, котрий повідстовбурчував на плечах, ще й не застібався на всі застібки... (Ю. Мушкетик).

Завдання 6. Що означають ці вислови: *водити тополю; струнка як тополя; рубати тополю*? Охарактеризуйте етимологію слова «тополя». Відповідь доповніть прикладами з фольклорних творів.

Завдання 7. Лексема «мак» є ментальною рослиною українців. Доведіть це, сполучивши фраземи і їхні характеристики-символи у тексті:

фраземи: як маків цвіт; гарна як мак городній; сісти маком; спить як (мов, ніби і т. ін) після маківки (маківок, маку); задати перцю з маком; втерти маку; терти мак (на голові); наїстися маку; як мак на четверо, не з маком; з маком і з маком;

символи: дівочої краси; добробуту; сну, смерті; міцності, покарання, клопоту; очманіння; бідності; сутужності.

Завдання 8. Користуючись словником, знайдіть у тексті багатозначні слова та з'ясуйте, у якому значенні вони вживаються.

Василь тихо одійшов на другий бік дороги і, постоявши, сів під деревами, спустивши ноги у рівчак. Люди сховалися за станційним амбаром, і на дорозі стало тихо. Проти Василя чорніли дерева подвір'я, праворуч блищала світлом станція, а ліворуч тасмниче темніло мовчазне, глибоке поле. Він вийняв сопліку й заграв. Спершу згуки вилітали з неї нерішуче, несміло і наче ховалися зараз же в темі, боячись плавати тут, недалеко від цих чужих, ворожих їм кам'яних будинків (В. Винниченко).

Завдання 9. Словосполучення «бабине літо» з болгарської мови дослівно перекладається як «бідняцьке літо», а в англійській мові – як «індійське літо». А що означає цей фразеологічний зворот в українській мові?

Завдання 10. Доберіть українські відповідники до таких фразеологізмів. З'ясуйте відмінне і спільне в них, поясніть значення кожного з них.

Бить баклуши. Вешать голову. Козел отпущения. Глас вопиющего в пустыне. Красная нить. Краеугольный камень. Закусить удила. Кровь с молоком. Медвежья услуга. Играть первую скрипку. Намылить голову. Попасть впросак. Сесть в лужу. Сидеть на бобах.

Завдання 11. До поданих слів і словосполучень доберіть фразеологізми.

Швидко йти; несправедливо принижений; верховодити; позбавляти упевненості; мати недобрі наміри; неможливо повернутися (добратися); привласнити чуже; загинути (померти); рука.

Завдання 12. Доберіть синоніми до фразеологізмів.

Аж голова загула; намотувати на вус; обводити довкола пальця; триматися берега; попасти в капкан.

Завдання 13. Назвіть тематичні (лексико-семантичні) групи слів та доберіть українські фразеологізми, які допоможуть Вам описати своє враження від кінофільму «Вогнем і мечем» відомого польського режисера Єжи Хофмана.

Завдання 14. Напишіть відгук про твір українського мистецтва (книжку, спектакль, кінофільм, картину тощо), використовуючи власне українські лексичні одиниці та фразеологізми.

§ 26. СИНТАКСИС ЯК ІНДИКАТОР СВІТОГЛЯДНИХ ОСНОВ ЕТНОСУ

*Речення — це зоряний разок
Слів-намистин, що світяться алмазно,
Висіюють опукло і виразно.
Найкращі нам разки найкращих слів
Низати в речення сам Бог велів.*

Д. Білоус

1. Вираження етнічної мовної особистості в синтаксисі

Своєрідність етнічної особистості виявляється не лише на морфологічному та лексичному, а й на синтаксичному рівнях. У синтаксисі як розділі граматики вивчаються загальні властивості речення як одиниці мови та загальні властивості висловлювання як частини тексту. На думку вчених, вивчення окремих виявів цих загальних властивостей на матеріалі різних мов здатне пролити світло на національні властивості характеру та способу осмислення світу, які властиві певному етносові. Національно-культурне маркування мовних одиниць, зокрема синтаксичних, проявляється на рівні денотату, конотату і фону, або національно-культурних асоціацій.

Так, російської вченою Н.Д. Артюною, цікаво змальовано синтаксичну характеристику російської мови, що відображає національно-специфічне моделювання навколишнього середовища. Російська мова «модельює повідомлення про мікросвіт у співвідношенні з макросвітом», належить до «мов буття», а не до «мов володіння». Наприклад, типово російською мовою звучать речення: *У меня есть дом, семья, дети, друзья, работа...* (неначе проявляється позамовне, приховане, але наявне *вдячне (благодарное)* ствердження: *Господь Бог разрешил, всё это благо у меня, оно мне дано! Мне повезло*)...

Тотожність у російському описі мікро- і макросвіту робить його відмінним щодо інших мов. Так, в українській і болгарській мовних картинах повідомлення про макросвіт існує у вигляді чітких синтаксичних конструкцій (укр.: *є*, болг.: *има*), а мікросвіт людини зображується за принципом володіння (укр.: *мати*, болг.: *имам*). Тому російські структури відрізняються від стереотипів українського та болгарського мислення. В українській і болгарській мовах структури від 1 особи більш категоричні, динамічні й демонструють певне активне самозадоволення «справедливим» фактом: укр.: *Я має маю дружину, дітей, житло, роботу...*; болг.: *Аз имам дом, жена, деца, приятели, работа...* (*С тия две рѣце го постигнах...*).

Аналізуючи національні моделі світу як особливу структуру спільних для всіх народів елементів, розташованих в різному співвідношенні, вчені Н.Д. Артюнова, Г. Гачев, В.В. Жайворонок, Л.Н. Чумак виявили специфічні лінгвокультурні особливості, риси російського, болгарського, українського та білоруського народів. Цікавим, на їхню думку, можуть бути свідчення концептосфери мов — до російської домінуючої моделі світу належать споглядальні

концепти, пов'язані з духовною ідеєю про вічне, піднесене: *безкінечність, широта, простори, далечінь*, це горизонталь (*річка, течія, дорога*), звідси мовні категорії буття, невизначеності, безособовості, що відображають цей специфічний космос. Чимало дослідників етнопсихології болгар відмічали їхній прагматизм і віданність своєму корінню: домівці, сім'ї; болгарський концептуальний простір об'ємно орієнтований, визначений, це вертикаль (*геран* (колодязь із журавлем), *дълбочина* (глибина), безкінечність і бездіяльність – це пустота, це нічого, смерть, і більшість болгарських конструкцій подібне демонструють.

Духовність, чутливість душі, містика, всевітня стурбованість, безмежність – це російська особливість. Космос болгарина більш приземлений, натуральний, «болгарська свідомість більш практична», а «духовній містиці болгарин чужий, далекий» (Г. Гачев). Зважаючи на стійку «властиву росіянам своєрідну планетарність мислення», з людиною асоціюється всевіт, космос, земля, цивілізація, світ»; триває уявлення про життя як про *дорогу*, «хоч для болгар таке розуміння менш актуальне». Так, Н.В. Уфимцева, зауважує, що на життя для росіян з'явилися реакції: *великий дар, подарок, Бог, благо, хрест, страждання, чудо*; дещо інакше цей ряд виглядає у болгар: *вяра, испытание, кръг, кръговрат, задгробен, тайнство*.

Вираження етнічної мовної особистості в синтаксисі відбувається на рівні денотату, конотату, фону, національно-культурних асоціацій. Розглянемо це на більших синтаксичних категоріях і класах: безособових реченнях, рефлексивних реченнях зі зворотним дієсловом на *-ся*, паремійних висловлюваннях, побажальних формулах, звертаннях, текстах.

2. Безособові речення та рефлексивні речення зі зворотним дієсловом на *-ся* на етнокультурному тлі

Структурно-семантичні особливості односкладних речень створюють базу для вираження різноманітних смислових, функціональних і експресивних відтінків, яких позбавлене двоскладне речення. Досить поширеним типом односкладних речень, різноманітних як з погляду їх синтаксичної структури, виступають в українській, російській мовах безособові речення.

Національна автентичність безособових речень особливо яскраво виявляється під час перекладу з однієї мови іншою. Так, якщо в особових двоскладних реченнях основною фігурою є людина – суб'єкт дії чи стану, то в безособових реченнях основною фігурою виступає якась сила, що обмежується поза людиною чи всередині людини (порівняємо: укр. *У садку поміж деревами понасіпало кучугури*. (П. Мирний); рос. *Сегодня мне не пишется*. (М. Цветаева), – проте джерело цієї невизначеної сили не пояснено. Дія в безособових реченнях є некерованою і неконтрольованою, більше того, часто події, що описуються безособовими реченнями, не підвладні людському розумові та є радше

поганими, ніж хорошими: укр. *Однак мене морозить. Щось од спини розлазиться холодними мурашками по всьому тілу* (М. Коцюбинський); *Цілісінський день мене і терло, і м'яло, і ходити не давало* (П. Мирний); рос. *Захотелось объяснить, как же так вышло с Тоней, ... но вышибло из колеи, понесло... и, понимая, что его занесло не туда, что ты уже сорвался, куда-то летишь, он заговорил бессвязно, бредово* (М. Харитонов).

Дослідники українського й російського синтаксису (Г. Вежицька, І.О. Голубовська, А.П. Загнітко, Н.В. Уфімцева) неодноразово вказували на неухильне збільшення кількості безособових речень у поступальному розвитку синтаксису, що спонукає окремих науковців до висновку про особливу орієнтацію як російського, так і українського семантичного універсуму і, зрештою, російської й української культур в цілому, тим, що в інших європейських мовах (німецькій, англійській, французькій) зміни відбувалися у зворотному напрямку – шляхом витіснення безособових речень особовими.

На думку І.І. Огієнка, на окрему увагу заслуговують безособові речення з головним членом – дієслівною формою минулого часу на *-ло*, оскільки ця особлива синтаксична формула витворилася під впливом давніх народних вірувань. Наводячи ряд типових прикладів (*руки йому відняло; кудись його вхопило; вже його понесло*), дослідник зауважує, що такі речення в давнину не були безпідметовими, порівняємо з російськими: *понесло вечером, понесло холодом*. Безпідметовість структур цього типу пояснюється також явищем табу на демонічні дійові особи (чорт, лихо, нечиста сила), що в кожному окремому випадку, узагальнюється словами *воно, щось, який, кого* може бути і наявною, але її функціональна роль у реченні фразотворча, наприклад: *Що воно стукає, шумить, гуде, шарудить?; Який його приніс?; Кого це несе?*

В.В. Жайворонок зауважує, що лихо не завжди було тотожним бісові, дідькові, чортові, узагальненим поняттям нечистої сили воно стало пізніше, а спочатку в дохристиянських віруваннях виступало як персоніфікований злий дух, що разом із бідою ходить поміж людей, шкодить їм, підстерігає кожного в його недобру (лиху) годину (звідси: *Лихо і під землею знайде; Лиха не шукай, воно само тебе знайде*). На думку вченого, саме персоніфікованість людської напасті породила вислови: *Лихо його принесло; Лихо мені засліпило*, а також злі побажання: *Лихо б тебе побило; Щоб тобі лихом скрутилося! (Щоб тебе лихо скрутило!)*. Водночас страх накликати злу силу спричинює табування на неї, тому з'являється евфемізований займенниковий синонім *воно* або ж мова витворює синтаксичні одиниці з невираженим підметом: *Воно тобі боком вилізе!; Воно до мене не пристане, а тобі язик колом стане!; Де ти був, як гриміло та блискало?; Гонило би тобою, як вітер лугом; Носило би тя попід хмари!; «Мову йому відібрало»* (О. Кобилянська).

Деперсоніфікація міфологічного лиха (зла) та уособлення злих сил в образах чорта біса, дідька, болотяника, очеретянка, на думку В.В. Жайворонка, позначається і на мовних одиницях – «маємо або двоскладні речення з конкретним демонічним суб'єктом (*Взяв чорт як своє; Принесе біс кума, та не*

буде ложки; *Що дідько вхопить, того не пустить; Взяв чорт кобилу, нехай бере й лоша*), або ж двоскладні структури з узагальненим суб'єктом демонічного характеру (*Чортове пір'я м'ясо занесло*). Евфемізація демонічного наймення різними субстантивами (*лихий, куций, нечистий, той*), на думку вченого, сприяє збереженню синтаксичної двоскладності: *Лихий попутав* (пор. рос. *Чёрт попутал; Чёрт меня дёрнул*), *Той щез би; Той — бодай сам не мав! Бодай тебе той знав, що трясє очеретом*. Перехід демоніма до розряду експресивних фразових або словотвірних часток сприяє, навпаки, тому, що формально двоскладна синтаксична структура стає фактично нерозкладним вигуківим реченням: укр. *Біс тебе знає!; Дідько його приніс!;* (пор. рос. *Чёрт знает что! Чёрт-те что!*).

Отже, коло демонічних сил в уявленнях українського і російського народів досить широке. Це і хвороба, і смерть, і ворожбитство, і руйнівні сили природи. Усе, чому людина не могла належним чином протистояти, що загрожувало її життю, що її просто лякало, все, чого вона не могла для себе відразу пояснити, набувало в мові відповідних форм, що з часом втрачали контекстний зміст, поступово ставали невираженими, а згодом і нульовими, наприклад: *Щось* (що воно) *там стукає* (*ходить, шарудить, грюкає; зашаруділо, зашуміло, засвистіло*); *Убоці закололо; Ноги зсудомило; Болотом засмоктало; Захурделило; Села залило; Як вітром вивіяло; «Молоде — то як косою скосило»* (М. Вовчок); *«Мов жаром посипало по шкірі»* (І. Карпенко-Карий); *«Яким це вас вітром занесло?»* (М. Кропивницький).

Розглянемо українські та російські рефлексивні речення зі зворотним дієсловом на *-ся* та пасивним суб'єктом, вираженим іменником у давальному відмінку:

- укр. *Ні у вас чудна натура, ви, наприклад, казали, що вам тут не пишеться, а тим часом ви на лоні природи* (Л. Українка), *Чую я — не спиться щось моему парубкові* (М. Вовчок), *Усні знайшов я дивную долину. Було так ясно, тихо, легко в ній, що бачилось мені: не йду, а лину* (І. Франко);
- рос. *Развела тебе в стакане горстку жжёных волос. Чтоб не елось, не пелось. Не спалось* (М. Цветаева), *Умри она, что с ним будет? Но об этом не рассуждалось* (Ф. Достоевський), *Пора любви! Пускай вам верится в её отчаянный приход* (Я. Козловський).

Як бачимо, у наведених реченнях суб'єкт виступає не активним началом, а пасивним, що відчуває на собі непереборну дію невизначеної сили, що детермінує його інтелектуальний, емоційно-вольовий і фізичний стан. На думку Г. Вежбицької, модель подій «ментального життя» росіян показує, що «...ці події просто відбуваються в їхній уяві і що вони не несуть відповідальності за ці дії».

І.О. Голубовська детально аналізує ті синтаксичні структури, які містять предикат, виражений дієсловами, що позначають внутрішній стан людини: укр. *мені хочеться, йому кортить, їй вірилось, йому мріялося*; рос. *мне хочется, мне помнится, ему хотелось, нам мечталось*. Ця модель легко трансформується в номінативну з відновленням активного суб'єкта: укр. *я хочу, він дуже хоче,*

вона вірить, він мріє; рос. я хочу, я помню, он хотел, мы мечтали. Проте при подібній трансформації, на думку вченої, відбувається суттєва втрата семантики: навіть пересічному носієві мови зрозуміло, що «*я хочу*» семантично нерівноцінне «*мені хочеться*».

Підсумовуючи викладені думки, логічно припустити, що окремі мови на-в'язують своїм користувачам певні психоповедінкові стереотипи, визначаючи тим самим життя майбутнє цілих етносів: «Людина, яка вростає в певну мову, перебуває протягом усього свого життя під впливом рідної мови... У цьому розумінні мова є долею для кожної людини, а мова народу – доленосною силою для спільноти» (Й.Л. Вайсгербер).

3. Національний колорит паремійних висловлювань

Створені у віках, переходячи від покоління до покоління, паремії (прислів'я, приказки, побажання, замовляння, голосіння тощо) підтримували основи народного життя, зміцнювали моральне й духовне обличчя народу. Це ніби духовний «кодекс» народу, який регламентував життя кожної простої людини. Паремії виражають ті думки, до яких народ прийшов у процесі своєї суспільної практики.

Паремії – це одні з перших зразків мовної діяльності людини з часів зародження словесного мистецтва. З кожним етапом розвитку людства все більше змінювалося прагнення людини закріпити всі навички й досвід за допомогою мови. Паремія – це історія народу, вміщена в стислих, але мудрих висловах. У довготривалому процесі свого формування прислів'я та приказки вмістили все, що пережило суспільство, що його цікавило. Це й навички людей, здобуті у процесі трудової діяльності, вірування, спостереження за природою, а отже й замовляння, закликання. Це й давні літературні афоризми, мудрі слова тощо. Більшість паремій пов'язана з безпосереднім соціально-історичним досвідом народних мас.

З часом паремії змінювалися, відмирили старі й народжувалися нові зразки. Відбувалося безперервне шліфування, розширення, звуження чи зміна значень, змінювалася їх семантика тощо. Так, зародження прислів'їв та приказок вважають період розвитку сільськогосподарської діяльності людства. Найдавніші паремії пов'язані зі спостереженням людини за природою та своєю трудовою діяльністю, вони зразково формують весь життєвий, соціально-історичний досвід людини.

На початкових етапах свого розвитку людина усвідомлювала себе як частину природи. Ця уява була дуже примітивною, люди у процесі трудової діяльності постійно зважали на прихильні й ворожі сили природи, відчували свою безпорадність, беззахисність. Прагнення отримати добрий врожай, захистити себе породило бажання задобрити сили природи. Людина звертається до магічної сили слова, вірячи, що саме так вона може вплинути на диких

звірів і на природні явища. Спостереження людини за природою та віра в її магічну силу знаходили своє відображення в пареміях.

Візьмемо для прикладу *мовну діяльність* як один з найважливіших фрагментів концепту *людина*. Пізнавальне моделювання цього фрагменту передбачає встановлення якісних, кількісних характеристик мовних дій, їхніх різновидів об'єктного спрямування дій тощо.

Яскравим і показовим у плані ставлення етносу до мовної діяльності людини є фразеологізми та паремії, що втілюють влучні, емотивно й аксіологічно заряджені, функціонально забарвлені стереотипні характеристики, які надає народ власним мовним діям. Саме шляхом звернення до еталонів і стереотипів світосприймання лінгвокультурної спільноти відтворюється система ціннісної орієнтації певного етносу, асоціації щодо стандартної у певній культурі ситуації спілкування.

У масиві українських фразем і паремій зі значенням мовної діяльності українська дослідниця О.О. Селіванова виокремлює дві групи позначень. Фразеологізми та паремії першої групи (фонаційні) характеризують мовні дії у плані їхнього звукового сприйняття реципієнтом, друга група (змістовні) охоплює знаки якісних властивостей змісту мовлення.

Кількісний характер змісту мовлення (перша підгрупа) на думку вченої, виражений зворотами переважно зі значенням «багато говорити про щонебудь незначне, несерйозне, пусте; базікати» – *вертіти язиком, як корова хвостом; молоти язиком; ляпати язиком; наговорити повну хату; верзти на всю обихідку; розв'язати язика; розпустити ханьки*. Емотивне та функціональне навантаження компонентів цих фразем свідчить про негативне ставлення українського етносу до надмірної балакучості, пов'язаної з марнослів'ям і неважливістю розмов та зумовленої відсутністю розумового контролю: *що на язик набіжить; що на рот налізе; як млин меле, язик як помело (як лопатень, як млин)*. Зазначені фраземи кількості мовлення зумовлені метонімічним використанням слова *язик*, яке здебільшого виконує функцію об'єкта. Інтенсифікація мовної дії будується на образно-метафоричній інтеграції з концептами *млин, корова, помело, цін, лопата*; на гіперболізації слова *язик*, пов'язаній із сприйманням його довжини, гнучкості, відносної відокремленості від слова *людина*. Більш наочно процеси такої інтеграції представлені у пареміях, зокрема прислів'ях, де подаються порівняння (*Голова, як тік, а язик, як цін: що хочу, те й молочу*), контрасту (*Млин меле – мука буде: язик меле – біда буде*), заперечення (*Слово – не полова, язик – не помело*). До цієї групи належать також звороти зі змістом кількісного збільшення інформації (додавання, доповнення), причому ставлення етносу до такого збільшення визначається якісним показником (доречністю) та правилами мовного етикету етносу (негативним вважається втручання у розмову сторонньої особи): *пришити пришиву (пришиви); [своє] слово приточити; докладати своїх слів*. Цікаво, що недоречність доданого мовлення позначається зворотами *ні пришити, ні прилатати* із такою самою метафоричною переінтерпретацією концептосфери *шиття*

щодо сфери мовлення, а друге значення звороту *слово приточити* демонструє якраз негативний результат такого втручання. Як жартівлива й іронічна примова, коли хтось несподіваний чи непроханий утручається в розмову, використовується знак побутової концептосфери *на те і мій глек на капусту*, що також визначає негативну оцінність таких мовних дій (пор.: *Твоє не мелеться, то й мішка не підставляй; Не до тебе п'ють — не кажи «здоров»; Вона знає, що у нас і в борщі кипить*).

Друга підгрупа змістовних фразем відображає ознаки якості, правдивість і неправдивість мовлення. Таке значення пов'язане із просторовою аналогізацією мовної дії: рух прямо уперед без відхилень асоціюється в етносвідомості українців із правдою (*іти навпростець (навпрошки, діал. напраці)*). На позначення правдивого мовлення використовується кінетичний стереотип українського етносу — погляд в очі, обличчя (*у вічі; на очі; в обличчя; в лице; дивитися правді в обличчя (в лице)*). Правдивість висловленого аналогізується з честю, життям, міцністю, світлом, чистотою (*живе слово; давати слово честі; слово честі (гонору); твердий (міцний) на слово; ігор, прислів'я Топчи правду в калюжу, а все чиста буде; Правда світліша за сонце*).

Зміст неправдивого мовлення забезпечується сферами фізичних дій, руху, прецедентними знаннями етносу про гусарське життя (*залити гусара*) і смаковими відчуттями (зокрема, солодкого смаку як неправди — *медові слова; присолодити язика; На язичі медок, а на думці льодок*), слухових і тактильних відчуттів (*На словах, як на цимбалах; М'яко стеле, та твердо спати*). Сприйняття неправдивих слів аналогізується з відсутністю в адресата зорових відчуттів через хворобу, зовнішні перешкоди: *наводити полуду (більмо) на очі; перти тумана в очі; пускати туману в очі (дим, пилюку)*. Неправдивість мовлення передається також уподібненням його до колового руху: *крутити словами; Не крути словами, як пес хвостом*. Вправність, умілість неправдивого мовлення пов'язується з майстерним гаптуванням тканини: *як шовком шити (гаптувати)*.

Третю підгрупу, на думку О.О. Селіванової, складають фраземи та паремії зі змістом відношення як відповідності до теми мовлення, що ґрунтуються на мовних діях і військової справи (*влучати в точку, бити в ціль*), господарської або трудової діяльності (*бити клинці, сідлати свого коника*), на сполученнях за допомогою зворотного займенника *свій*, що привласнює певну тематичну стратегію мовця через аналогію із фізичними діями людини: *повернути на своє; знути свою лінію* тощо. Недоречність мовлення передається шляхом сприйняття мовних дій як руху (*їхати не в ті ворота (не туди, куди потрібно); не в ті двері попадати (попадатися, потрапляти)*), як невправного готування їжі (*наколоти гороху з капустою; вигадати таке, що й у борщ не кришать*), як побутової роботи, господарської діяльності (*розводити боби (на бобах); перевіювати полову; плести лико; молотити зубами (язиком; вивезти язиком, як на лопаті і под.)*). Зміст пустих балачок мотивується метонімізацією слів на позначення органів мовлення і метафоризацією предикатних супровідників на підставі суміжного

поняття «відсутність контролю» та стереотипного уявлення про язик як мотузку: *теліпати (теленкати) язиком; ляпати (ляскати, махати) язиком*. Беззмістовність розмов у свідомості етносу здебільшого пов'язується із нерозумною людиною, її безглуздими, невинуватими вчинками, які порівнюються із потьмаренням свідомості в результаті дії отруйних рослин: *як блекоти (дурману, чемериці) об'ївся*. Безпредметність розмов сприймається етносом як марнування мови й асоціюється із чимось легким, неважливим, чого варто позбутися (пор.: *марнувати мову (слова); випускати слова на вітер*). Вибір дієслів у фраземах і пареміях із таким значенням відбувається звичайно в межах лексем фізичної, трудової діяльності, які завдяки своїй первісній семантиці здатні позначати пусті, беззмістовні, непотрібні розмови шляхом сполучення з мотиваційно непрозорими об'єктами: *плести банелюки; точити бали (баляси, баляндри, лясси); правити (гнути, розводити, ліпити) теревені; гнати химери; нести ахінею; гнути бандигу* тощо. Об'єкт мовної дії може створювати каламбур: *(верзти) і на голову не налізе; сім мішків гречаної вовни (і все неповні); сім мішків гречаного Гаврила; переливати з пустого в порожнє*.

Четверта підгрупа фразеологізмів і паремій, на думку О.О. Селіванової, характеризує манеру мовлення. Українські фраземи та паремії зі значеннями манери мовних дій репрезентують позитивне ставлення етносу до продуманості, чіткості, легкості мовлення, красномовства, що аналогізується зі сферами пташиного співу, гарного читання, музики, майстерності: *як з книжки читати; як по псалтирю читати; (говорити) як по нотах; як у сопілку грає, як по писаному; наче соловей співає* тощо. Дошкульність, різкість мовлення розцінюється по-різному: із властивим народу гумором язик уподібнюється до гострих предметів: бритви, голки, ножа, зброї, жала: *жалити язиком; язик, як бритва; пускати стрілу (шпильку); як ножем відрізати* і т. ін.

Позитивною є також оцінка стриманої мовчазності, обачності в розмовах, нерозголошення таємниць (*держкий на язик; держати язик за зубами (на зашморзі, на прив'язі, на припоні)*). Така оцінка відтворюється й у прислів'ях: *Порожня бочка гучить, а повна мовчить; Порожній посуд здаля дзвенить* (згадаймо асоціацію голови з бочкою, посудом); *Хто мовчить, той двох навчить; їж борщ із грибами, держи язик за зубами*.

Негативне ставлення українського етносу до манери мовлення відбивається у фразеологізмах із значенням «лаяти, ображати, сварити», що формується шляхом аналогізації мовних дій зі сценаріями фізичних дій, пов'язаних із неприємними відчуттями, а також стереотипами оцінок відчуттів людини чи тварини (*накрити мокрим рядом; накручувати хвоста; намити голову (в'язи, шию, чуприну); підсипати перцю (жару, хрін); обкидати брудом; тикати під носа кисллиці; вилити помий*). Адресат таких мовних дій уподібнюється до тварини або до об'єкта трудової діяльності людини: *брати в шори; знімати стружку; котити бочку; скребти моркву; і під горіх; перетерти з пісочком* тощо).

Показовими також є позначення мовної діяльності як її відсутності, неможливості, припинення. Образність таких зворотів створюється шляхом

сприймання ситуацій як «можливих світів», здебільшого пов'язаних із словами на позначення мовного апарату людини: *проковтнути приріс до піднебіння; язик стає руба; язик у петлю скрутило; брати язика на гаплик; присохнути на язика; зав'язати рот; засупонити пащу (пельку, рота); держати язика на зашморзі*. Негативна оцінка цих фразеологізмів зумовлена відношенням мовчання до його причин, негативного психоемоційного стану людини (хвилювання, злості, роздратування), а також примусового характеру дії. Мовчання асоціюється зі смертю, нерухомістю: *мовчати, як гриб, мумія, стіна*.

Отже, на думку вчених, фразеологічні позначення концептосфери мовної діяльності є результатом традиційної для українського етносу образно-метафоричної аналогізації її зі сферами трудових, побутових дій. Слова-образи як ключові одиниці фразеологічних зворотів і паремій відтворюють властиве народові світобачення, національний колорит, пов'язаний з гумором, іронією, іноді гротеском.

Ментальність багато в чому визначає поведінку людини, соціальної групи, суспільства і не може не позначатися на характері мовних форм. Мовна картина світу, яку сприймає і якою живе людина, з одного боку, співвідноситься з мовною картиною етноспільноти, а з другого, — є індивідуальним продуктом самого мовця. Вбираючи в себе обидва види етнічного коду, колективного та індивідуального, вона виявляється в особливостях слововживання, характері семантичного наповнення мовних одиниць, експресивному їхньому забарвленні, що по-різному реалізуються в різних видах комунікації. При цьому такі особливості національного характеру, як любов до народної творчості, ревне збереження народних традицій, звичаїв, вірувань, своєрідність світосприйняття, не можуть не позначатися на мові залежно від сфер її функціонування, а отже й на формуванні етнолінгвістичних рис мовного вираження.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Українські обрядові мовні формули на етнокультурному тлі

(В.В. Жайворонок)

Народні звичаї, перекази, традиції — явища, що підтримують історико-культурну спадкоємність, зміцнюють людську етноспільноту. Звичаї, породжені стародавніми віруваннями й тривалий час повторювані, перетворюються на релігійні обряди. У свою чергу, ритуальні обрядодії серед інших своїх кодів передбачають вербальний, що виливається в народне дискурсивне мовлення. Воно є підґрунтям текстів-дискурсів, що характеризуються цілеспрямованим використанням мови для вираження особливої ментальності, яка часто позначається релігійною (у широкому розумінні цього слова) ідеологією. Спрацьовує так звана магія слова, тобто беззастережна віра в його силу, а також покликання на усталену традицію висловлювання, що підтримується і регулюється зазвичай формулами «*як кажуть*», «*не нами сказано*», «*як народ*

каже», «як той казав», «вдома як схочеш, а між людьми як скажуть», «нехай так буде, як кажуть люди», «треба знати, що де сказати». Тим самим з народного спонтанного мовлення, коли мовці у своїй мові почуваються розкуто, як у себе вдома, говорять так, як мовиться, як Бог дає, як вони чують від своїх батьків, не боячись, що їх не так зрозуміють або й не зрозуміють зовсім, – з цього мовного потоку вичленовується обрядовий дискурс із суворими правилами й настановами від предків, – «так казали (веліли, заповідали) наші діди й прадіди». Ритуальні вербально-кодові тексти породжують або актуалізують сакралізовані смисли багатьох найменувань тих чи інших реалій, характерних для певних обрядодій. Традиційні вживання витворюють у тканині мови концепти культури (з одного боку, змісти понять, з другого, – смисли слів чи виразів) як продукти історико-культурної етносвідомості. Етнокультурні смисли слів переростають у лінгвософію їхнього змісту.

Особливе використання мовних одиниць (бо «не до ладу сказати, краще мовчати») спричинює активізацію деяких рис мови, передусім окреслює коло лексичних і фразеологічних засобів, сакралізованих за своєю семантикою. Скажімо, народні заздорівні фразеологізовані формули спонукального характеру, породжені ритуальними традиціями застілля, передбачають у своєму складі усталені порівняльні звороти на зразок: *здоровий, як вода (риба); бистрий, як вода; гожий, як рожа (вода); багатий, як земля [святая, сира]; веселий, як весна; робочий, як бджола; великий, як верба*. Ці порівняння виникли на ґрунті паралелей, взагалі властивих фольклорному дискурсу, пор. хоч би типові зачини в народних піснях: «*Зашуміла ліщинонька, заплакала дівчинонька*»; «*За тучами, за хмарами сонечко не сходить, за лихими ворогами мій милий не ходить*»; «*На городі верба рясна, гарна дівка ще й прекрасна*». Взагалі будь-яка паралель виступає основою для порівняння предметів, явищ, дій. Порівняння ж як мовний засіб – породження світогляду, або, за О. Потебнею, міфічного періоду свідомості людини... Людина пізнавала світ, зіставляючи себе з довкіллям – прямо або через якісь ознаки. Серед мовних продуктів цього пізнання наукове мислення простежує стійкі концептуальні ланцюги мовних одиниць, у нашому випадку – це **людина** < [здоров'я, швидкість, краса] > **вода**; **людина** < [здоров'я] > **риба**; **людина** < [краса] > **рожа** > **вода**; **людина** < [розмір, сила, вік] > **верба**; **людина** < [веселий] > **весна**; **людина** < [працьовитість] > **бджола**; **людина** < [багатство] > **земля**. Спробуймо проникнути в сутність наведених вище порівнянь, виходячи з означених концептів. Всі порівняння спрямовані на об'єкти природи, символіка якої, за М. Костомаровим, є продовженням природної релігії: «Творець відкривається в творінні; серце людини любить у явищах світу фізичного всюдисущий дух».

Концепт **людина** < [здоров'я, швидкість, краса] > **вода** < [здоров'я] > **риба** < [краса] > **рожа**. У народній творчості вода виступає одним із ключових концептів, оскільки з нею тісно пов'язане життя людини від народження до смерті. Вважалося, що вода була від початку світу (у колядці – «*що ж нам було з світа початку? Не було нічого – одна водонька*», у заклитті – «*водичко, найстарша*

царичко», у віруванні в те, що посеред землі, десь в Єрусалимі, знаходиться її «пуп (центр)», звідки випливають усі річки та моря і повертаються туди). Воду здавна шанують як святу, поклоняються їй, вважають за великий гріх плювати в неї. Поклоняючись річкам, озерам тощо, приносили жертви (у візантійського письменника VI ст. Прокопія читаємо про наших предків: «Шанують вони річку, німф і деякі інші божества, жертвують їм усім і з цих жертв ворожать собі»). Ще й сьогодні під Введення беруть воду, де сходяться три річки, і проливають її через полум'я в миску. Освячена у такий спосіб вода особливо цілюща на хвороби та вроки. З дохристиянських часів вважають, що вода має очищувальну силу, нею обливалися на престольні свята (звідси, зокрема, другий день Великодня — «Обливаний» понеділок). З ритуальною метою купаються на свято Івана Купала. Купаються у крижаній воді також на Водохреща (Йордань). Набрана в річці йорданська (богоявленська) вода особливо корисна для здоров'я, бо зцілює найтяжчу недугу. Від води, річкової, озерної, морської, невіддільна риба («Велика риба в великій воді сидить»). У чистій, глибокій (тобто здоровій) воді риба добре плодиться, тобто вона там себе здорово почуває (звідси про людину — «почуває себе, як риба у воді»). Тісний зв'язок риби й води асоціюється з духовним єднанням близьких (передусім закоханих) людей («Ми з тобою, як риба з водою»).

Цілющі властивості води, особливо джерельної, породили вислів *жива вода*. За повір'ям, хто нап'ється правдивої живої води з трьох або семи криниць (джерел), той набуває великої сили, а недужий зцілюється. Не випадково кажуть: «Хто хоче чистої води, той іде до джерела пуги». Глибинний смисл цього виразу в тому, що чиста й здорова вода там, де її початок (як вказівка на першопочаток життя води і водночас на одвічний світовий водообіг, її вічне життя). Таку воду не лише пили, але й купалися в ній, окроплювалися нею. Згадаймо ще казкові образи *живої (живущої, живильної)* і *мертвої води, цілющої (зцілющої)* і *безсилої води*, здатної додавати сил або забирати їх. Завдяки живильній воді герої казок, коли нею окропляються, набувають нелюдської сили. Така вода може оживити навіть мерця, але добути її дуже важко, бо цілющу воду охороняє лютий змії.

Роса (краплини води) також «на здоров'я». Вона завжди цілюща, особливо на «весняного» Юрія. У церковній традиції пов'язується з Божою благодаттю (у народі кажуть: «Діти — то Божа роса», а також бажають: «Дай, Боже, з роси й з води»). Животворні краплі стали не лише символом плодючості, а й краси. О. Воропай зазначає, зокрема, що в день Святого Юрія селяни до схід сонця збирали росу, хворі промивали нею очі, старші люди мочили голову, — «щоб курчата плодилися», а дівчата вмивалися росою, — «на красу».

Вода, особливо тиха, річкова, кринична чи озерна, дзеркально відбиває людський образ, передусім молоді красивої дівчини. У це «дзеркало» задивлялися на себе русалки, розчісуючи своє довге зеленаве волосся, перед водною гладінню Дунаю бідна дівчина-покритка, розчісуючи-розплітаючи косу, прощається зі своєю дівочою красою і життям (пісня «Тихо, тихо Дунай воду

несе...»). Це ж природне «люстро» мають на увазі, коли кажуть: *«Глянь у воду на свою уроду (вроду)»*, закликаючи тим самим подивитися критично на себе перш ніж судити інших,

З водою, за повір'ям, пов'язані як добрі, так і злі сили. Ще в дохристиянських віруваннях богинею води вважали Мокошу (Мокош, Макош), одне з головних божеств Володимирового пантеону. Її називали ще Царицею Води (Водянипею). Втіленням підступної водяної стихії були злі сили – водяники (водяні, волани). Як розповідає О. Воропай, на Покутті у Великий (Страсний, Чистий) четвер дівчата заворожують собі (перед крагам, нечистим) красу. Діждавшись на берегах річок і озер сходу сонця, вони роздягаються, розпускають коси і стрибають у воду, примовляючи: *«Водане, на тобі русу косу, дай мені дівочу красу!»* (відгомін давніх приношень богам і заклинань перед ними).

Символіка вічного плину води вилилася в народні філософські фразеологізовані формули на зразок: *«Вчорашньої води не догониш»*; *«За водою підеш та й не вернешся»*; *«Прийшло з води, пішло з водою»*. Руйнівна сила тихої води уподібнюється людській підступності, потаємним лихим намірам людини. Натомість бистра вода вмить перебігає, як і гнів відвертої, відкритої людний (*«Бистра вода надійде та й перейде, а тиха мулить та й мулить»*; *«Тиха вода береги мулить, а бистра пробігає»*; *«Тиха вода людей топить, а бурна лякає»*; *«Тиха вода береги ломить, а бистра тамує»*).

Із символікою водної бистрини переплітається згадуваний вище концептуальний фольклорний образ *риби* як водоплавної істоти, коли кажуть: *«І риба не поплине проти бистрої води»*.

Символіка концептуальних пар «вода – здоров'я», «вода – краса», «вода – бистринь» (отже, зрештою, тріади *«вода – життя – рух»* чи, навпаки, *«вода – рух – життя»*) тісно пов'язана з образом кохання (особистої долі). Спрадвана в купальську ніч дівчата пускають на річкове плесо вінки із запаленими свічками (звичайно на тиху воду). І пливуть за течією десятки таких вінків із золотими вогниками, віщуючи дівочу долю (чий вінок пливе добре і свічка на ньому горить, та дівка піде заміж, а чий крутиться на місці – тій ще дівувати).

У народній поезії рожа (особливо червона) виступає символом краси: *«І між жаливою рожа росте гожа»*; *«Рожа і в терню (межи кропивою) гожа»*. В одній із пісень парубок, запевняючи дівчину, що на неї *«дивитися гоже»*, звертається захоплено: *«Ой, ти, дівчино, червона роже!»*. Рожею в народі називали також троянду (*«Буває, що й на полі рожа виростає»*), а назва *повна рожа* є одним із імен троянди (*«Я, мати, так хороша, як повная рожа»*). Квітку дуже часто використовували в обрядодіях, зокрема весільних, – як символ радості, веселощів, щастя: *«Ломіте роженьку, стеліте дороженьку нашому молодому до Божого дому, щоб м'ягче ступати на двір танцювати»*. М. Костомаров вважає, що рожевий цвіт символізує також здоров'я. Якщо молода жінка пішла заміж у чужу сторону і їй там зле, вона пускає по воді рожевий букет як звістку рідним. Бляклі квіти, призначені для матері, виступають ознакою доччиної недуги: *«Як приплила з рожі квітка та й стала крутиться; вийшла*

мати воду брати та й стала журиться: «Ой і де ж ти, моя доню, недужа лежала, що вже твоя з рожі квітка на воді зів'яла». Слід зазначити, що рожа (мабуть, як міфологічна істота) у народній творчості пов'язується з міфологічним Дунаєм, уособленням річки, потоку, води взагалі. Мати боїться пускати дочку (Рожу) в хоровод (який зазвичай відбувається біля річки, ставка, озера), щоб її не знадив Дунай: «Мати Рожу чесала, А, чешучи, навчала: «Донько моя, Роженько! Не становись край Дунаю! Дунай зведе з ума». До речі, чесання коси (довгого волосся) як символу дівочої цноти і краси у народних піснях часто також пов'язується з рожею і Дунаєм, напр.: «Під рожею дівочка русу косу чесала» або «Тихо, тихо Дунай воде несе, а ще тихше дівка косу чеше». Як бачимо, взаємозв'язок концептуальних пар «вода – краса і «рожа – краса» в народній творчості виразно помітний. Краса та її ознаки (зокрема дівоча коса) при цьому вішують як щасливу, так і нещасливу долю, навіть наглу смерть (як у згадуваній уже пісні «Тихо, тихо Дунай воду несе...»).

ПРОКОМЕНТУЙТЕ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

1. «При висловленні будь-якого почуття, будь-якої пристрасті українцеві ніколи нічого не бракує в рідній мові його... все висловиться цією мовою, викликаною не на безжиттєвому ґрунті граматики, а в полі брані й у розпалі помсти, на вільних бенкетах козацтва та в розгульному побуті гайдамаки; мовою викоханою в розмовах із рідним краєм безпритульного блукача на чужині, в піснях любові, розігрітих полум'яними цілунками коханців, і в піснях розлуки, розігрітих горючими слізьми очей дівочих, у ніжних та дбайливих розмовах матерів із синами, з якими вони готувалися до розлуки надовго, надовго, коли не навіки... Прочитайте пісні українця, коли хочете знати, що його мова може малювати і величезні явища природи, й народний гнів та чвари, може натякати на незбагненність Божих шляхів у подіях, може виражати й речі одчаю, що крас нам серце» (А. Метлинський).

2. «Людина, яка вростає в певну мову, перебуває протягом усього свого життя під впливом рідної мови... У цьому розумінні мова є долею для кожної людини, а мова народу – доленосною силою для спільноти» (Й.Л. Вайсгербер).

3. «Кожен вислів рідною мовою має своє обличчя. Як у квітки, у них свій неповторний аромат і відтінок барви, а цих відтінків кожна барва має тисячі» (В.О. Сухомлинський).

ПОМІРКУЙТЕ

1. Поміркуйте, в чому полягає роль безособових речень і рефлексивних речень зі зворотним дієсловом на -ся в українському мовленні.
2. Випішіть з фольклорних і художніх творів паремії, поясніть їх значення. Під час якого предмету Ви вже знайомилися з пареміями? Яка, на Вашу думку, їх функція у мовленні?

ВПРАВИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Завдання 1. Опрацюйте та складіть тези уривку зі статті В.В. Жайворонка «Українські обрядові мовні формули на етнокультурному тлі».

Завдання 2. Підготуйте повідомлення на тему «Вираження української мовної особистості в синтаксисі».

Завдання 3. Прокоментуйте семантику синтаксичних конструкцій. Визначте їх різновиди.

Ти йому – печене, а він тобі – варене. Ти його хрести, а він тобі: «Пусти! Одному сонце світить, а другому й місяць не зблисне. Яке «помагайбі», таке й «доброго здоров'ячка». Як ми Богові, так Бог нам. І я там був, мед-вино пив по бороді текло, а в рот не попало. Ось тобі казка, а мені бубликів в'язка. То ще за того царя, коли не було сухаря.

Завдання 4. Поміркуйте над семантикою поданих порівнянь:

Набрид, як гірка редька. Робить, наче мокре горить. Розбирається, як баран у зорях. Товчеться, як Макар у пеклі. Хата чужая, як свекруха лихая. Живе, як горобець під стріхою. Зуби, як частокіл. Старому піч, як малому колиска. Темно, як у погребі під діжою. Говорить, як з бочки. Лисий, як бубон.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія, 2-е вид., випр. і доп. / І.О.Голубовська – К. : Логос, 2004. – 284 с.
2. Жайворонок В.Н. Українська етнолінгвістика : [нариси] / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262с. – Бібліогр. : с. 249-261.
3. Кононенко Віталій Концепти українського дискурсу : [монографія] / Віталій Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
4. Кононенко В.І. Рідне слово : [підручник для шкіл з поглибленим вивченням української мови, ліцеїв, гімназій, колегіумів] / Віталій Кононенко. – К. : Богдана, 2001. – 203 с.
5. Мацько Л.І. та ін. Стилїстика української мови: Підручник / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – С.194-204.
6. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник / О.О.Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – С. 287-293.

§ 27. СИНТАКСИЧНІ ОДИНИЦІ ЯК ВИРАЗНИКИ НАЦІОНАЛЬНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ХАРАКТЕРУ ЛЮДИНИ ТА СПОСОБИ ОСМИСЛЕННЯ СВІТУ

ПРАКТИКУМ № 11

Завдання 1. Яка символізація синтаксичних форм, що сприяють витворенню цілого ряду лінгвоментальних формул. Скажімо, давній слов'янський звичай відрощувати чоловіком довге волосся і бороду поступово залежно від віку переростає у звичаєве стриження «*під макітру*» (при цьому попервах надівали макітру на голову), «*укружок*» (рівно навколо голови), «*до закаблука*» (над чолом волосся довше, на потилиці коротше), «*під скопку*» (горизонтально над бровами, довше на потилиці й скронях). Відповідні форми з часом стають усталеними.

Завдання 2. Доберіть до кожного речення необхідний фразеологізм. Поясніть їх вплив на стилістичне забарвлення речень.

1. – Нам іде про те, щоб ... коло пожежі, що вони її розпалили. 2. – ... про твою спілку з кардиналом, капітане, – сказав посміхаючись Ахіллес. 3. – Без Хмельницького вони нічого не почнуть і раді будуть, що 4. Король був йому миліший за брата, бо король, ... , з ним думав і жив. 5. Україна пишалась мов красуня повнотіла, праматір земля, що між Дністром і Дніпром (З тв. Юрія Косача).

Для довідок. 1. Брати бика за роги, дати прочуханки, погріти руки, зіпнутися на ноги, гратися з вогнем. 2. Чорна кішка пробігла, ще й кіт не валявся, ворон кісток не заносить, горобці цвіркочуть, не бачити смаленого вовка. 3. Не встрягли в халепу, наставили тенета, запобігали ласки, вигріли змію за пазухою, текли молоком і медом. 4. Як у Бога за пазухою, як сир у маслі, день при дні, жити своїм розумом, душа в душу. 5. Переходить Рубікон, спалює мости підноситься духом, тече молоком і медом, живе і хліб жує.

Завдання 3. Визначте фразеологізм, обіграний письменниками у кожному реченні. Відновіть ці фразеологізми, запишіть і розкрийте їх семантику.

1. І в пісні, що зветься життям «лебедина», душа моя видихне: «Будь, Україно!» (Т. Севернюк). 2. І тільки той завершить все, хто хрест на гору занесе (А. Григорук). 3. Бездарність грає перші ролі, весь світ для неї – балаган. Та королі, як завжди, голі, а слава вже не дим – дурман! (А. Матвійчук). 3. Любов відкрити важче, ніж Америку. По-неше, чи до неї допливеш? (Л. Костенко).

Завдання 4. Наведіть приклади українських фразеологізмів, значення яких може бути наступним:

*Активно взявся до якоїсь справи –
Нічого не отримав, зазнав невдачі –*

Хто-небудь дуже бідний –
Плести нісенітниці, дурниці –
Заробляти на прожиття –
Жити, не відчуваючи нестатків –
Бути на чийхось харчах –
Говорити облесливо, нещиро –
Жити у достатках, розкошах –
Піддаватися на обман, спокусу –

Завдання 5. Поміркуйте над семантикою поданих порівнянь:

Набрид, як гірка редька. Робить, наче мокре горить. Розбирається, як баран у зорях. Товчеться, як Макар у пеклі. Хата чужая, як свекруха лихая. Живе, як горобець під стріхою. Зуби, як частокіл. Старому піч, як малому колиска. Темно, як у погребі під діждою. Говорить, як з бочки. Лисий, як бубон.

Завдання 6. Доберіть до українських прислів'їв російські відповідники, З'ясуйте відмінне і спільне в них, поясніть значення кожного з них.

Українська мова	Російська мова
Забажалося мерзлого в петрівку.	Вода и камень точит.
Буряк не дурак: на дорозі не росте, а все в огороді.	Язык мой – враг мой.
Як твоє не мелеться, то не бігай з кошиком.	Худой мир лучше доброй ссоры.
Прийшли непрохані, підемо некохані.	Слово – серебро, а молчание – золото.
Почастую тим чаєм, що ворота підпираєм.	Слезами горю не поможешь.
Під лихий час і кум за собаку.	Сапожник без сапог ходит.
Дорогі гості та в середу трапилися.	Прошел огонь и медные трубы.
Не з одного колодязя воду пив.	Незванный гость – хуже татарина.
Перейшов уже крізь сито й решето.	Жди у моря погоды.
Не потурай журбі – вона тебе ножом під серце, а ти їй під ніс перцю.	Есть квас, да не про вас.
Не кажи те, що знаєш, а завжди знай те, що кажеш.	Губа не дура, язык не лопатка –знает, что горько, что сладко.
Лежить собака на сні – і сам не буде їсти, і другому не дасть.	
Язык, язиче, в мені сидиш, а мені добра не зичиш.	

Завдання 7. Продовжте прислів'я. Визначте їх тематику. До якого функціонального стилю належать прислів'я? Обґрунтуйте свою відповідь. Охарактеризуйте синтаксичні конструкції, що утворилися. Поясніть розділові знаки й інтонацію.

1. Моя хата з краю ... 2. Наше діло когутяче: закукурікав, а там... 3. Кожен кулик ... 4. Брехлива свекруха невістці ... 5. Брехливого пса... 6. Де слова з ділом розходяться... 7. Як на своїм язичі не втримаєш, то ... 8. Гірко ковтати, та... 9. Порожня бочка гучить, а... 10. Носиться як дурень...

Довідка: як хочеш; розвидняйся або ні; до свого болота звик; на чужім не втаїш; я нічого не знаю; далеко чути; не вірять; повна мовчить; з писаною торбою в будень; там непорядки водяться; шкода вертати.

Завдання 8. Визначте стилі поданих текстів і структуру безособових речень. Поясніть їх вплив на стилістичне забарвлення кожного тексту.

1. Як тут чудово! Прохолодно, пахне молодим дубовим листям, а головне — видно всю галявину. Та що там галявина! Тепер можна оглянути все довкола. Досить тільки залізи вище ... (М. Олійник).

2. Слід бути дуже уважним, використовуючи слова в переносному значенні. Особливо це стосується поєднання метафорично вживаних слів з іншими поняттями. Чи можна, наприклад, сказати суттєвий крок, коли слово крок має абстрактне значення (В.Русанівський).

Завдання 9. Введіть в текст безособові речення, що розкривають емоційний стан автора і його ставлення до героїні. Замініть, де можна, безособовими реченнями, використавши такі слова і словосполучення: як відомо, хочеться сказати, можна гордитися, хочеться відзначити, можна позаздрити, хіба можна порівняти, як відрядно.

По-різному складаються письменницькі, як і взагалі долі. Лесина ж доля була незвичайна. Щедро обдарована талантом, наділина ніжним, чутливим серцем, сповненим палкої любові до людей, поетеса зазнала і великого горя. Протягом усього життя її переслідувала хронічна, невилгойна тоді хвороба...

Але ніщо не могло зламати Лесю Українку. Її життя — це сонячний промінь, що благовістом нового дня пробивається з темряви і кличе, і вабить до світла. Іншої такої жінки письменниці, борця немає у світі (М.Олійник).

Завдання 10. Напишіть твір-мініатюру «Формування світогляду народу через його ставлення до природи», використовуючи синтаксичні фразеологізми, безособові речення, паремії.

РОЗДІЛ 4.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕТИКЕТ І НАЦІОНАЛЬНА КОМУНІКАТИВНА ПОВЕДІНКА

Спілкування людей завжди відбувається в межах певної культури із використанням конкретної етнічної мови, неповторних мовних картин світу, а також законів спілкування, випрацьованих у межах цієї мови і культури. Потрапляючи в інше культурно-мовне середовище, людина фактично потрапляє в інший світ цінностей і законів спілкування.

Ф.С. Бацевич

§ 28. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА МОВЛЕННЄВОГО ЕТИКЕТУ

1. Мовленнєвий етикет – культурне обличчя нації

Мовленнєвий етикет втілює найтипівіші риси мовної поведінки представників певного етносу в найрізноманітніших життєвих ситуаціях. Увібравши давні традиції, звичаєві приписи, мовленнєвий етикет є унікальною універсальною моделлю їх мовленнєвої діяльності, що виявляється в системі стійких мовних висловів. Знання цієї системи, а ще більше – повсякденна її реалізація, гармонія знань і внутрішнього світу людини є своєрідним барометром духовної зрілості нації. І навпаки, нехтування законами мовленнєвого етикету, неприхована зневага до його регламентних правил – ознака її негативних процесів, які в останні десятиліття, на жаль, прогресують і виявляються в реаліях нашого буття. Причини цього відомі кожному. Визначальними, зрозуміло, є соціальні чинники, що нівелюють і знецінюють сьогодні поведінкові приписи, виплекані певним народом упродовж століть.

Як вже стало зрозуміло з попередніх занять, почуватися частинкою певного суспільства дуже непросто, – потрібно знати мову, засвоїти систему символів, образів, стереотипів, прецедентних імен і висловлювань, дотримуватися моральних цінностей, етикетних вимог, моральних норм. Від нашої поведінки залежить ставлення людей до нас. Не тільки за вчинками, а й за манерами визначають, чи шляхетна, культурна людина, чи, навпаки, – груба, невихована, амаральна.

Одним із можливих кроків, що допомагає людині в нелегкій життєвій дорозі, відкритє перед нею магію слова, робить її багатою високістю духу, є знання про мовленнєвий етикет народу. Відомо ж бо: ввічливість – одне з найбільших людських надбань. Зрозуміло, нікому не потрібна «Підфарбована гречність та чемність В комірці паперових чеснот...» (Є. Маланюк). Словесна ввічливість

має гармонійно поєднуватися із іншими людськими чеснотами і не перетворюватися у барву, зовнішній ефект. Інакше ніхто не повірить у слова легкі, шляхетнуваті, що «з губ фальшивих пролились» (Т. Крижанівська).

Мовленнєвий етикет – це система стандартних, стереотипних словесних формул, вживаних у ситуаціях, що повторюються повсякденно: вітання, прощання, вибачення, запрошення, побажання тощо.

Ці словесні формули відтворюються в типових комунікативних ситуаціях, що полегшує спілкування. Мовленнєвий етикет – явище загальнолюдське, водночас йому притаманні етнічні особливості, національна своєрідність. Це спричинено специфікою природно-кліматичних умов, способами господарювання, контактами з іншими народами, впливом релігії, рівнем культурно-цивілізаційного розвитку, а також ментальністю, національним характером народу, вдачею, темпераментом.

Систему мовленнєвого етикету нації складає сукупність усіх можливих етикетних формул. Структуру ж його визначають такі основні елементи комунікативних ситуацій: звертання, привітання, прощання, вибачення, подяка, побажання, прохання, знайомство, поздоровлення, запрошення, пропозиція, порада, згода, відмова, співчуття, комплімент, присяга, похвала тощо. З поміж них вирізняються ті, що вживаються для з'ясування контакту між мовцями – формули звертань і вітань; для підтримки контакту – формули вибачення, прохання, подяки та ін.; для припинення контакту – формули прощання, побажання.

Вважається, що мовленнєвий етикет є однією з важливих характеристик поведінки людини, оскільки без знання прийнятих у суспільстві форм етикету, без вербальних форм вираження ввічливих стосунків між людьми, індивід не може ефективно, з користю для себе і оточуючих здійснювати процес спілкування. М.Г. Стельмахович з цього приводу зауважує: «Не треба забувати, що будь-який, навіть найменший відступ від мовленнєвого етикету псує настрій, вносить непорозуміння в людські стосунки, а інколи, навіть, калічить душу і раниць серце людини».

2. Функції мовленнєвого етикету

Мовленнєвий етикет, як соціально-лінгвістичне явище детермінований з функціонального боку, тобто в основі його виділення лежать спеціалізовані функції. Н.І. Формановська нараховує їх близько шести:

1. Контактна (фатична) функція – встановлення, збереження чи закріплення підтримуваних зв'язків і стосунків, індивідуальних або соціально-масових. Поняття «контактна функція» однаково стосується усіх тематичних груп одиниць мовленнєвого етикету, бо навіть прощаючись, ми встановлюємо можливість подальшого контакту.

2. Функція ввічливості (конотативна) – пов'язана з проявами ввічливої поведінки членів колективу.

3. Регулятивна функція – стосується усіх проявів мовленнєвого етикету, оскільки вибір певної форми при встановленні контакту регулює характер стосунків адресата і адресанта.

4. Функція впливу (імперативна, волюнтативна) – передбачає реакцію співбесідника – вербальну, жестову, діяльнісну.

5. Функція звертальна (апелятивна) – тісно пов'язана з імперативною, оскільки привернути увагу, означає здійснити вплив на співбесідника.

6. Емоційно-експресивна (емотивна) функція – є факультативною функцією, оскільки вона властива не усім одиницям мовленнєвого етикету.

Усі функції мовленнєвого етикету існують на основі комунікативної функції мови.

Існування зазначених функцій доводить, що мовленнєвий етикет не є якимось випадковим чи несуттєвим явищем, а навпаки – своєрідний механізм, лише з допомогою якого може відбуватися ефективна комунікація.

За походженням одиниці мовленнєвого етикету в певній мірі наближаються до умовних сигналів, але мають набагато більше властивостей, що характеризують їх, як одиниці мови. Вони не довільні, оскільки з'явилися не в результаті штучної домовленості, а виникли і розвивалися (розвиваються) природно та поступово, на базі існуючої мови, як вторинні утворення.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Мовленнєвий етикет моделює поведінку людини – спонукає її у певній ситуації поводитись у відповідний спосіб. Наприклад, нікому б не спало на думку перейти з кимось на «*ти*» або ображатися, якщо хтось це зробив, якщо б в українській мові не існувало пошанного «*Ви*» у звертанні до однієї й тієї ж особи. Проблемою є, як саме звернутися до особи жіночої статі, розмовляючи, наприклад, французькою мовою: *madame* (до одруженої) чи *mademoiselle* (до не-одруженої). У японській, корейській, в'єтнамській та деяких інших мовах Південно-Східної Азії є не два (*ти* – *Ви*), а більше ступенів етикетності. Той, хто говорить, змушений щодо співрозмовника і щодо себе самого обирати відповідні слова та граматичні форми, наприклад, один із 12 займенників, які існують у японській мові на позначення першої особи (в українській мові лише один «я»). Іноземцям японці іноді видаються людьми байдужими, неуважними і навіть неприязними у ставленні до незнайомих. Насправді ж вони, не бажаючи помилитись у визначенні мовленнєво-етикетної позиції, не вступають у контакт, бо не знають, як поводитись із людьми, про яких не мають необхідної інформації.

Стратегії ведення етикетної комунікації теж національно-культурно обумовлені. Так, українцю, наприклад, дивною видається заборона на розпитування про дружину, її здоров'я, успіхи, а також про дітей у розмові між чоловіками-адидами. Це свідчення того, що східні слов'яни менше схильні, ніж на Заході та в деяких культурах Сходу, відокремлювати особисту сферу від суспільної. Сучасний німецький дослідник С. Понтер, який тривалий час спостерігав

за мовленнєвими стратегіями китайців та німців під час переговорів, зауважив, що китайські партнери перед офіційною частиною переговорів, бажаючи показати, що їх партнери їм не байдужі, запитували: «*Ви одружені? Чи є у вас діти? Скільки ви заробляєте?*» тощо, чим, на думку німців, вони вторгалися в недоторкану для західноєвропейця сферу особистого життя. Для вираження і сприйняття категорії ввічливості важливо, в яких формах вона втілюється: в прямих чи непрямих мовленнєвих актах. Так, голландський дослідник П. ван дер Війст пише про труднощі, які часто мають місце у голландсько-французьких переговорах: голландці формулюють свою позицію і свої пропозиції прямо, не вдаючись до стратегій ввічливості; французи ж, навпаки, використовують значний набір таких стратегій. Тому французи часто розцінюють комунікативні стратегії голландців як невивічливі, непродумані, спонтанні, «діяння в лоб» тощо.

Немає в голландському діловому мовленні і звороту «*будь ласка*»; на німців це справляє враження невихованості. Насправді це лише свідчення того, що в процесах міжкультурної комунікації мовці підсвідомо використовують моделі спілкування, притаманні їхній культурі... (Ф.С. Бацевич «Основи комунікативної лінгвістики»).

3. Етнічна специфіка українського мовленнєвого етикету

Етикет українців вироблявся впродовж тисячоліть. Так, окремі етикетні вислови сягають ще дохристиянського періоду та пов'язані з язичною обрядовістю, звичаями. Підтвердженням цього є приклади М. Білоуса: «...жінка, перепрошуючи за вимовлене в хаті недобре слово, говорила — *«шануючи сонечко святе, і піч, і стіл»*, а чоловік, утримуючись від лайки, промовляв: *«сказав би, та піч у хаті»*. Це пов'язано з давніми слов'янськими культурами сонця, печі, стола. Замінивши відкрите вогнище, якому в давнину поклонялися як опікунові дому, що очищає, та живильній силі, піч стала уособленням сімейного добробуту й охоронцем родинних таємниць. Вірили: якщо шанувати піч, вона дасть силу, достаток, здоров'я».

Сьогодні мовленнєвий етикет українців утворює цілу систему мовних знаків, символів, словесних формул, жестів, міміки, що слугує у найрізноманітніших ситуаціях спілкування і є одним із кодів, які відкривають своєрідність національно-мовної картини світу. Формули мовленнєвого етикету виконують роль своєрідних сигналів — забезпечують здійснення діалогу, оформляють його композиційну структуру. Зразки привітань і звертань українського народу знаходимо у творах відомих письменників-класиків, таких як Леся Українка, Тарас Шевченко, Михайло Коцюбинський, Панас Мирний, Іван Франко. Авторські етикетні формули вирізняються насамперед орієнтацією на народне мовлення українців, звернене до традицій мовленнєвого етикету інших слов'янських і неслов'янських народів. Тому, сьогодні можна помітити багато спільного між українським і, наприклад, російським чи болгарським мовленнєвим етикетом.

Глибинне знання формул мовленнєвого етикету рідного народу було для цих митців визначальним у формуванні їхнього власного мовленнєвого етикету. Наприклад, в епістолярній спадщині Лесі Українки збереглася велика кількість варіантів етикетних формул, характерних різним говіркам України, стилістично диференційованих виразів, що є окрасою нашої мови і значною мірою визначають сутність духовності українського народу (С.К. Богдан). Так, у звертаннях домінують лексичні одиниці, які вказують на родинні зв'язки й стосунки з різними людьми: *мамо, мамочко, дядьку, дядино, тіточко, родино, товаришу, брате, пані, пане, друже*. Ці лексеми часто доповнюються епітетами *любий, милий, коханий*, які в окремих випадках можуть функціонувати і як самостійні звертання. Етикетні формули, що вживає Леся Українка, також дуже близькі до національних зразків мовленнєвого пошанування, зокрема слова *бувайте, прощайте, прощавайте, будьте здорові, добраніч, уклін Вам, кланяюся, відкланююся* тощо, у формулах прощань, *вибачте, простіть, не гнівайтесь, даруйте, не сердьтеся, нехай вибачить, прошу пробачити*, у формулах вибачень і вдячності, *спасибі, дякую, прийміть подяку, приношу подяку, дяка за*. Особливо різноманітними в епістоляріях поетеси є синонімічні ряди формул прохання: *будь-ласка, будьте ласкаві, з ласки Вашої, майте велику ласку, коли Ваша ласка, просьба, просимо, попрошу, хочу попросити, вчини мені ласку, чи не були би-сьте ласкаві* тощо.

Без сумніву, мовна поведінка народу поєднана із його загальною культурою, етнопсихологічними рисами, народними традиціями. Так, на мовному рівні етнопсихологічні ознаки українців, зокрема доброзичливість, шанобливе ставлення до співрозмовників і почуття власної гідності, на думку М. Білоуса, виявляються в тому, що «...семантичним центром багатьох висловів українського етикету є слова з коренем *добр-, здоров-, ласк-* (*добрідень, добривечір, доброго ранку, добридосвідок, на все добре, добродія; здоров був, здорові були, доброго здоров'я, дай Боже здоров'я, здрастуйте; будь ласка, ласкаво просимо, звашої ласки та ін.*)».

Комунікація для українців має починатися із звертання – своєрідний вступний акорд подальшої розмови, який задає тональність і відповідний стиль. Неодноразове вживання звертань свідчило про добре ставлення до співрозмовника, увагу до його слів. У фатичному¹ спілкуванні, що передбачало не стільки обмін інформацією, скільки підтримання добрих стосунків, мовленні близьких людей, у розмовах з дітьми звертання часто супроводжувалися або замінялися перифразами, епітетами із пестливими суфіксами (*Іванцьо, Марусечко, любий, голубонько, ластівко, мамусю, матінко, батечко, любанчику, ластівочко*).

Український мовленнєвий етикет будувався на пошані до слова на повазі до співрозмовника. Через історичні зміни суспільних формацій відбувалися помітні зрушення в правилах мовленнєвого етикету. Зокрема у формулах звертань, особливо офіційних, слово «товариш» донедавна було чи не єдиним узвичаєним звертанням в офіційній сфері спілкування, лексема «громадянин»

¹ Фатичне мовлення – (термін Броніслава-Каспер Малиновського) контактовою новлюючий рівень спілкування.

уживалася зрідка як пафосний вияв патріотизму, а частіше — в судовій, правовій та інших сферах спілкування. Ці слова, що належать до давніх запозичень з тюркських мов, займають гідне місце в етикетних формулах українського народу тільки тоді, коли їх зміст перестане асоціюватися з комуністичними абстракціями. Хоч звертання «товариш» у значенні «спільник, компаньйон у торгівлі» уживалося тоді, коли йшлося про близьких людей, про добровільне об'єднання людей, засноване на рівності, коли йшлося про осіб, об'єднаних спільними справами, між якими панували прихильність, довіра, рівність. Так, серед запорозького козацтва слово «товариш» було досить поширеним звертанням: *товаришу, товаришу-брате, пане-товаришу, кінний пішому не товариш, вовк вівиці не товариш*. Входило це слово і до складу офіційних назв посад, зокрема у другій половині XVII століття існувало старшинське звання в реєстровому козацькому війську — *товариш бунчуковий* або *товариш значковий*.

Останнім часом в активний словниковий обіг повернулися слова *добродій, добродійка*, хоча десятиліттями не вживалися в українському мовленнєвому етикеті. Їх можна було знайти лише в словнику Б. Грінченка. Існує думка, що це слово утворилося як переклад грецького імені Євпраксія — «та, що добре діє». Словом «добродія» називали лікарку, про яку існує запис у літописі, — онуку Володимира Мономаха княжну Євпраксію Мстиславівну, яка з молодих років вивчала медицину, лікувала людей і написала книгу про лікування. З тих часів слово «добродій», «добродійка» позначали не просто добру людину, а таку, що активно чинила добрі справи (Н. Видолоб). Повертається до активного словника і слово «пан» («пані», «панна», «панич»), «Добре, — писав М. Стельмахович, — що до нас повертаються слова й вислови традиційного українського мовленнєвого етикету, які ще недавно послідовно знищувалися... Усе частіше чуються народні звертання типу «Шановні пані і панове», «Поважні добродії», «Достойні газди, газдині й газдівські діти», «Поважна громадо», «пані Маріє», «пане Савчук», «пані вчителько», «пане офіцере». І не треба зводити слово «пан» до значення «визискувач», «експлуататор», бо насправді воно багатозначне. Адже головний його зміст — вираження поваги до людини, незалежно від її маєтності й суспільного становища. Кожна людина є паном свого здоров'я, своєї гідності й честі» (М. Стельмахович). Слово «пан» зустрічається в літописних та інших історичних пам'ятках ще з XIV століття як етикетний засіб для найменування осіб, які посідали значне місце в суспільстві. Пізніше це був обов'язковий засіб вираження ввічливості. У селянському побуті також уживалися вислови на зразок «пане-брате», «панотець», «паніматка».

За українським мовленнєвим етикетом, прийнято поєднувати ім'я з прізвищем, тобто уживати двокомпонентну формулу, хоча за роки панування в Україні російського самодержавства прижилося звертання по імені, батькові та прізвищу, воно проникло навіть у мову села, незважаючи на те, що селяни споконвіку називали один одного лише на ім'я. Леся Українка називала звертання на ім'я і по батькові нетиповим для українців «чуженародним звичаєм величання» (С. Богдан). Тому, шануючи й поважаючи своїх батьків, українці

називали себе традиційно, за встановленими нормами мовленнєвого етикету: *Тарас Шевченко, Іван Франко, Михайло Грушевський, Олена Пчілка, Леся Українка, Ганна Барвінок, Марійка Підгорянка тощо* (М. Стельмахович). Традиційними формами для українського народу є звертання, виражені такими словосполученнями, як *шановний пане, дорогий друже, товаришу-брате, високоповажна пані* тощо. В усній формі мовлення етикетні формули звертань часто зазнавали впливу ліричної народної поезії, зокрема у таких висловах: *доле моя, моя ж ти годинонько, рідненька моя, мій ясний світе* тощо. Багатство і різноманітність мовного орнаменту можна побачити, наприклад, в оповіданнях і повістях І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», «Баба Параска і баба Палажка»: «*Добрідень тобі, Парасю! – промовила до мене Солов'їха, аж губи облизала. А я, з того дива, до неї на сміх і собі тихеньким голоском кажу: «Доброго здоров'ячка, Палазю!». «З неділенькою святою будьте здоровенькі!» – промовила вона ще солодше й уклонилась. «Спасибі, будьте й ви здорові, Палазю», – промовила та й собі підсолодила голос, не знаючи, до чого воно йдеться».* Ввічлива поведінка в мовленнєвому спілкуванні передбачає вислуховування реплік співбесідника до кінця, не перебиваючи його. Перебивання співбесідника – сигнал втрати зацікавленості темою розмови. Водночас, у разі емоційних діалогів і полілогів, розповідей та історій-згадок, перебивання партнерів – звичне явище, яке засвідчує солідарність з мовцем, згоду з ним тощо. Це не оцінюється як комунікативна некоректність.

Отже, **національний (етнічний) етикет** – це історично та культурно встановлений порядок, набір правил, який визначає поведінку (в тому числі комунікативну) людей, що належать до конкретної етнічної спільноти. Національні риси мовленнєвої культури українців загалом і мовленнєвого етикету зокрема тісно пов'язані з їхнім світоглядом, ментальністю, що містять у собі такі елементи, як щирість, емоційність, делікатність, гідність і повага. Багато з цього українського скарбу загублено у ХХ столітті, але мовленнєвий етикет – це цінна спадщина, залишена нам далекими предками, про яких писали іноземні мандрівники і вчені так: «Вони...були дуже людяні, поводитися з нами ласкаво і чемно. Ми глибоко зворушені людяністю цього народу» (поляк Карло Хаєцький), «Дуже милі вдачею, веселі та привітні» (німець Саму ель Готліб Гмелін), «Це дуже шляхетна раса. Вони є побожні, гостинні» (англієць Едвард Даніель Кларка) (В. Січинський).

Таким чином, культурні та соціальні норми життя, тонкощі стосунків між людьми вимагають від учасників комунікації створення сприятливої атмосфери, яка забезпечить успішне вирішення всіх питань, що обговорюються. Національно-культурні чинники мають істотний вплив як на елементи мовного коду, так і на власне процес спілкування. Елементи та категорії мовного коду кожної ідіоетнічної мови формують неповторні мовні картини світу, які відрізняються від концептуальних картин світу. Мовленнєвий етикет кожного народу зазнає впливу культур, звичаїв, традицій інших народів, у результаті створюються нові етикетні формули на основі типових моделей української мови, інших слов'янських і неслов'янських мов, а отже, збагачуються лексичні та

функціональні можливості мовленнєвого етикету – дивовижної глибини й чистоти криниці людського духу, гармонії знань і моральності. Кращі зразки мовленнєвих формул стверджують неповторність і високість морального духу українців, невмирущість народного генія.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Мовленнєвий етикет – це система стандартних, стереотипних словесних формул, вживаних у ситуаціях, що повторюються повсякденно: вітання, прощання, вибачення, запрошення, побажання тощо.

Національний (етнічний) етикет – історично і культурно встановлений порядок, набір правил, який визначає поведінку (в тому числі комунікативну) людей, що належать до конкретної етнічної спільноти.

Етикетність спілкування – дотримання у міжкультурній комунікації законів спілкування, прийнятих у конкретній національній лінгвокультурній спільноті.

ПРОКОМЕНТУЙТЕ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

1. *«Манери людини – це дзеркало, у якому видно її портрет»* (Й. Гете).
2. *«Гарні манери має той, хто найменшу кількість людей ставить у незручне становище»* (Д. Свіфт).
3. *«Легкий повітряний шум спричиняє випущене слово. Але воно часто або смертельно раниць, або радість викликає, і збуджує душу»* (Г. Сковорода).
4. *«Найважливіше в житті людей – взаєморозуміння у найширшому плані. Ні досягнення в економіці, ані успіхи в природничих науках так зараз не турбують, як взаєморозуміння, а отже, й те, що з цього випливає, – взаємоповага... Якщо ж цього нема, тоді панує ворожнеча, нетерпимість, вирішення конфліктів силою зброї, зокрема термоядерної, що загрожує людству самознищенням»* (В.Тендряков).
5. *«Доля людства залежить не від технічного прогресу, а від морального розвитку громадян»* (А. Ейнштейн).
6. *«Існує категорія людей, які ввічливість розцінюють як приниження, а грубість як охорону власної гідності. Таке у них виховання – «невиховане виховання»* (Є. Євтушенко).

ПОМІРКУЙТЕ

1. Охарактеризуйте поняття «мовленнєвий етикет», «національний мовленнєвий етикет».
2. Назвіть особливості українського мовленнєвого етикету.
3. Визначте джерела мовленнєвих етикетних рис українців.
4. Назвіть етикетні формули, запозичені українською культурою від інших народів.

ВПРАВИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Завдання 1. Дослідіть й опишіть найпоширеніші етикетні формули, які вживали у своїх творах Т. Шевченко, Л. Українка, О. Кобилянська, І. Франко та інші видатні постаті української культури.

Завдання 2. Укладіть міні-словнички етикетних формул, що вживаються українцями для привітання, прощання, побажання, вибачення тощо.

Завдання 3. Прочитайте текст. Порівняйте українські етикетні формули з особливостями мовленнєвого етикету інших народів. Що, на Вашу думку, українці запозичили, а що відрізняє ці культури?

«Здрастуйте, друзі!» – легко та звично написала я першу фразу. А ви так само легко та звично, не затримуючись, прочитали її.

Але уявляю ваше здивування, якщо б початок був такий:

«Їли ви сьогодні?»

Або такий: «Чи здорова ваша худоба?»

Адже це теж вітання. Саме такими фразами обмінювалися, зустрічаючись, жителі Стародавнього Китаю, Монголії, Єгипту. На перший погляд здається дещо смішно, але якщо подумати трохи, то легко можна довести, що «чи здорова ваша худоба?» – «здрастуйте».

І справді, що було основою життя монгола-кочівника в давні часи? Його стадо. Здорова худоба – вистачає їжі – все благополучно в родині. Загинула худоба від хвороби або від нестачі кормів – і у людей голод, недуги, смерть. Ось і виходить: побажати здоров'я рогатим годувальникам скотаря – все одно, що побажати здоров'я йому самому та його родичам.

Якими тільки вітаннями не користувалися люди.

Салют! Чао! Салам алейкум! Хау ду ю ду!

Словами «я вас (тебе) бачу» обмінюються, зустрічаючись, зулуси. А плем'я жителів Африки придумало вітання на всі випадки в житті: Акуше – робітникові, акуаре – стомленому, акурін – мандрівникові, аквалейло – чужоземцеві. Є особливі вітання для людини, яка сидить, лежить, для щасливого або нещасного і т. ін. Уявляєте, як важко маленьким африканцям, поки вони все це вивчать. Адже переплутати не можна. Це здавна вважали невихованістю. Про таких плутаників на Русі, наприклад, навіть приказа була: «Где пень – тут челом, где люди – тут мимо, а где собаки дерутся – тут: «Бог на помощь» (Беата Бушелєва).

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф.С.Бацевич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 257-260. – Серія «Альма-матер».
2. Богдан С.К. Мовний етикет українців : традиції і сучасність / С.К. Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с. – Бібліограф. : с. 467-474.
3. Буяльський Б.А., Оверчук А.В. Як ми спілкуємося : мовленнєвий етикет українського народу. – Вінниця : Велес, 2001. – 96 с.

§ 29. НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ КОМУНІКАЦІЇ

1. Місце і роль паралінгвістичних засобів у процесі спілкування

Необхідність використання невербальних (несловесних) засобів спілкування з'являється на різних етапах комунікації, доповнюючи вербальне повідомлення, заміщаючи пропущений вербальний компонент чи комбінуючись із вербальними засобами, часто забезпечуючи повноту розуміння повідомлення. Існують ситуації, в яких мовець надає перевагу саме невербальним компонентам, оскільки вони є більш компактним, зручним інколи єдиною можливим засобом передачі інформації. Наприклад, при переході від внутрішнього до зовнішнього мовлення, шукаючи потрібні слова, звертаються до пошукових чи пошуково-описувальних жестів, мімічних явищ, які несуть певну інформацію співрозмовнику.

Невербальні засоби, які належать до мовленнєвого повідомлення і передають разом із вербальними засобами смислову інформацію вивчає розділ мовознавства – **паралінгвістика** (від грец. *para* – коло і *linguistika*).

У лінгвістичному словнику (за ред. В.М. Ярцевої) подається 3 види паралінгвістичних засобів:

- *фонаційні*: тембр мовлення, темп, голос, типи заповнення паузи, мелодійні явища, особливості вимови звуків;
- *кінетичні*: жести, типи обраної пози, міміка;
- *графічні*: тип виконання букв і пунктуаційних знаків (почерк), способи графічних доповнень до букв і їх замітники (символи типу § тощо).

Паралінгвістичні засоби не тільки доповнюють смисл вербального повідомлення, але і є джерелом інформації про того, хто говорить (пише), про його соціальні та вікові риси, стать, властивості характеру тощо. Означені засоби не належать до мовних і мовленнєвих одиниць, проте, на думку вчених, мовленнєве повідомлення не може бути фактом комунікації без паралінгвістичного супроводу. Поява паралінгвістичних засобів у процесі комунікації не є факультативною, і невербальне повідомлення не можна вважати повністю незалежним чи однобічно залежним від мовного. З іншого боку, паралінгвістичні засоби не є лише своєрідне немовне нашарування мовного потоку. Як слушно зауважує Г.В. Колшанський, до паралінгвістичних засобів слід відносити лише ті функціонально виправдані фізичні стани мовця, які необхідні для заповнення прогалин у вербальній комунікації. У цьому розумінні галузь паралінгвістики – це не та сфера, що доповнює функцію висловлення, не та сфера, в якій відбувається розпізнавання висловлення в зв'язку з фізичними даними мовця. Паралінгвістика не є «залишком», що віднімається від мовної системи, а функціональним компонентом мовної системи.

Паралінгвістичні засоби можуть виконувати такі функції:

- вносити додаткову інформацію (іноді протилежну вимовленому): наприклад, позитивний вербальний текст може супроводжуватися фоноційними характеристиками із значенням негативного ставлення тощо;
- заміщати пропущений вербальний компонент («Хочеш подорожувати з нами?» – жест заперечення);
- комбінуватися з вербальними засобами, передаючи однаковий зміст («Я хочу ось цю червону кульку» + вказівний жест).

Різноманітні паралінгвістичні явища можуть виникати на етапі контролю за якістю висловлення. Припустившись помилки, мовець обриває своє мовлення, робить заперечний жест чи інші специфічні жести, шукає більш адекватних мовних засобів для реалізації повідомлення, що викликає появу пробних пошукових ходів, пауз, певних видів жестів.

Вживання паралінгвістичних засобів під час встановлення контакту між співрозмовниками може розкривати, певним чином, мету спілкування, стосунки співрозмовників, їх соціальні статуси. Вибір таких засобів для привітання обумовлюється як комунікативною ситуацією, так і індивідуальними характеристиками комунікантів (вік, стать, особливості характеру).

Часто паралінгвістичні засоби вживаються цілеспрямовано, для досягнення певного ефекту: приховати свої справжні думки, почуття, емоції, створити відповідний настрій у слухача, вплинути на його поведінку. Застосування невербальних засобів часто допомагає забезпечити повне розуміння повідомлення. Крім того, іноді невербальні компоненти є більш компактним, зручним чи навіть єдиною можливим засобом передачі інформації.

Проте залучення паралінгвістичних засобів до участі в комунікації диктується не недосконалістю мовної системи, а лише обставинами зовнішнього порядку, що пов'язані з характером комунікації. До таких обставин можуть належати, наприклад, дотримання певного темпу діалогу, застосування різноманітних мнемонічних прийомів для забезпечення повного розуміння висловлювання.

У процесі безпосереднього спілкування частина висловлювання може компенсуватися немовними засобами. Але така «економність» фрази не торкається самого принципу функціонування системи мови, хоча в конкретній комунікації така фраза більш компактна. Тому можна говорити про «економне» будування мовленнєвого акту з використанням паралінгвістичних засобів.

Отже, паралінгвістичні засоби з'являються на різних рівнях комунікації, надаючи максимальної насиченості її змістовій та емоційній інформативності, змістової й емоційної. Між лінгвістичними та паралінгвістичними засобами спілкування можуть існувати відношення функціональної синонімії. Але в певних ситуаціях, обираючи засоби спілкування, мовець надає перевагу саме паралінгвістичним компонентам. Наприклад:

- 1) для вираження міжособових відносин (симпатії/антипатії, душевного тепла/холоду, зверхності);

- 2) для вираження емоцій (страху, стурбованості, радості, здивування);
- 3) коли канал вербального зв'язку зайнятий чи не може бути використаний (наприклад, під час полювання, під час вистави);
- 4) коли невербальна комунікація є складовою частиною звичайного ритуалу в суспільних ситуаціях (привітання, прощання і т.ін.);
- 5) для регулювання акту комунікації;
- 6) для самопредставлення (таким чином мовець може надати інформацію про себе слухачам);
- 7) для доповнення, уточнення, ретельної розробки вербального повідомлення.

Деякі лінгвісти вважають паралінгвістичний знак більш обмеженим порівняно з лінгвістичним. Так, Д.І. Рамішвілі зазначає, що мова жестів не може виразити навіть такого простого змісту, який позначається словами *поки, тільки, крім, ще, коли* та ін.

Отже, паралінгвістичні засоби виникають на різних етапах комунікації, доповнюючи вербальне повідомлення, заміщаючи пропущений вербальний компонент або комбінуючись з вербальними засобами. Їх поява в процесі спілкування не випадкова, і є ситуації, у яких мовець надає перевагу невербальним засобам. Сукупність паралінгвістичних засобів не утворює системи в тому розумінні, в якому її утворює мова, вони є системними тільки по відношенню до мови, яку супроводжують.

2. Невербальні засоби міжетнічної культурної комунікації

Скільки народів – стільки звичаїв, що не край – то свій звичай. Так українські прислів'я формулюють цікаве спостереження за дійсністю, в якій часом спосіб існування й особливості буття деяких народів докорінно відрізняються між собою, хоч народи ці перебувають в одному часопросторі. Ці відмінності виявляються, зокрема, і в особливостях міжкультурної комунікації.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Невербальні особливості міжкультурної комунікації

(Ф.С. Бацевич)

Ідіоетнічне, культурно обумовлене у спілкуванні людей стосується мовного коду, соціальних ролей, гендерних, вікових особливостей, ситуативних аспектів тощо. Зовнішні особливості комунікації, зокрема темп мовлення, різноманітні ритуали привітань і прощань, відстань між мовцями, паралінгвістичні засоби, які супроводжують комунікацію, тощо, великою мірою етнозорієнтовані. Це слід мати на увазі в міжкультурній комунікації, оскільки вони можуть стати причиною комунікативних невдач, провалів у спілкуванні,

«культурного шоку» або непорозуміння, на подолання яких потрібен певний час і зусилля. Іноді звертання на «ти» замість «Ви» може глибше вразити співрозмовника, аніж будь-яка граматична помилка.

У межах культури певної спільноти невербальні елементи комунікації мають не менш важливе значення, ніж вербальні. Навіть, здавалось би, нейтральний елемент людської життєдіяльності – стиль ходіння – відрізняє осіб різних культурних спільнот. В. Ла Барр зазначає: «...жителі Бенгалії ходять інакше, ніж жителі Пенджабу: бенгальці високо піднімають ноги, сильно згинають лікті й коліна при ходінні; пенджабці ходять, тримаючись дуже прямо, як ляльки, все тіло у них скуте при ходінні. Південні китайці ходять інакше, ніж сингалезці, хоча ті й інші ходять босоніж; американські індіанці значно відрізняються ходінням від американців не індіанського походження...».

Відстань під час спілкування між мовцями теж є культурно значущою. Так, американці часто скаржаться, що араби підходять до них занадто близько при розмові; англійці вважають, що американці стоять занадто близько до співбесідника, говорять надто голосно і не дивляться співбесіднику в вічі. Більшість європейців під час особистого спілкування стоять значно ближче один до одного, ніж це прийнято, наприклад, у японців, китайців, австралійців. У японців узагалі відстань між мовцями повинна бути не менше 1,5 метра. Тому пересічні носії японської культури можуть сприймати європейців як нахаб, а європейці японців – як холодних і бундючних людей.

Носії культур Південно-Східної Азії не дивляться у вічі співрозмовникові, оскільки в їхній культурі це є проявом неповаги до співбесідника. Не знаючи цієї особливості, європейці вважають азіатів хитрими і нечесними. Данці звикли затримувати погляд на співбесідникові довше, ніж це прийнято в англійців, тому англійці вважають їх невихованими, а данці сприймають англійців холодними і недружелюбними: саме цим вони пояснюють швидке відведення погляду англійцями.

Комунікативно значущими є також сила голосу, темп мовлення, якими відрізняються різні культури. Голосно розмовляють представники південноєвропейських країн і при цьому активніше жестикулюють. Така манера комунікації особливо притаманна циганам. У людини іншої культури складається враження, що цигани постійно сваряться, а насправді вони нормально спілкуються. Темп мовлення північноєвропейських народів (шведи, фіни, норвежці, данці) значно повільніший, ніж у південноєвропейських народів (італійці, іспанці, французи, греки, турки). Відповідно, наприклад, у данців сформувався стереотип французів та італійців як нечемних і невихованих людей, які не розмовляють, а «стріляють з кулемета».

Щодо симптомів, то вони закладені в людині від народження (червоніти, бліднути, сміятися, стискати зуби тощо). Однак у різних культурах вони різні. До того ж симптоми можуть уживатися для маскуванню істинних намірів, почуттів тощо. Тому представник іншої культури може бути глибоко вражений, а часом і шокований у певній ситуації. Наприклад, у книзі «Гілка сакури»

журналіст-міжнародник В. Овчинніков згадує, як після смерті свого японського знайомого він навідав вдову. Вона зустріла його у розкішному білому одязі з радісною усмішкою на устах. Це шокувало журналіста, який знав, як вона кохала і поважала свого чоловіка. Лише з часом, вивчивши національно-культурні звичаї японців, журналіст зрозумів, що він зіткнувся не з виявом байдужості, а з дотриманням національно-культурних традицій: білий одяг в Японії є символом смерті й трауру; за будь-яких обставин господиня повинна зустрічати гостя з усмішкою.

Як і значення слів будь-якої ідіоетнічної мови, паралінгвістичні засоби мають національні особливості. Тобто жести, міміка, постави тіла, вирази обличчя тощо національно-культурно обумовлені.

Жести при прощанні та зустрічі. Українці та представники багатьох інших етносів, прощаючись, махають рукою так, що долоня повернута від себе і кисть руки рухається вперед і назад; англійці хитають кистю руки з боку в бік; італійці рухають кисть руки, як і українці, але повернутою до себе долонею; українець цей жест може «прочитати» як «іди сюди!», тобто існує можливість комунікативного непорозуміння; чоловіки-адигейці, зустрічаючись один з одним, піднімають підборіддя догори; в українській культурі це може бути витлумачене як вияв погорди.

Специфічним є привітання у німців – постукування пальцями по столу, за яким сидять друзі або добрі знайомі. Зустрічаючи викладача, німецькі студенти можуть ще тупотіти ногами (на знак доброго до нього ставлення). А шаркання ногами – це знак несхвалення, несприйняття лектора.

Жести вираження власної оцінки того, що відбувається. Американський жест пальцями «О'кей» означає «усе в порядку», «добре». Цей самий жест для француза означає «нуль», щось непотрібне, цінність якого нульова; для японця – «гроші»; для мальтійця – це сексуальна образа, натяк на нетрадиційну сексуальну орієнтацію. Жест великим пальцем в українській та інших культурах означає «все чудово». Однак для більшості європейців – це «перший номер», початок рахунку до п'яти, тобто від великого пальця до мізинця правої руки. Українці, як правило, рахують на пальцях лівої руки, починаючи з мізинного. На Заході для одиниці використовують вказівний палець, а п'ятірку символізує великий. Для північного грека піднятий великий палець є образою і означає щось приблизно «А пішов ти ..!».

Отже, такі «універсальні» ознаки міжособистісного спілкування, як максими, а також невербальні засоби комунікації є національно зумовленими. Знання їх специфіки і правил використання в межах певної культури – важлива умова успішної міжкультурної комунікації. Чим більше людина знатиме про правила мовної та комунікативної поведінки носіїв іншої мови і культури, тим ефективніше зможе спілкуватися з ними, використовуючи різноманітні мовні й немовні засоби, прийняті в іншій культурно-мовній спільноті. Без уміння розуміти і поважати чужі звичаї неможливо жити в сучасному світі, в якому спілкування людей різних країн і континентів стає все тіснішим і активнішим.

3. Тон, міміка, жест, поза – невід’ємні елементи українського етикету

Для українського етикету не менш важливими є характер міміки та жестів, що мають національну специфіку, зокрема, їх обов’язковість чи, навпаки, факультативність.

Міміка швидше і, можливо, точніше відтворює, фіксує те чи інше почуття, той чи інший душевний стан. Інтонація тісно пов’язана з мімікою і здебільшого знаходиться в гармонії з нею. Та коли під час спілкування виникає конфлікт, який потрясає співрозмовника, і він відчуває, що його слова здатні лиш загострити ситуацію, він може відмовитися від слів (особливо – зайвих слів), обмежуючись лише мімічним рухом або жестом як тактовнішим засобом спілкування в критичний момент.

Міміка відтворює почуття, переживання, настрої, бажання, довіру, зацікавленість чи байдужість; увагу чи неувважність; повагу чи зневагу, презирство, скептицизм; відвагу чи полохливість, переляк, страх, іронію, сарказм тощо. Найрізноманітніші почуття знаходять відбиток, відблиск у виразі очей. Чи не тому так багато українських фразеологізмів, що відтворюють мудрість народу, його спостережливість, пов’язані саме з виразом очей.

Очима їсти – пожадливо дивитися; *лупати очима* – безтямно, байдуже дивитися; *насти очима (поглядом)* – пильно роздивлятися; *стріляти очима* – швидко глянути, поглядати грайливо; *очі вбирали* – вабити, привертати увагу яскравістю, красою; *очі вирячати* – з подивом або навіть дурнувато цікавитися чужими справами чи лякати; *очі відводити* – збивати з пантелику, відвертати (відволікати) увагу, дурити; *очі відкривати* – пояснювати, звертати увагу; *очі зав’язувати* – приховувати правду; *залити очі* – напиться, сп’яніти; *очі зводити* – дрімати, засинати; *очі прогледіти* – виглядати; *очі колоти, штрикати* – докоряти, допікати, дратувати; *очі рогом лізуть, очі на лоба лізуть* – перетомо або надмірний подив, здивування.

Такими і подібними їм мімічними рухами слухач може висловлювати схвальне ставлення до предмета уваги (до мовця) або кваліфікувати його дії негативно, критично.

Мовленнєвий етикет завжди супроводжує певний реєстр жестів, які в українського народу мають до того ж певні відмінності в тональності жестикуляції (урочистій, етикетно нейтральній, фамільярній, вульгарній). Жестикулюючи, мовці враховують також рівні жестикуляції, придатні для ситуації. Урочиста тональність спілкування, скажімо, передбачає високий рівень жестикуляції (від плечей вгору). Властива вона ораторам, зокрема священнослужителям. Середній рівень жестикуляції (від плечей до пояса) – найуживаніший, характерний для нейтрального, фамільярного спілкування. Вульгарна тональність співвідноситься з низьким рівнем жестикуляції.

Українські жести умовно можна поділити на три групи: 1) механічні, викликані потребою щось узяти, від чогось ухилитися, щось відштовхнути; 2) описові, що доповнюють зорове враження, – вони найменш потрібні і, на

жаль, часто вживані; 3) психологічні, вжиті для зовнішнього виразу почуття, вони найцікавіші, найскладніші для осмислення і найменш правильно використовуються.

Психологічний жест підтверджує певний душевний імпульс: бажання, ставлення, оцінку тощо. Так, промовляючи слова «будь ласка», українець легко піднімає кисть руки на рівень грудей долонею догори, ледве помітно подаючи її від себе. Для заперечення (наприклад, «Е, ні!»), навпаки, рука подається на себе долонею донизу.

Неможливо запропонувати рецепти щодо відбору жестів, однак слід мати уявлення про найголовніші традиційні жести рук:

- 1) рука долонею догори – ознака прохання, блага, питання, сприймання, бідності, убогості;
- 2) рука долонею донизу – вираз давання, повчання, благословення, пихи, зневаги, ввічливості;
- 3) кисті рук висять безсило – вияв розгубленості, безпорадності, немічності;
- 4) немічні кисті зігнутих у ліктях рук – божевілля або, може, сильне душевне потрясіння на межі божевілля;
- 5) вертикальні жести (рукою, головою) – стверджують, а горизонтальні – заперечують (у Болгарії – навпаки).

Жести, як видно з наведених прикладів, класифікують також залежно від того, супроводжуються чи замінюються ними слова. Так, вітання чи прощання українці замінюють рукоштовпанням, а от поздоровлення чи знайомство таким жестом лиш супроводжуються.

Вітаючись чи знайомлячись, старший подає руку молодшому, жінка – чоловікові, начальник – підлеглому, викладач – студентові. Не потиснути руку у відповідь вважається образливим. Рукоштовпання має бути не міцним, але й не в'ялим, ширим і дружнім. Привітання у формі рукоштовпання є надзвичайно промовистим. Проте слід володіти навичками тлумачення мови рукоштовпання, оскільки, як запевняють знавці українського етикету, від рукоштовпання і знання його тонкощів залежить результат бесіди; встановлення повного взаєморозуміння або вирішення спірного питання на чийсь користь. Відомо, що люди владні, агресивні звичайно практикують домінуюче рукоштовпання – руку подають долонею вниз. Пасивні пристосованці, що часто змінюють свою думку в ході розмови, застосовують підлегле рукоштовпання – руку простягають долонею вгору. І вже з рукоштовпання можна судити про наслідки розмови – хутко довідатися, хто дістане верх. Друзі, як правило, застосовують рівнозначний потиск руки, коли долоні чітко спрямовані в сторони. Не подають руку для потиску через стіл.

Вітаючись, жінка може не знімати рукавичок, але, чоловік, вітаючись із жінкою в рукавичках, подає руку без рукавички (він може не знімати рукавичку, вітаючись зі своїм другом).

За допомогою жестів підтримується контакт, коли українець дивиться на

співбесідника, то киває головою на знак згоди або похитує нею, висловлюючи співчуття, підтверджує свою уважність особливими рухами рук. Влучно висловлюється на цю тему український актор і режисер Панас Саксаганський у своїй книзі «Думки про театр»: «У житті людини бувають такі моменти, коли під впливом сильного афекту або страждання слово зовсім усувається і дає місце жестам. Знищити жест і міміку — це значить позбавити людину змоги виявити внутрішні колізії почуттів...»

Жестикуляція пов'язана з логічним наголосом. Переконаючи співбесідника в тому, що малознайома йому людина роботяща і сумлінна, мимоволі українець супроводжує свої слова стверджувальним вертикальним жестом голови та рук («Так, ця людина роботяща і сумлінна»). Коли ж висловлюється сумнів у тому, що людина є такою, наведена фраза супроводжується заперечувальним горизонтальним жестом.

Жести мають бути невимушеними і відповідати своєму призначенню; невиправданий жест — наш ворог. Якщо вдалий жест підсилює значення того, що ви хотіли, висловити, то невдалий, недоречний — навпаки. Коли жест плететься за словом, яке пояснює, виходить комічно. Щоправда, є окремі винятки, наприклад, після питання зі стверджувальним смислом: «Хіба це можливо?» — українці розводять руки долонями догори, ніби додаючи: «Звичайно, ні!»

Урізноманітнюйте жестикуляцію. Не вдавайтеся лише до єдиного жесту в усіх випадках. Безперервна жестикуляція абсолютно неприпустима, слід бути ошадливими у жестах.

Поза також належить до невербальних засобів спілкування. У позі, як і в усьому, найголовніше — відсутність позерства, адже у поведінці вихованої людини завжди мають панувати стриманість, невимушеність і простота. Естетика пози не терпить поганих звичок: погойдуватися, переминатися з ноги на ногу, триматися за спинку стільця чи за стіл, а тим більше спиратися на стіл грудьми. Крім того, що такі звички неестетичні, вони часто становлять серйозну, хоч, може, й не одразу помітну мовцеві, перешкоду в процесі творення звуку. Правильна поза підтримує у мовця відчуття впевненості в собі.

Етикетні ситуації супроводжуються використанням етикетної атрибутики (одягу і його елементів), окремих предметів (скажімо, хліб-сіль у ситуації вітання гостей), власне етикетних реалій (квітів, подарунків, візитних карток тощо). Етикетна атрибутика щоразу повинна узгоджуватися із специфікою етикетної ситуації.

Сучасний український етикет не вимагає за будь-якої погоди, виходячи з дому, одягати головний убір. Та коли вже українець в головному уборі зустрічає знайомого, то, вітаючи його, має дотримуватися певних правил. Зрозуміло, жінок ці правила не стосуються.

За три кроки від знайомих чоловіки, вітаючись, спокійним жестом мають зняти (чи трохи припідняти) свого капелюха. Його тримають над головою, не розмахуючи ним і не затуляючи привітного виразу обличчя. За капелюх

беруться спереду-зверху (а не за криси), а кашкет знімають спереду за козирок. Не скидають головних уборів без крис чи козирка, тобто беретів, в'язаних шапочок (можна обмежитися легким поклоном). Вітаючись, чемні чоловіки виймають сигарету з рота, а руки — з кишень.

Якщо при зустрічі руки зайняті, от українець щирою усмішкою поясне знайомим винятковість ситуації. Не треба знімати головного убору і шкодити своєму здоров'ю під час поганого самопочуття чи за холодної погоди. У такому разі достатньо буде привітання з ввічливим виразом обличчя. У закритому приміщенні чоловік повинен знімати свій головний убір. Та з будь-якого правила є винятки, за якими чоловікам дозволяється лишатися в головних уборах у деяких приміщеннях — зокрема в тих, що є продовженням вулиці (східці, ліфти, магазини, поштамти, вокзали тощо).

Важливо дотримуватися також дистанції, придатної для конкретної ситуації спілкування. Як відомо, розрізняють такі види дистанцій: інтимну, особисту, соціальну і громадську

За будь-яких обставин успіх спілкування залежить від тону розмови, вміння вислухати іншого, вчасно і доречно підтримати тему. Ввічливість, уважність і чемність — основна вимога українського мовленнєвого етикету. Від чемного привітання, шляхетного потиску руки, невимушеної, ненав'язливої розмови вираш обопільний.

ПРОКОМЕНТУЙТЕ ПРИСЛІВ'Я, ВИТЛУМАЧТЕ ЇХ ЗНАЧЕННЯ

1. З поклонів не згорбатієш, але й не збагатієш.
2. З поклону голова не болить нікому.
3. «Будь ласка» не кланяється, а «спасибі» спини не гне.
4. Не поклонившись до землі, і гриба не піднімеш.
5. Ти ще скажеш: «Прийдімо поклонімося!».

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Завдання 1. Спробуйте передати жестами та мімікою подані речення:

- *Ти мені подобаєшся.*
- *Ой, як мені вже набридла ця розмова.*
- *Як я рада Вас бачити!*
- *Ви дозволите мені бути абсолютно відвертими з вами?*
- *Я тут головний!*
- *Щось мені не віриться, що це правда.*
- *Здоровенькі були!*

Завдання 2. Розшифруйте подані жести, запишіть їх відповідними реченнями:

- *Потирання за вухом.*
- *Відтягування комірця.*
- *Чухання потилиці.*
- *Доторкання до носа.*
- *Пальці у роті.*
- *Потирання рук.*
- *Скласти руки навхрест.*

Завдання 3. Опишіть ситуацію словесно. Чи вдалася розмова, про що вона могла бути? Чи можна точно передати ситуацію, не чуючи жодного слова з розмови між підлеглим та начальником?

Ви начальник, сидите в центрі кабінету за столом. Зайшов ваш підлеглий, на що ви встали і сіли на бокове крісло біля нього. Ви дивитесь йому прямо у вічі. Підлеглий при цьому почав терти очі, дивиться в сторону, відповідаючи на ваші запитання. Потім ви встали над ним, дивитесь зверху вниз поверх окулярів.

Завдання 4. Передайте за допомогою жестів поданий текст.

У мене сьогодні зустріч із хлопцем, який мені дуже подобається, але він зовсім не звертає на мене увагу. Сьогодні потрібно виглядати якнайкраще, тому я зараз поправлю зачіску, бо щось мені вона не подобається, та й одяг якийсь не так лежить на мені, як хотілося б.

– О, привіт! – Дивно, він мене не чує? Треба якийсь повернути його увагу...

– Привіт, панно! (Дивно, чому він назвав мене «панна»?) О, ти сьогодні якась незвичайна... Яке у тебе гарне зап'ястя, а волосся таке блискуче і м'яке.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф.С.Бацевич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 257-260. – Серія «Альма-матер».
2. Богдан С.К. Мовний етикет українців : традиції і сучасність / С.К. Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с. – Бібліограф. : с. 467-474.
3. Буяльський Б.А., Оверчук А.В. Як ми спілкуємося : мовленнєвий етикет українського народу. – Вінниця : Велес, 2001. – 96 с.
4. Єрмоленко С. Рухливе обличчя мови // Українська мова та література. – 42 (442), 2005. – С. 10-11.

§ 30. ЗДОРОВЕНЬКІ БУЛИ (ВІТАЄМОСЯ, ДОМОВЛЯЄМОСЯ, ПРОЩАЄМОСЯ)

СЕМІНАР № 3

*Добре говорити – значить просто добре
думати вголос.*

Е. Ренан

План заняття

(теми для повідомлень і обговорення)

1. Вираження вітання й прощання при зустрічі.
2. Вираження пропозиції, згоди/відмови про зустріч. Окреслення місця зустрічі.
3. Вираження вибачення.
4. Вираження радості, захоплення, схвалення, здивування, занепокоєння, невдоволення.
5. Толерантність у міжкультурному спілкуванні.

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ

Етикетні формули в ситуації зустрічі.
Орудний відмінок іменника в означальній функції.
Кличний відмінок іменника в апелятивній функції.
Минулий і майбутній час дієслова.
Числівники і прислівники на означення часу.
Прийменниково-відмінкові конструкції на означення місця.
Дієслівний складний присудок.
Розповідне й окличне речення.
Складне речення з пояснювальним підрядним.

ДОВІДКА

Скільки є в українців способів привітатися?

(С.К. Богдан)

...В Україні, зокрема в селах, з давніх-давен вітання було ознакою вихованості і шляхетності. Навіть незнайому людину в селі зустрічали (від старого до малого!) щирим і світлим *«Добрий день!»* ...

Вибір вітального виразу залежить від різних чинників, передусім від часу їх вживання. Вранці ми обов'язково скористаємось однією з таких форм: *«Добрий ранок!»* або *«Доброго ранку!»*. Ці привітання можуть поєднуватись і з дієсловами *бажаю, зичу*:

Я бажаю вам доброго ранку!

Я зичу вам доброго ранку!

Такі вирази є повними варіантами усічених формул. Можливий також варіант «З добрим ранком вас!» (напр.: «— З добрим ранком Вас. — Доброго ранку, дівчино. Ти хто будеш?»).

Вважається, що вираз «Доброго ранку!» звучить м'якше, тепліше порівняно з «Добрий ранок!» (напр.: «Піднімає джміль фіранку, Каже: — Доброго вам ранку! Як вам, бджілко, ночувалось? Чи дощу не почувалось?» (Л.Кост.), хоча обидві форми є нормативними для сучасної української мови.

Вітальне «Доброго ранку!» первинно пов'язане з побажальною формою. Кажучи «Доброго ранку», ми не просто повітаємо ближнього. Ми бажаємо йому доброго, гарного ранку, добра на весь день. Тим прикріше чути на власне «Доброго ранку!»: «Не такий він уже й добрий!».

Удень до наших послуг — «Добрий день!» / «Доброго дня! / Добридень. На добридень» (напр.: «Добрий день, дядьку й тітко! — поступаються стежкою» (Гр.Тют., Вибр., 38), «Прибуває мій миленький в неділю раненько, Ой зліз з коня, привітався: «Добридень, серденько!» (Пісні про кохання, 112), «— На добридень, ти моя голубко», «На добридень, мій коханий друже!» (Л.Укр., I, 86). Увечері знадобляться, «Добрий вечір! / Вечір добрий! / Добривечір!». Напр.: «Вечір добрий, Даниле Максимовичу! — тихенько від лугових верб проспівав дівочий голосок» (М.Ст., I, 197); «Добривечір, матусенько, дай води напитися. Пусти дочку на вулицю, хоча подивиться» (Пісні про кохання, 37). «Добривечір, голубко! Пишу ввечері, тому так і вітаю» (М.Коц.). «Вечірне» вітання може бути розширене завдяки вказівці на адресата, напр.: «Добрий вечір добрим людям, — приємною міддю загучало вітання...» (М.Ст., I, 70). Колись уранці українці вживали ще й «Добридосвіток» («Добри-досвіток!... Привітствіє, употребляємоє тільки раннимь утромь на разсвѣтѣ» (Грінч., I, 398).

У темпорально зумовлених (тобто тих, що вказують на часові проміжки доби) привітаннях, на думку мовознавців, є суттєва перевага: усічені вирази не мають лексем «ти» або «ви», тому їх зручно використовувати тоді, коли сумніваємось, як слід звертатися до людини в конкретній ситуації (пор. із «Здрастуй!» і «Здрастуйте!»). Вираз «Добрий день», як свідчать факти усного й писемного мовлення, найпоширеніший серед темпоральних привітань української мови...

У формулах «Доброго Вам ранку!», «Добрий день Вам!» можливі позиційні зміни (пор.: «Доброго ранку Вам!» і «День Вам добрий!», «День добрий Вам!» і т. ін.). Якщо слово *добрий* стоїть у постпозиції (інверсія), як в останньому прикладі, то цим досягається підкреслення в побажанні доброго дня, весь вислів набуває експресивного забарвлення (напр.: «Важко мені на серці — заспівала собі ... Коли чую: «Боже помагай і день вам добрий!» Дивлюсь — се наш сусіда» (М.Вовч.); «Ой день добрий, ой день добрий Вам у хаті!» (Весільні пісні, 369)...

О будь-якій порі дня доречними будуть привітання, нейтральні щодо часових характеристик, як-от: *Здрастуй/-те!*, *Здоровенькі!/ Здоровенькі були!*

тощо. Однак, уживаючи їх, потрібно враховувати стиль спілкування і комунікативні умови.

До близьких знайомих, вітаючись, звертаються на ім'я чи ім'я й по батькові, приязно посміхаючись: «Доброго здоров'я, Петре!». Якщо адресат — родич або незнайома людина, старша за віком, перед іменуванням уживають ще слово, яке вказує на родинні взаємини або «вікову дистанцію», як-от: «Здорові, дядьку, Іване!», «Доброго здоров'я, тітонько Ганно!»...

Вітання «Здоровенькі були!», ніжне й щире, стало своєрідною візитною карткою відомого гумористичного дуету «Штепсель і Тарапунька»...

Вираз «Доброго здоров'я!» став традиційним привітанням, хоча може звучати і як відповідь на привітання.

З надвечір'я визирає ніч.
Виповнився, визрів ярий обрій.
Не колишеться.
Не мріє.
Не струмить...
— Добрий вечір!
— Доброго здоров'я.
(В.Стус, *Дорога...*, 12)...

Можлива також форма називного відмінка «Добре здоров'я»...

Хоч і рідко, та все ж трапляється (здебільшого в усному мовленні замість «Доброго здоров'я!» форма «Доброго здоров'ячка!». Цю форму привітання ще можна іноді почути від людей старшого віку, хоч раніше її, як особливо пошанну, вживали й молодші.

Є в українців дуже ввічливе й сповнене гідності привітання, що вказує на неофіційність обставин та невимушеність взаємин між мовцями «*Моє шанування!*»/«*Моє шануваннячко!*»/«*Моє вшанування!*», відоме сьогодні хіба що з художньої літератури (в усному мовленні чуємо його все рідше, найчастіше — як інтимно-жартівливе). Напр.: «Чути за дверима тургання стільця, чийсь голос; «*Моє шанування*» і Любине теж «До побачення, доктор!» (Л.Укр., III, 77); «Ну, моє вшанування ще раз (*Кланяється обом паням*). Люба мовчки вклоняється» (Там само, 79). Іноді вживається також форма «*Моя пошана!*» (Л.Укр., VI, 146) з відтінком офіційності.

Функцію привітань може виконувати і дієслово *вітати* (в першій особі однини теперішнього часу), напр.: — *Витай, витай*, святий короваю, Витай, витай, гість з божого дому. Де ж ти був, святий короваю, Що ж ти бачив з божого дару?(*Золотослов*, 225)

Витати — означає «звертатися до кого-небудь під час зустрічі з привітом, виявляючи доброзичливість» і своє пошанування (СУМ, I, 686). Це слово є результатом видозміни давнішої форми витати під впливом спорідненої основи —віт- (ЕСУМ, I, 406). Пор.: «Витати, зі ст. сл. витати, — так постійно вітаються в Зах. Укр.; на Сході вітати також давня форма, пор. ст. сл. привѣтъ... В Галичині вживається форма «Витай нам», нім. sei willkommen, — це з п. witaj

нам; Вітай нам, Петре... Вітай мені зі святами, з весною...» (Митр. Іларіон, ЕССУМ, I, 222). Форма «*витайте*» дотепер побутує в Західному Поліссі. Пор. з весільними текстами Й. Лозинського:

Дівчата:

Витайте ж, сватенькі, з далекої дороженькі

Свахи:

Зо Львова, з дороженькі

Заболіли нас ноженькі.

Витайте ж, паненойкі,

Вступіт нам ся зо сьвітлойкі

(Лозинський, 124)

Слова *привіт* і *вітання* етимологічно, тобто за походженням, пов'язані зі словами віть, вітка – «гілка»: вітати – «прибути з символічною гілкою» (ЕСУМ, I, 383). Давно втратилося в словах *вітатися*, *привітання*, *привіт* значення вихідного складника «гілка», але семантика «прийти з добром», «зустріти з добром» залишилася. І тому, коли ми сьогодні вимовляємо коротке слово «*Привіт!*», ми вкладаємо в це вітання «прихильне, доброзичливе ставлення». Звичайно так вітаються молоді люди або добре знайомі товариші, колеги, ровесники.

У мові інтелігенції (старшого віку) можна почути «*Моє вітання!*», яке звучить піднесено, урочисто. В офіційній ситуації, зокрема у звертаннях до великої аудиторії, використовують вирази «*Дозвольте привітати вас!*», «*Радий/-а/-і вітати Вас!*», «*Вітаю Вас!*».

Своєрідною формою привітання є дієслово наказового способу з відтінком побажання щастя, хоча вона вже виходить з активного вжитку мовців. Напр.: *Щастя тобі, доню! Куди йдеш?*

Співробітники, колеги, які неодноразово зустрічаються впродовж дня, можуть скористатись вітанням-запитанням, що супроводжуються посмішкою, як-от: «*Ми вже (з Вами) бачились (сьогодні)?*», «*Ми вже вітались?*», «*Ми вже зустрічались?*». Зустрічаючись уперше на початку дня, давні друзі замість привітання можуть висловити радість від зустрічі: *Радий/-а вас бачити!* або *Як справи? Як здоров'я?* Пор.: «Зобачивши Данила й Польку, він шапкує до них уклінно, бо довго не бачилися – цілу зиму. – *Живи-здорові?* – Та слава Богу!» (Гр.Тют., Вибр., 59). Пор.: «*Як же ти маєшся?*» (Л.Укр., VII, 38) або в гуцулів «*Як ся маєш?*».

Вітання може містити елемент запросин і передаватись виразом «*Просимо!*» або «*Ласкаво просимо!*»...

...Український мовний етикет пропонує чимало празникових, святешних привітань. А свята, як відомо, бувають різні. Щонайперше – неділя. В цей день вам знадобиться давнє українське вітання «*З неділею будьте здорові!*» або «*Будьте здорові, з неділею Вас!*» (пор.: «*Драстуйте, з середю будьте здорові!*» (І.Шаповал, 135).

У день народження згадаймо бодай таке: «*З іменинницею Вас!*». У день весілля, яке припадало на Покрову, колись вітали: «*Добрідень з весіллям, та ще й з Покровою!*». На будь-яке свято придатні «*Зі святом вас*» або давніше – «*З празником будьте здорові!*».

Кожне рокове свято, принаймі найголовніші, потребує особливого вітального виразу. Скажімо, на Різдво, зустрічаючись, кажуть: – *Христос рождається! / Христос ся рождає!* (відповідь: *Славте його! / Славмо його!*). На Великдень – *Христос воскрес!* (тричі промовляють, у відповідь звучить: *Воістину Христос воскрес!* або частіше вживане – *Воістину воскрес!* і тричі цілуються). До речі так вітаються аж до знесення Ісуса Христа. На Миколу вітались «*З Миколаєм, будьте багаті!*» (Г.Маковій, 202). Особлива увага українського народу – до вітань у Святвечір, на Коляду, на Щедрий вечір. Такі вітання мають відтінок побажання. Напр.: «*Будьмо здорові з Святим вечором!*» (Л.Укр., VII, 12); «*На щастя, на здоров'я з Святвечором!*» (Г.Маковій, 103); «*З святим вечором, гренадере!*» (М. Ст., I, 28); «– *Зі Святим Різдом будьте здорові!* Їм відповідали: *І вас також вітаємо й бажаємо здоров'я*» (В.Скур., Святвечір, I, 36); «*Добрідень! З Колядою будьте здорові!* – Спасибі, будьте й ви здорові». На Святвечір, коли «вже сонце схилиться до заходу, починається готування домашнього вітваря з найважливішого домашнього знаряддя і снопа жита – символа врожаю. Господар вносить сніп жита – «дідуха». Переступаючи поріг, він скидає шапку і вітається з господинею, ніби вперше входить до хати:

– Дай, Боже, здоров'я!

– Помагай Біг, – відповідає господиня, – а що несеш?

– Злато, щоб увесь рік ми жили багато! – говорить господар, зупиняючись посеред хати» (О.Воропай, I, 65).

У Святвечір діти йдуть до діда й баби з вузликом-вечерею, постукають у двері, переступлять поріг, хлопчина скине шапку і говорить: «*Добрий вечір, з Святим Вечором будьте здорові!* Просили тато й мама і ми вас просимо на вечерю – нате вам вечерю!» (О.Воропай, I, 75).

Як вносять Коляду, то кажуть: «– *Добрий вечір з Колядою! – Вітайте з Колядою!*». А скільки теплоти й святенності містить знане з дитинства вітання в Щедрий вечір «*Щедрий вечір, добрий вечір! Добрим людям на здоров'я*», що відлунює по всій Україні в переддень старого Нового року..

Вітальні вирази обов'язково передбачають фразу-відповідь. Вона може повністю повторювати етикетний вираз вітання (напр.: «– *Добрий ранок, Стате, ... – Добрий ранок, –* тихо відповів Стах» (М.Ст., I, 113-114)) або звучати з незначними змінами (напр.: «– *Драстуй, дівчино. – Драстуйте і вам, –* вклонилась, підійшла до огорожі чорнявка» (М.Ст., II, 49)). Однак так буває не у всіх випадках. Споконвіку, за давнім добрим українським звичаєм, незалежно від першої фрази, відповідали «*Доброго здоров'я!*». І це було прекрасно, бо цим бажалося людині найдорожчого – здоров'я. Напр.: «*Добрий вечір вам!* – тихо сказала Василина. – *Доброго здоров'я, –* обізвалася стара Паляничиха» (Неч.-Лев., II, 264); «*Добрідень, Дарко!* – весело привіталась до неї Юзя і хотіла щось

спитати, але Дарка поважно відповіла: — Добре здоров'я, — і не спинившись, не глянувши на Юзю, подалась тою самою ходою до кухні» (Л.Укр., VII, 237); — *Здорові! — Дай Боже доброго здоров'ячка*» (Нар. тв.); « — *Добривечір, люди добрі! — Дай Боже здоров'ячка*» (Нар. тв.). Щоправда, можливі також і інші фрази-відповіді. Пор.: « — *Чолом тобі, княже! Будь здоров, княже!* — прокотилось у палаті, воеводи й тисяцькі забряжчали мечами... — *Будьте здорові й ви, мужі новгородчі!* — відповів на їх вітання князь Володимир» (С.Скл., 102); « — *Здоровенькі були, бабусю!*» — чемно привітався до господині професор, — *Здрастуйте!* Заходьте до хати» (І.Шаповал, 71). Інакше кажучи, вживання тієї чи іншої фрази-відповіді чітко не регламентується. Але так буває не завжди. Пригадаймо хоча б традиційне вітання гуцулів «*Слава Йсу!*» із «Тіней забутих предків».

«—Слава Ісусу! — привітався Іван.

Але йому нічого не відповіли.

Так само фуркала скалка, і двоє людей, скуплені й строгі, тим самим рухом перетягали ремінь. Скалка починала крутитись, і скоро маленький вогник вискочив з неї та запалав з обох кінців. Ватаг побожно підняв вогонь і встромив у ватру, заложену коло дверей.

— Навіки слава! — обернувся він до Івана ...» (М.Коц., III, 147).

У давнину, вітаючись, великої уваги надавали не лише фразі, але й умовам спілкування, що визначали вибір обох виразів. Для людини, що була зайнята якоюсь роботою, зберігали одне з таких вітань: *Бог на поміч!/Богпоміч!,Помагай Бог/Біг тобі!/Помагай Бог/ Біг!/Біг помагай!,Помагай-біг!/Помагайбіг!/Магайбі!,Помагай Боже!/ Боже поможи!* (зауважимо, що таке вітання вважалось небажаним при зустрічі з людиною, яка щось пере).

Пригадаймо рядки відомої народної пісні:

Ой у полі нивка, Кругом материнка Там дівчина жито жала, Гарна чорнобривка. Жала ж вона жала, Сіла спочивати, їхав козак з України, Мусив шапку зняти. Мусив шапку зняти, «Добрий день» сказати — *Помагай Біг*, дівча моє, Тобі жито жати!..

Зайшовши в хату, де снували основу для ткання, казали: «*Дай, Боже, спір!*». Якщо приходив непроханий відвідувач при снуванні основи для ткання, він мусив сказати певні словесні вітальні формули, аби нейтралізувати можливі негативні наслідки своєї появи: «*Ой, щоб я на перехід добра була, щоб у вас хватало основи*», «*Нехай снується і на уток (піткання) остається ...*» (Боряк О. Снування основи і деякі аспекти стереотипів жіночої поведінки // Родовід. — 1994. — Ч. 9. — С. 34). Іноді, навпаки, вважалось, що прихід сторонньої людини при снуванні основи був «ритуально» необхідний, для цього випадку призначалися і спеціальні формули: «*Я хутко бігла, щоб тобі хутко основати*», «*Я бігла бігом, щоб нитки бігли*» (Там само. — С. 35)...

Дотепер в Україні поширені привітання «за козацьким звичаєм»: зустрівшись у гостині, добрі знайомі обіймаються й цілуються.

Традиційним елементом вітань українців є також шапкування. Люди «старшого віку, проходячи один повз одного, трохи піднімали головний убір, чемно нахилили голову, а коли це статечна і в літах особа, – навіть придолонювали до грудей руку...

Запам'ятаймо, що не можна здоровкатися через поріг (вважається, що ти посваришся з цією людиною). Не варто гукати в транспорті, побачивши знайомого. Для вітання достатньо в такій ситуації кивка голови.

І насамкінець нагадаймо, з ким і коли потрібно вітатися за українським звичаєм. Насамперед, зрозуміло, з тими, кого добре знаємо. Зранку, прокинувшись, вітаємось із рідними, відтак – із сусідами, в школі – з друзями, однокласниками, вчителями, знайомими, на роботі – з колегами, співробітниками. Бажано вітатись також і з продавцями в магазині, де ви частенько купуєте хліб, молоко... Не забуваймо привітатись на пошті, на прийомі в лікаря, в книгозбірні, в їдальні за одним столом, в купе вагона, дарма, що ви не знайомі з цими людьми. *Неввічливо:*

– вітатися – й не дивитися людині у вічі;

– вітатися – й тримати руки в кишенях;

– вітатися – й щось жувати;

– вітатися в рукавичках (лише жінка може вітатися, не скидаючи їх, сказати Добридень!, посміхнутись й нахилити голову – і тримати при цьому руки в кишенях пальта або кожуха).

А головне, не забуваймо: «Як це мало – сказати: «Добридень!» – матері, братикові, бабуні, другові, вчителеві, знайомому, випадковому подорожньому – всім, хто трапиться вам на життєвій стежині щоднини. Бо так «на диво багато в цім слові»...

Як українці прощаються?

(С.К. Богдан)

Життя швидкоплинне, тим паче, день, а ще більше – зустріч. Не зогледишся, вже й розставатися мусиш. І тоді без слів прощання не обійтись. Розлука ж, як відомо, різною буває. Ми можемо прощатись із рідними, друзями на кілька годин, на день, на тиждень, на місяці, на роки, і, як це не печально, навік...

Залежно від часу, на який розстаємося, добираємо і «прощальні вирази» (*прощатися* – означає «при розлуці тиснути один одному руки, говорити слова прощання» (СУМ, VIII, 354)). Водночас – це ще й вважатися пробаченим, дарованим (про чиюсь провину, помилку, негідний вчинок) (Там само, 355).

Найбільш нейтральним серед них вважається загальноживане «*До побачення!*». Семантика даного виразу вказує на те, що співрозмовники ще зустрінуться (без точної вказівки на час зустрічі). Напр.: «Даруйте. Це не для мене. *До побачення*. Все. Я вертаюся в долю свою» (Л.Кост., Вибр., 44); «Пишіть, будь ласка, тому що мені зовсім нікому писати щиро. *До побачення*. Ваш Григір»

(Гр. Тют., Вічна, 109). Можливі варіанти цієї усталеної формули, які уточнюють (щоправда, приблизно) час майбутнього побачення:

До *скорого* побачення!

До *швидкого* побачення!

До *приємного* побачення!

До побачення *завтра!*

Пор.: «До швидкого і ...приємного для мене побачення» (М.Коцюб., СУМ, VI, 609).

Якщо прощальним виразом ми хочемо наголосити власне на зустрічі, то вдаємось до синонімічних формул, як-от: *До зустрічі* (або з конкретизацією її місця й часу: *До зустрічі в Києві! До зустрічі вдома! До зустрічі ввечері! До зустрічі о п'ятій годині!* і т. ін.).

За аналогією утворені й такі усталені вирази: *До весни! До літа! До зими!* (пор.: *До наступної зими! До літчика!* тощо – уламки давніх повних виразів). Згадані прощальні вирази можуть замінитись рівнозначними, що розпочинаються дієсловом «зустрінемося» (пор.: *Зустрінемося вдома! Зустрінемося взимку! Зустрінемося у Києві!*).

Якщо співрозмовники мають надію зустрітись *завтра*, то розстаючись, кажуть: *«До завтра!»*.

Іноді людям доводиться вийти кудись ненадовго (на роботі, скажімо). У таких випадках кажуть:

Я з Вами не прощаюся!

Я не надовго!

Ми ще побачимось!

Я ще побачуся сьогодні з Вами!

Прощаючись перед сном, традиційно вживають такі вирази: *Доброї ночі! Добраніч! На добраніч!* Вони містять не тільки відтінок «прощання», а й побажання гарного сну, доброго відпочинку (див.: СУМ, II, 320). Напр.: «Ну, *добраніч*, моя дитинко! Ти, певне, дуже втомилась?» (Л.Укр., VII, 47); «Мама заслонила свічку великою книжкою, щоб світло не падало Павлусеві в очі, поцілувала Павлуся, мовивши *«добраніч»* (Л.Укр., VII, 30); *«На добраніч* усім на ніч, Уже ж бо я йду спати. За воротами зелен явір, Там я тебе буду ждати» (Пісні про кохання, 83).

Вираз *«На добраніч»* може бути доповнений вказівкою на адресата, як-от: *На добраніч всім вам на ніч! Божий день погас. Все на світі спочиває; Скоро ранок знов засяє; Спіть же в добрий час!* (ПТрабовський)

Іноколи в такій ситуації послуговуються виразами *«Гарних снів!»*, *«Приємного сну!»*. Пор.: «Мало розмовляючи, дійшло наше тріо до двора Любиного. – *На добраніч!* – мовив офіцер, прощаючись з Любою коло воріт! – *Приємного сну!* Вам повинні снитись милі сни, – додав усміхнувшись, – ви така ідеалістка! *Приємного сну!* (О.Пч., 44); [Маріквіта:] (кланяється, присідаючи) *Бажаю гарних, гарних снів!* [Анна:] *Добраніч!* (Л.Укр., VI, 132).

Часто вживане в сучасному мовленні «Спокійної ночі!» (пригадаймо дитячу телевізійну колісанку: «Спокійної ночі! Спати пора!»), утворилася за зразком російського «Спокойной ночи!» калькуванням, тобто точним перекладом окремих слів. Чи варто послуговуватись цим виразом? Можливо, однак краще надавати перевагу «Добраніч!», «На добраніч!».

Вживані в сучасній українській мові й своєрідні прощання-побажання: «Всього доброго!», «Всього Вам доброго!», «Всього найкращого!», «На все добре!». Напр.: « – На добраніч! – Всього доброго Вам.» (М.Ст., II (V), 465).

Побажання здоров'я містять прощальні формули, до складу яких входить лексема *здоровий*, напр.: *Бувай* (будь, бувайте, будьте, іди, зоставайся, ходи, живи, живіте), *здоров* (здоровий, здорова, здорові), напр.: «Я подала руку Аллі Михайлівні. – *Бувайте здорові*, тут ми розійдемося: Я піду додому» (Л.Укр., VII, 171); «*Бувай же здорова*, красная пані, 3 новим годом, з усім родом!» (Кал.-обр. поезія, 316); «– *Будь здорова*, дівко!» (Л.Укр., III, 242).

Вирази «*Будь здоров/-а!*», «*Бувай здоров/-а!*» – усталені форми прощання з однією особою. Відповідно – «*Бувайте здорові!*», «*Будьте здорові!*» – прощання з кількома людьми або з однією особою, якщо звертаємось до неї на «*Ви*». Напр.: «За ці щедрівки – Кварта горілки, А з сеї мови! *Будьте здорові!*» (О.Воропай, I, 140)...

Функціонально подібні до згаданих прощальні вирази, що містять дієслово «*бути*»+ «*щасливий*». Напр.:

Ти зітхнула, ти сказала: – *Будь щасливий*. – І пішла, а я зостався серед квітів. Раптом серце защеміло (біль – як злива): «Дожени! Вона ж твоя – єдина в світі». (Б.Ол., I, 13)

Пор.: «[Долон:] ... Я піду, царівни. *Щасливі будьте!*» (Л.Укр., IV, 34). Повною архаїкою відлунюють сьогодні давні українські прощання-побажання: «*Дай, Боже, час добрий!*»/ «*Дай, Боже, у час добрий!*» / «*Дай, Боже, у добрий час!*»

Тим, хто від'їжджає в дорогу (або йде з дому для якогось заняття), кажуть: *Щасливої дороги!*, *Щасливо доїхати!* / *Щасливо!*, *Щасти Вам!*/*Щасти тобі!*, *Будь/-те щаслива/-ий, -і!*, *Щасливого полювання!*, *Щасливого лову!*, *Нехай Бог дає тобі Щасну годину!* *їдьте здорові!* тощо. Напр.: «– Царівно! Ми й поїдемо! Ладо мое! Ми й поїдемо! – Бояре! *Ідьте здорові!* Ладо мое!» (Золотослов, 121). Пор.:

Ледве на світ благословилося, –
встала вдова,
пирогів напекла,
Мандрівника до воріт провела.
До оболоні,
до шляху в поле.
Ще й уклонилась:
– *Щасти тобі, доле!*

(Л.Кост., Вибр., 122)

Залежно від типу адресата можливі й інші, менш уживані вирази прощання тим, хто від'їжджає, напр.: «Петро приступив ще і до старого Касяна. Старий втирав сльози, обняв і голубив Петра, мов рідного сина. — *Боже Вас провадь. Во ім'я отця і сина, і святого духа, амінь*» (Чайк., 166).

Іноді етикетний вираз може замінюватись дієсловами «*рушати*», «*поїхати*». Напр.: «Дмитро Іванович прощається, тисне руку. — Дуже вам дякую! *Поїхали!* — звернувся він до візника і знявши капелюха, востаннє помахав довірливому і трохи переляканому панотцеві» (І.Шаповал, 100).

Офіційними прощаннями є формули «*Дозвольте відкланятись!*», «*Моє шанування!*». Щоправда, в сучасному мовленні вони частіше вживаються як застарілі, з жартівливим забарвленням.

Після завершення ділової зустрічі можна скористатись однією з таких формул ввічливості:

Добре, що ми про все домовились.

Дякую за цінні поради, за нову інформацію.

Дякую, що вислухали мене.

Дякую, що знайшли час зустрітись зі мною.

(див.: Коваль А.П. *Ділове спілкування*, 82)

Якщо попереду на людей чекає тривала розлука (чітко неокреслена в часі, а то й неможлива зустріч), то здебільшого послуговуються синонімічними лексемами: *Прощай/-те!* або *прощавай/-те!* Напр.: «— Чоловіче добрий! Якби можна було, хіба б я торгувався! — Ну, то як хочете ... Піду. *Прощавайте!*» (В.Виннич., 44); «їхав козак на війноньку, Прощав свою дівчиноньку: *Прощай, любенька, чорнобривенька, Я йду в чужую сторононьку*» (Пісні про кохання, 272).

Виходячи з хати, щедрівники кажуть: « — *Прощавайте. Дай, Боже, щоб того року діждали!*» (О.Воропай, I, 141)...

В Україні є гарний звичай: перед далекою, відповідальною мандрівкою чи важливою справою промовляти «*З Богом!*». Це «означає, що люди сподіваються: у дорозі, у праведному ділі їм допоможе Господь. А допомагає він лише тоді, коли людина буде смиренною, упокороною перед ним. А Бог є наша душа — і, хоч би якою була вона у конкретної людини, необхідне смирення» (Сучасність. — 1993. — № 9. — С. 152).

Так, прощаючись, благословляли батьки дітей на нелегких стежках життя. Скажімо, їдучи до шлюбу, «Окропленій водою і обсипаній хмелюм молодята кланяються всім, навіть і найменшій дитині, і ідуть до сльобу. Як весіле з місця рушає, сьпівають:

С Богом, бояри, с Богом

І с ангелами Божими,

І со всіми сьвятими,

До ясної зброї, До церковці святої».

(ЙЛозинський. *Українське весілля*, С.99)

Так прощалася дружина з мужем перед далекою дорогою: «Проводила Марійка Іванка аж до джерельця. Прощатися стали. А з неба чутно: «Кру-кру-кру!»».

Втерла сльози Марія і каже чоловікові:— «*Иди з Богом, Іване, а як почуєш, що з неба веселики-журавлики «кру-кру» кажуть, то знай, що це я з дитиною тобі чутку подаю, що чекаємо тебе*» (Євшан-зілля, 142).

Цей прощальний вираз може поєднуватись також із іншими, напр.: «Щасливо!.. *З Богом!.. Щасливо!.. Хай Бог провадить!.. Щасливо!* — гукав Петро Степанович» (О.Пч., 54). Це характерно й для інших прощальних формул (пор.: «[Єлизавета:] (підводиться) *Прощай, Гаральде! Бог тебе храни*» (І.Коч., Ярослав, 51).

Як і у вітальних формулах, важливо добре засвоїти фрази-відповіді прощальних виразів, бо багато з них вимагають спеціального, властивого лише даній ситуації, відповідника. Напр.: «— *Прощайте, дядино!* — сказав горобчик. — *Щасливо!*» (Л.Укр., VII, 23); «— Ну, хай іде ... *Давайте ... Хай вам Бог помагає, а конячинка, їй-богу, добра!* — перелічуючи гроші, ховаючи у кишеню й передаючи оброть дядькові, зітха Данило. — *Якби не така скрута ... Ех!.. Прощайте! — Щасливо. — Но!*» (Виннич., 39); «[Кай Летіцій:]... *Мушу йти додому, щасливі зоставайте... [Руфін:] Иди здоров!* Присцілла мовчки вклоняється. [Аецій Панса:] *Иди здоров!*» (Л.Укр., IV, 142).

Виносячи, скажімо, Коляду з хати, поліщуки прощаються так: «— *Бувайте здорові з Колядою, з челядою. Судив Бог діждати, дав Бог провести, дай, Боже, другого року діждати. — З Вами здоровими!*»...

Дуже часто вживається «прощальний поклін» в українській епістолярії, щоправда, переданий уже словесно, а не жестом (і нерідко низьким, доземним), напр.: «Здоровлю широ і *кланяюсь* панству» (О.Коб., V, 631); «Здоровлю Вас широ, сердечно, а вис[око] пов[ажаній] матусі — *поклоніться від мене*» (О.Коб., V, 593); «Здоровлю Вас сердечно і шанов[ній] матусі Вашій шлю *поклін*, а далі — до побачення» (О.Коб., V, 599); «Сердечно Вас *низьким поклоном* прощаю і Вас і сестру» (В.Стеф., III, 214); «Добрим Даниловичам *мій поклін*» (Там само).

Прощаючись, за звичаєм, подають руку, а близьких людей, рідних — цілують. Напр.: «[Орест:] (... *простягає йому руку*) *Вибачайте ... До побачення. [Острожин:] До побачення*» (Л.Укр., III, 101); «[Крицький:] (*Стискає їй руку*) *Спасибі! Ех, яка ви, справді! До побачення!* [Любов:] *Бувайте здорові, Робесп'єр!*» (Л.Укр., III, 24); «[Орест:] *Спасибі. Так, я зостанусь, мамо. Я хутко приїду. А втім, як запізнюсь, то ти не жди. [Груїчева:] Як уважаєш. Бувайте здорові* (*Вклоняється всім взагалі, а Любі подає руку; з Олімпіадою Іванівною цілується і виходить ...*)» (Л.Укр., III, 14).

Зауважмо, що, подаючи руку у відповідь, навіть якщо вам не дуже приємно, не варто жодним рухом виявляти це (напр.: «Вибачте, що потурбував вас. Бувайте здорові. І він підкреслено чемно вклонивсь і з самоповагою простяг руку Гармашеві. Той мовчки, нехотя, простяг свою спітнілу руку, не встаючи з

міся...» (Чернявський М. Варвари//Укр. Декамерон, 309). Іноді, прощаючись, знімають ще й шапку..

А ще сідають і сидять мовчки деякий час, вирушаючи в далеку путь, аби дорога видалась легкою: «Перед далекою, виснажливою дорогою, з якої невідомо чи й повернешся живим і неушкодженим, в її хаті водилося посидіти, помовчати (хоча від порога далеко заходили тільки чоловіки їхнього роду, та й то здебільшого – на війну), Катря сіла на засланий домотканим килимом ослін, посадила біля себе свою пам'ять і занишкла, як бджола на квітці...

– *Помагайбі повернутися*, – мовила Катерина і звела руку до чола (цей жест чинили всі суцї на землі матері, проводжаючи своїх дітей у дорогу), – повернутися і ... застати мене живою ...» (В.Явор., 51).

Вирушаючи в далеку дорогу, за звичаєм, беруть також грудочку рідної землі і рушник (пор.: рушник, рушати). Пригадує А.Малишка: «І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала, І рушник вишиваний на щастя, на долю дала».

На Гуцульщині дорогу гостеві поливають водою, що, без сумніву, є давнім, архаїчним звичаєм прощання, але не подібним до того, про який пише О.Потебня в праці «Про деякі символи в слов'янській народній поезії»: «В Малоросії є звичай, вирядивши кого-небудь із близьких, пити за його щастя в дорозі, що називається «гладити дорогу». Цей вислів не має зв'язку з поливанням дороги і може бути пояснений інакше. У всіх слов'ян поширене зближення путі зі смертю... Зв'язок між померлими і тими, що вирушили в дорогу, з одного боку, і живими, тими, що залишилися дома, – з другого, не переривається. І почуття останніх відгукуються в них. А отже, «гладити дорогу» може означати веселитися і цим полегшувати розлуку тому, хто поїхав» (Потебня А.А. Слово и миф. – М, 1989. – С. 301).

У першому ж випадку поливання, розливання води буквально сприймаються як символи втрати, розлуки, печалі (Там само, 346). Монголи, до речі, бажаючи щасливої дороги гостю або рідним, кроплять дорогу молоком (див.: Пета В. Скажи мені, соколе. – К., 1987. – С. 168).

Мабуть, не випадково цей звичай є елементом і весільного обряду (зауважмо, також перед розлукою). Окроплення молодих водою, як відомо, поєднується з обсипанням і набуває подвійного значення, бо містить у собі й елементи побажання добробуту і краси (а отже, й здоров'я) молодим. Та ж символіка прихована і в новорічних посіваннях, як бачимо з щедрівок.

Ось такі традиції прощань. Маємо вдосталь етикетних виразів, які допоможуть нам у хвилини розлуки бути гречними і поштивими, а головне – які хоча б частково виповідатимуть те, що чуємо в мить розставання з найдорожчими серцю людьми, засвідчать нашу ввічливість по завершенні ділової зустрічі... Варто лише добре зважити всі особливості прощальної ситуації. І... до нових зустрічей.

Проблема толерантності у зрізі міжкультурного діалогу (Т.С. Скубашевська)

Проблема міжкультурного діалогу є похідною від теорії міжкультурної взаємодії або ж комунікації, ґрунтовно розробленої А.Модем. Долаючи певну формалізацію, притаманну його творам, діалог культур можна визначити як процес спілкування культур, у ході якого відбувається їх взаємна трансформація. У цьому плані визнаються три стратегії можливого розгортання діалогу культур: 1) домінування однієї з культур; 2) синтезування культур у нову культуру без збереження цих культур; 3) синтезування зі збереженням обох культур.

Для того, щоб зрозуміти, як працює механізм діалогу культур, методично корисно уявити культуру у вигляді своєрідної системи, яка складається з декількох підсистем. Для взаємодії з іншою культурою, створюється відповідна підсистема, у якій і відбувається складний процес узгодження (адаптація) власних культурних кодів з кодами іншої культури. Такі процеси відбуваються в обох культурах, які вступають у діалог, – кожна з них створює спеціальну підсистему для діалогу з іншою. Неуспіх культурної адаптації призводить до згортання діяльності цієї підсистеми, а не системи всієї культури. Успішне просування культурної адаптації може приводити до більш широкого впливу вже видозмінених відповідною підсистемою зовнішніх культурних впливів на всю систему культури.

Діалог культур можливий лише за умови збереження власного культурного коду, «ядра» кожної культури-учасниці. При цьому слід розрізняти міжкультурний діалог країн, близьких геополітично, і країн, геополітично значно відмінних. На зламі століть у різних країнах і регіонах активізувалися процеси культурного самовизначення етносів, відродження етнокультурних традицій, як відповідь на зростаючу глобалізацію світу з її небезпекою уніфікації і стандартизації способу життя. Небувалий стрибок у розширенні міжнародного співробітництва всупереч усім очікуванням не призвів до зниження гостроти міжетнічних, релігійної та економічних проблем, світ став більш конфліктним, що, як ніколи, змушує шукати шляхи до філософії мирного співіснування членів світового співтовариства.

Останнє гостро ставить проблему толерантності як поваги до чужих цінностей, а ще більше – як позиції, що припускає розширення кола особистих ціннісних орієнтацій за рахунок позитивної взаємодії з іншими культурами. *Толерантність* в своїй основі – це процес збагачення новим культурним надбанням, соціальним досвідом. Активна моральна позиція і психологічна готовність до терпимості – основні компоненти поняття толерантності. Природно, що ці компоненти не виникають на порожньому місці, і не є – як і будь-яка соціальна якість – уродженими. Отже, й активна моральна позиція разом із психологічною готовністю формуються, стимулюються (насамперед – «зсередины») і корегуються. Метою формування даних соціально-психологічних якостей є позитивна взаємодія з людьми інших культур, поглядів, позицій, орієнтацій.

Однак побутова толерантність і толерантність у міжкультурному діалозі — не одне й те ж: якщо перше є передумовою і втіленням останнього, то міжкультурний діалог вимагає спеціального і цілеспрямованого зусилля. Більше того, він апелює до певних передумов, спільних для всіх людей у світі. З цих позицій **толерантність** є повага, прийняття і висока оцінка розмаїтості світових культур, форм самовираження і способів людського буття. Таким чином, за своїм змістом толерантність, не будучи синонімом терпимості, стає цільовим устремлінням, спрямованим проти будь-якої ксенофобії, і сприяє запобіганню конфліктів у світі. У своїх проявах толерантність змінює форми в суспільстві і державі та може бути політичною, соціальною, релігійною, культурною, етнічною й економічною. Саме з цієї причини сьогодні важливо зрозуміти, що необхідно розвивати одночасно усі форми толерантності у всіх пластах суспільства для того, щоб пізніше не шкодувати про втрачені можливості. У сучасному світі глобальної взаємозалежності толерантність стає умовою виживання людства. Однак, необхідно розповсюджувати та поглиблювати діалог культур в умовах миру, толерантності та демократії з метою подолання наростаючої міжетнічної, національної та релігійної нетерпимості, перш за все, в зонах стикання різних культур та релігій, адже дух нетерпимості все більше проявляється в різних регіонах світу. Нетерпимість до чужих поглядів, чужої віри та національності ризикує набути характеру глобальної хвороби. Ми відчуваємо її згубний вплив і в сфері культурного життя, і в міжетнічних стосунках. Під загрозою виявляється зв'язок культур — надбаня усього людства. Саме **діалог культур** і покликаний сприяти утвердженню ідеалів і практики толерантності як способу пізнання і поваги щодо інших, як шлях до взаємного духовного збагачення.

Діалог культур означає не сліпу доброзичливість, а діяльну і свідому взаємодію з іншими культурами. **Основними чинниками розвитку міжкультурного діалогу** можна визначити такі: історична (і культурна) спільність з іншими народами і культурами (наприклад, України і Європи); спільність господарчих інтересів (такими можуть бути, наприклад, проекти транспортування енергоносіїв з Азії до Європи через Україну); політична визначеність стратегії взаємодії країни з іншими країнами (наприклад, Угода про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС); наявність теоретико-методологічної бази для відповідної ідеології (у такій якості може виступати філософія освіти). Мова може йти також про інші види культур — професійну, вікову, гендерну, релігійну тощо, однак в контексті розгляду проблеми міжкультурного діалогу в Європі ці види культур (та діалогу між ними) залежать, більшою мірою, від діалогу між національними європейськими культурами. **Міжкультурний діалог** — не лише гарантія соціальної злагоди, але й джерело соціальної активності — звичайно, за умови його плекання. Тому не менш важливим чинником міжкультурного діалогу є уникнення таких явищ як: культурна зарозумілість і самозакоханість, зневага або заздрість до інших культур, стереотипне сприйняття себе та інших, небажання змінюватись і подвійні стандарти у ставленні до себе та інших...

Розвиток мовних стратегій та їх роль у зміцненні міжкультурного діалогу

(Т.С. Скубашевська)

У різних країнах світу, у тому числі й у порівняно благополучних з точки зору політичної стабільності і високих життєвих стандартів, сьогодні можна спостерігати зростання інтересу широких громадських кіл до мовних проблем, політичні баталії, громадські дискусії, конфлікти навколо мовних законів, реформ, норм літературної мови, сфер використання різних мов тощо. Мова входить в епіцентр політичних і громадських інтересів. Це відбувається тому, що мовне питання практично віддзеркалює і концентрує в собі взаємодію, суперництво, а нерідко й боротьбу різних етносоціальних, етнокультурних, етномовних, етноконфесійних груп, прошарків соціуму за власну ідентичність, право на своє бачення світу, власні пріоритети цінностей і власну інтерпретацію явищ навколишнього світу. У пріоритетах державної мовної політики, мовних стратегіях реалізується водночас боротьба політичних угруповань і лідерів за домінування і сфери впливу, як у межах своєї нації і держави, так і поза її межами, у зовнішньополітичних відносинах, на міжнародному рівні. Мовні стратегії у цьому зв'язку набувають потужного політичного, економічного і соціокультурного значення, вони утверджуються як засіб (механізм) єднання народів, або ж (при певних обставинах) як фактор їх протистояння чи конфлікту.

Як універсальний засіб міжлюдської комунікації, засіб спілкування, мова виконує освітню, розвивальну, гуманістично виховну, людинотворчу функцію. Завдяки мові здійснюється формування людини як особистості, а через оволодіння розмаїттям мов – сприйняття нею інших як собі рівних особистостей. Мова, таким чином, об'єднує людей, а разом з ними – об'єднує народи, допомагаючи їм розпізнати себе як однакових і одночасно як індивідуальних, особливих. Таїнство людино творчої й об'єднувальної функції мови полягає в тому, що її лексичний склад містить у собі загальне – своєрідне відлуння «духу людства», а також особливе – відлуння «духу народу», мовою якого вона є. Єдність двох субстанцій якраз і створює ту унікальну можливість ідентифікації себе з людством і одночасно із своїм власним народом, можливість розуміння іншого народу як рівнозначного представника людства, налагодження діалогу, а вслід за ним – взаємодії, співробітництва. Світовий досвід засвідчує, що в основі духовного єднання людей у певну спільноту лежить насамперед мова. Вона виконує такі *функції*: а) інтегруючу – мова об'єднує людей, створює в них відчуття групової єдності, групової ідентичності і, отже, сприяє перетворенню населення в суспільство; б) організуючу – мова виступає засобом планування, мобілізації зусиль, адекватної передачі волі від одних структур суспільства до інших; в) регулюючу – мова забезпечує здатність підтримувати і відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків, якими поширюються інтелектуальні й моральні імпульси, що пронизують суспільство. Ці функції мова найуспішніше поєднує тільки тоді, коли вона витворена даним суспільством, пристосована саме до його менталітету, до його умов існування, і стала спільним надбанням для всіх його членів. Духовна суть об'єднує всі мови всіх

народів, хоча звукова й знакова відмінність між ними очевидна. Якби було інакше, жодних можливостей порозуміння між різномовними індивідами й народами не було б. Оскільки непорозуміння все ж існують і доволі значні, спосіб лікування полягає не в переході до режиму одномовності, а навпаки — до багатомовності, адже саме вона допомагає побачити й відкрити безмежні обшири духовного як загального, побачити загальне як духовно різноманітне; врешті — допомагає перейти в єдине духовне загальне.

Характерно, що в контексті комунікації, міжкультурного діалогу розмаїття мов не лише не виключає, але й потребує зміцнення духу і простору функціонування рідної мови. Вивчаючи рідну мову людина одночасно засвоює категорії, якими користується її народ і її культура. Як член спільноти вона формує своє бачення світу не на основі самостійного опрацювання своїх переживань, а в рамках закріпленого в поняттях мови досвіду її мовних предків. Людина виростає в середовищі рідної мови, «зростається» з нею: вміння говорити рідною мовою стає для людини таким же натуральним явищем, як уміння дихати, ходити, їсти. Людина стає співносієм мови. Рідна мова є основою існування спільноти, це ланцюг, що поєднує нинішнє покоління з минулими і майбутніми, єднає людей у просторі. У живій мові процес «світотворення», «омовлення» світу не припиняється: кожне покоління робить до нього свій внесок, залишає у ньому сліди свого перебування на світі. Оволодіваючи рідною мовою, людина тим самим засвоює і закріплені в ній уявлення про світ, ставлення до нього, способи мислення і дії, ідентифікує себе з власною культурою, з позицій якої ведеться діалог з іншою культурою. Досвід показує, що народ, який втрачає рідну мову, від міжкультурного діалогу поступово віддаляється (відходить) і навпаки, народ, який утверджує свою мову у мовному розмаїтті цивілізації, втягується в цей діалог все більш поважно та інтенсивно. Розвиток і поширення української мови у європейському просторі має розглядатися як необхідна умова участі України в міжкультурному європейському діалозі.

Психологічний портрет толерантної особистості

(О.А. Грива)

Толерантна людина має про себе уявлення, відповідне реальному стану справ. Тобто вона добре знає і правильно оцінює свої достоїнства та недоліки. Як кажуть психологи, у неї адекватна самооцінка, її я-реальне не співпадає з я-ідеальним, тобто вона не уявляє себе ідеалом.

У той же час, толерантна людина знає собі ціну, вона впевнена в собі. Вона орієнтується більше на себе, ніж на інших. Вона не прагне бездумно вступати в які-небудь угруповання, організації або партії. Вона і так відчуває себе захищеною. Вона не страждає від постійного відчуття загрози, не боїться всіх і вся — начальника, сусіда, іноземців, жителів іншого населеного пункту або іншої вулиці. Якщо загроза реально все ж таки існує, то толерантна людина вважає, що її можна здолати.

Толерантні люди беруть на себе відповідальність за те, що відбувається. Вони, відчуваючи себе господарями положення, адекватно оцінюючи свої можливості, здатні нести відповідальність за все, що роблять. Вони не перекладають відповідальність на Інших або на обставини. У зв'язку з чим вони не схильні до забобонів, у них немає правила все списувати на обставини – будь то розташування зірок, погана погода чи інші причини.

Толерантна людина не прагне повної визначеності і абсолютного порядку у всьому. Вона допускає наявність «робочого шуму» в класі або «творчого безладдя» в майстерні. Так само і у відносинах з людьми. Вона не вимагає, щоб всі, образно кажучи, завжди ходили строем і співали хором, а світ ділився на біле й чорне. Вона здатна відчути себе «в шкурі» іншої людини, тобто здатна стати на позицію іншої людини, що дозволяє їй більш правильно виносити судження про інших людей, адекватніше, реальніше уявляти існуючі обставини, правильніше їх оцінювати. Вона вважає, що більш важливі внутрішня дисципліна і порядок, ніж зовнішня ієрархія. Тому толерантна людина схильна творити світ навколо себе на законах демократії. Вона не схильна до насильства, домінування, придушення інших.

Відмінною рисою толерантної людини є і наявність почуття гумору. Вона першою може посміятися над собою. Будучи впевненою в собі, реально оцінюючи своє положення в певній ситуації, вона здатна пожартувати, описати те, що відбувається у гумористичному світлі. Вона не ображається на жарти Інших, не бачить у них загрози для себе і свого авторитету.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Вітання, повітання – це слова або жести, звернені до кого-небудь під час зустрічі на знак прихильного ставлення, доброзичливості.

Привітання – належить до найчастіше вживаних етикетних виразів, з його допомогою встановлюється контакт між людьми, визначаються їх взаємини на роботі чи вдома, водночас підтримуються стосунки і контакти.

Діалог культур (міжкультурний діалог) – гарантія соціальної злагоди, джерело соціальної активності, покликаний сприяти утвердженню ідеалів і практики толерантності як спосіб пізнання і поваги щодо інших, як шлях до взаємного духовного збагачення.

Толерантність – доброзичливе або принаймні терпиме, стримане (терпимість) ставлення до чогось; в соціальних відносинах – до індивідуальних та групових відмінностей. Світоглядною основою толерантності є поцінування різноманітності – природної, індивідуальної, суспільної, культурної.

ПОМІРКУЙТЕ

1. Якою, на Вашу думку, має бути толерантна людина? Якими рисами вона характеризується?

2. Вивчаючи емоційне сприйняття різних типів звуків представниками східних і західноєвропейських мов, японський науковець Т.Цунда приходять до висновку, що «рідна мова формує унікальну культуру і психічний склад кожної етнічної групи, що певним чином відображається у мовному етикеті». Чи згодні ви з цим? Знайдіть етикетні вислови різних слов'янських народів, які підтверджують цю думку.

ВПРАВИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Завдання 1. Прочитайте, назвіть правильну, на Вашу думку, відповідь, обґрунтуйте її. А як би вчинили Ви?

Ситуація 1. Ви йдете вулицею, а назустріч людина, з якою з певних причин не хочеться привітатися. Коли вона наблизиться, Ви:

- а) демонстративно повернетесь і підете в протилежному напрямку;
- б) все ж таки привітаєтесь;
- в) уникнете зустрічі, однак подбаєте про це заздалегідь, коли вас роз'єднуватиме значна відстань.

Ситуація 2. Ви йдете вулицею, назустріч людина, яка, на Вашу думку, не хоче, щоб її впізнавали. Ви:

- а) пройдете повз неї, зробивши вигляд, що насправді її не впізнаєте;
- б) все ж таки привітаєтесь, не зупиняючись;
- в) привітаєтесь, розпочнете діалог «про справи – про здоров'я»?

Ситуація 3. Ви йдете з другом. Назустріч Вам – незнайомиць. Він вітається із Вашим другом, зупиняється і починає розмову. Що робитимете Ви?

Ситуація 4. Ви зайшли в переповнений тролейбус, побачили знайомих. Чи вітатиметесь Ви? Як це відбуватиметься?

Ситуація 5. Ви зустрічаєте гурт незнайомих хлопчаків, а серед них – однокласник Андрій. Як Ви привітаєтесь з ним?

Завдання 2. Складіть сценки, які б ілюстрували такі правила етикету:

1. Запізнившись на якийсь захід, людина неодмінно має вибачитися перед присутніми, незалежно від того, куди саме вона запізнилася – на приватну зустріч чи на офіційне прийняття.

2. Перед тим, як звернутися із запитанням чи проханням до старшої віком людини, треба вибачитися й спитати дозволу на це.

3. Коли людина чхає або кашляє під час зборів, нарад, конференцій тощо, вона має вибачитися перед присутніми.

4. Коли до вас звертається старша віком людина однією мовою, то не ввічливо відповідати їй іншою.

5. Першим має вітатися молодший зі старшим, чоловік із жінкою, підлеглий з начальником.

6. Для привітального рукостискання першим має простягнути руку старший за віком чоловік, коли він цього не робить, то молодшому не ввічливо робити це першим.

7. Не можна перебивати мовлення іншої людини; якщо ж це трапляється, слід неодмінно вибачитися перед тим, як висловлюватися самому.

8. Коли людина входить у приміщення, першою з присутніми має привітатися саме вона.

9. Щодо присутніх під час розмови людей не можна вживати займенникові форми 3-ї особи (він, вона, воно, вони), їх маємо називати на імена, прізвища тощо.

10. Коли знайомлять між собою двох людей, то першим представляють молодшого старшому, чоловіка жінці, нижчого посадою вищому.

Завдання 3. Складіть діалоги, у яких було б використано такі етикетні формули:

1. Доброго здоров'я, прошу вибачення, панове, дозвольте зауважити, перепрошую, щиро дякую, бажаю всього найкращого, ласкаво просимо, дозвольте відкланятися, хай щастить.

2. На добридень, добродію, чоловіче добрий, мої вітання, будьте люб'язні, якщо Ваша ласка, даруйте, крий Боже, дозвольте не погодитися, бажаю вам, усіляких гараздів.

3. Любий друже, ясна панно, моє шанування, уклінно прошу, Бог у поміч, дуже приємно, вибачте, із задоволенням, на превеликий жаль, втішно це чути.

4. Гарно виглядаєте, як ваше здоров'я, на здоров'я, ви дуже люб'язні, красно дякую, від щирого серця, бажаю вам, даруйте на слові, ви мене не так зрозуміли, щасливої дороги, хай Бог благословляє.

Завдання 4. Проведіть анкетування серед Ваших друзів, рідних, знайомих про значення і вживання виразів вітання (тих, про які йшлося в оповідях С.К. Богдан).

Завдання 5. Випишіть з українських художніх творів традиційні етикетні вислови прощання. Порівняйте їх із тими, які вживаєте прощаючись Ви і ваші друзі та рідні.

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф.С.Бацевич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 257-260. – Серія «Альма-матер».
2. Богдан С.К. Мовний етикет українців : традиції і сучасність / С.К. Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с. – Бібліограф. : с. 467-474.
3. Буяльський Б.А., Оверчук А.В. Як ми спілкуємося : мовленнєвий етикет українського народу. – Вінниця : Велес, 2001. – 96 с.
4. Коваль А.П. Слова, що відчиняють двері і серця // Коваль А.П. Слово про слово – К. : Рад. шк., 1986. – С. 43-50.

§ 31. ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ФОРМ ЗВЕРТАННЯ

СЕМІНАР № 4

*Скільки є в нас, любі друзі,
для звертання ніжних слів!*

Д. Білоус

План заняття

(теми для повідомлень і обговорення)

1. Привертання уваги під час встановлення контакту.
2. Формули вибачення, прохання, подяки, вдячності.
3. Традиції звертання до членів родини.
4. Індивідуально-авторські звертання української епістолярії.
5. Звертання як елемент ділового мовлення.

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ

Кличний відмінок іменників.

Творення іменників жіночого роду від однокореневих іменників чоловічого роду.

Множина однокореневих іменників чоловічого і жіночого роду.

Минулий час. Наказовий спосіб дієслова (імператив).

Спонукальні та питальні речення.

Поширені та непоширені звертання.

Розділові знаки при звертненні.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ ТА ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Серед ситуацій встановлення контакту, що потребують використання одиниць мовленнєвого етикету, важливе місце посідає звернення до співбесідника, привертання його уваги. Співбесідники можуть знаходитися в контактному (в часі) та дистантному (в просторі) положенні, а отже, необхідно розглядати окремо звернення в контактному положенні, звернення по телефону, звернення письмові.

С.К. Богдан дає такі поради:

- вибираючи звертання, потрібно врахувати ситуацію спілкування (в родині, з друзями, на роботі, з незнайомими людьми в транспорті тощо) і фактор адресата (його вік, стать, посаду, фах тощо);
- використання того чи іншого звертання може обмежуватися сферою спілкування, тобто закріплюватися за певним функціональним стилем;
- в офіційному спілкуванні послуговуються звертанням на *ім'я й по батькові* або моделлю *пан/пані + прізвище*;
- на офіційних зібраннях найуживанішою є формула «Вельмишановні пані й панове!»;

- звертання на ім'я придатне для спілкування з родичами (батьків з дітьми, братів – сестер), дітей між собою, вчителів зі школярами;
- зменшено-пестливі варіанти повних імен доречні в ролі звертань у родині, до друзів, закоханих між собою;
- традиційно українці використовують у ролі звертань субстантивовані прикметники (напр.: *милий, любий, коханий, чорнобривий, шановні, дорогі*), здебільшого для інтимно-товариського спілкування;
- звертання, що складається з титулу *пан / пані* + *ім'я*, придатне для спілкування колег, друзів, але не доречне для спілкування малознайомих людей;
- пошання множина *Ви* вживається у звертанні до малознайомого співбесідника, старшого за віком, посадою;
- звертання на *ти* – ознака близьких стосунків між людьми, передає повагу, що виникла між друзями, колегами, співробітниками, закоханими; на *ти* спілкуються брати і сестри, подружжя;
- діти до батьків можуть звертатися на ти або на *ви*: головне тут не форма звертання, а шанобливе ставлення;
- перехід з *ви* на *ти* можливий, але ініціатива переходу має належати старшому мовцю (за віком чи посадою); якщо один із співрозмовників – жінка, дівчина, права переходу на *ти* належать їм;
- до дітей батьки, вчителі, незнайомі звертаються на *ти*, однак у старших класах учителям бажано переходити на *ви*;
- після обряду хрещення на *ви* переходять куми.

Звертання до незнайомих або малознайомих людей:

Громадянине! (*До незнайомого чоловіка, юнака*)

Громадянку! (*До незнайомої жінки, дівчини*)

Громадяни! (*До багатьох людей, офіційно*)

Шановний (вельмишановний, поважний, високоповажний) пане! (*До чоловіка, усне і писемне звертання.*)

Шановна (вельмишановна, поважна, високоповажна) пані! (*До жінки, усне і писемне звертання*)

Пані та панове! (*До кількох осіб – жінок та чоловіків*) Панове! (*До кількох осіб – чоловіків*)

Добродію! Добродійко! (*Ввічливе звертання, усне і писемне, але дещо застаріле*)

Хлопчику! Дівчинко! (*До дитини, підлітка, усне звертання*)

Дідусю! Бабусю! Дядьку! Тітко! (*До літніх людей від молодших за віком або до рідних чи близьких*)

Синку! Дочко! (*До юнака, дівчини від старших за віком або до близьких родичів*)

Будь ласка ... Будьте ласкаві (люб'язні) ... Зробіть ласку..

Пробачте (вибачте), скажіть, будь ласка, ... Пробачте (вибачте), будь ласка, ви не скажете, ... Перепрошую, чи не могли б ви сказати, ... Даруйте (вибачте, пробачте), можна вас на хвилинку ... Пробачте (вибачте) за турботу,

скажіть, будь ласка, ... Коли (як, якщо) [буде] ваша (твоя) ласка, ... Пробачте (вибачте), що зупиняю (затримую) вас ... Чи можу (можна) вас про щось запитати? (*Початок чемного звертання до незнайомої і знайомої людини, якщо ви хочете щось спитати, щось попросити*)

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

В українській мові деякі іменники жіночого роду на означення осіб утворюються від спільнокоренових іменників чоловічого роду за допомогою суфіксів *-к/а/га -шфі/*: *вчитель – вчителька, добродій – добродійка; співробітник – співробітниця*. Якщо іменники чоловічого роду мають суфікси *-ень, -ець, -анин/-янин*, то при творенні іменників жіночого роду найчастіше елементи *-ень, -ець, -ин* усікаються: *громадянин – громадянка, українець – українка*. Окремі іменники жіночого роду утворюються за допомогою суфікса-закінчення: *пан – пані*.

Звертання до знайомої людини, до колеги:

Опанасе Петровичу! (*Звертання на ім'я та по батькові*)

Одарко Федорівно!

Андрію! Ганнусю! Оксано! Петрику! (*Звертання на ім'я, частіше до добре знайомих, близьких людей, а також до дітей*)

Тату! Татоньку! Таточку! Татусю! Бабусю! Бабуню! Бабунечко! Бабусю Маріє! Дідусю! Дідуню! Дідунечку! Дідусю Іване! Сину! Синку! Синочку! Дядьку! Дядечку! Дядьку Петре! Тітко! Тігонько! Тітко Наталко! (*Звертання племінників до близьких знайомих старших за віком*)

Друзе! Приятелю! Побратиме! Подруго! Приятелько! (*Частіше урочисто*) Друзі! Колеги! Колего! (*Офіційне звертання до співробітників або людей однакової спеціальності, товариша за фахом, за місцем роботи чи навчання у вищій школі*)

Відповідні репліки на звертання:

[Я] слухаю [вас (тебе)]!

Що? Що ви (ти) сказали (сказав, сказала)?

Ви (ти) мене питаєте (питаєш)? (*Якщо ви не зрозуміли, до кого звертаються*)

Пробачте (вибачте), я не чув (чула) (дочув, дочула; розчув, розчула)! Чим маю (можу) служити? Я до ваших (твоїх) послуг! До послуг вам (тобі)! (*Ввічлива форма висловлення готовності допомогти, прислужитися, стати в пригоді кому-небудь*)

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

При звертанні вживається кличний відмінок. Іменники першої відміни мають закінчення:

о – іменники твердої групи: *громадянк-о, тітк-о*;

е – іменники м'якої та мішаної групи: *Катр-е, земл-е*;

є – іменники м'якої групи після голосного та апострофа: *Марі-є*;

ю – деякі пестливі іменники м'якої групи: *бабус-ю, Гал-ю, дон-ю, матус-ю, тітус-ю*.

Іменники другої відміни мають закінчення:

а) у – іменники твердої групи (з суфіксами *-ик, -ок, -к, -о*), іншомовні імена на *г, к, х*, деякі іменники мішаної групи з основою на шиплячий (крім *ж*): *батьк-у, сину, Джеку, Людвігу; товаришу*, а також *діду, сину, тату*;

б) ю – іменники м'якої групи: *Віталі-ю, вчител-ю, Гриц-ю, лікар-ю, Олексі-ю*;

в) е – безсуфіксні іменники твердої групи, м'якої групи із суфіксом *-ець* та деякі іменники мішаної групи – власні назви з основою на *ж, ч, ш, дж* і загальні назви на *р, ж*: *Богдан-е, друж-е, козач-е, Петр-е, Степан-е, хлопч-е, юнач-е*.

ДОВІДКА

Індивідуально-авторські звертання української епістолярії

(С.К. Богдан)

Звертаючись до людини, можна скористатись не лише узвичаєними формами звертань: власними особовими іменами, назвами за посадою, фахом, різними видами титулування тощо, а й численними індивідуальними звертаннями. Особливість їх функціонування визначається обмеженою сферою використання – родинні, товариські, дружні взаємини співрозмовників. Найбільше таких звертань народжується в спілкуванні батьків і дітей. Появі індивідуальних звертань у родині найчастіше завдячують саме маленькі адресати: підґрунтям для утворення нового, оригінального звертання може стати мовлення дитини, зокрема її вимова лепетного імені, як-от: в родині, де малий Андрійко називав себе *Лійком*, у дитинстві до нього звертались «*Лійку!*», «*Лієчку!*», «*Лієньку!*», *Ігорчик* іменував себе *Оком*, а тому «*Ок*», «*Очку!*». Марійка казала всім, що вона *Міка*, от і створила відповідне звертання до себе «*Мікої*». Нерідко основою індивідуального звертання є незвичайне (але часте!) в мовленні дітей слово чи словосполучення: «*Тотокотуньої*» (дівчинка в дворічному віці дуже захоплювалась котиками і щоразу, побачивши, вимовляла із захопленням: «*Тото котуньо!*»). Подібні інтимно-гумористичні й жартівливі звертання – елемент родинного мовного етикету (і це суттєва його ознака).

Г.Франко-Ключко в спогадах про батька пише: «І як тато з'являвся між нас, дітвору, ми старались опанувувати його для себе і зараз же першим ділом вилазили на коліна, тато сміявся, приговорюючи: «*Міцько й Міна повилазили на коліна, і довго це між нами лишилось, і не раз нас дразнили «Міцьком і Міною»* (Спогади про Франка.– К., 1981.– С.317).

Однаке їх підстерігають своєрідні перешкоди – підводні течії: іноді, ставши «надбанням» широкого кола людей – односельчан, скажімо, таке звертання може перетворитись у прізвисько. Інакше кажучи, будь-яке зовнішнє «мовне вторгнення» може порушити гармонію сімейного спілкування. Ось тому родина обмежує вживання таких звертань тільки домашнім спілкуванням і листуванням. Щоправда, авторські звертання-оказіоналізми характерні і для українських поетичних текстів, наприклад.:

Не можу я без посмішки Івана
оцю сльотаву зиму пережить.
В проваллях ночі, коли Київ спить,
а друга десь оббріхують старанно,
склепить очей не можу ні на мить,
він як зоря проміниться з туману,
але мовчить, мовчить, мовчить.
Ні словом не озветься. Ані пари
із уст. *Вусате сонечко моє.*
Несуть тобі три царіє со дари
скапарене озлоблення своє.
Іваночку! Ти чуєш, доброокий?
Їй-бо, не знаю, що я зле зробив.
Чого ж бо й досі твій поріг високий
ані відчув, ані переступив.

(В.Стус, *Дорога болю*, 30)

Неповторність першого звертання створює прикметникове означення «вусате» (бо звертання «сонечко моє» належить до традиційних у мовному етикеті українців). Особливої емоційності йому надає й нетиповість форм ніжного звертання в спілкуванні двох чоловіків (цей вірш Стуса, як відомо, присвячений Іванові Світличному, поетові й критикові, якого було заарештовано саме в той час, у вересні 1965 року). Завдяки звертанням передається невимовна туга, співчуття побратимові по перу, *Іваночкові*, погляд якого, сповнений добра, спричинився до творення звертання «доброокий», який і завершує цілу низку звертань.

Скажімо, у вірші «А пісня – це душа» з посвятою Олександрові Білашу поруч із традиційним «наш славний друг» І. Драч послуговується також звертаннями-неологізмами, напр.: «брат пісенно крил», «*Стокрилий друже*», «*піснетворцю*» (II, 90-91). Звертання до Василя Еллана-Блакитного («*Блакитний Еллане, червоний Еллане!*» (II, 88)) побудоване за принципом паралелі.

Унікальність індивідуально-авторських звертань до рідних, друзів вирізняє українську епістолярію з-поміж інших функціональних стилів. Однак найбільше їх містять приватні листи, що відзначаються невимовністю спілкування.

На противагу усному розмовно-побутовому мовленню, звертанням в епістолярії властива різноманітність ключових лексем (вони є опорними в звертальній конструкції) вторинної номінації (називання) чи творення неповторного образу.

Народнопісенним світлом висвічують звертання в листах Алли Горської до Опанаса Заливахи (див.: Листування Алли Горської та Опанаса Заливахи «На шаблях сидіти жорстко...») (Київ, 1990. – N12. – С.139-150): *Серденько!* (146), «*Ластівко, Опанасе...*» (147), *Соколе ясний!* (147), *сонечко рідне* (143). Прикметно, що звертання А. Горської до О. Заливахи майже завжди вплетені в своєрідний звертальний ряд: «*Заливашенько, Опанасе, сонечко рідне!*» (143); «*Опанасе! Сердушко!*» (148); «*Опанасе Івановичу, Соколе ясний!*» (147); «*Опанасе! Серденько! Любий хлопче!*» (146); «*Опанасе! Куме! Любий!*» (142). Цікавим є поєднання

звертань офіційних, нейтральних і жартівливих, експресивно забарвлених (напр.: «Заливашенько, Опанасенько, Опанасе Івановичу» (145); «Опанасе, Ластівко» (144); «Опанасе! Чортушко!» (146); «Опанасе, любий хлопче!» (148); «Ластівко, Опанашенько!» (146). Іноді подвійне звертання утворене завдяки інверсії, що надає йому емоційної виразності (напр.: «Любий мій куме! Куме любий мій!» (150)). Очевидно, це звертання було найулюбленішим у листуванні А.Торської з О.Заливахою, про що свідчить закінчення одного з листів: «Ластівко, Куме мій любий (й чому мені й досі не набридло Вас любим кумом називати, знов Ваші чари), Куме любий, любий Куме, цілую Вас тисячу два рази» (150).

Неповторності таким звертанням додають і оригінальні прикметникові означення, як-от: «Опанасе, соколе кривавокрилий!» (150); «Закривавлене серденько! Заливашенько! Опанасе! Любий!» (142); «Опанасе! Ластівко білокрила!» (145); «Заливашенько, любимий! Незаплямоване сонечко! Святий Опанасе!» (143). Почасті несподіваність образного звертання підсилюється розгорнутою метафорою, напр.: «Опанасе Івановичу! Легендо наша люба... Дійсно, Опанасе, Ви стали вже святим» (144), «Дорогий Опанасе! Любий мій хлопче! Заливашенько, зіронько моя! Одна серед багатьох зірок на небі, до яких простягнуті руки матері, Чумацький шлях» (145).

Звертання-образи *мево*, *мевочко* (тобто «чайко», «чаєчко») надають особливого стилістичного забавлення листуванню Ольги Кобилянської з Христею Алчевською. Інтимно-ліричне звучання цих звертань посилюють прикметникові й займенникові означення (пор.: «Дорога Мавочко!» (найчастіше – 586, 587, 593, 598), «Дорога моя Мевочко!» (580,591,597) і «Дорога Мевочко моя!» (625), «Біла моя Мево» (624), «Дороженька моя Мевочко!» (604), «Дорога моя біла Мевочко!» (563), «Дорога моя одинока Мевочко!» (622), «Дорога моя біла, прекрасна Мевочко!» (559). Значно рідше О.Кобилянська послуговувалась іншим пестливим звертанням до Х.Алчевської *мацьопочко* (напр.: «Мацьопочко моя!», *мацьопо* (604), «Дорога Мацьопочко!» (601, очевидно синонімічне *маленька*, *малесенька*, бо *маця*, *мацьопо* – «мала», «маленька»)..

З-поміж українських епістолярних текстів ХІХ-ХХст. за частотністю індивідуальних звертань пальма першості належить епістолярії Лесі Українки, зокрема жартівливі звертання (варіанти імен, родинні прізвиська) вирізняють її листи до рідних – матері, сестер і братів (див. детальніше: Аркушин Г.Л. Леся Українка і діти (за листами письменниці) // Леся Українка: Особистість. Творчість. Доля. – Луцьк, 1991. – С.60-62). Менших своїх братів і сестер Леся називає в листах «негри», «негрики», «негреньята» (напр.: «А мені вже скучно за своїми дикими неграми – нема тут таких,... хоч і багато тут єсть різних пород, подоб і націй», – писала Леся матері з Одеси (X, 29-30); «Як негрики поживають?» (X,52); «Негриків ще раз цілую! Прощайте, негринятаї» (X,54)), «пуці», «пуцики» (напр.: «Пуцам недавно писала» (X,99), «Усіх пуциків поцілуй за мене» (ХД09), «гусі» (напр.: «Сплять обидві гусі на канапі...» (ХІ,41); «Спасибі і тобі, і пані, що ради мене пустили з дому на свята моїх гусів» (ХІ,40)), «тигри», «тигрики» (напр.: «Цілую тигрів...» (X,197); «Тигриків і папу цілую широ»

(X,95)), «щучики» (напр.: «Цілую тебе міцно, і щучиків теж, і папу» (X,217)), «малютки» («Цілую міцно тебе і папу і «малюток» (найдовшу малютку теж, хоч вона завжди б'ється при тому)» (XI, 300 – «найдовша малютка» – брат Микола). Іноді «малюшки» перетворювались у дивовижних «тигро-негрів» (напр.: «Усіх тигро-негрів щиро цілую» (X,33); «Поцілуй від мене папу, коли він ще дома, усіх тигрів-негрів...» (X,80)). Цих непосидючих тигро-негрів у родині називали ще й «хрущами», з легкої руки брата Михайла («наші «хрущі», як ти їх звеш, усі здорові... Настоящих хрущів у нас на деревах було багацько...» (X,21)). Ніжність і лагідність – у звертаннях до найменших – Оксани, Миколи й Ісидори: «Милі мої люде...» (X,256); «Любі моїлюдкове...» (X,242), «Як взагалі поживають «людкове!» (X,402). А до всієї милої серцю родини – «людонькі наші» (X.392), до матері й сестри Ольги – «мої любі – дві» (XI,340).

Пишучи «високим штилем», Леся називає братів і сестер – збірними назвами «гетьманство» (X,98), «громадянство» (XI,34), «республіка» (X,62). Такі найменування-звертання – родинна традиція. У сім'ї Косачів усі діти, крім загальних, мали ще й індивідуальні жартівливі найменування. Леся, за метрикою Ларису, не тільки «перезвали на Леся» (X,9), її ще й називали *Зеєю* (Зеїчка, Зеїсок). Це прізвисько «Постало від назви кукурудзи в ілюстрованому каталозі рослин: «Зея японка». Леся Українка нагадувала родині цю тоненьку, високу і ясну рослину» (X,54). Ось тому в листах до родини нерідко стояв підпис «*Ваша Зея*». А ще її звали – «людод і сонце біле» (XI.300). Дуже імпонувало Лесі звертання «*жайворонку*», яким звертався до неї брат Михайло: «Мені сподобалось, що звеш мене *жайворонком*, маю симпатію велику до сії птиці!» (X,89). Брата Михайла жартівливо називали *Макет*. З Лесею в дитинстві «вони були у всьому нерозлучні: разом бавились, разом читали, разом вчилися, разом розважалися. За таку нерозлучність їх двох жартом називали одним спільним ім'ям «*Мишологіє*», – згадує сестра Ольга (див.: Спогади про Леся Українку. – К., 1971. – С.42). Леся почасти зверталась до нього *кна-кна*: «мила моя молоденька *кна-кна!*» (X,184); «*Люба Кна-кна!*»(X,87); «Ми з *кна-кною* статкуємо, ти за нас не бійся, усе гаразд буде!» (X,95); «От приїхала вчора увечері до мене *кна-кна!*» (X,93). Творцем такого звертання був, очевидно, брат Лесі Українки Микола, який у ранньому дитинстві «називав усе тонке і довге, в тому числі брата Михайла, котрий був високий і тонкий, *Кна-кна*». Леся Українка жартома називала так усіх хлопців, найчастіше студентів» (X,439). Пор.: «*Кна-кни* тутешні не ходили з нами в театри» (X,80).

Молодшу сестру Ольгу – звали *Ліля*, *Лілія*, *Лілея*, *Олеся*, *Зірка*, жартівливо – *Ліцик*, *Ліцічок*, *Пуц*, *Пуцик*, *Олег* тощо (напр.: «Цілую тебе міцно, моя *Лілія*, *Джулія*, *Ліліточка!*» (XI,58); «Ой, *Пуцю-ішацю*, шкода, що ти не їздив човном при місяці по морі, – ото-то добре!» (X,98); «Любий *Пуцю!*» (X,79); «Чи не приїде часом *Пуцик* мене звідси забирати?» (X, 108-109)...

Таким чином, індивідуально-авторські звертання не лише вирізняють адресата з-поміж інших, вони надають спілкуванню жартівливого, інтимно-товариського відтінків і стверджують невичерпні можливості мовотворчості нашого народу.

ВПРАВИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Завдання 1. Прочитайте звернення до мови К. Мотрич. З'ясуйте, де в тексті звертання, які вони (поширені чи непоширені), які розділові знаки ставляться при звертанні, чим виражаються звертання (чим поширюються).

– *Мово! Пресвятая Богородице мого народу!*

З чорнозему, з любистку, м'яти, рясту, Євшан-зілля, з роси, з дніпровської води, від зорі і місяця народжена.

Мово! Мудра Березине, що не давала погаснути земному вогнищу роду нашого і тримає народ на небесному Олімпі волелюбності, слави і гордого духу.

Мово! Величина молитво наша у своїй нероздільній трійці, що єсть ти і Бог Любов, і Бог Віра, і Бог Надія!

Мово наша! Звонкова кринице на середохресній дорозі нашої долі! Твої джерела б'ють десь від Магми, тому й вогненна така. А вночі купаються в тобі ясні зорі, тому й ласкава така (К. Мотрич).

Завдання 2. Порівняйте звертання до рідних людей в українській, російській і болгарській мовах. Що спільного і що відмінного Ви помітили? Яку функцію виконують наведені звертання в цих мовах?

Українська мова	Російська мова	Болгарська мова
Добрідень тобі, Мамо! Ненечко моя , як свекрусі годити? Татуню , чи ти чуєш, доброокий? Батьку , а чи підемо сьогодні до лісу? Сестро , ходімо разом з нами! Дядьку Петре , а де ж тітка забаралися?	Мать , как пройти к центру посёлка? Мамочка моя , я так скучаю за тобой! Здравствуй, отец! Как здесь у вас? Батя , почему ты ущё не спишь? Сестра , который теперь час? Здорово, сестрёнка , как тут у вас? Дяденька , скажите, пожалуйста, не видали ли вы собаку с чёрным ухом?	Майко , тази вечер ще закъснея. Татко , ще ми помогнеш ли да реша задачата? Батко , може ли да си взема от твоите моливи? Како , какво искаш да ти подаряза рождения ден? Чичо Петре , можеш ли да ми поправиш колелото? Дядо Иване , с какво си се занимавал на младини?

Завдання 3. Повага та любов у стосунках між членами родини обумовили величезну кількість пестливих звертань. Згадайте, будь ласка, як ви звертаєтесь до мами, тата, бабусі, дідуся, дядька, тітки. Зверніться до них, використовуючи імена та різні означення.

Завдання 4. В арсеналі українців збережені вислови-вибачення:

Вибачте на сім слові.

Простіть за слово, що сказав.

Хай Бог простить, а я прощаю.

Бог з вами! Що було, то минуло!

Прошу, простіть на слові.

Не у гнів будь сказано.

Простіть, шануючи хліб і честь вашу!

Бог з вами, на тім світі віддасте з пиріжками!

Побудуйте з ними речення, використовуючи слова-звертання та зважаючи на доречність їх використання. Знайдіть у різних слов'янських мовах відповідники до цих висловів.

Завдання 5. Виберіть один із запропонованих варіантів звертання. Свій вибір обґрунтуйте.

- (Вельмишановна пані Малишко, рідна мати моя, Маріє Петрівно), ти ночей недоспала, і водила мене у поля край села (*А.Малишко*).
- (Володимире Сергійовичу, дорогий мій, любий пане Володимире, шановний пане професоре, дорогий Володю), запрошуємо Вас узяти участь у науковій конференції.
- Добридень, (Дарко, Дарино Іванівно, пані Дарино, високоповажна пані, громадянка Лещенко), – весело привіталась до неї Юзя і хотіла щось спитати (*Леся Українка*).
- Доброго дня, (Якович, друже Свириде, Свириде Яковичу, пане голову). Просимо до хати, – легко вклонилася молодиця (*М.Стельмах*).
- (Рідна пані матінко, шановна Маріє Петрівно, рідна мати моя, матінко моя ріднесенька, дорога пані Франко) в нещасний час, у годину лиху ти породила мене на світ (*І. Франко*).
- («Микито, рідний брате!», пане Микито, брате Микито, високоповажний пане брате, любий братику) – пише ввечері, залишившись на самоті, Тарас листа в далеку Кирилівку (*О. Іваненко*).
- (Пане, добродію, колего, громадянине, товаришу, дядьку), там небезпечно, – поспішаючи за ним, сказав Єсипенко (*Панас Мирний*).
- На, (добродію Уласе, дідусю, громадянине Кайдаш, Уласе Кайдаш), сам розкуштуй, що нам доводиться їсти! – казали йому одрадяни, тикаючи Уласові шматок хліба, сухий та чорний, як кизяк (*Панас Мирний*).
- Це все через тебе, (добродійко Мотре, Мотре, пані Кайдашенко, невісточко)! – промовила Кайдашиха і вдарила до Мотрі кулаком об кулак (*І. Нечуй-Левицький*).

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Богдан С.К. Мовний етикет українців : традиції і сучасність / С.К. Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с. – Бібліограф. : с. 467-474.
2. Буяльський Б.А., Оверчук А.В. Як ми спілкуємося : мовленнєвий етикет українського народу. – Вінниця : Велес, 2001. – 96 с.
3. Павленко Л.П. Мова кожного народу – неповторна і своя... Подорож до редакції. Зустріч з працівниками словесного фронту : [Урок у формі зустрічі з митцями слова (газ. «Відомості»)] // БВПШ. – 2001. – №19. – С. 18-19.
4. Стельмахович М. Г. Мовний етикет // Культура слова. – К., 1981. – вип. 20.
5. Теслюк Л.М. Коштовний скарб народу: Літ.-муз.компол. 6-7 кл. // Все для вчителя. – 2002. – №8. – Квіт. – С. 48-51.
6. Українська мова – мова калинова: Бібл. варіант гри «Поле чудес». 2 кл. // Розкажіть онуку. – 2002. – №11-12. – Черв. – С. 29-30.

§ 32. УКРАЇНСЬКА ГОСТИННІСТЬ І ТРАДИЦІЇ МОВЛЕННЄВОГО ЕТИКЕТУ

СЕМІНАР № 5

Гостинність – елемент буття українців, їх світосприймання, найдавніших вірувань і повір'їв, елемент української ментальності.

С.К. Богдан

План заняття

(теми для повідомлень і обговорення)

1. Гостинність – унікальна риса українців.
2. Мовленнєві формули запрошення, вибачення, подяки.
3. Вираження схвалення. Комплімент.
4. Вираження невпевненості, заохочення до розмови.

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ

Давальний відмінок іменника у функції адресата.

Знахідний відмінок іменника в об'єктній функції.

Наказовий спосіб дієслова.

Ступені порівняння прислівників.

Складнопідрядні речення з підрядними означальними, пояснювальними, умовними.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ ТА ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Дорогі гості, прошу вас до хати!

Просимо дорогих гостей до хати!

Заходь, будь гостем!

Дякуємо за хліб, за сіль, за вашу горілку і хорошу поговорілку!

Вибачте, як було, так приймайте.

Дякуємо за те, що спили-з'їли, хай вам Бог вдесятеро дасть.

Ідіте здорові, дякуємо, що приходили.

Дякуємо за гостину, хай Господь нагородить Вас у коморі й оборі, щоб мали собі ще й людей пригостити.

Богу святому дякуйте, перебачайте на нас.

Дякуємо за все. Приходьте і ви до нас.

Дякую за прийом.

Дякуємо вам за гостину. Чекаємо наступної неділі до себе.

Проголошувати Проголосити Пропонувати Запропонувати	<i>Що?</i>	Бажати (побажати) Зичити	<i>Кому? Чого?</i>
Вітати Привітати	<i>Кого? З чим?</i>	Дарувати Подарувати	<i>Що? Кому?</i>
Вручати Вручити	<i>Що? Кому?</i>	Діставати Дістати Дякувати Подякувати	<i>Що? Від кого? Кому? За що?</i>
Запрошувати Запросити	<i>Кого? Куди? До кого?</i>	Накривати Накрити	<i>На стіл Що?</i>
Пригощати Пригостити Частувати Почастувати	<i>Кого? Чим?</i>	Куштувати Покуштувати	<i>Що? З ким? Де? Коли?</i>
Підносити Піднести	<i>Хліб-сіль</i>	Святкувати Відзначати	

С.К. Богдан дає такі поради:

- найзручніше приходити в гості на запрошення або заздалегідь попередивши господарів;
- йдучи в гості на запрошення, варто точно дотримуватись зазначеного часу; запізнюватись неввічливо;
- прийшовши в гості, привітайтеся і зачекайте «розпоряджень» господарів;
- не забувайте ні на мить, що Ви в гостях: будьте шанобливими і до господарів, і до інших гостей;
- якщо Вам потрібно піти з торжества раніше від інших, заздалегідь попередьте про це господарів;
- не зловживайте терпінням господарів: майте талант вчасно попрощатись;
- йдучи додому, не забудьте подякувати за гостинність;
- якщо Ви – господар, подбайте про те, щоб приязно зустріти кожного гостя;
- будьте однаково уважними до кожного гостя.

Кілька порад про те, як бесідувати (за К.Смолкою):

- не намагайтесь видаватись іншим/іншою, ніж Ви є насправді;
- не вихваляйтесь у розмові своїми знаннями, успіхами, багатством і т. ін.;
- поважайте думку інших, умійте слухати співрозмовника;
- бесіда повинна бути цікавою і захоплюючою і для співрозмовника;
- не усамітнюйтесь з кимось від товариства, навіть якщо у Вас термінова справа (запросіть краще цю людину до себе додому);

- не виявляйте своє роздратування, невдоволення кимось;
- нечемно шепотіти комусь на вухо в присутності інших;
- говоріть повільно, розбірливо, дивлячись у вічі співрозмовникові;
- показувати пальцями, тримати руки у кишенях чи класти на співрозмовника — невіжливо;
- нечемно спілкуватись із кимось у присутності інших мовою, яку вони не знають;
- не перебивайте тих, хто говорить.

Гостинність, вітання й шанування

(А. Пономарьов)

Однією з найхарактерніших рис спілкування в середовищі українців вважається гостинність. Вона становить не тільки обов'язковий компонент їхнього способу життя, а й частину світосприймання, вірувань і повір'їв.

Ця традиція сягає сивої давнини, і тільки набагато пізніше вона була відкоригована православ'ям, яке надало їй морально-релігійної спрямованості. За уявленнями східних слов'ян, Бог, а найчастіше його посланець, тобто гість (звідси — *гостювати, пригощати, гостинець, гостиниця*, а згодом заїжджі купці та їхні подарунки — *гостина*, шлях, яким вони їздили, — *гостинець*), ходив по землі поміж людей, прийнявши людську подобу. Отож, незнайомих перехожих сприймали з певною настороженістю: «Хто ти — чужинець або гість?» Не випадково, наприклад, на Поліссі збереглося архаїчне вітання подорожнього: «Щоб прихід твій був добрим», — власне, формула закляття проти недобрих намірів.

Міфологічна основа гостинності з плином часу ритуалізувалася, зберігшись у багатьох звичаях, обрядових діях і піснях. Так, у найвідповідальніші моменти життя люди кликали на допомогу Бога, Матір Божу, Спасу, Святий Хрест або ангелів, нерідко запрошуючи їх сісти у червоний кут («на покуть») за накритий стіл. І дотепер подекуди побутує давній обряд полазника — зустріч першого відвідувача хати напередодні Нового року або Різдва, свого роду вісника доброго чи недоброго. Якщо полазник — людина щаслива, таланита, то і в хаті буде багатство, вдача та здоров'я; якщо та людина миршава й неповажна, то з нею до оселі прийдуть злидні та хвороби. Найбажанішими в ролі полазника вважалися іноземці або діти — до них ставилися як до посланців іншого, божественного світу.

Міфологізація гостя становила для українців зручну модель для спілкування не тільки з живими людьми, а й з потойбічними явищами. Так, давня назва однієї з хвороб — гостець — пов'язана з міфом про маленьку демонічну істоту, котра приходить до людини і може принести їй біду. Отож, народна медицина рекомендувала хворому, крім інших засобів, спробувати задобрити такого гостя, розтопивши, скажімо, для нього лазню. Гостем українці нерідко називали й небіжчика. «Зібратись у гості» — означало вмерти, оскільки вважалося, що смерть — це не кінець існування людини, а лише перехід до

іншого світу. Звідси й обряди запрошення померлих родичів на урочисту вечерю, і ходіння до них у гості на могилу.

Словом, традиційна соціонормативна культура українців колись розумілася надзвичайно широко і в усіх випадках регламентувалася певними правилами поведінки, стереотипізованими за формою. Ці правила торкалися і традиції гостинності, яка в українському середовищі формувалася на основі не лише міфологічних уявлень, а й моральних принципів доброзичливого ставлення до ближнього. Саме тому українська гостинність вирізнялася особливою гуманністю, глибинне коріння якої є спільним для всіх східних слов'ян. Із давніх-давен було заведено, що той, хто відвідає оселю, тривалий час вважається своїм, оскільки прилучається до духів цього дому, скуштувавши трапези або обігрівшись біля вогнища. Тому природно, що господарі робили все, щоб почастивати (тобто віддати, почесь) прибульця. З часом це переросло у звичай обов'язкового пригощання (частування) гостей. Зокрема, на столі завжди й неодмінно мали лежати кусень хліба та щіпка солі — ці головні атрибути не тільки слов'янського хлібосолюства, а й прилучення до духів і божеств. Крім того, вважалося, що той, хто скуштує кусень хліба з сіллю, дістане господнє благословіння і ніколи не посміє скривдити того, хто частує.

Головним у звичаї частування було таке правило: «Спочатку нагодуй людину, а потім вже й розпитуй її». При цьому вважалося непристойним дізнаватися в подорожнього або гостя про мету його приходу. У більш давні часи, перш ніж почастивати, господиня мила гостеві ноги. Про це повідомляли, зокрема, іноземні місіонери, котрі були вкрай здивовані, як це у «царстві диявола» (справа відбувалася ще у дохристиянський період) вони бачать таку гостинність. До речі, цей стародавній звичай протримався серед українців аж до XIX ст. (його опис подає, наприклад, Тарас Шевченко в поемі «Наймичка»), а відгомін його й дотепер чувається у весільній обрядовості, що збереглася подекуди на Волині, Поліссі, Північній Буковині та Слобожанщині: перед першою шлюбною ніччю молода відповідно звичаю гостинності (адже супутник життя — це якоюсь мірою путник, подорожній) миє ноги чоловікові. Втім, як ми вже зазначали, така покірливість для української жінки не є характерною, тому не випадкові ні локальна обмеженість цього звичаю, ні його суто ігровий характер.

Щодо гостювання як такого, то в українському середовищі воно не перетворилося (як, скажімо, у народів Кавказу або гагаузів) на норму звичаєвого права, а було й залишилося цілком у сфері моралі. Разом із тим хоча українська оселя була такою ж відкритою для кожного подорожнього, гостя або жебрака, як і у згаданих народів, деякі умови гостювання суворо регламентувалися. Наприклад, не прийнято було ходити в гості під час польових робіт. Засуджувалося гостювання і в будні дні — тоді родичів або сусідів відвідували лише у господарських справах, а ритуал прийому гостя в такому разі спрощувався. Поширеним правилом прийому гостя, котрий прийшов хоча б у звичайній справі, залишалося обов'язкове запрошення зайти до хати «хоча б на

хвилинку». Гість повинен був переступити поріг хати, тобто виявити повагу до домочадців та їхніх предків, які, за повір'ям, мешкали під порогом. З цієї ж причини намагалися посадити гостя і за стіл, попередньо накривши його скатертиною і подавши хліба з сіллю; у південних районах України було прийнято подавати виноградне вино – «один келишок». Якщо гість не мав часу пригощатися за столом, його садовили на лаву біля печі, протерши її чистою ганчіркою. Одне слово, гість так чи інакше мусив присісти, оскільки у протилежному разі «старостам не сидіти у цій хаті».

Ритуал прийому значно ускладнювався, коли спеціально приходили в гості. Приводом для гостини слугували великі свята: Різдво, Трійця, Великдень, храмові свята, іноді недільні дні, а також сімейні урочистості – весілля, народний. Обов'язково сходилися на похорони і поминки. У деяких районах України число свят, коли можна було ходити в гості, обмежувалось. На Тернопільщині, наприклад, ходили лише в дні Івана та Михайла, на Одещині – на храмові свята. Щодо неділі, то у цей день скрізь по Україні збиралися тільки родичі.

Відповідно до народного етикету гості приходили за запрошенням. Воно лунало наприкінці кожного гостювання: *«Приходьте вже й ви до нас»*, – зверталися гості до господарів. До приходу гостей ретельно готувалися – пекли хліб, готували святкові страви, іноді подарунки дітям, яких було прийнято залишати вдома. У гості йшли також із подарунками, які звичайно були простими – краєць хліба та «горілка-сороківка». Господарі по закінченні застілля також «віддарювали» гостей – хлібом та пирогами. Виняток становили гостини з приводу весілля чи народин: на них дарували рушники або хустки весільним чинам, черевики та чоботи – батькам молодої, крижмо – бабі-повитусі. Під час похорон при виконанні обряду прощі, поширеного серед гуцулів та бойків Українських Карпат, родина покійного роздавала всім присутнім на процесії речі: сорочки, ремені, перемітки тощо.

Звичай дарування й віддарювання являв собою важливу, але не обов'язкову частину традиції звичайної, необрядової гостинності; подарунки виступали скоріше символами прихильності й дружби, ніж еквівалентами економічної цінності. Останніми вони стають пізніше, але це стосується, як правило, лише тих обрядів, котрі безпосередньо пов'язані з шлюбними угодами.

Обов'язковий компонент української святкової гостини – трапеза. Під час трапези гостей садовили на найзручніші місця, а найдорожчих – на почесне місце, покуть. Господарі, як правило, не сідали за стіл, а прислужували, постійно запрошуючи гостей їсти: господиня – жінок, господар – чоловіків. Гості ж перед кожною новою стравою чекали запрошення і розпочинали їсти тільки після неодноразової «принуки»; самостійно вони не сміли ні брати щось зі столу, ні виходити з-за столу. Таким чином процес трапези розтягувався надовго. Сигналом до його закінчення

слугувало внесення хліба з сіллю. Словами «*Спасибі за хліб, за сіль, за кашу і милість вашу*» гості дякували господарям за гостину і гостинність.

Вдячність за трапезу, згідно з давніми віруваннями, адресувалася не лише господарям, а й духам їхніх предків, а через них – самому Всевишньому. І всі присутні – співтрапезники – були ритуально об'єднані цією ідеєю. Така ідеологічна основа святкового застілля до того ж підсилювалася моральними чинниками – симпатіями до ближнього. Саме тому трапеза завжди була серцевиною української, а в цілому й східнослов'янської, гостинності.

З гостинністю тісно пов'язана благозичливість – система стереотипних форм, які виражають різноманітні сторони спілкування: вітання, прощання, поздоровлення, співчуття, вибачення, подяку тощо. Благозичливість неодмінно передбачає взаємність, по суті це загальнолюдська потреба у вдячності.

У традиціях благозичливості особливо рельєфно проявляється етнічна своєрідність, оскільки в основі засобів благозичливого спілкування лежать не тільки соціальні, а й біологічні стереотипи – звички, що стали рисами національного характеру. Причому для виявлення благозичливості мають значення насамперед візуальні засоби і тільки потім – словесні. Не випадково багато ритуалів та обрядів українців були у вигляді дій без слів: тривале пояснення мети приходу старостів в обряді сватання замінювалося лише застиланням столу принесеною з собою скатертиною, згода дівчини на шлюб – сором'язливим колупанням печі і т. д. Своєрідність мови благозичливості, зокрема, і визначає українство як спільність із притаманною їй неповторною системою стереотипів, спілкування, ментальності взагалі.

ВПРАВИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИКОНАННЯ

Завдання 1. Прочитайте подані прислів'я, порівняйте їх з українськими прислів'ями про гостей. З'ясуйте і порівняйте їхню семантику.

У своєму домі будь хазяїном, а в чужому – ягням. (*Латинське прислів'я*)

І добрий гість набридає, коли засидиться. (*Японське прислів'я*)

Хто в гості не їздить і до себе не зве, той недобрим сливе. (*Українське прислів'я*)

Завдання 2. Випишіть українські прислів'я й приказки про непроханих гостей. Доповніть свої знання народною мудрістю інших народів. Прокоментуйте їх.

Завдання 3. Прочитайте, назвіть правильну, на Вашу думку, відповідь, обґрунтуйте її.

Ситуація 1. Ви чекаєте приходу важливої для Вас людини. Дзвінок. Відчиняєте двері, на порозі – Ваш балакучий сусід: «А я до вас у гості!» Ви:

а) поспіхом почнете вдягатись, пояснюючи, що маєте невідкладні справи;

б) скажете: «Вибачте, я не можу з вами зараз поспілкуватися, приходьте завтра»;

в) запросите в оселю: «Заходьте, будь ласка», попередивши відразу: «Однак у мене зовсім небагато часу для розмови (5-10хв.): маю невідкладну справу».

Ситуація 2. Вам захотілось відвідати знайомих, Ви:

- а) підете в гості, не попередивши їх;
- б) задалегідь зателефонуєте, дізнавшись, чи Ваш прихід буде доречним і бажаним саме в цей час.

Ситуація 3. Ви збираєтесь в гості і раптом — телефонний дзвінок: невідкладні справи на роботі, Ви:

- а) швидко зберетесь і поїдете на роботу;
- б) спочатку зателефонуєте друзям, що не зможете прийти.

Завдання 4. Прочитайте. Кого в Україні називають різдвяним гостем? Про які особливості українського мовленнєвого етикету йдеться в тексті?

Прийшов тесть до зятя на Різдво у гості та й зажився, так що вже празники пройшли, а він все живе. «Як його вирядить?» — дума зять та приходить і каже:

— А там люди балакають, тату, що вже ваша жінка померла. — Думка така, що він додому піде.

— Е, — каже, — сину, чого ж я тепер додому піду? — Та знов і живе. От зять удруге:

— А там, тату, люди казали, що ваша хата згоріла. — А він:

— Тепер же, сину, куди я піду! Мабуть, у тебе і поселюсь. — От зять і утретє каже:

— А там, тату, соцькі бігають та різдвяних гостей шукають, який, кажуть де зостався, так треба до станового провадить.

— Е, сховай мене, сину, швидше, а там хоч у гної вивезеш.

Сховав він його в подушки, а соцьких намовив, ті ось прибігають, ну шукати та ціпками у подушки, у подушки, добре таки настрикали старому боки. От як пішли, зять запряг повозку, накидав гною, зарив туди тестя та й везе. Аж ось знов соцькі перестривають його та давай трусити: він наче усилу-силу odporхавсь та й вивіз-таки (Мудрий оповідач).

Завдання 5. Прочитайте діалог. Замініть виділені речення синонімічними. Розкажіть, як прийнято ходити в гості в інших народів? Перекажіть діалог у формі монологу: Вадим розповідає своїй подрузі, про що дізнався від Валентини.

Запрошення в гості

- *Валентино, можна тебе про щось запитати ?*
- Авжеж, Вадиме. Я до твоїх послуг.
- Ти в Бердянську вже більше року і, певно, знаєш краще за мене тутешні звичаї...
- Так, дещо вже знаю. А що тебе цікавить?
- Нас з Марійкою запросила до себе в гості наша вчителька української мови та літератури Марія Тарасівна.

- А що, у неї якесь свято?
- Здається, ні. Марія Тарасівна запросила нас на рибну юшку. Вона так і сказала: «Запрошую вас з Марійкою у неділю до нас на рибну юшку». А я не знаю, з чим треба приходити «на рибну юшку».
- Найліпше буде, якщо ви принесете в дім господині квіти, бодай одну квітку. Це їй буде приємно. А крім того ви вчините за звичаєм. Адже в українців не прийнято приходити в гості з порожніми руками. Навіть, якщо вас запрошують не на день народження чи весілля, а просто на чай, на каву чи «на рибну юшку», одним словом, щоб поспілкуватися.
- *Так, ти маєш рацію.* Яка жінка відмовиться від квітів? Так і зробимо.
- І ще одне, Вадиме. Обов'язково похваліть страви, які вам найбільше смакуватимуть. Скажіть людині щось хороше. Якщо ж Марійка попросить у господині рецепт цієї страви, то це буде для неї найкращий комплімент.
- *Щиро тобі дякую, Валентино, за пораду.*

Завдання 6. З попередньої вправи Ви помітили, що однією з порад хлопчику було «сказати людині щось хороше». Прочитайте текст про цей звичай і дайте відповіді на запитання.

Сказати людині щось хороше

...Звичай говорити людині щось хороше про неї виник і закріпився не випадково, він допомагає людям спілкуватися, жити разом, разом працювати. Коли людину підтримати, похвалити, вона почуває себе впевненіше, намагається відповідати уявленню, яке про неї склалося. Особливо це потрібно молодій людині, яка не завжди буває впевненою в собі, потребує підтвердження своїх позитивних рис і починань. Зверніть увагу на таку особливість: коли ви когось втішаєте, комусь співчуваєте, когось хвалите чи підтримуєте, в усіх цих формулах має бути «ви» або «ти» і не має бути «я».

Ви прекрасний майстер!

Ви рідкісний фахівець!

З тобою так цікаво розмовляти!

Ти сьогодні чудово виступив!

Приємно бачити, як ви посвіжішали, відпочили ...

Можна похвалити людину за все: за вчинок, за характер, зовнішній вигляд, одяг, зачіску, похвалити когось із родини, сказати добре слово про дітей та ін.

Як відповідати на комплімент? Залежно від його змісту:

Спасибі! Дякую за комплімент! Це вам тільки здається (на перебільшену похвалу). Спасибі, але ви перебільшуєте! Я радий це чути. Мені приємно це чути від вас. Я це саме можу сказати про вас та ін.

Комплімент повинен бути щирим – інакше він буде сприйнятий як прихована образа. Навіть якщо ви бажане видаєте за дійсне, треба бути щирим у бажанні цій людині добра (А. Коваль).

Запитання до тексту:

1. Що таке комплімент?
2. Для чого ми говоримо людям компліменти?
3. За що можна похвалити людину?
4. Назвіть потенційних адресатів компліментів, наведених у тексті.
5. Який комплімент можна сказати дитині? Літній жінці? Знайомому пенсіонеру?

Завдання 7. Складіть діалоги-компліменти, похваливши ваших знайомих: а) за вчинок; б) за характер; в) за зовнішній вигляд; г) за одяг; г) за зачіску.

Завдання 8. Використовуючи матеріал тексту «Сказати людині щось хороше», складіть діалоги з репліки-компліменту та репліки-відповіді в таких ситуаціях:

- 1) На вулиці Ви зустріли однокласника (-цю), яку не бачили кілька місяців (або років).
- 2) Ви були в гостях у батьків своєї подруги.
- 3) Ваш друг дуже добре підготувався до диспуту, на якому виступив з доповіддю. Ви там не були, але Ваш друг розповідав, що виступ був успішним.

Завдання 9. Проведіть невеличке соціологічне дослідження, попросивши друзів, знайомих, батьків дати відповідь на такі запитання:

- Чому Ви ходите в гості?
- Чи подобається Вам приймати гостей у себе?
- Як у Вашій родині святкують іменини, дні Ангела?
- Чи робите Ви компліменти? Які й коли?

Завдання 10. Розпитайте в бабусь і дідусів, які дарунки вони одержували в дитинстві і в які свята, що дарували їм. Напишіть розповідь на тему: «Подарунки з минулого».

РАДИМО ПРОЧИТАТИ

1. Богдан С.К. Мовний етикет українців : традиції і сучасність / С.К. Богдан. — К. : Рідна мова, 1998. — 475 с. — Бібліограф. : с. 467-474.
2. Буяльський Б.А., Оверчук А.В. Як ми спілкуємося : мовленнєвий етикет українського народу. — Вінниця : Велес, 2001. — 96 с.
3. Павленко Л.П. Мова кожного народу — неповторна і своя... Подорож до редакції. Зустріч з працівниками словесного фронту : [Урок у формі зустрічі з митцями слова (газ. «Відомості»)] // БВПШ. — 2001. — №19. — С. 18-19.
4. Стельмахович М. Г. Мовний етикет // Культура слова. — К., 1981. — вип. 20.
5. Теслиук Л.М. Коштовний скарб народу: Літ.-муз.компол. 6-7 кл. // Все для вчителя. — 2002. — №8. — Квіт. — С. 48-51.
6. Українська мова — мова калинова: Бібл. варіант гри «Поле чудес». 2 кл. // Розкажіть онуку. — 2002. — №11-12. — Черв. — С. 29-30.

§ 33. КОМУНІКАТИВНІ ТАБУ. ЗГУБНІСТЬ ЛИХОСЛІВ'Я

ПРАКТИКУМ 12

*Ніколи на уста мого народу
Іржа не ляже, навіть і на мить.
Мов течія швидкого чистоводу,
Народна мова сяє та бринить.*

В. Бичко

Важливою складовою національного етикету спілкування є комунікативні табу. **Комунікативне табу** – мовні, тематичні та контактні заборони у спілкуванні. **Мовні табу** – це заборона вживання у мовному спілкуванні носіїв певної культури окремих слів і словосполучень. **Тематичні табу** – повна заборона для окремих осіб у конкретних ситуаціях спілкування розмов на певну тематику. **Контактні табу** – це заборона на будь-які форми міжособистісного спілкування.

Завдання 1. Прочитайте текст. Про які комунікативні табу говорить Ф.С. Бацевич? Які комунікативні заборони знаєте Ви в українській культурі?

«Серед мовних табу найпоширенішими є заборони на вживання нецензурних слів. Але в різних культурах спостерігаються також заборони на вживання певних імен і термінів спорідненості. Наприклад, в адигейців існує заборона на вживання у розмові власних імен людей, «які приносять нещастя» (злих, заздрісних, невдах тощо). За ними закріплений загальник *ц\эимы\уэ* ‘той, кого не називають’. У них існує також складна техніка називання родичів. Наприклад, невістка не може звертатись по імені до членів родини чоловіка. До свекрухи вона звертається *Нанэ, Гуащ-нанэ* ‘княгиня’; до свекра їй взагалі заборонено звертатись, а в розмові про нього з іншими особами вона повинна називати його *Дадэ* ‘дідусь’, *Дадэжь, Дипиц* – ‘князь’, ‘наш князь’.

Прикладом заборон тематичного табу є ситуація у черкесів: не можна три дні розпитувати свого гостя, хто він, звідки, куди йде, тощо: необхідно спершу надати йому почесні як гостю. У черкесів-чоловіків не прийнято розпитувати про їхніх дружин і дітей.

У народів Кавказу, в багатьох племенах американських індіанців частково збереглися контактні табу. Так, в адигейців тривалий час, навіть 2-3 роки, ніхто не повинен бачити разом чоловіка і жінку; чоловіки в присутності батька або інших старших осіб не розмовляють зі своїми дітьми, не беруть їх на руки тощо; свекор і невістка можуть роками не сказати один одному жодного слова, у той час як із свекрухою невістка розмовляє відразу; чоловік декілька місяців після весілля не зустрічається з родичами жінки. У сучасних умовах подібні табу вже рідкісні.

Отже, мовний етикет, попри наявність спільних структурних елементів у багатьох етносів (формули вітання, прощання, висловлювання співчуття тощо), має національно-культурну специфіку. Знання цієї специфіки – важлива складова комунікативної компетенції носія інших культурно-мовних традицій, необхідна умова успішної міжкультурної комунікації» (Ф.С. Бацевич).

Завдання 2. Прочитайте текст. З'ясуйте заборони в українському мовленнєвому етикеті. Поміркуйте, чи існують сьогодні такі заборони, можливо з'явилися нові?

Український мовознавець Я. Радевич-Винницький у своєму дослідженні «Антиетикет у спілкуванні» зазначає, що нецензурна лексика — це менше зло, ніж фізична агресія. Але за словесну образу честі та гідності карали, а в багатьох суспільствах карають і тепер не набагато легше, аніж за фізичне насильство.

До речі, у стародавній Індії чоловік мав право поміняти жінку, яка не народжувала дітей, на восьмому році життя, яка народжувала тільки дівчаток — на одинадцятому, а ту, яка лихословила — одразу.

В Україні мовленнєва доброчесність завжди підтримувалась громадськістю, церквою, суспільними інституціями. Це мало різні мотиви, зокрема українці вірили в магічну силу слова. Було великим гріхом сказати погане слово під час будівництва хати, бо це впливало і в подальшому на спокій, добробут тих, хто житиме в цій хаті. Єдиним місцем, де можна було публічно співати сороміцькі пісні та розказувати масні жарти, було весілля. Однак, і там непристойні слова здебільшого замінювали натяками: «Ішли дівки дорогою, надибали рака. Сюди-туди обертають: де у нього вуса?»

Українці ніколи не вживали брудних слів і лайку для орнаменту чи сполучення слів. Автор першої граматики нової української мови А. Павловський зазначав, «якщо українці і вживають лайку, то лише в стані роздратованості, а не без причини».

Російський письменник Максим Горький у своєму оповіданні «Ярмарок у Говтні», даючи стислі влучні характеристики різних народів, про українців писав так: «Усе робиться повільно, але ґрунтовно, вдумливо. Ядреної і крутої лайки росіян, від якої дух у грудях спирає й очі на лоба лізуть, не чути, — її замінює влучний гумор, що щедро прикрашає балачку. Не чути й російського «тикання!»».

Дослідники зауважують, що ніжна українська душа й у сфері нецензурних висловів не могла обійтися без зменшувально-пестливих суфіксів та пом'якшення найгостріших слів лагіднішими формами.

Ми всі добре пам'ятаємо, як лаялася баба в «Зачарованій Десні» О. Довженка, коли навіть посилаючи прокльони, вона вживала слова «ручечки, ніжечки, пальчики, суставчики» зі словами «повикручуй, поламай, повисмикуй».

Завдання 3. Ми всі добре пам'ятаємо, як лаялася бабуся в «Зачарованій Десні» О. Довженка, навіть коли посилаючи прокльони, вона вживала слова «ручечки, ніжечки, пальчики, суставчики» зі словами «повикручуй, поламай, повисмикуй». Про яку особливість українського антиетикету це говорить. Обґрунтуйте свою відповідь.

Завдання 4. Свого часу турецькому мандрівникові Елії Челебі, який у XVII столітті подорожував Україною, вдалося почути і записати аж чотири лайливі вислови, що побутували серед українців: «дідько», «свиня», «чорт», «щезни, собако». Поміркуйте, які негативні риси недоліки повинна була мати людина, яку називали поданими словами:

Баран – дурний, впертий	Жаба – ...	Лисиця – ...
Бджола – роботяща	Дідько – ...	Сорока – ...
Ведмідь – ...	Трутень – ...	Порося – ...
Віл – ...	Чорт – ...	
Дятел – ...	Корова – ...	

*Вживання слів-назв тварин для позначення певних негативних рис чи особливостей людини називається у мовознавстві **евфемізмами** (заміна лайливих, грубих, непристойних, табуйованих слів і висловів). Так наші предки здавна намагалися знайти спосіб, щоб висловити людині все, що накопало, і не образити її дуже при цьому.*

Завдання 5. Назвіть причини використання людиною лайливої лексики. Наведіть переконливі аргументи, коментуючи перелік установлених причин. Чи виправдовують ці аргументи людину, яка лихословить?

Наприклад:

- функція образи (прагнення образити, принизити, скривдити словом іншу людину);
- функція захисту (лайкою людина відповідає на образу);
- функція соціалізації (людина за допомогою лайки належить до певної соціальної групи – кримінальної, молодіжної абощо);
- функція мовної компенсації (лайку людина вживає через бідність власного словника з метою заповнити прогалини в мовленні);
- функція провокації (часом людина послуговується лайкою з метою спровокувати на певну реакцію інших людей);
- функція мобілізації (людина за допомогою лайки в чомусь переконує інших) ...

Завдання 6. Як ви гадаєте, чи треба вивчати такі слова, їхню історію, побутування серед народу? Чому? Чи слід витратити кошти на видання словників, у яких фіксується лайка? Чи є в цьому практична користь? Хто використовує лайку? Що це за люди? Які їхні соціальні характеристики? Чим мотивується їхнє звернення до нецензурщини? Чому вони не можуть обходитися без неї? Спробуйте уявити й описати таку людину.

Завдання 7. Розробіть програму викорінення лайки з буття нашого суспільства:

I варіант – заходи на державному рівні;

II варіант – заходи на приватному рівні (для особи, яка вирішила самотужки боротися проти брутальності суспільства);

III варіант – перелік дій для людини, яка вирішила подолати власне лихослів'я;

IV варіант – заходи для окремого закладу, організації, установи, де постановили покласти край лихослів'ю працівників.

§§ 34-35. ПІДСУМКОВА УЧНІВСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

Тема: ВИВЧАЄМО УКРАЇНСЬКУ МОВУ В КОНТЕКСТІ ДІАЛОГУ КУЛЬТУР

Мета: формування гуманістичного світогляду, духовного світу учнів, їхніх моральних і естетичних переконань, громадянських рис патріота України на основі засвоєння українських національних і загальнолюдських цінностей шляхом прилучення через мову до культурних надбань українського народу в контексті культури світової; поглиблення та розширення діапазону знань у мовознавчій галузі; розвиток умінь ефективно користуватися українською мовою в усіх її аспектах для досягнення соціальних цілей; розвиток умінь самостійної роботи з науковою, довідковою літературою та її аналізу; удосконалення навичок писати доповіді, публічно виступати перед своїми однолітками, старшими учнями та вчителями; виховання толерантного ставлення до представників різних національностей і почуття відповідальності за свої думки, слова, вчинки.

План підсумкової учнівської конференції

1. Національна самобутність української мови, її багатство і краса.
2. Етнічна специфіка українського мовленнєвого етикету.
3. Українська мова і проблеми двомовності в Україні.
4. Діалог культур в Україні – міф чи реальність?
5. Презентація проекту «За чистоту українського мовлення!»

Завдання: розвиток наднаціонального крос-культурного світогляду, способів толерантної поведінки, зокрема мовленнєвої; забезпечення взаємозв'язку соціальної, культурної і мовної орієнтації в полікультурному середовищі; створення умов для усвідомлення індивідуальності, специфічності рідної й української мов, культур та інтелектуальних й емоційних контактів з цими мовами й культурами.

Група 1. Учні-аналітики

1. Розробляють анкети, опитувальники, за якими можна встановити рівень володіння українською мовою та крос-культурної компетентності учнів школи.
2. Опитують учнів, які належать до різних національних спільнот і встановлюють їхній рівень володіння українською мовою та крос-культурної компетентності.
3. Готують інформацію про мовні й мовленнєві помилки, які найчастіше трапляються в українському мовленні учнів різних національностей.

Результат роботи: мультимедійна презентація, в якій поетапно демонструються результати роботи.

Група 2. Учні-філологи

1. Ведуть пошук інформації про специфічні мовні одиниці в українській і рідній мовах (робота в бібліотеках, мережі Інтернет).
2. Добирають і порівнюють лінгвокультурами української та рідної мов. З'ясовують спільне, відмінне та взаємовплив під час їхнього функціонування у мовленні.
3. Вивчають етнічні особливості, національну своєрідність українського та рідного етикету спілкування.
3. Добирають ілюстративний матеріал для підготовки публікації за допомогою Microsoft Publisher.

Результат роботи: публікації в електронному збірнику учнівських праць.

Група 3. Майстри слова

1. Добирають уривки з художніх творів українських, російських та ін. письменників, що містять національно-специфічні морфеми, лексеми, фрази, синтаксичні одиниці, паремії, одиниці мовленнєвого етикету.
2. З'ясовують місце і значення такого національно-специфічного масиву як в усному, так і писемному мовленні сучасної людини.
3. Пропонують власні твори мистецтва: вірші, прозу, пісні, малюнки тощо, які насичені національно-специфічними морфемами, лексемами, фразами, синтаксичними одиницями, пареміями, одиницями мовленнєвого етикету).

Результат роботи: авторські роботи на шкільному веб-сайті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бал Г.О. Діалог культур і освіта (Збірник статей до семінару). – Київ, 1993. – С. 11.
2. Бал Г. На гранях логіки культури. Кн. избр. очерков. – М.: Рус. Феноменологическое общество, 1997. – С. 126.
3. Бацевич Ф.С. Словник термінів між культурної комунікації. – К.: Довіра, 2007. – 205с. – (Словники України).
4. Библер В.С. Культура. Диалог культур (опыт определения) // Вопросы философии. – 1989. - № 6. – С.38.
5. Бондаренко Н.В., Біляєв О.М., Паламар Л.М., Кононенко В.Л. Українська мова: Програма для 5-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою навчання / Н.В.Бондаренко, О.М.Біляєв, Л.М.Паламар, В.Л.Кононенко. – Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2005. – 152с.
6. Бурбан О.Ф. Сукупність та функції національно-культурного компонента лексичного значення реалій // Мовознавство. – 1986. – №4. – С. 56-57.
7. Бурне Дж. Психологія познання / Пер. с англ. К.И.Бабицкого – М.: Прогресс, 1977. – 412 с.
8. Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Пер. А.Д.Шмелёва. – М., 1999. – С. 263; Э.Сэпир Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – С.243.
9. Воробьёв В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. – М.: Книга, 1997. – 332 с.
10. Галузева програма поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008- 2011 роки. – К. : Педагогічна преса, 2008. – № 8. – 32 с.
11. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – 376с., С.182
12. Гудзик И.Ф. Компетентностная парадигма образования и коммуникативная направленность обучения русскому языку // Русская словесность в школах Украины. – 2007. – № 4.
13. Гудзик І.П. Моделі застосування мов у шкільному навчанні // Відродження. – 1998. – № 3. – С. 6-8.
14. Гудзик І.П. Проблеми мовної освіти в Україні // Рідні джерела. – 2002. – № 4. – С. 4-8.
15. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – С. 107.
16. Даль В.И. О повериях, суевериях и предрассудках русского народа: Материалы по рус. Демонологии. – СПб. / Литера, 1996. – 480с.
17. Данилюк Н. Культурологічна лексика сучасної української народної мови // Дивослово. – №8. – 1999. – С. 12-15.
18. Діалоги про стандарти // Управління освітою. – Спеціальний випуск. – 2003. – 32 с.
19. Декларация принципов терпимости. – Париж: ЮНЕСКО, 1995. – 16с.

20. Джелериевская М.А. Установки коммуникативного поведения: диагностика и прогноз в конфликтных ситуациях. М.: Смысл, 2000. – С. 7-12.
21. Дмитриев Г.Д. Многокультурное образование. – М.: Народное образование, 1999. – 208с.
22. Донец П.Н. Основы общей теории межкультурной коммуникации: научный статус, понятийный аппарат, языковой и неязыковой аспекты, вопросы этики и дидактики. – Харьков, 2001. – С. 40-43.
23. Дороз В.Ф. Вивчення лексикології в умовах діалогу культур: навч. посіб. – Київ-Ніжин: ТОВ «Видавництво» Аспект-Поліграф», 2006. – 264с.
24. Дяченко Л.М. Функціонально-семантична характеристика безеквівалентної лексики сучасної української літературної мови. – Дисертація... канд. філол. Наук. – К., 1997. – С.41.
25. Єрмаков І., Погоріла І. Феномен компетентісно спрямованої освіти // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. – 2005. – № 9-10. – Режим доступу: <http://pld.org.ua/index.php?go=Pages&in=view&id=213>. – Заголовок з екрану.
26. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К., 1987. – 137 с..
27. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: Нариси: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Довіра, 2007. – С. 30; 262 с. – Бібліогр.: с. 249-261.
28. Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 219с.
29. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – с. 216.
30. Каркас критического мышления // Вісник програм шкільних обмінів. – Режим доступу: <http://visnyk.iatp.org.ua/print;427/>. – Заголовок з екрану.
31. Колесов В.В. Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека. – СПб., 2000. – 437с.
32. Концепція навчання української мови в системі профільної освіти / М.І. Пентилюк, О.М. Горошкіна, А.В. Нікітіна // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2008. – № 6 (154) лютий. – С. 2-7.
33. Космеда Т. Мовна компетенція української молоді: стан і перспектива // Комунікативна компетенція працівників правоохоронних органів і їх зв'язки з громад кістю: Зб. наукових праць. – Львів, 2003. – С. 23-28
34. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підруч. для студ. філ. спец. вищих авч. закл. освіти. – К.: Вид. центр «Академія», 1999. – С. 59.
35. Красных В.В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284 с.
36. Ладо Р. Лингвистика поверх границ культур / Пер. с англ. В.А.Виноградова // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. – М., 1989. – С.32-62.
37. Леонтьев А. Психолінгвістика и личность // Основы психолінгвістики. – Москва; Санкт-Петербург, 2003. – 288 с.
38. Лотман Ю.М, Успенский Б.А. Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до конца 18 века) // Б.А.Успенский. Избранные труды. – М., 1994. – Т. 1. – С. 219-253.
39. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролінгвістики. – М.: Наука, 1975. – 423с.

40. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти: Навчальний посібник. – К.: Центр «Магістр-S» Творчої спілки вчителів України, 1996. – С. 98.
41. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – С.121.
42. Мацько Л. Аспекти мовної особистості у перспекції педагогічного дискурсу // Дивослово. – 2006. – № 7. – с. 2-4.
43. Мельничайко В. Теорія і практика лінгвістичного аналізу художнього твору. – Тернопіль, 1997. – С. 27
44. Минкина Ф.Ф. Критическое мышление учащихся и педагогические способы его формирования. Дисс. канд. пед. наук. – Казань, 2000. – 260 с.
45. Пометун О.І., Пироженко Л.В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук. метод. посібн. / О.І.Пометун, Л.В.Пироженко. За ред. О.І.Пометун. – К.: Видавництво А.С.К., 2004. – 192с.: іл.
46. Потебня А.А. Мысль и язык. – К.: Синто, 1993. – 192 с.
47. Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О.Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – С. 97.
48. Рубенштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. – М.: АН СССР, 1958. – 147 с.
49. Сэпир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Просвещение, 1993. – С. 243.
50. Стойнев А. Българска митология: Енциклопедичен речник / А. Стойнев (съст.). – София: 7 М + Логис, 1994. – 398 с.
51. Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры // Фразеология в контексте культуры. – М.: «Языки русской культуры», 1999. – С. 13-24.
52. Типові навчальні плани для основної та старшої школи загальноосвітніх навчальних закладів у структурі 12-річної школи : інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – К. : Педагогічна преса, 2009. – № 8. – 32 с.
53. Толстой Н.И. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М.: Просвещение, 1995. – С. 32 – 316.
54. Уфимцева Н.В., Сорокин Ю.А. «Культурные знаки» Л.С. Выготского и гипотеза Сепира-Уорфа // Национальная культура и общение. – М.: Наука, 1977. – С. 156.
55. Учитель и ученик: возможность диалога и понимания. – Том 1 / Сост. Е.А. Генике, Е.А.Трифоновна // Под общ. ред. Л.И. Семиной. – М.: Изд-во «Бонфи», 2002. – 239 с.
56. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты // Интернет-журнал «Эйдос». – 2002. – 23 апреля. – Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm>. – Заголовок з екрану.
57. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. – К. Институт социологии НАН Украины, 1996. – С.16-17.
58. Яковлева Е.С. К описанию русской языковой картины мира // Русский язык за рубежом. – 1996. – №№1-3. – С. 47.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Алюзія 74**
Аналіз концептуальний 139, 140
Аналіз лінгвокультурологічний 110-111
Архетипи 99-100
Асоціація 70, 89
Безособові речення 212
Висловлювання прецедентне 73, 76
Діалог культур 65
Емоції 169
Етнос 37, 38,
Етносимволіка слова 88- 90, 92
Етносимволіка висловлювання 91,
Замовляння 95-96
Засоби невербальної комунікації 233-235
Засоби концептуалізації дійсності 186-190
Засоби паралінгвістичні 234
Звертання 95, 229, 259,
Знання стереотипні 72
Ідентичність етнічна 42, 45, 84, 98, 103
Ідентифікація 40, 41
Ім'я прецедентне 73, 76
Картина світу 130, 146
Картина світу мовна 143, 146, 165
Картина світу концептуальна 145
Ксенофобія 65
Код генетичний 33, 34
Код культури 116, 118-120
Колесникова І. 135
Компетентність етнокультурна 44,
Компетенція етнокультурна 44,
Комунікативні табу 274
Комуніканти 72
Комунікація 60, 229
Комунікація міжкультурна 60, 62, 236, 252
Комунікація міжособистісна 61, 62
Константа культури 153, 160
Концепт 137-139, 150, 153-154
Концептуалізація 137, 145, 194
Концептосфера 145-146
Лексема 148, 198
Лексичне значення 199
Лихослів'я 274
Лінгвокультурема 105, 111-112
Лінгвокультурологія 105, 143
Менталітет 67, 68
Ментальність 67, 68, 133
Метафори 169
Мислення 27, 28, 117
Міфи етнічні 93, 97. 103
Міфологеми 94, 102
Мова державна 31, 32
Мова літературна 34,
Мова народна 34
Мова рідна 32, 33,
Мовлення 27, 28,
Мовленнєвий етикет 226, 230-232, 238
Мовна картина світу 130-133
Морфема 194
Народність 38, 39,
Нація 39,
Націоналізм 42
Паремії 88, 215
Пономарьов А. 268
Расизм 65
Текст прецедентний 73, 74, 76
Толерантність 252, 255
Універсалії 160, 186
Уявлення 95
Самоідентифікація 82, 84
Самосвідомість етнічна 41
Свідомість національно-мовна 72
Символ 83, 87, 90
Символізм 86
Символ вербальний 83-85, 90
Синтаксичні одиниці 211
Ситуація прецедентна 73, 76
Слово-стимул 70
Слово-реакція 70
Стереотип 48-50,
Стереотип етнічний 57, 58, 62
Стереотип національний 58, 59 62
Стереотипізація 54, 61
Упередження етнічне 62
Феномени культурні 197
Феномени прецедентні 72, 73, 76
Фонове значення 200
Форма слова внутрішня 84, 101
Формули обрядові, мовні 218-219
Фразеологізм 203-204
Функції етикету 227
Функції мови 28, 29,

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Апресян Ю. 137
Артюнова Н. 211
- Бартмінський Є. 49, 58, 141
Башевич Ф. 33, 61, 118, 128, 228, 236
Біблер В. 106
Богдан С. 229, 247
- Вежбицька А. 132, 138, 140-141, 147, 213
- Гадамер Г. 46, 115
Голубовська І. 54, 142, 197, 201, 213
Гудков Д. 73
Гумбольдт В. фон 31, 33, 86, 107, 116
- Єрмоленко С. 83
- Жайворонок В. 88, 132-133, 140, 147, 151, 211, 214, 218
- Загнітко А. 213
- Карасик В. 138
Караулов Ю. 73, 132
Касіррера Е. 98
Качкин О. 98
Керлот Х. 94
Кісь Р. 140
Колшанський Г. 234
Кононенко В. 145
Космеда Т. 74, 75
Кочерган М. 27, 89, 138, 200, 2007
Красних В. 73, 121, 128
Кримський М. 98
Крисін Л. 74
Кубрякова О. 138
- Левченко О. 143
Ліппманн У. 48
Лосєв А. 97
- Маслова В. 49, 110
Мацько Л. 111-114
Момрик А. 98
- Овсянико-Куликовський Д. 27,
- Панова Л. 155
Плав'юк М. 43, 46
Потебня О. 27, 32, 86-87, 101, 108, 117, 147
Пугач В. 66
- Селіванова О. 44, 93, 138, 139, 147, 217
Сепір Е. 117
Скубашевська Т. 252
Слишкін Г. 138
Сорокін Ю. 49
Степанов Ю. 137, 139
Стернін І. 139
Стойнев А. 125
Сухомлинський В. 47
- Тавадов Г. 40
Толстой М. 87, 109
- Уорф Б. 117
- Формановська Н. 227
Фослер К. 107-109
- Хайдеггер М. 106, 130
Хамітов Н. 98
- Шмельов А. 157
Шовкошитний В. 44
Шульга М. 44
- Щерба Л. 67
- Юнг К. 46, 83, 89, 94, 99-100

Навчальне видання

Дороз Вікторія Федорівна

Українська мова в діалозі культур

Навчальний посібник